THE

SANSKRIT S'IKSHIKÁ

TRIVEDI

THE SANSKRIT S'IKSHIKÁ

CONTAINING

INTERESTING SENTENCES AND VERSES FROM SANSKRIT LITERATURE.

(GUJARATI EDITION)

BY

RÂO BAHÂDUR KAMALÂSHANKAR PRÂNSHANKAR TRIVEDÎ, B.A.,

RETIRED PRINCIPAL, P. R. TRAINING COLLEGE, AHMEDÂBÂD

AND

EXAMINER IN SANSKRIT IN THE BOMBAY AND PUNJÂB UNIVERSITIES

MACMILLAN AND CO., LIMITED,

BOMBAY, CALCUTTA, MADRAS, AND LONDON.

1915.

Price Rs. 1-8-0.

First and Second Editions Published Elsewhere.

Third Edition

Revised and Enlarged

BOMBAY

PRINTED AT THE TATTVA-VIVECHAKA PRESS

Bombay —Printed by Bhivaji Hari Shinde, at the "TATTVA-VIVECHAKA PRESS" No. 1 2-3 Khetwâdi Back Road.

સંસ્કૃતશિક્ષિકા.

નવીન પદ્ધતિને આધારે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં રસમય વાક્યો ને શ્લોકોથી ભરપૂર.

કર્તા

રાવ બહાદુર **કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી**, બી. એ,

વાનપ્રસ્થ પ્રિન્સિપલ, પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ, અમદાવાદ

(મુંબઈ યુનિવર્સિટિના ઑનરરિ ફેલો, ને મુંબઈ તેમજ

પંજાબ યુનિવર્સિટિના સંસ્કૃત પરીક્ષક)

મૅક્‌મિલન અને કં૦ લિમિટેડ,

લંડન, મુંબઈ, કલકત્તા, અને મદ્રાસ.

૧૯૧૫

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

પહેલી ને બીજી આવૃત્તિ બીજે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થઈ છે

તૃતીય આવૃત્તિ (શોધિતવર્ધિત)

મુંબઈ,
"તત્ત્વવિવેચક" પ્રેસમાં છાપ્યું

પ્રસ્તાવના

અમૂલ્ય પ્રાચીન સાહિત્યના ભંડારરૂપ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ, પ્રાચીન શોધ, ભાષાવિજ્ઞાન, આદિ અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારતા સર્વ પ્રજાને લાભકારક છે, પણ હિંદુ પ્રજાને તે વિશેષ લાભકારક છે, કેમકે તેનુ જીવન ધર્મના વિચારોથી ગ્રથિત થયલુ છે દેશી ભાષાઓના પરિપૂર્ણ જ્ઞાન અને ખિલવટ માટે તેમજ ધર્મશાસ્ત્ર અને ષડ્દર્શનના ગ્રન્થ વગેરે સમજવા માટે એ જ્ઞાન આવશ્યક છે જે સાહિત્યથી સુધરેલા દેશોની પ્રજા ચકિત થાય છે અને જર્મન અંગ્રેજ, અમેરિકન, વગેરે વિદ્વાનો જેના અભ્યાસમા પોતાનુ જીવન અર્પણ કરે છે, તે આપણુ પોતાનુ સાહિત્ય સમજવાની આપણા પોતામા ઇચ્છા હોવીજ જોઈએ

હાઇ સ્કૂલો ને કૉલેજોમા મારી નોકરીના દર્મિયાન મને માલમ પડયુ છે કે શિષ્યવર્ગમા રસ ઉત્પન્ન ન થવાથી સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને ઘણી હાનિ થાય છે. ખરેખર, વિષય યોગ્ય રીતે શિખવાય અને સાહિત્યના કીમતી ખજાનાનું દિગ્દર્શન કરાવવામા આવે તો તે પર વિદ્યાર્થીને એવો પ્રેમ થાય છે કે તે જીવન-પર્યન્ત ટકે છે આમ અભ્યાસમા રસ ઉત્પન્ન કરી માર્ગ સુગમ કરવાના ઉદ્દેશથી કંઈક નવીન પદ્ધતિ પર આ ‘ संस्कृतशिक्षिका ’ રચવામા આવી છે.

આ પુસ્તકના ખાસ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે

(**અ**) દરેક પાઠમા શિષ્યવર્ગને ઉત્તમ સાહિત્ય પૂરૂ પાડવામા આવ્યુ છે ગદ્ય ને પદ્યના ઉલ્લેખો ઘણો શ્રમ લઈ પસદ કર્યા છે પ્રાચીન કાવ્ય, નાટક, રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, ઉપનિષદ્ વગેરે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યમાથી એ વાક્યો લીધા છે સભાષણમા સામાન્ય પ્રચાર પામેલા, દર રોજના જીવનમા ઉપયોગી, ને શિષ્ટ વર્ગથી બહુધા પ્રયોજાતા, એવા કહેવતરૂપ થયલા ઘણા વાક્યો (જેમકે **गतानुगतिको लोको न लोक पारमार्थिक , अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोट , आम्रान् पृष्ट कोविदारान् व्याचष्टे, क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूप रमणीयताया , महदपि परदु ख शीतलं सम्यगाहु**) તમજ નીતિ ને જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ પદ્યો આ રીતે દાખલ કરવામા આવ્યા છે આથી ધર્મ ને નીતિના ઉચ્ચ વિચારો મનમા આવ્યા વિના રહેશે નહિ અને સૃષ્ટિમા જે કંઈ ઉચ્ચ ને ઉત્કૃષ્ટ છે તે તરફ આદર ને આસ્થા, વિદ્યા ને નીતિ પ્રતિ ભાવ અધિકાર ને આપ્તવર્ગ પ્રતિ સન્માન, ને ઈશ્વર પ્રતિ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ

(**આ**) ગ્રન્થને અન્તે ગદ્ય ને પદ્યનો મોટો સગ્રહ આપ્યો છે ગદ્યના ઉતારા **पञ्चतन्त्र, दशकुमारचरित, कादम्बरी,** ને **शंकराचार्य**ના ગ્રન્થોમાથી કર્યા છે

આથી વાચકવર્ગને ભિન્ન ભિન્ન ભાષાશૈલીનો ખ્યાલ આવશે. પદ્યો **चाणक्य**, **भर्तृहरि**, **कालिदास**, **भवभूति**, વગેરેના ગ્રન્થો, **रामायण**, **महाभारत** આદિ અનેક ગ્રન્થોમાથી લેવામા આવ્યા છે

(ઇ) કોઈ પણ ભાષા તેના કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસથી સુગમ થાય છે; કેમકે કાવ્યોમા નીતિ ને જ્ઞાનના પરિપૂર્ણ વિચારો લલિત પદોમા ગૂથેલા હોય છે એવા ઉત્કૃષ્ટ પદ્યો સાહિત્યના રત્ન છે તેને મ્હોએ કરવાથી ભાષા આપણને વશ થાય છે ને તે પ્રતિ આપણા પ્રેમ ને રસમા વૃદ્ધિ થાય છે. દરેક પાઠમા તેમજ ગ્રન્થને અન્તે ઉત્તમ ગદ્યનો અને લગભગ બસે પદ્યનો મોટો સગ્રહ કરવામા આજ ઉદ્દેશ લક્ષમા રાખવામા આવ્યો છે.

(ઈ) રસ ઉત્પન્ન કરવા સંસ્કૃત વૃત્તો ને અલંકારનું પણ કંઈક જ્ઞાન આપવામા આવ્યુ છે ગણોની રચના સમજાવી, **मालिनी**, **वसन्ततिलका**, **हरिणी**, **शिखरिणी** આદિ છન્દોના લક્ષણ આપ્યા છે, ને **उपमा**, **रूपक**, **अर्थान्तरन्यास**, **अन्योक्ति** આદિ અલકારનુ સ્વરૂપ પાઠોમા તેમજ ગ્રન્થને અન્તે આપેલા ટિપ્પણમા સમજાવ્યુ છે

(ઉ) વાક્યથી આરભ કરી શિષ્યવર્ગનો પ્રવેશ લાગલો સાહિત્યમાજ કરાવ્યો છે ને વ્યાકરણને આપવુ જોઈએ તેમ ગૌણજ સ્થાન આપ્યુ છે આની યોજના નીચે પ્રમાણે કરી છે દરેક પાઠના આરભમા થોડાક વાક્યો આપી તેનો અર્થ સમજાવ્યો છે ને તેમા તે પાઠમા આવતા નવીન વ્યાકરણના રૂપ તરફ શિષ્યવર્ગનું લક્ષ ખચવા તેમને મોટે અક્ષરે છપાવ્યા છે પછી વ્યાકરણના રૂપો તૈયાર આપ્યા છે, ને છેવટે તેમાથી નીકળતા નિયમો દર્શાવ્યા છે આ પ્રમાણે પૃથક્કરણની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે એ પદ્ધતિ શાળામાં ભણતા શિષ્ય તેમજ મોટી ઉમરના અભ્યાસક બનેની બુદ્ધિ ખિલવશે ને રસિક પણ થશે. વિદ્યાર્થીએ પ્રથમ રૂપો ઓળખતા શીખવુ ને પછી તેનો અભ્યાસ કરવો મોટી વયના અભ્યાસક રૂપો ઓળખતા શીખશે તો બસ છે

(ઊ) સસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસ માટે વ્યાકરણની જે મુખ્ય બાબતોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તે સર્વનો સક્ષેપમા આ પુસ્તકમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે ભાષામા કવચિતજ માલમ પડતા અપ્રસિદ્ધ રૂપોનો ત્યાગ કરવામા પૂરી સભાળ લેવામા આવી છે શિક્ષક ને પરીક્ષક તરીકેના મારા અનુભવથી મને સમજાયુ છે કે વિદ્યાર્થીઓ નિયમવિરુદ્ધ રૂપો પરીક્ષાને માટે ગોખી નાખે છે ને પરીક્ષા થઈ રહે છે કે તરતજ તે રૂપો તદ્દન ભૂલી જાય છે ભાષામા પ્રચલિત રૂપોના કયા સામાન્ય નિયમો છે તે તેમના મનમા ઠસતુ નથી આ અનિષ્ટ

પરિણામ ન આવે માટે તેમનું લક્ષ સામાન્ય પ્રયોગો પર ખેંચવામાં આવ્યુ છે ને જે નિયમો ઘણા રૂપોમા આવે છે તેનું દૃષ્ટાન્તસહિત બરોબર નિરૂપણ કર્યું છે

(**એ**) વધારે સહેલા ને પ્રચાર પામેલા રૂપોની સમજુતી પ્રથમ આપી છે ને પછી અઘરા ને ઓછા પ્રચાર પામેલા રૂપોની. સમાસ ને ભૂતકૃદન્તનું વિવેચન પુસ્તકના આરભના પાઠોમા કર્યું છે, કેમકે સંસ્કૃત સાહિત્યમા તેઓ બહુ વપરાતા દેખાય છે વળી એજ કારણથી પરોક્ષભૂતકાળની પહેલા ભવિષ્યકાળોનું નિ-રૂપણ કર્યું છે ને અદ્યતન ભૂતકાળના ચોથા ને પાચમા પ્રકારો અન્ય પ્રકારની પહેલા આપ્યા છે.

(**ઐ**) છેલ્લા પાઠમા ભાષામા સામાન્ય વપરાતા તદ્ધિત ને કૃત્પ્રત્યયો દાખલા સાથે સમજાવ્યા છે

(**ઓ**) સંસ્કૃત વ્યાકરણમા સંજ્ઞાશબ્દો બહુધા અન્વર્થ છે ને એમાજ તેમની ખૂબી રહેલી છે વિદ્યાર્થીને આ બરોબર સમજાય તો તેમનું ઘણું કામ સહેલું થાય પણ યુનિવર્સિટિના પરીક્ષક તરીકે મારા જોવામા આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીનુ લક્ષ આ તરફ ખેંચવામા આવતુ નથી એ શોચનીય છે. આજ કારણને લીધે **बहुव्रीहि** જેવા શબ્દોની જોડણી અનેક વિલક્ષણ રીતે થતી જોવામાં આવે છે, ને કેટલાક તો **बहुरि** લખતા પણ શરમાતા નથી વિદ્યાર્થીઓ આવી ભૂલો ન કરે ને તેમના મન પર સજ્ઞાશબ્દો બરાબર ઠસે માટે આ પુસ્તકમા દરેક પારિભાષિક શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજાવવામા આવ્યો છે **बहुव्रीहि** શબ્દ જાતેજ, બહુ છે વ્રીહિ–ડાંગર જેની પાસે તે— એ અર્થમા, **बहुव्रीहि** સમાસ છે ને તેનું સ્વરૂપજ એ સમાસનુ સ્વરૂપ દર્શાવે છે કે તેમા પૂર્વપદ વિશેષણ હોય છે, ઉત્તરપદ વિશેષ્ય હોય છે, ને આખુ પદ અન્ય પદનું વિશેષણ થાય છે **तत्पुरुष** શબ્દનો વિગ્રહ એ રીતે થાય છે—**तस्य पुरुष** ને **स चासौ पुरुषश्च** આ રીતે **तत्पुरुष** એ પ્રકારનો છે ને **कर्मधारय** સમાસ એ **तत्पुरुष**નો પેટા ભાગ છે **वर्तमान** ને **भूत** એ શબ્દ જાતેજ વર્તમાન ને ભૂતકૃદન્ત છે ને તેના સ્વરૂપનું સૂચન કરે છે. વળી સસ્કૃત વૃત્તોના લક્ષણ પણ બહુધા તેજ વૃત્તના પાદમા આપ્યા છે. શિષ્યને જ્યારે આ બધુ સમજાય છે ત્યારે તેનુ શિક્ષણ ઘણુ સુગમ ને રસિક થાય છે ને જ્ઞાન ચિરસ્થાયી ને પરિપક્વ બને છે

(**ઔ**) વિષયમા કંઈક પ્રવેશ થાય ત્યારપછીજ ભાષાન્તર માટે મનોયત્નો આપવામા આવ્યા છે આગળ જતા એ મનોયત્નો લાબા થાય છે, પણ

---

૧ **बहुव्रीहि** એ શબ્દ દ્રવ્યનુ માપ ધાન્યથી થતુ એવી સામાજિક સ્થિતિનુ ભાન કરાવે છે આ અને બીજા શબ્દોથી ભાષા ઇતિહાસ પર કેવો પ્રકાશ પાડે છે તે પર શિક્ષક ઉત્તમ બોધ આપી શકે.

કંટાળો આપે એવા લાંબા કર્યાં નથી વળી ગુજરાતીમાંથી સંસ્કૃતમાં ભાષાન્તરને માટે થોડાંજ વાક્યો દરેક પાઠમાં આપ્યાં છે

(ક) સ્વાશ્રયની ટેવ કેળવાય તેટલા માટે પુસ્તકને અન્તે આપેલા 'ગદ્યપદ્યસંગ્રહ' માટે કોશ આપવામાં આવ્યો નથી, પણ ટિપ્પણી આપી છે તેમાં કેટલાક શબ્દો, અઘરી રચના, કઠિન સમાસના અર્થ, ને પૂર્વાપરસંબન્ધ સમજાવવામાં આવ્યા છે

(ખ) સંસ્કારી શિષ્યવર્ગ માટે પરિશિષ્ટ આપ્યું છે સંસ્કૃત શૈલી પ્રમાણે વ્યાકરણ શીખનારને તેમજ આ પુસ્તકના અધ્યયનનું પુનરાવર્તન કરતી વખત ચપળ શિષ્યને તે ઉપયોગી થશે એવી આશા છે

અમદાવાદ
ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૧ } કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ઘણા થોડા વખતમા **પ્રથમ** આવૃત્તિની ૨,૦૦૦ નકલ ખપી જવાથી આ બીજી આવૃત્તિ સંશોધન ને વૃદ્ધિ સાથે છાપી છે એમા **कारक, समास,** તેમજ **विशेषण अने अव्यय** એ ત્રણ નવા પાઠો ઉમેર્યા છે ને **संख्यावाचक शब्दोनो** તેમજ **नियमविरुद्ध रूपोनो**—એ બે પાઠ જુદા કર્યા છે એ પ્રમાણે પાચ પાઠ વધાર્યા છે, તેમજ **गद्यपद्यसग्रह**મા **गद्य**મા ત્રણનો ને **पद्य**મા કેટલાક પદ્યોનો વધારો કર્યો છે **टिप्पणी**મા વધારો કયા છે સંસ્કૃતમા ભાષાન્તર માટે ગુજરાતી-વાકયો તો જેને વધારોની જરૂર હશે તે સહજ બનાવી શકશે

આ પુસ્તક ટ્રેનિંગ કૉલેજો તેમજ હાઇ સ્કૂલોમા ચાલે છે, ત્યા ધોરણોને અનુસરી નીચે પ્રમાણે શિખવી શકાશે —

ટ્રેનિં૰ કૉ૰નુ પહેલુ વર્ષ તથા અગ્રેજી ચોથુ ધોરણ—પાઠ ૧થી પાઠ ૨૨ સુધી પૃ૰ ૧–૭૯

ટ્રેનિં૰ કૉ૰નુ બીજુ વર્ષ તથા અંગ્રેજી પાચમુ ધોરણ—પાઠ ૨૩થી પાઠ ૩૦ સુધી. પૃ૰ ૭૯–૧૨૮

ટ્રેનિં૰ કૉ૰નુ ત્રીજું વર્ષ તથા અગ્રેજી છઠ્ઠુ ધોરણ—પાઠ ૩૧થી પાઠ ૩૮ સુધી પૃ૰ ૧૨૮–૧૮૩

गद्यपद्यसग्रहમાથી પાત્રને અનુસારે વિભાગ સહેલાઈથી કરી શકાશે ૧ **नीति** એ ચોથા ધોરણના ને ટ્રે૰ કૉ૰ના પહેલા વર્ષના શિષ્યોને શિખવી શકાશે બાકીના સંગ્રહમાથી યથાયોગ્ય વિભાગ કરી લેવા

વ્યાકરણને ગૌણ રાખી સાહિત્યને પ્રાધાન્ય આપવુ એ ભાષાશિક્ષણનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ ને તે આ ગ્રન્થમા રાખ્યો છે વ્યાકરણ રસિક રીતે શિખવવા પૃથક્કરણની પદ્ધતિ આવા સ્વલ્પ, પણ સસ્કૃતભાષા સમજવા માટે જરૂર જેટલું તમામ વ્યાકરણનો જેમા સમાવેશ છે એવા, ગ્રન્થમા બને ત્યાસુધી વાપરી છે એ પદ્ધતિજ યુક્ત છે એ રીતેજ નિયમોનુ સંશોધન થયુ છે ને એ રીત સપૂર્ણ રીતે અનુસરાય એમ છે, પરંતુ તેને માટે ઘણા ઉદાહરણો આપવા જોઈએ ને એમ કરવાથી ગ્રન્થ ઘણો મોટો થાય સુજ્ઞ શિક્ષક ઉદાહરણોમા વધારો કરી શકશે, કેમકે તેને માર્ગસૂચન થયુ છે તેમ નહિ થાય તોપણ શિક્ષણ રસિક થવાનો મૂળ ઉદ્દેશ તો ઉદાહરણો આપ્યા છે તેટલાથી પણ પરિપૂર્ણ થશે આપણી જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે રૂપાવળી ગોખાવી **रघुवंश** જેવા કાવ્યનો આરભ

થાય છે ને વ્યાકરણનું જ્ઞાન ભાષાના જ્ઞાન સાથે થતુ જાય છે કોઈ પણ ભાષાનુ શિક્ષણ રસિક કરવાની હાલ પણ એજ પદ્ધતિ સર્વત્ર સુધરેલા દેશોમા અનુસરાય છે

આ પુસ્તક તેમજ એની અંગ્રેજી પ્રતિકૃતિ આ ઇલાકામા શાળાઓ માટે સરકારે મંજુર કર્યાં છે ને તે હાઇ સ્કૂલો, ટ્રેનિંગ કૉલેજો, તથા સસ્કૃત શાળાઓમા વપરાય છે એ જોઈ સંતોષ થાય છે અંગ્રેજી પુસ્તક મધ્ય પ્રાન્તોની શાળા માટે પણ મંજુર થયુ છે, તેમજ વડોદરા, ત્રાવણકોર, મહિસુર, વગેરે સ્થળોની શાળામા વપરાય છે હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોના વિદ્વાનોને, પ્રો મૅકડોનેલ ને પ્રિન્સિપલ વેનિસ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને, તેમજ શિષ્યવર્ગને પુસ્તક રુચ્યુ છે એથી મારો પરિશ્રમ સફળ થયો છે એમ હુ માનું છુ

અમદાવાદ.
સપ્ટેંબર ૧૯૧૨

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

તૃતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ આવૃત્તિમા સુધારોવધારો કરી અંગ્રેજી પુસ્તકની તૃતીય આવૃત્તિને બરાબર અનુસરતી કરી છે, તેથી કદમા ને પાઠની સંખ્યામા વધારો થયો છે કેટલાક શિક્ષકોની ઇચ્છા પ્રમાણે આરંભના પાઠોમા નાના સંસ્કૃત વાક્યો તથા ગુજરાતી વાક્યો મનોયત્ન માટે દાખલ કર્યા છે. ઉદાહરણો પહેલા આપી નિયમો તેની પાછળ આપવાની શૈલીનો સર્વત્ર સ્વીકાર કર્યો છે. પરિશિષ્ટોમા વધારો કર્યો છે એકમા कृ ધાતુના તમામ રૂપોનું દિગ્દર્શન કર્યું છે આ ઉપરથી અન્ય ધાતુના રૂપો ઓળખવા સુગમ પડશે સામાન્ય પ્રયોગમા આવતા કૃદન્તોનો—ભૂત, વર્તમાન, હેત્વર્થ, અવ્યયરૂપ, ભવિષ્યનો—એક પરિશિષ્ટમા સંગ્રહ કર્યો છે સંધિનિયમો અભ્યાસકના મન પર બરાબર ઠસાવવા માટે તેના સૂત્રો પરિશિષ્ટમા એકત્ર કર્યા છે અને તેને માટે જરૂર જેટલા ઉદાહરણો આપ્યા છે સૂત્રો શીખવાની ઇચ્છા ન હોય એવા અભ્યાસકોને પણ એકત્ર કરેલા નિયમો પુનરાવર્ત્તન કરતી વખત ઉપયોગી થઈ પડશે આશા છે કે આ શોધિતવર્ધિત વૃત્તિ શિક્ષક તેમજ શિષ્યવર્ગને પ્રિય થશે સંસ્કૃત સાહિત્યના જ્ઞાનમા વધારો કરવા ઇચ્છનારા માટે '**साहित्यमञ्जरी**' નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યુ છે, તેમા ગદ્ય ને પદ્યના, **हितोपदेश**, **पञ्चतन्त्र**, **कादम्बरी**, **दशकुमारचरित**, **भोजप्रबन्ध**, **रामायण**, **महाभारत**, **भामिनीविलास**, **रघुवश**, **शकुन्तला**, **उत्तररामचरित** આદિ અનેક કાવ્યનાટકાદિ ગ્રન્થોમાથી ઉતારા આપ્યા છે

હવાડીઓ ચકલો,
સુરત.
મે ૧૯૧૫.

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

અનુક્રમણિકા.

गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥

*　　　*　　　*

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते
धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव प्रसीद ।
यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन् भूयसे मङ्गलाय ॥

*　　　*　　　*

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम्[1] ॥

---

१ हे अम्ब, हे अक्क, हे अल्ल એમ માતાના અર્થના अम्बा, अक्का, ને अल्ला શ૦૭૬ નુ સ૦ ૫૦ बहु=થાય છે પરંતુ हे अम्बिके, हे अम्बाडे, हे अम्बाले એ નિયમવિરુદ્ધ નથી

સંસ્કૃતશિક્ષિકા.

પાઠ ૧લો.

અક્ષરવિચાર.

ક કા કિ કી કુ કૂ કે કૈ કો કૌ કં કઃ—

ગુજરાતીમા આને બાર અક્ષર ગણી કની બારાખડી (બારાક્ષરી) કહે છે, પણ સસ્કૃત ભાષામા એ અક્ષરો નીચે પ્રમાણે બનેલા છે.—

ક્ + અ = ક; ક્ + આ = કા; ક્ + ઇ = કિ. ક્ + ઈ = કી ક્ + ઉ = કુ, ક્ + ઊ=કૂ, ક્ + એ = કે ; ક્ + ઐ = કૈ , ક્ + ઓ = કો , ક્ + ઔ = કૌ , ક્ + અ + અનુસ્વાર (માથે મીડુ)=કં , ક્ + અ + વિસર્ગ (આગળ બે મીડા)=કઃ

આમા અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ને ઔ—એને **સ્વર** કહે છે એ ઉપરાત ऋ, ॠ, ને ऌ એ ત્રણ સ્વરો સસ્કૃતમા વપરાય છે આ બધા અક્ષરોના ઉચ્ચાર એની મેળે થઈ શકે છે જેમ ક્મા અ વગેરે ઉમેર્યા વગર ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી, તેમ અ, આ, વગેરે અક્ષરોમા ઉચ્ચારને માટે કંઈ ઉમેરવુ પડતુ નથી, માટે એને સ્વર કહે છે ક્, ખ્, વગેરે અક્ષરોને **વ્યંજન** કહે છે, કેમકે એમા સ્વરનું વિશેષ અજન એટલે મેળવણી કર્યા વગર એના ઉચ્ચાર થઈ શકતા નથી

આ પ્રમાણે સ્વર અને વ્યજન મળી સસ્કૃત ભાષામા અક્ષરો નીચે પ્રમાણે છે·—

સ્વરો ·—अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ.

आ એ अनुं દીર્ઘ રૂપ છે, એટલે अને લબાવીને બોલતા એવું રૂપ થાય છે.

ई, ऊ, ને ॠ, એ પણ इ, उ, ને ऋના અનુક્રમે દીર્ઘ રૂપો છે.

ऌનુ દીર્ઘ રૂપ નથી

વ્યંજનો :— क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्, श्, ष्, स्, ह्

સસ્કૃતમા ळ નથી, વેદની ભાષામા છે, લોકભાષામા નથી.

બે કે વધારે વ્યજનો એકઠા થાય ત્યારે જોડાક્ષર બને છે.

चक्र વગેરે શબ્દોમા क्र એ જોડાક્ષર છે ને તે क् ને र्નો બનેલો છે.

वृक्ष, यज्ञ, વગેરેમા क्ष ને ज्ञ પણ જોડાક્ષર છે.

क्ष् = क्+ ष् , ने ज्ञ्=ज्+ञ्.

કેટલાક વ્યજનો જોડાય છે ત્યારે કેવી રીતે લખાય છે તે લક્ષમા રાખવા માટે નીચેના દાખલા આપ્યા છેઃ--बुद्धि (द् + ध् + इ=द्धि), ह्य्=ह्+य्, ह्व्=ह्+व्, द्म्=द्+म्, र्क=र्+क्, ह्ल्=ह्+ल्, ह्न्=ह्+न् (चिह्न), ह्ण्=ह्+ण्; क्त्=क्+त्, द्य्=द्+य्; श्न्=श्+न् (प्रश्न)

પાઠ ૨જો.

વર્તમાનકાળ

सृजति–તે સર્જે છે.
लिखति–તે લખે છે.
विशति–તે પેસે છે.
स्पृशति–તે સ્પર્શ કરે છે.
दिशति–તે બતાવે છે.

नश्यति–તે નાશ પામે છે.
नृत्यति–તે નૃત્ય કરે છે, નાચે છે.
कुप्यति–તે કોપે છે.
लुभ्यति–તે લોભ કરે છે.
क्रुध्यति–તે ક્રોધ કરે છે.

પૂરો વિચાર દર્શાવવા જે વપરાય છે તે **વાકય** કહેવાય છે. ક્રિયાપદ વગર વાકય બની શકતુ નથી. ક્રિયા કહેનાર પદ એટલે શબ્દ તે **ક્રિયાપદ**. ‘ ફરે છે ’, ‘ ફર્યો ’, ‘ ફરશે ’, ‘ હતો ’, ‘ હશે ’, ‘બેસે છે ’, ‘ બેઠો ’, ‘ બેસશે ’, વગેરે ગતિ, સ્થિતિ, કે કૃતિ બતાવનાર શબ્દો ક્રિયાપદ છે એ ક્રિયાપદોના ટૂંકામા ટૂંકા રૂપો--ફર, હો, બેસ--છે એવા ટૂકામા ટૂંકા મૂળ તે **ધાતુ** કહેવાય છે. ચાલતો, ગયલો, ને આવનારો કાળ તે અનુક્રમે **વર્તમાન, ભૂત,** ને **ભવિષ્યકાળ** કહેવાય છે. ‘ ફરે છે ’ એ વર્તમાન, ‘ ફર્યો ’ એ ભૂત, ને ‘ ફરશે ’ એ ભવિષ્યકાળ છે.

બોલનાર પુરુષ તે **પહેલો પુરુષ,** જેની સાથે વાત કરે છે તે **બીજો પુરુષ,** ને એ સિવાયનો **ત્રીજો પુરુષ** કહેવાય છે ‘ હુ ’ એ પહેલો પુરુષ, ‘ તુ ’ એ બીજો પુરુષ, ને ‘ તે ’ એ ત્રીજો પુરુષ છે.

એકને વિષે કહીએ તે **એકવચન,** ને બે કે વધારેને વિષે કહીએ તે **બહુવચન** કહેવાય છે ‘ હુ ’ એ એકવચન, ને ‘ અમે ’ એ બહુવચન છે સંસ્કૃતમા બેને માટે જુદું રૂપ થાય છે, તે **દ્વિવચન** કહેવાય છે.

પાઠને આરંભે આપેલા **लिखति** વગેરે દાખલાઓમા બધાને છેડે **ति** આવે છે, તે વર્તમાનકાળના ત્રીજા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય છે.

૧. **ति** એ વર્તમાનકાળના ત્રીજા પુરુષનો એકવચનનો પ્રત્યય છે એ **ति** પ્રત્યય લગાડતા પહેલાં ધાતુને શુ લગાડવામા આવ્યુ છે તે તરફ નજર કરો.

सृजति (सृज् अ ति)	नश्यति (नश् य ति)
लिखति (लिख् अ ति)	नृत्यति (नृत य ति)
विशति (विश् अ ति)	कुप्यति (कुप् य ति)
स्पृशति (स्पृश् अ ति)	लुभ्यति (लुभ् य ति)
दिशति (दिश् अ ति)	क्रुध्यति (क्रुध् य ति)

सृजति વગેરે રૂપોમા ધાતુને **अ** લગાડ્યો છે ને **नश्यति** વગેરે રૂપોમા **य** લગાડ્યો છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે જુદા જુદા ધાતુઓના જુદા જુદા ચિહ્ન છે. એવા જુદાં જુદા કાર્ય પરથી ધાતુના દશ ગણ એટલે વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે. **सृजति** વગેરે છઠ્ઠા ગણના ને **नश्यति** વગેરે ચોથા ગણના ધાતુના રૂપો છે

૨. છઠ્ઠા ગણના ધાતુને **अ** ને ચોથા ગણનાને **य** લગાડાય છે

ગુજરાતીમા 'લખે છે' કહીએ ત્યારે 'તે લખે છે', 'તેઓ લખે છે', 'તુ લખે છે', એમાનું કંઈક સમજાય, 'લખુ છુ' કહેવાથી 'હુ લખું છુ' એમ સમજાય, આમ બધા રૂપોમા લખનાર એટલે લખવાની ક્રિયા કરનાર, **કર્તા** ખુલ્લો સમજાતો નથી, માટે લખનાર કોણ છે તે સ્પષ્ટ કહેવામા આવે છે, ને 'હુ લખુ છું', 'અમે લખીએ છીએ' એમ કર્તા ને ક્રિયાપદ બંને લખાય છે. સસ્કૃતમા તો **लिखति** એ રૂપમા કર્તાનો અર્થ આવી જાય છે, તેથી 'તે'ને માટે શબ્દ વાપરવાની જરૂર નથી

શબ્દકોષ.

છઠ્ઠો ગણ.	ચોથો ગણ.
दिश्—બતાવવુ	**कुप्**—કોપવુ
लिख्—લખવુ	**क्रुध्**—ક્રોધ કરવો
विश्—પેસવુ	**नश्**—નાશ પામવો
सृज्—સર્જવુ, પેદા કરવુ	**नृत्**—નૃત્ય કરવુ, નાચવું
स्पृश्—સ્પર્શ કરવો, અડકવું	**लुभ्**—લોભ કરવો.

પાઠ ૩જો.

વર્તમાનકાળ

वसतः-તેઓ બે વસે છે	**चरतः**-તેઓ બે ચરે છે (ફરે છે).
वदतः-તેઓ બે વદે છે (બોલે છે)	**पठन्ति**-તેઓ પઠે છે, ભણે છે.

दहन्ति–તેઓ બાળે છે કે બળે છે.
पतन्ति–તેઓ પડે છે.
नमन्ति–તેઓ નમે છે.
पूजयतः–તેઓ બે પૂજા કરે છે.
कथयतः–તેઓ બે કહે છે (કથે છે).
गणयतः–તેઓ બે ગણે છે.
रचयन्ति–તેઓ રચે છે.
स्पृहयन्ति–તેઓ સ્પૃહા કરે છે (ઇચ્છે છે).
पीडयन्ति–તેઓ પીડે છે.
सूचयन्ति–તેઓ સૂચવે છે.

૧. त એ ત્રીજા પુરુષના દ્વિવચનનો ને अन्ति એ ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય છે.

वसत (वस् अ त)	पूजयतः (पूज् अय त.)
वदत (वद् अ तः)	कथयतः (कथ् अय त.)
चरत (चर् अ त)	गणयत. (गण् अय त)
पठन्ति (पठ् अ अन्ति)	रचयन्ति (रच् अय अन्ति)
दहन्ति (दह् अ अन्ति)	स्पृहयन्ति (स्पृह् अय अन्ति)
पतन्ति (पत् अ अन्ति)	पीडयन्ति (पीड् अय अन्ति)
नमन्ति (नम् अ अन्ति)	सूचयन्ति (सूच् अय अन्ति)

ગયા પાઠમા सृजति વગેરે રૂપોમા છઠ્ઠા ગણના ધાતુમા अ લગાડાય છે એમ બતાવ્યુ છે, તેમ वसत વગેરેમા પણ अ લગાડાય છે, પણ એ પહેલા ગણના ધાતુના રૂપો છે

૨ પહેલા ગણના ધાતુને अ લાગે છે

પહેલા ને છઠ્ઠા બન્ને ગણના ધાતુને अ લગાડાય છે, તોપણ એ ધાતુઓને જુદા ગણમા શા માટે મૂક્યા છે તે આગળ સમજાશે

पूजयत વગેરે રૂપોમા ધાતુને अय લગાડ્યો છે એ ધાતુઓ દસમા ગણના છે

૩ દસમા ગણના ધાતુને अय લાગે છે.

वसत = वस्+अ+ त , આમ वस् ધાતુ, अ ગણનુ ચિહ્ન, ને त એ ત્રીજા પુરુષના દ્વિવચનનો પ્રત્યય છે.

पठन्ति = पठ् ધાતુ + अ ગણનુ ચિહ્ન + अन्ति ત્રીજા પુરુષ બહુવચનનો પ્રત્યય पठ् + अ=पठ, पठ + अन्ति=पठ् + अन्ति થઈ पठन्ति રૂપ થયુ.

૪ अन्ति ની પહેલાનો अ લોપ પામે છે.

जयति–તે જય પામે છે, જીતે છે.	**बोधति**-તે બોધ પામે છે.
नयति–તે દોરે છે	**नाटयति**–તે ભજવી બતાવે છે.
भवति–તે થાય છે, છે.	**क्षालयति**–તે ધૂએ છે.
स्मरति–તે સ્મરે છે, યાદ કરે છે.	**चोरयति**–તે ચોરે છે.
तरति–તે તરે છે.	**धारयति**–તે ધારણ કરે છે

આ બધા ૧લા ને ૧૦મા ગણના ધાતુના રૂપો છે **जयति**મા **जि** ધાતુ છે, તેને ગણચિહ્ન **अ** લગાડતા છેડાના **इ**નો **ए** થઈ जे + **अ** થઈ **जय** થયુ છે એજ પ્રમાણે **स्मरति** ને **तरति**મા **स्मृ** ને **तृ** ધાતુનુ **स्मर्** ને **तर्** થઈ **अ** લાગ્યો છે **भवति**મા **भू** ધાતુ છે, તેનુ **भो** થઈ भो + अ=भव થયુ છે **बोधति**મા **बुध्** ધાતુ છે, તેને **अ** લગાડતા **बोध** થયુ છે છેડાના અક્ષરની પહેલાના **उ**નો **ओ** થયો છે આ પ્રમાણે પહેલા ગણમા ધાતુને **अ** લગાડતા, તેને અન્તે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર હોય કે ઉપાન્તે, એટલે અન્તના વર્ણની પહેલા, હ્રસ્વ સ્વર હોય તો તેમા ફેરફાર થાય છે.

૫ **इ** કે **ई**નો **ए**, **उ** કે **ऊ**નો **ओ**, **ऋ** કે **ॠ**નો **अर्**, ને **ऌ**નો **अल्**, એવા ફેરફારને **ગુણ** કહે છે.

આમ **भू**માના **ऊ**નો ગુણ થઈ **भो** થયુ હવે **अ** જોડવો છે **जि** + **अ** = (ગુણ થઈ) जे + अ=जय् + अ=जय, भू+अ=भो+अ=भव् + अ=भव—

૬ સંસ્કૃતમા બે સ્વર સાથે આવે કે બહુધા તેમા ફેરફાર થાય છે, તેમની સંધિ થાય છે, એટલે તેઓ એકરૂપ થાય છે

૭ **ए**ની પછી કોઈ સ્વર આવે તો **ए**નો **अय्** થાય છે ને **ओ**નો **अव्** થાય છે

नाटयति અને **क्षालयति**મા **नट्** અને **क्षल्** ધાતુનુ **नाट्** અને **क्षाल्** થયુ છે, ઉપાન્ત્ય **अ**નો **आ** થયો છે **धारयति**મા **धृ** ધાતુનુ **धार्** થયુ છે, અન્ત્ય **ऋ**નો **आर्** થયો છે **चोरयति**મા **चुर्** ધાતુનુ **चोर्** થયુ છે, ઉપાન્ત્ય **उ**નો ગુણ થયો છે.

૮ ૧૦મા ગણમા સામાન્ય રીતે ધાતુના ઉપાન્ત્ય **अ**નો **आ** થાય છે, એ **વૃદ્ધિ** કહેવાય છે.

૯ **अ**ની વૃદ્ધિ **आ**, **इ** કે **ई**ની **ऐ**, **उ** કે **ऊ**ની **औ**, **ऋ** કે **ॠ**ની **आर्**, અને **ऌ**ની **आल्** છે.

૧૦ **कथयति गणयति, रचयति**—**कथ्**, **गण्**, ને **रच्**મા વૃદ્ધિ થતી નથી.

૧૧ **धारयति चोरयति स्पृहयति**—૧૦મા ગણમા અન્ત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ ને ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે, **स्पृह्**મા ગુણ થતો નથી.

सृजतिને **बोधति** સાથે સરખાવો. છઠ્ઠા ગણુમાં ધાતુને **अ** લગાડતા પહેલા ગણુની માફક ગુણુનો ફેરફાર થતો નથી **सृजति, विशति,** અને **स्पृशति** એ છઠ્ઠા ગણુના રૂપો છે એ ધાતુઓ પહેલા ગણુના હોત તો **सर्जति, वेशति,** અને **स्पर्शति** રૂપો થાત

શબ્દકોષ.

૧લો ગણુ.

चर्—ચરવું, ફરવુ
जि—જય મેળવવો, જીતવુ
तॄ—તરવુ
दह्—બાળવુ, બળવુ
नी—દોરવું
पठ्—પઠવુ, ભણુવુ
पत्—પડવુ
बुध्—બોધ મેળવવો, જાણુવુ
भू—થવુ, હોવુ
वद्—વદવુ, બોલવુ
वस्—વસવુ.
स्मृ—સ્મરવુ, યાદ કરવુ

૧૦મો ગણુ.

कथ्—કહેવુ
क्षल्—ધોવું
गण्—ગણુવુ
चुर्—ચોરવુ
धृ—ધારણુ કરવુ
नट्—ભજવવું
पीड्—પીડવુ
पूज्—પૂજવુ
रच्—રચવુ
सूच्—સૂચવવુ

પાઠ ૪થો.

વર્તમાનકાળ.

कुप्यसि-તું કોપે છે.
नश्यसि-તું નાશ પામે છે.
हरथः-તમે બે હરી લો છો.
नयथ -તમ બે દોરો છો.
शुष्यथ-તમે શોષાઓ છો
क्षुभ्यथ તમે ક્ષોભ પામો છો—ઉશ્કેરાઓ છો.

क्षयामि-હું ક્ષય પામુ છુ
सृजामि-હુ સર્જું છુ
स्पृशावः-અમે બે સ્પર્શ કરીએ છીએ.
त्यजावः-અમે બે તજીએ છીએ.
वदामः-અમે બોલીએ છીએ
स्पृहयामः-અમે ઇચ્છીએ છીએ

ઉપલા દાખલાઓ પરથી નીચેના નિયમો નીકળે છે તે લક્ષમા રાખવા —

૧. વર્તમાનકાળના બીજા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય सि, દ્વિવચનનો थः, ને બહુવચનનો थ છે, અને પહેલા પુરુષના એકવચનનો मि, દ્વિવચનનો वः, ને બહુવચનનો मः પ્રત્યય છે.

૨. मि, वः, ને मः પ્રત્યયોની પૂર્વનો अ દીર્ઘ થાય છે

शाम्यामि—હું શાન્ત થાઉં છું	**क्लाम्यति**—તે દિલગીર થાય છે.
श्राम्यामः—અમે થાકી જઈએ છીએ.	**भ्राम्यन्ति**—તેઓ ભમે છે-ભટકે છે
क्षाम्यावः—અમે બે ક્ષમા-માફ કરીએ છીએ.	**भ्रम्यति**—તે ભમે છે
माद्यामि—હું મદમાં આવું છું-ગાંડો થાઉં છું.	**भ्रमसि**—તું ભમે છે

આ ઉપરથી નીચેના નિયમો નીકળે છે—

૩. शम्, श्रम्, क्षम्, मद्, અને क्लम्નો ઉપાન્ત્ય अ દીર્ઘ થાય છે.

૪. भ्रम् ધાતુના ત્રણ રૂપો થાય છે, કેમકે એ ૧લા ને ૪થા ગણનો છે ને ૪થા ગણમાં એના अનો વિકલ્પે* आ થાય છે.

गच्छसि—તું જાય છે	**पृच्छामः**—અમે પૂછીએ છીએ
इच्छामि—હું ઇચ્છું છું.	**पश्यथ**—તમે જુઓ છો
तिष्ठन्ति—તેઓ ઊભા રહે છે.	**पिबतः**—તેઓ બે પીએ છે

૫ કેટલાક ધાતુના આદેશ (બીજાં રૂપ) થઈ, તેને પ્રત્યયો લાગે છે; गम् ધાતુનો गच्छ्, इष्નો इच्छ्, स्थाનો तिष्ठ्, प्रच्छ्નો पृच्छ्, दृश्નો पश्य्, ને पाનો पिब् આદેશ થાય છે.

गच्छामः—અમે જઈએ છીએ	**नयथः**—તમે બે દોરો છો
आगच्छामः—અમે આવીએ છીએ.	**आनयथः**—તમે બે આણો છો.
वसामि—હું વસું છું.	**तरामः**—અમે તરીએ છીએ
निवसामि—હું નિવાસ કરું છું, [વસું છું	**अवतरामः**—અમે ઊતરીએ છીએ

૬ आ, नि, उद् એવા શબ્દો ધાતુઓની પૂર્વે મૂકવામાં આવે છે, કે એનો અર્થ ક્રિયા સાથે જોડાય છે, તેને ઉપસર્ગ કહે છે. એથી ધાતુના મૂળ અર્થમાં ઘણો ફેરફાર થાય છે

स्नावः—અમે બે સ્નાન કરીએ છીએ-નહાઈએ છીએ.	**यान्ति**—તેઓ જાય છે.

---

* આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કરવો હોય તો થાય ને ન કરવો હોય તો ન થાય. એવાં રૂપો વૈકલ્પિક રૂપો કહેવાય છે.

૭ जाव'માં जा ધાતુ છે, એને કંઈ પણ ગણચિહ્ન લાગ્યા વગર લાગલાજ પ્રત્યય લાગ્યા છે. એ ૨જા ગણનો ધાતુ છે. એ ગણમાં કંઈ પણ ગણચિહ્ન વગર લાગલાજ ધાતુને પ્રત્યયો લાગે છે

શબ્દકોષ.

૧લો ગણ.

गम् (गच्छ्)—જવુ.
आ गम्—આવવુ
क्षि—ક્ષય પામવો
अव तॄ—ઊતરવુ, નીચે ઊતરવુ (अव= નીચે).
त्यज्—તજવુ.
दृश् (पश्य्)—જોવુ
आ नी—આણવુ.
पा (पिब्)—પીવુ
भ्रम्—ભમવુ
नि वस्—નિવાસ કરવો, રહેવુ
स्था (तिष्ठ्)—રહેવુ, ઊભા રહેવુ
हृ—હરવુ

૪થો ગણ

क्लम् (क्लाम्)—દિલગીર થવુ, થાકી જવુ. [કરવુ.
क्षम् (क्षाम्)—ક્ષમા કરવી, સહન
क्षुभ्—ક્ષોભ પામવો, ઉશ્કેરાવવુ.
भ्रम् (भ्राम् કે भ्रम्)—ભમવુ
मद् (माद्)—મદ પામવો, ગાંડા થવુ.
शम् (शाम्)—શાન્ત થવુ
शुष्—સુકાઈ જવુ, શોષવુ.
श्रम् (श्राम्)—શ્રાન્ત થવુ, થાકવુ.

છઠ્ઠો ગણ.

इष् (इच्छ्)—ઇચ્છવુ
प्रच्छ् (पृच्छ्)—પૂછવુ

બીજો ગણ.

या—જવું.
स्ना—સ્નાન કરવુ, નહાવુ.

પાઠ ૫મો.

ઉપસર્ગ.

अपनयति–તે દૂર લઈ જાય છે
अनुसरति–તે અનુસરે છે, પાછળ જાય છે, નકલ કરે છે
उत्पतामि–હું કૂદું છું, ઊડું છુ
विनश्यथ –તમે બે વિનાશ પામો છો.
प्रतिवदामः–અમે જવાબ દઈએ છીએ.
उपगच्छत'–તે બે પાસે જાય છે.
अवगच्छाव –અમે બે જાણીએ છીએ
प्रचरासि–તું આગળ જાય છે.

अप, अनु, उद् , वि, प्रति, उप, अव, प्र, ને એવા, ધાતુની પૂર્વે આવેલા, ક્રિયા સાથે સંબંધ ધરાવતા શબ્દો ઉપસર્ગ છે

૧લા, ૪થા, ૬ઠ્ઠા, ૧૦મા, તથા આકારાન્ત ૨જા ગણના ધાતુના વર્તમાન કાળના રૂપો અગાઉ આપ્યા છે, તે અત્ર બધા પુરુષોના ભેગા આપ્યા છે

	गम् १ ग.			पुष् ४ ग		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
૧ પુ૦	गच्छामि	गच्छाव	गच्छामः	पुष्यामि	पुष्यावः	पुष्याम
૨ પુ૦	गच्छसि	गच्छथ	गच्छथ	पुष्यसि	पुष्यथ	पुष्यथ
૩ પુ૦	गच्छति	गच्छत	गच्छन्ति	पुष्यति	पुष्यत	पुष्यन्ति

	इष् ६ ग.			चुर् १० ग.		
૧ પુ૦	इच्छामि	इच्छाव	इच्छाम	चोरयामि	चोरयाव	चोरयाम
૨ પુ૦	इच्छसि	इच्छथ	इच्छथ	चोरयसि	चोरयथ	चोरयथ
૩ પુ૦	इच्छति	इच्छत	इच्छन्ति	चोरयति	चोरयत	चोरयन्ति

	ला २ ग		
૧ પુ૦	लामि	लाव	लाम
૨ પુ૦	लासि	लाथ	लाथ
૩ પુ૦	लाति	लात	लान्ति

उद्+पतामि=उत्पतामि. द् ને प् એ વ્યજનોની સધિ થઈ त्प થયુ છે.

વ્યજનો વિષે અત્ર થોડુક જાણવુ જરૂરતું છે क થી म સુધીનાં ૨૫ વ્યજનો **સ્પર્શ** કહેવાય છે, કેમકે એનો ઉચ્ચાર કરતા જીભનુ ટેરવુ, તાલુ, વગેરે ઉચ્ચારના સ્થાનોને બરાબર અડકે છે એ ૨૫ વ્યજનોના ૫ વર્ગ છે, કવર્ગ, ચવર્ગ, ટવર્ગ, તવર્ગ, ને પવર્ગ દરેક વર્ગમા પાચ પાચ અક્ષરો છે श, ष, स, અને ह, એ **ઊષ્મ** વ્યંજન કહેવાય છે, કેમકે એનો ઉચ્ચાર કરવામા ऊष्म નામનો વાયુ પ્રધાન છે સ્પર્શ ને ઊષ્મ વ્યંજનોની વચ્ચે य, र, ल, व આવ્યા છે, તેમજ એ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર સ્વર ને વ્યજનના ઉચ્ચારની વચ્ચે છે, માટે એ **અન્તઃસ્થ** કે **અન્તસ્થા** કહેવાય છે

ડુટીમાથી પ્રયત્ને કાટેલો વાયુ ઊંચે જઈ કંઠ, તાળવુ, વગેરે ઠેકાણે અથડાય છે ત્યારે વર્ણ કે અક્ષર ઉત્પન્ન થાય છે એ ઉપરથી અક્ષરના નીચે પ્રમાણે સ્થાન એટલે ઉચ્ચારસ્થાન છે —

अ, आ, कवर्ग, ह, ને વિસર્ગનુ **કંઠસ્થાન** છે, કેમકે એ કઠથી બોલાય છે

इ, ई, चवर्ग, य, ને शनु **તાલુસ્થાન** છે, કેમકે એ તાળવાથી બોલાય છે

ऋ, ॠ, टवर्ग, र, ને षनु **મૂર્ધસ્થાન** છે, કેમકે એ માથામાથી બોલાય છે.

लृ, तवर्ग, ल, ને सनु **દન્તસ્થાન** છે, કેમકે એ દાન્તથી બોલાય છે

उ, ऊ, ને पवर्गनु **ઓષ્ઠસ્થાન** છે. કેમકે એ ઓઠથી બોલાય છે.

ए ને **ऐ**નું **કંઠતાલુસ્થાન** છે, **ए=અવર્ણ+इવર્ણ** છે, ને **अ**નું કંઠસ્થાન ને **इ**નું તાલુસ્થાન છે. **અવર્ણ** એટલે **अ** કે **आ** ને **इવર્ણ** એટલે **इ** કે **ई** સમજવા, કેમકે **आ** એ **अ**નું ને **ई** એ **इ**નું દીર્ઘ રૂપ છે **ऐ=અવર્ણ+ए**

ओ ને **औ**નું **કંઠોષ્ઠસ્થાન** છે, કેમકે એ કંઠ ને ઓષ્ઠ (ઓઠ), એથી બોલાય છે **ओ=અવર્ણ + उવર્ણ** (**उ** કે **ऊ**) અને **औ=અવર્ણ + ओ**.

व्નું **દન્તૌષ્ઠસ્થાન** છે, કેમકે એ દાત અને ઓઠથી બોલાય છે.

ङ्, **ञ्**, **ण्**, **न्**, ને **म्**નું **નાસિકાસ્થાન** પણ છે, કેમકે એ અનુક્રમે કંઠ, તાલુ, મૂર્ધા, દન્ત, ને ઓષ્ઠ, એ સ્થાનોથી ઉચ્ચારાય છે, તે ઉપરાત નાકમાથી પણ બોલાય છે.

य्, **व्**, ને **ल्** એ વિકલ્પે **અનુનાસિક** છે. અર્થાત્, **અનુનાસિક** છે તેમજ **અનનુનાસિક** પણ છે, નાકમાથી બોલાય છે, તેમજ નથી પણ બોલાતા.

આ પ્રમાણે વર્ણોના સ્થાન છે.

क् કરતા **ख्** ઉચ્ચારતાં વધારે દમ લેવો પડે છે, ને એજ પ્રમાણે દરેક વર્ગ બીજો ને ચોથો વર્ણ, તેમજ **श्**, **ष्**, **स्**, ને **ह्** એટલા વર્ણો ઉચ્ચારતા બીજા વર્ણો કરતા વધારે દમ લેવો પડે છે, માટે એ **મહાપ્રાણ** કહેવાય છે, બાકીના વર્ણો **અલ્પપ્રાણ** છે.

દરેક વર્ગનો પહેલો તથા બીજો, **श्**, **ष्**, ને **स्**, એટલા **અઘોષ** છે, બાકીના **ઘોષ** છે. ઘોષ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કોમલ છે, અઘોષનો એથી ઉલટો છે.

હવે **उद्+पतति=उत्पतति; उद्+तरति=उत्तरति, उद्+पात=उत्पात, उद्+साहः=उत्साह, उद्+तेजनम्=उत्तेजनम्**—નિયમો—

૧ અન્ત સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનની પછી અઘોષ વ્યંજન આવ્યુ હોય તો પૂર્વ વ્યંજનને સ્થાને તેજ વર્ગનો પહેલો અક્ષર મુકાય છે. આ નિયમથી **द्**ને સ્થાને તેજ વર્ગનો **त्** થયો છે

શબ્દકોષ.

अनु सृ (૧ ગ)–અનુસરવું, પાછળ જવુ; નકલ કરવી.

अप नी (૧ ગ.)–દૂર લઈ જવું, દૂર કરવુ.

अव गम् (૧ ગ)–જાણવુ.

उद् पत् (૧ ગ.)–ઊંચું પડવુ, કૂદવુ, ઊડવુ.

उप गम् (૧ ગ.)–પાસે જવું.

प्र चर् (૧ ગ.)–આગળ જવું

प्रति वद् (૧ ગ)–સામું–જવાબમાં બોલવું, ઉત્તર આપવો.

वि नश् (૪ ગ.)–વિશેષ નાશ પામવો, વિનાશ પામવો.

પાઠ ૬ ઠ્ઠો.

અકારાન્ત શબ્દો.

बालः क्रीडति—બાળક ક્રીડા છે, રમે છે.
अश्वः चरति=अश्वश्चरति—ઘોડો ચરે છે.
जनः तरति=जनस्तरति—માણુસ તરે છે
चौरौ चोरयतः—બે ચોરો ચોરે છે.
वृक्षौ पततः—બે ઝાડ પડે છે.
बुधाः पठन्ति—ડાહ્યા માણુસો ભણે છે.
देवाः जयन्ति=देवा जयन्ति—દેવો જીતે છે
पर्णम् शुष्यति=पर्णं शुष्यति—પાદડું સુકાય છે.
नयने पश्यतः—બે આખો જુએ છે.
पापानि नश्यन्ति—પાપો નાશ પામે છે.
दुःखानि गलन्ति—દુઃખો ગળી જાય છે, જતા રહે છે.
धर्मम् उपदिशामि=धर्ममुपदिशामि—ધર્મને ઉપદેશું છું, હું ધર્મનો ઉપદેશ કરૂં છુ.
असत्यम् वदथ=असत्यं वदथ—(તમે) અસત્ય વદો છો.
बालौ ताडयति—બે બાળકોને (તે) મારે છે (તાડન કરે છે).
वेदान् पठाम.—(અમે) વેદો પઢીએ છીએ.
पुस्तकानि लिखन्ति—(તેઓ) પુસ્તકો લખે છે.
वत्स! सुष्ठु भणसि—હે બાલ, (તુ) ઠીક બોલે છે.

વિભક્તિઓ સાત છે, પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાચમી, છઠ્ઠી, ને સાતમી પહેલી; વિભક્તિનો **અર્થ નિર્દેશ**-શબ્દનો **ઉચ્ચાર**-એટલોજ છે. **અર્થાત્**, મૂળ શબ્દના અર્થમા એથી કંઈ વધારો થતો નથી 'હુ ચોપડી લખું છું', એમા 'ચોપડી' શબ્દ કહ્યા વિના 'લખુ છુ'નો અર્થ પૂરો સમજાતો નથી. આ પ્રમાણે ક્રિયાનો અર્થ પૂરનાર શબ્દ કે ક્રિયાનુ ફળ જેને લાગુ પડે તે **કર્મ** કહેવાય છે 'ચોપડી' કર્મ છે બીજી વિભક્તિ **કર્મ**ના અર્થમા વપરાય છે. 'રામે રાવણને બાણે માર્યો', એમા 'રામે' ને 'બાણે' એ ત્રીજી વિભક્તિમા છે પહેલો શબ્દ કર્તા-ક્રિયાનો કરનાર બતાવે છે, અને બીજો કરણ-ક્રિયા કરવાનુ સાધન બતાવે છે ત્રીજી વિભક્તિ **કર્તા**ના ને **કરણ**ના અર્થમા વપરાય છે 'રાજાએ બ્રાહ્મણને દક્ષિણા

આપી', 'તેણે મને તારો બતાવ્યો', 'તે યજ્ઞ માટે જાય છે', એમા 'બ્રાહ્મણને', 'મને', અને 'યજ્ઞ માટે', એ ચોથી વિભક્તિમા છે જેને કંઈ આપવામા આવ્યુ હોય, જેને ઉદ્દેશીને કઈ કાર્ય થયુ હોય તેના, એટલે **સંપ્રદાન**ના, અને જેને માટે કંઈ થયુ હોય તેના, એટલે **તાદર્થ્ય**ના, અર્થમા ચોથી વિભક્તિ વપરાય છે 'ગામથી જાય છે', 'તાવથી પીડાઉ છુ', એમા 'ગામથી' ને 'તાવથી', એ વિયોગ ને હેતુ બતાવે છે પાચમી વિભક્તિ **અપાદાન** (જેનાથી છૂટુ પડવુ તે) ને **હેતુ** બતાવે છે. 'રાજાનો માણસ', એમા 'રાજાનો' એ છટ્ઠી વિભક્તિ છે. એ **સંબન્ધ**વાચક છે. 'ગામમા વસે છે', એમા 'ગામમા' એ સ્થળવાચક છે **અધિકરણ**-વાચક–સ્થળવાચક શબ્દ સપ્તમીમા આવે છે. આ ઉપરાત, કોઈને બોલાવી કંઈ કહેવામા આવે તો ત્યા **સંબોધન** વપરાય છે 'હે બાલ, તુ ઠીક બોલે છે'— એમા 'બાલ' એ સંબોધન કહેવાય છે સંબોધન એ આઠમી વિભક્તિ નથી, પણ પહેલી વિભક્તિનો એક અર્થ છે

योध शरौ क्षिपति, शरौ क्षिपति योध, **क्षिपति शरौ योध** =યોદ્ધો બે બાણ ફેંકે છે—

૧ સંસ્કૃતમા શબ્દોના અનુક્રમ માટે નિયમ નથી ગુજરાતીમા જેમ પહેલો કર્તા, પછી કર્મ, અને પછી ક્રિયાપદ, એમ સામાન્ય રીતે આવે છે, તેવો નિયમ નથી

આ પાઠમા **अ**કારાન્ત (જેને છેડે **अ** હોય એવા) પુલિંગ (નરજાતિ) ને નપુસક લિંગના (નાન્યતર જાતિના) રૂપોના દાખલા આપ્યા છે. એ રૂપો નીચે પ્રમાણે છે.—

	राम પુ०			फल ન०		
	એ०વ०	દ્વિ०વ०	બ०વ०	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
૧લી	**राम**	**रामौ**	**रामा**	**फलम्**	**फले**	**फलानि**
૨જી	**रामम्**	,,	**रामान्**	,,	,,	,,
સ०	**हे राम**	**हे रामौ**	**हे रामा॰**	**फल**	,,	,,

કયો શબ્દ કયા લિંગનો છે તે પ્રત્યયો પરથીજ–રૂપો જોઈનેજ–જણાય છે. **सुष्ठु** એ **અવ્યય** છે, એટલે એના રૂપમા જાતિ, વચન, કે વિભક્તિનો કંઈ ફેરફાર થતો નથી વ્યય=ફેરફાર.

अश्व +चरति=अश्वश्चरति, जन +तरति=जनस्तरति—

નિયમ—

૨. વિસર્ગની પછી **च्** કે **छ्** આવે તો વિસર્ગનો **श्** થાય છે ને **त्** કે **थ्** આવે તો વિસર્ગનો **स्** થાય છે. **श्** એ **च्** ને **छ्**ના સ્થાનનો–તાલુ સ્થાનનો છે ને **स्** એ **त्** ને **थ्**ના સ્થાનનો–દન્તસ્થાનનો છે

देवा जयन्ति=देवा जयन्ति, बाला॰ आगच्छन्ति=बाला आगच्छन्ति—

૩. વિસર્ગની પૂર્વે आ હોય ને પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યજન હોય તો વિસર્ગનો લોપ થાય છે; લોપ થયા પછી બે સ્વરો સાથે હોય તેની સધિ થતી નથી

राम , फले, गच्छत એ બધા પદો છે—

૪. વિભક્તિનો કે કાળનો પ્રત્યય લાગી વાક્યમા વાપરવા લાયક શબ્દ पद કહેવાય છે.

पुष्पम्+हरति=पुष्पं हरति, वनम्+गच्छति=वनं गच्छति કે वनङ्गच्छति, पुस्तकं लिखति કે पुस्तकँल्लिखति--

૫ (अ) पुष्पं हरति—પદને અન્તે म् હોય ને તેની પછી श्, ष्, स्, ह्, કે र् આવે તો તેનું નિત્ય અનુસ્વાર થાય છે, (आ) वनं गच्छति કે वनङ्गच्छति —કોઈ પણ સ્પર્શી વ્યંજન આવે તો અનુસ્વાર કે તે વ્યજનના સ્થાનનો અનુનાસિક થાય છે, ને (इ) पुस्तकं लिखति કે पुस्तकँल्लिखति—य्, व्, કે ल् આવે તો અનુસ્વાર કે અનુનાસિક य्, व्, કે ल् થાય છે. અનુનાસિક य्, व्, ल् લખવાનો બહુ પ્રચાર નથી.

दुःखं नश्यति ।

अनृतं वदसि ।

स्तेमाश्चोरयन्ति ।

शरमस्यति वीरः ।

तिष्ठन्ति पर्वताः ।

નામ.

અકારાન્ત પું૦

अश्व —ઘોડો.
चौर —ચોર.
जनः—માણસ.
देव —દેવ.
धर्म —ધર્મ, ફરજ.
पर्वत —પર્વત
बाल.—બાલ, છોકરો.
बुध —ડાહ્યો માણસ.
योध —જોદ્ધા
वत्स —પ્રિય બાળ
वीर —વીર પુરુષ, હિંમતવાન્ પુરુષ
वृक्ष —ઝાડ.
वेद —વેદ
शर —બાણ
स्तेम --ચોર

અકારાન્ત ન૦

अनृतम्—અસત્ય, જૂઠુ
असत्यम्—અસત્ય, જૂઠુ
दु खम्—દુ ખ.
नयनम्—આખ, નેન.
पर्णम्—પાદડું.
पापम्—પાપ
पुस्तकम्—પુસ્તક, ચોપડી.
वनम्—વન.

अस् (अस्यति) (૪ ગ)—ફેંકવું
उप + दिश् (उपदिशति) (૬ ગ)—ઉપદેશ કે બોધ કરવો.
क्रीड् (क्रीडति) (૧ ગ)—ક્રીડા કરવી, રમવું.
गल् (गलति) (૧ ગ.)—ગળી જવું, જતા રહેવું.
तड् (ताडयति) (૧૦ ગ)—તાડન કરવું, મારવુ
भण् (भणति) (૧ ગ.)--બોલવું

અવ્યય.

सुष्ठु—સારી રીતે, ઠીક

પાઠ ૭મો.

અકારાન્ત શબ્દો.

रथेन आगच्छति=रथेनागच्छति—રથ વડે તે આવે છે.

पादाभ्यां चलति—તે બે પગે ચાલે છે

अक्षराणि गणयति बाल.—અક્ષરો ગણે છે બાળ-બાળક અક્ષરો ગણે છે.

बालैः सह क्रीडामि—બાળકો સાથે હું રમુ છુ.

रामाय नमः—રામને નમસ્કાર.

क्रोधाद् भवति संमोह·—ક્રોધથી થાય છે સંમોહ, ક્રોધથી સમોહ થાય છે (क्रोधात्+भवति=પણ क्रोधाद् भवति થાય છે)

चक्र **रथस्य** अङ्गम्=चक्रं रथस्याङ्गम्—પૈડું રથનું અંગ—ભાગ (છે)

व्याघ्रेभ्यः भयम्=व्याघ्रेभ्यो भयम्—વાઘોથી ભય (છે).

चन्द्रो **नक्षत्राणां** भूषणम्—ચન્દ્ર નક્ષત્રોનુ ભૂષણુ (છે).

आकाशे शुकः उत्पतति=आकाशे शुक उत्पतति—આકાશમા પોપટ ઊડે છે.

पुरुषेषु उत्तम पुरुषोत्तम =पुरुषेषूत्तम पुरुषोत्तम·—પુરુષોમા ઉત્તમ (તે) પુરુષોત્તમ.

हस्तयोः प्रहरति—બે હાથ પર તે પ્રહાર કરે છે.

આ પાઠમા અકારાન્ત નામોના ત્રીજીથી સાતમી વિભક્તિના રૂપોના દાખલા આપ્યા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે —

	राम પું०			वन ન०		
	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
૩જી	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः	वनेन	वनाभ्याम्	वनैः
૪થી	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः	वनाय	,,	वनेभ्य
૫મી	रामात्-द्	,,	,,	वनात्-द्	,,	,,
૬ટ્ઠી	रामस्य	रामयो	रामाणाम्	वनस्य	वनयोः	वनानाम्
૭મી	रामे	,,	रामेषु	वने	,,	वनेषु

અકારાન્ત નામનાં પું૦ અને ન૦ના રૂપો ૩જીથી ૭મી વિભક્તિ સુધી સરખાં-જ છે, रामेण, रामाणाम् એ રૂપોમા न्‌નો ण् થાય છે, ને वनेन, वनानाम्, એમા થતો નથી ન્‌નો ण् થવાના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે.—

पितॄ+नाम्=पितॄणाम्, कर्+न=कर्ण, वर्+न=वर्ण, कृष+न=कृष्ण—

१ ऋ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ), र्, કે ष् પછી લાગલોજ न् આવે તો ન્‌નો ण् થાય છે.

रामेण=र्+आ+म्+ए+न—र् ને ન્‌ની વચ્ચે आ, म्, ને ए આવ્યા છે

२ ऋ, र्, કે ष्, અને ન્‌ની વચ્ચે સ્વર, कवर्ग, पवर्ग, ह्, य्, व्, કે र्‌માના કોઈ વર્ણ આવ્યા હોય તોપણ ન્‌નો ण् થાય છે.

रामान्—એમાં ન્‌નો ण् થતો નથી—

૩. પદને અન્તે ન્‌નો ण् થતો નથી

૪. रामात्-द्—પદને અન્તે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ સ્પર્શ વ્યંજનને સ્થાને તેજ વર્ગનું પહેલું કે ત્રીજું વ્યજન થાય છે.

क्रोधात्+भवति=क्रोधाद्भवति—

૫ પદને અન્તે અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ વ્યજનને ઠેકાણે સ્વર કે ઘોષ વ્યજન પર છતા તેજ વર્ગનું ત્રીજું વ્યજન થાય છે

स्व+अर्थ=स्वार्थ., देव+आलयम्=देवालयम्, रथेन+आगच्छति=रथेनागच्छति, कवि+ईश्वर=कवीश्वर, रघु+उत्तम=रघूत्तम, पुरुषेषु+उत्तम=पुरुषेषूत्तम.—

૬. अ, इ, उ, ऋ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ), અને ऌ પછી સવર્ણ એટલે તેજ સ્થાનનો સ્વર આવે તો બે મળીને તેજ સ્વરનું દીર્ઘ રૂપ થાય છે

[1]અવર્ણ + અવર્ણ = आ, इवर्ण + इवर्ण = ई, उवर्ण + उवर्ण + ऊ, ऋवर्ण + ऋवर्ण = ॠ, ऌ + ऌ = ॠ (કેમકે ऌનું દીર્ઘરૂપ નથી ને ऋ ને ऌ સવર્ણ છે).

व्याघ्रेभ्यः+भयम्—અહિં વિસર્ગનો उ થઈ, પાછલા अ સાથે મળી ओ થયો છે. તે નીચેના નિયમો પ્રમાણે થાય છે.—

---

१ अवर्ण=अ કે आ, इवर्ण=इ કે ई, उवर्ण=उ કે ऊ, ને ऋवर्ण=ऋ કે ॠ.

मन +रथ =मनोरथ', मन·+भाव·=मनोभाव ; मनः+वृत्ति =मनोवृत्तिः, मन·+हर =मनोहर·, व्याघ्रेभ्य +भयम्=व्याघ्रेभ्य उ भयम्=व्याघ्रेभ्यो भयम्, ग्राम + अस्ति=ग्रामोअस्ति=ग्रामोऽस्ति (પાઠ ૮ નિ૦ ૪)—

૭. વિસર્ગની પૂર્વે **अ** હોય ને પછી **अ** કે ઘોષ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગનો **उ** થાય છે એ **उ** પાછલા **अ** સાથે મળીને બેને ઠેકાણે **ओ** થાય છે. તેનો નિયમ —

परम+ईश्वर =परमेश्वर , चन्द्र+उदय =चन्द्रोदय , गङ्गा+उदकम्=गङ्गोदकम् –

૮. **अ**વર્ણ પછી **इ**વર્ણ, **उ**વર્ણ, **ऋ**વર્ણ, કે **ऌ** આવે તો બેને ઠેકાણે પાછલા સ્વરોના ગુણ થાય છે, એટલે અનુક્રમે **ए, ओ, अर्,** ને **अल्** થાય છે

અર્થાત્–**अ**વર્ણ + **इ**વર્ણ=**ए**, **अ**વર્ણ + **उ**વર્ણ=**ओ**; **अ**વર્ણ + **ऋ**વર્ણ=**अर्**, ને **अ**વર્ણ + **ऌ**=**अल्**.

शुक +उत्पतति—અહિં વિસર્ગ લોપાયો છે, તેનો નિયમ—

૯ વિસર્ગની પૂર્વે **अ** હોય ને પછી **अ** સિવાય કોઈ સ્વર હોય તો વિસર્ગ લોપાય છે લોપાયા પછી બે સ્વરો સાથે આવે તેની સંધિ થતી નથી

पुरुषेषु उत्तम· એમા **उत्तम** એ વિશેષણ છે પ્રાણી, પદાર્થ, કે ગુણને ઓળખાવવાને તેમના નામ પાડ્યા હોય છે તે **નામ** કહેવાય છે, ને તે પદાર્થ કેવો કે કેટલો છે એમ ગુણ બતાવનાર શબ્દ **વિશેષણ** કહેવાય છે.

૧૦. વિશેષણને જે નામનો તે ગુણ બતાવે તેના એટલે વિશેષ્યના જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ લાગે છે.

नरा दुर्गाणि तरन्ति ।
शरीरं क्षयति ।
भद्राणि पश्यन्ति जनाः ।
गृहाणि प्रविशन्ति ।
पुत्रेण सह धावति ।
अश्वादवतरति योधः ।

નામ. अકારાન્ત પુ૦.

आकाश —આકાશ	**पुरुषोत्तम** —વિષ્ણુ.
क्रोध —ક્રોધ	**रथ** —રથ
चन्द्र —ચન્દ્ર	**राम** —રામ
नर —નર, માણસ	**व्याघ्र** —વાઘ
पाद —પગ	**शुक** —પોપટ
पुत्र —દીકરો	**संमोह**·—અજ્ઞાન.
पुरुष —પુરૂષ	**हस्त** —હાથ.

નામ. અકારાન્ત ન૦.

अङ्गम्—અંગ, અવયવ
अक्षरम्—અક્ષર
आकाशम्—આકાશ.
गृहम्—ઘર
चक्रम्—પૈંડું, ચાક.
दुर्गम्—મુશ્કેલી.
नक्षत्रम्—નક્ષત્ર
भद्रम्—કલ્યાણ.
भयम्—ભય
भूषणम्--અલંકાર-ભૂષણ.
शरीरम्—શરીર.

વિશેષણ.

उत्तम—ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.

અવ્યય

सह—સાથે (એને યોગે ને એવાજ અર્થના साकम्, सार्धम्ને યોગે ત્રીજી વિભક્તિ વપરાય છે).
नमः—નમસ્કાર (એને યોગે ચોથી વિભક્તિ વપરાય છે)

ધાતુ

चल् (चलति) (१ ગ.) ચાલવું, ફરવું
प्र विश् (प्रविशति) (६ ગ) પ્રવેશ કરવો, પેસવું
प्र हृ (प्रहरति) (१ ગ.) પ્રહાર કરવો.
सृ [धाव्] (धावति) (१ ગ)—દોડવું.

પાઠ ૮મો.

ઇકારાન્ત, ઉકારાન્ત, ને ઋકારાન્ત શબ્દો

रविः उदय याति=रविरुदयं याति—સૂર્ય ઉદય પામે છે.

रामः कपिभिः रावण जयति=रामः कपिभी रावण जयति—રામ વાનરો વડે રાવણને જીતે છે.

कवयः भूपतीनाम् चरितं वर्णयन्ति=कवयो भूपतीनां चरितं वर्णयन्ति—કવિઓ ભૂપતિઓનું ચરિત વર્ણવે છે.

गुरवे नम —ગુરુને નમસ્કાર.

वीर. अरीन् जयति=वीरोऽरीञयति—વીર પુરુષ શત્રુઓને જીતે છે.

हरये स्वस्ति -હરિનું કલ્યાણ (થાઓ).

अग्नये स्वाहा—અગ્નિને સ્વાહા.

शिशू वृक्षमारोहतः—બે બાળકો વૃક્ષ પર ચઢે છે.

मनोः अपत्यानि मानवाः=मनोरपत्यानि मानवाः—મનુનાં છોકરાં માનવ (છે).

उदधिषु बहवः जन्तवः वसन्ति=उदधिषु बहवो जन्तवो वसन्ति—સમુદ્રોમા બહુ જન્તુઓ વસે છે. (**बहवः जन्तवः, बहून् जन्तून्,** પૃ. ૧૬ નિ. ૧૦).

शिशौ अपि प्रहरति मूर्खः=शिशावपि प्रहरति मूर्खः—બાળકને વિષે પણ પ્રહાર કરે છે મૂર્ખ (મૂર્ખ બાળકને પણ પ્રહાર કરે છે).

विपदि धैर्यं रक्षन्ति धीराः—વિપત્તિમાં ધૈર્ય રક્ષે છે ધીરો (વિપત્તિમાં ધીરો ધૈર્ય રક્ષે છે).

भानुः दिनस्य मणिः=भानुर्दिनस्य मणि—સૂર્ય દિવસનો મણિ છે.

सुहृदाम् वचनं नातिक्रामन्ति=सुहृदां वचनं नातिक्रामन्ति—તેઓ મિત્રોનુ વચન ઉલ્લંઘતા નથી.

આ પાઠમા इકારાન્ત ને उકારાન્ત પુંલિંગ નામોના રૂપોના દાખલા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે.—

	हरि પુ૦			भानु પું૦		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
૧લી	हरि	हरी	हरय	भानु	भानू	भानव
૨જી	हरिम्	,,	हरीन्	भानुम्	,,	भानून्
૩જી	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभि॰	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभि॰
૪થી	हरये	,,	हरिभ्य॰	भानवे	,,	भानुभ्यः
૫મી	हरे	,,	,,	भानो	,,	,,
૬ઠ્ઠી	,,	हर्यो॰	हरीणाम्	,,	भान्वो	भानूनाम्
૭મી	हरौ	,,	हरिषु	भानौ	,,	भानुषु
સં૦	हरे	हरी	हरयः	भानो	भानू	भानव॰

हरि અને भानुના રૂપો સરખાવતા માલમ પડશે કે તેમા સરખોજ ફેરફાર થાય છે.

વળી આ પાઠમા ऋકારાન્ત અને तકારાન્ત નામોના રૂપોના દાખલા પણ છે. તેમના રૂપો નીચે પ્રમાણે,—

विपद् સ્ત્રી०

	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०		એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
૧લી	विपद्	विपदौ	विपद	૫મી	विपद॰	विपद्भ्याम्	विपद्भ्य॰
૨જી	विपदम्	”	”	૬ઠ્ઠી	”	विपदो॰	विपदाम्
૩જી	विपदा	विपद्भ्याम्	विपद्भि॰	૭મી	विपदि	”	विपत्सु
૪થી	विपदे	”	विपद्भ्य	સં०	विपद्	विपदौ	विपद

હવે તમે राम, हरि, भानु, ને विपद्‌ના રૂપો શીખ્યા, તે સરખાવશો ને મુખ્યત્વે विपद्‌ના રૂપો જોશો, તો પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે એમ જણાશે.—

	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०		એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
૧લી	स	औ	अस	૫મી	अस	भ्याम्	भ्यस
૨જી	अम्	”	”	૬ઠ્ઠી	”	ओस	आम्
૩જી	आ	भ्याम्	भिस	૭મી	इ	”	सु
૪થી	ए	”	भ्यस	સં०	स	औ	अस

१ विपद्+स=विपद्—વ્યજનાન્ત શબ્દોમા स પ્રત્યય લોપાય છે

☞ હવે પાઠમા આપેલા વાકયોમા સધિના નિયમો વિષે.

रवि॰+उदयम्=रविरुदयम्, कपिभि॰+रावणम्=कपिभिर्+रावणम्=कपिभी रावणम्, मनो॰+अपत्यानि=मनोरपत्यानि, भानु॰+दिनस्य=भानुर्दिनस्य; निर्+रस =नीरस, निर्+रोग =नीरोग —

નિયમો —

૨. વિસર્ગની પૂર્વે अ કે आ સિવાયનો કોઈ સ્વર હોય ને પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગનો र् થાય છે.

૩. र् ની પછી र् આવે તો પહેલો र् લોપ પામે છે ને તેની પહેલાનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

वीर॰ +अरीन्=वीरोऽरीन्—

વિસર્ગની પૂર્વે अ હોય ને પછી अ હોય તો વિસર્ગનો उ થાય છે (પૃ ૧૬ નિ. ૭) તે પ્રમાણે વિસર્ગનો उ થઈ તે उ પાછલા अ સાથે મળીને अ + उ=ओ થાય છે (પૃ. ૧૬ નિ ૮) પછી નીચેનો નિયમ લાગુ પડે છે —

૪ પદને અન્તે ए કે ओ હોય ને તેની પછી अ આવે તો તે अ પૂર્વના સ્વરમા મળી *પૂર્વરૂપ થાય છે. એ अ પૂર્વરૂપ થયો છે તે બતાવવા ऽ ચિહ્ન મુકાય છે, તે ચિહ્નને અવગ્રહ કહે છે

---

* પૂર્વનાજ જેવો, અર્થાત્, अ લોપાય છે

गुरौ अपि=गुरावपि, नी+अक=नै[1]+अक=नायक, पू+अक=पावक—

५ ए, ऐ, ओ, ને औ પછી કોઈ સ્વર આવે તો તેના અનુક્રમે अय्, आय्, अव्, ને आव् થાય છે

એ નિયમને અનુસરી हरये ને गुरवे રૂપો થયા છે हरि + ए = પ્રથમ इનો ગુણ થઈ हरे + ए = हरय् + ए = हरये; गुरु + ए = उनो ગુણ થઈ गुरो + ए = गुरव् + ए = गुरवे.

गुरौ+अपि=गुरावपि કે गुरा अपि—

૬ પદને અન્તે ए, ऐ, ओ, કે औ હોય તો તેને બદલે થયલા अय्, आय्, अव्, ને आव्ना य् ને व् વિકલ્પે લોપાય છે ને લોપાયા પછી સ્વરોની સધિ થતી નથી

अरीन्+जयति=अरीञ् जयति; सत्+चरितम्=सच्चरितम्—

૭. स् કે तवर्गના કોઈ પણ વ્યંજનનો યોગ श् કે चवर्गના કોઈ પણ વ્યજન સાથે થાય, ત્યારે स्ને ઠેકાણે श् ને तवर्गના વર્ણને ઠેકાણે चवर्गનું તેટલામુજ વ્યંજન મુકાય છે, આ પ્રમાણે પાચમા न्ને બદલે પાચમો ञ् ને પહેલા त्નો પહેલો च् થયો છે

૮ अतिक्रामन्ति ને अतिक्राम्यन्ति—क्रम् ધાતુ ૧લા ને ૪થા ગણનો છે ને એનો ઉપાન્ત્ય अ દીર્ઘ થાય છે.

कुबेरो निधीनामीशः ।
मातलिरिन्द्रस्य सारथिः ।
अलयः कुसुमानां गन्धं हरन्ति ।
साधवो विपत्सु धैर्यं न त्यजन्ति ।
बालाः पांसुभिः क्रीडन्ति ।

નામ.

अग्नि (પું०)—અગ્નિ	इन्द्र (इन्द्र) (પું०)—ઇન્દ્ર
अपत्य (अपत्यम्) (ન०)—છોકરૂ	ईश (ईश) (પું०)—ધણી.
अरि (પું०)—શત્રુ.	उदधि (પું०)—સમુદ્ર
अलि (પુ०)—મધમાખ	उदय (उदयः) (પું०)—ઉદય.

---

૧ अक (ગુજરાતીમા 'નાર'ના [કરનારના] અર્થના) પ્રત્યય પર છતા ધાતુના અન્ત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

कपि (पुं०)—વાનર
कवि (पुं०)—કવિ.
कुबेर (कुबेर) (पु०)—કુબેર.
कुसुम (कुसुमम्) (न०)—ફૂલ
गन्ध (गन्ध) (पु०)—ગન્ધ
गुरु (पु०)—ગુરુ
चरित (चरितम्) (न०)—ચરિત, [વૃત્તાન્ત
जन्तु (पु०)—પ્રાણી, જીવ
दिन (दिनम्) (न०)—દિવસ
धीर (धीर) (पुं०)—ધીરો પુરુષ
धैर्य (धैर्यम्) (न०)—ધીરજ
निधि (पु०)—ખજાનો
पांसु (पु०)—રજ
भूपति (पुं०)—રાજા, પૃથ્વીનો ધણી
भानु (पु०)—સૂર્ય.
मणि (पुं०)—મણિ
मनु (पुं०)—મનુ.
मातलि (पु०)—ઇન્દ્રનો સારથિ
मानव (मानव) (पुं०)—મનુષ્ય
रवि (पु०)—સૂર્ય
रावण (रावण) (पुं०)—રાવણ.
वचन (वचनम्) (न०)—વચન
विपद् (સ્ત્રી०)—વિપત્તિ
शिशु (पुं०)—બાળ
साधु (पुं०)—સજ્જન, સારો પુરુષ
सारथि (पु०)—સારથિ, રથનો હાંકનાર
सुहृद् (पुं०)—મિત્ર.
हरि (पु०)—૧ વિષ્ણુ, ૨ એ નામનો પુરુષ.

ધાતુ

क्रम् [અતિપૂર્વક] (अतिक्रामति, अतिक्राम्यति) (१ ગ, ४ ગ.) ઓળંગવું, ઉલ્લંઘન કરવુ
रक्ष् (रक्षति) (१ ગ)—રક્ષણ કરવું.
रुह् [આપૂર્વક] (आरोहति) (१ ગ) —ચઢવું
वर्ण् (वर्णयति) (१० ગ)—વર્ણવવુ

અવ્યય

अपि—પણ
न—નહિ
स्वस्ति—કલ્યાણ (એને યોગે ચતુર્થી [વપરાય છે)
स्वाहा—અગ્નિમા આહુતિ આપતી વખતે એ શબ્દ ઉચ્ચારાય છે (એને યોગે ચતુર્થી વપરાય છે)

વિશેષણ

बहु—બહુ

પાઠ ૯મો.

આત્મનેપદ વર્તમાનકાળ ને આકારાન્ત શબ્દો.

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकम्—વિદ્યા ખરેખર નરનુ રૂપ અધિક (અધિક રૂપ છે).

सीतया सह रामो रमते—સીતા સાથે રામ રમે છે.

नरपतिर्विघ्नेभ्यः प्रजाः त्रायते (प्रजास्त्रायते)—રાજા વિઘ્નોથી પ્રજાઓને રક્ષે છે.

मयूरा वर्षासु नृत्यन्ति—મોરો ચોમાસામાં નાચે છે

रमायाम् हरिरुत्सुकः=रमायां हरिरुत्सुकः—લક્ષ્મીને વિષે હરિ ઉત્સુક (છે).

पाठशालाभ्यः सायं निर्गच्छन्ति बालिकाः—શાળાઓમાંથી સાંજે નીકળે છે બાળાઓ (બાળાઓ શાળાઓમાંથી સાંજે નીકળે છે).

आकाश उड्डयन्ते शुकाः—આકાશમાં ઊડે છે પોપટો (પોપટો ઊડે છે).

वत्से! सुष्ठु शोभसे विनयेन—પ્રિય બાલે, તુ ઠીક શોભે છે વિનયે (વિનયે ઠીક શોભે છે).

असत्य भाषध्वे—(તમે) અસત્ય બોલો છો.

पुष्पाणां गन्धं हरन्ति अलयः=पुष्पाणा गन्धं हरन्त्यलयः—પુષ્પોની ગન્ધ હરે છે મધમાખો (મધમાખો પુષ્પોની ગન્ધ હરે છે).

बिडालान् ताडयति=बिडालांस्ताडयति—(તે) બિલાડાઓને મારે છે.

इषू अस्यति—(તુ) બે બાણ ફેંકે છે.

प्रतिपदश्चन्द्रकलेव दिने दिने वर्धते बाला—પડવાની ચન્દ્રકલાની પેઠે દિવસે દિવસે વધે છે બાલા (બાલા વધે છે).

कन्ययोः विवाहो (कन्ययोर्विवाहो) वर्ततेऽद्य—બે કન્યાઓનો વિવાહ છે આજ (આજ લગ્ન છે).

ગયા પાઠ સુધી વર્તમાનકાળનાં રૂપો આપ્યા હતા, તે કરતા આમાં જુદા જણાશે रमते, शोभसे, भाषध्वे, उड्डयन्ते, આ બધા એવા રૂપો છે ધાતુને કાળના પ્રત્યયો લાગે છે તે બે પ્રકારના છે કેટલાક परस्मैपद ને કેટલાક आत्मनेपद કહેવાય છે જે ધાતુઓને પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લાગે છે તે परस्मैपदी ને જેને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે તે आत्मनेपदी કહેવાય છે કેટલાક ધાતુને બંને પ્રત્યયો લાગે છે, તે उभयपदी કહેવાય છે બને પદના રૂપો નીચે આપ્યા છે

	भू ૧ ગ. પ૦			वृध् ૧ ગ. આ૦		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
૧ પુ૦	भवामि	भवावः	भवाम·	वर्धे	वर्धावहे	वर्धामहे
૨ પુ૦	भवसि	भवथः	भवथ	वर्धसे	वर्धेथे	वर्धध्वे
૩ પુ૦	भवति	भवत	भवन्ति	वर्धते	वर्धेते	वर्धन्ते

પ્રત્યયો.

૧ પુ०	मि	वस्	मस्	ए	वहे	महे
૨ પુ०	सि	थस्	थ	से	इथे	ध्वे
૩ પુ०	ति	तस्	अन्ति	ते	इते	अन्ते

૧ वस् ને मस्ની પૂર્વે થાય છે તેમ वहे ને महेની પૂર્વે अનો आ થાય છે, ને अन्तिની પૂર્વનો अ લોપાય છે તેમ ए અને अन्तेની પૂર્વનો પણ अ લોપાય છે ઉપરના આત્મનેપદ બધા પ્રત્યયોને અન્તે एકાર છે એ લક્ષમા રાખવુ

आકારન્ત સ્ત્રીલિંગના રૂપો પણ આ પાઠમા વાપર્યા છે તે રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.--

रमा स्त्री.

	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
૧લી	रमा	रमे	रमा
૨જી	रमाम्	,,	,,
૩જી	रमया	रमाभ्याम्	रमाभि
૪થી	रमायै	,,	रमाभ्य·
૫મી	रमाया·	,,	,,
૬ઠ્ઠી	,,	रमयो	रमाणाम्
૭મી	रमायाम्	,,	रमासु
સ०	रमे	रमे	रमाः

हरन्ति+अलय·—हरन्त्यलय , प्रति+उत्तरम्=प्रत्युत्तरम्, मधु+अरिः=मध्वरिः-

૨ इवर्ण, उवर्ण, ऋवर्ण, ને लृ પછી અસવર્ણ સ્વર આવે તો તેમને સ્થાને અનુક્રમે य्, व्, र्, ને ल् થાય છે

विडालान्+ताडयति=विडालांस्ताडयति—

૩ પદાન્ત न् પછી, च्, छ्, त्, थ्, ट्, કે ठ् આવે તો તે न्નું અનુસ્વાર ને વિસર્ગ બંને થાય છે

૪. વિસર્ગની પછી च् કે छ् આવે તો વિસર્ગનો श् થાય છે, त् કે थ् આવે તો स् થાય છે (પૃ ૧૨ નિ ૨), અને ट् કે ठ् આવે તો ष् થાય છે

इषू+अस्यति, कपी+आगच्छतः, लभेते + अत्र—અહિં સંધિ થતી નથી. નિયમ.-

૫. નામ કે ક્રિયાપદના દ્વિવચનને અન્તે ई, ऊ, કે ए હોય તો તેની સધિ થતી નથી. એ સ્વરો પ્રગૃહ્ય કહેવાય છે

उद्+हयते=उद्धयते. નિયમ.--

૬. स् કે तવર્ગનો ष् કે टવર્ગ જોડે યોગ થાય તો स्ने સ્થાને ष् ને तવર્ગને સ્થાને તેને મળતો टવર્ગનો વર્ણ થાય છે. द्ने સ્થાને ड् થયો છે

कन्ययोर्विवाहं चिन्तयामि ।	लोपामुद्रागस्त्यस्य भार्या ।
आतपात् त्रायत आतपत्रम् ।	पङ्के जायते पङ्कजम् ।
नराणां तृष्णा न शाम्यति ।	

નામ.

अगस्त्य (अगस्त्य) (પું૦)—ઋષિનું નામ છે

अलि (પુ૦)—મધમાખી [તડકો.

आतप (आतपः) (પું૦)—તાપ,

इषु (પું૦)—બાણ

कन्या (સ્ત્રી૦)—કન્યા

गन्ध (गन्धः) (પું૦)—ગન્ધ

चन्द्रकला (સ્ત્રી૦)—ચન્દ્રની કળા

तृष्णा (સ્ત્રી૦)—ઇચ્છા

नर (नर.) (પુ૦)—નર

नरपति (પુ૦)—રાજા

पङ्क (पङ्क) (પું૦)—કાદવ

पङ्कज (पङ्कजम्) (ન૦)—કમળ

पाठशाला (સ્ત્રી૦)—નિશાળ

पुष्प (पुष्पम्) (ન૦)—ફૂલ

प्रजा (સ્ત્રી૦) રૈયત

प्रतिपद् (સ્ત્રી૦)—પડવો

बाला (સ્ત્રી૦)—બાળા

बालिका (સ્ત્રી૦)—બાળા.

बिडाल (बिडाल.) (પું૦)—બિલાડો.

भार्या (સ્ત્રી૦)—સ્ત્રી

मयूर (मयूर) (પું૦)—મોર

रमा (સ્ત્રી૦)—લક્ષ્મી

रूप (रूपम्) (ન૦)—રૂપ

लोपामुद्रा (સ્ત્રી૦)—અગસ્ત્ય ઋષિની સ્ત્રી

वत्सला (સ્ત્રી૦)—પ્રિય બાલા

वर्षा (સ્ત્રી૦)—ચોમાસુ (એ શબ્દ બહુવચનમાંજ વપરાય છે)

विघ्न (विघ्न) (પુ૦)—વિઘ્ન, અડચણ

विद्या (સ્ત્રી૦)—વિદ્યા

विनय (विनय) (પું૦)—નમ્રતા

विवाह (विवाह.) (પુ૦)—લગ્ન

सीता (સ્ત્રી૦) સીતા

વિશે૦

अधिक—ઘણુ, મોટું, અદકું | उत्सुक—ઉત્સુક, આતુર

અવ્ય૦.

अद्य—આજ | नाम—ખરેખર

इव—પેઠે. | सायम्—સાંજે.

ધાતુ.

अस् (अस्यति) (૪ ગ૦ ૫૦)—ફેકવુ.

उड्डी (उड्डयते, उड्डी) (૧ ગ૦ આ૦)—ઊડવું

चिन्त् (चिन्तयति) (૧૦ ગ૦ ૫૦)—વિચારવું

त्रै (त्रायते) (૧ ગ૦ આ૦)—રક્ષણ કરવુ

निर्गम् (निर्गच्छति) (૧ ગ૦ ૫૦)—નીકળવું

भाष् (भाषते) (૧ ગ૦ આ૦)—ભાખવું, બોલવુ.

रम् (रमते) (૧ ગ૦ આ૦)—રમવું

लभ् (लभते) (૧ ગ૦ આ૦)—મેળવવું

वृत् (वर्तते) (૧ ગ૦ આ૦)—હોવું.

वृध (वर्धते) (૧ ગ૦ આ૦)—વધવું

शुभ् (शोभते) (૧ ગ૦ આ૦)—શોભવુ

પાઠ ૧૦મો.

સર્વનામ.

सर्वः स्वार्थं समीहते=सर्वस्स्वार्थं समीहते—સર્વ સ્વાર્થ ઇચ્છે છે.

सर्वेभ्यः देवेभ्यो नमः=सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः—સર્વ દેવોને નમસ્કાર.

सर्वासु कलासु चतुर एषः बालः=सर्वासु कलासु चतुर एष बालः—સર્વ કળામા ચતુર એ બાળ (એ બાળ ચતુર છે).

कस्य एषः पुत्रः=कस्यैष पुत्रः—કોનો આ પુત્ર? (આ પુત્ર કોનો છે?)

का वार्ता वर्तते—શી ખબર છે?

अन्यः कः अपि एषः=अन्यः कोऽप्येषः—બીજો કોઈ આ (આ કોઈ બીજો છે).

किम् अपि एषा कथयति=किमप्येषा कथयति—કંઈક એ સ્ત્રી કહે છે. (એ સ્ત્રી કઈક કહે છે).

भूपते! एषा एव सा ऊर्मिका=भूपते! एषैव सोर्मिका—હે રાજા, એજ તે વીટી (છે).

के एते कन्ये—કઈ આ બે કન્યા છે? (આ બે કન્યા કઈ છે?)

तेषाम् विद्या न विद्यते=तेषां विद्या न विद्यते—તેઓની—તેઓમા વિદ્યા નથી.

सर्व पुं० / **सर्वा સ્ત્રી०**

	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
૧લી	सर्वः	सर्वौ	सर्वे	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
૨જી	सर्वम्	,,	सर्वान्	सर्वाम्	,,	,,
૩જી	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
૪થી	सर्वस्मै	,,	सर्वेभ्य	सर्वस्यै	,,	सर्वाभ्यः
૫મી	सर्वस्मात्	,,	,,	सर्वस्याः	,,	,,
૬ઠ્ઠી	सर्वस्य	सर्वयो	सर्वेषाम्	,,	सर्वयो	सर्वासाम्
૭મી	सर्वस्मिन्	,,	सर्वेषु	सर्वस्याम्	,,	सर्वासु

सर्व ન०

૧લી ને ૨જી	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि

બાકીનાં પું० પ્રમાણે

सर्व એ સર્વનામ છે, એનું સ્ત્રીલિંગ **सर्वा** છે. એના રૂપો પું०મા **राम** જેવાં, સ્ત્રી०મા **रमा** જેવા, ને ન०માં **फल** જેવાં સામાન્ય રીતે થાય છે સર્વનામનાં સંબોધનના રૂપો થતા નથી. માત્ર નીચેના રૂપો જુદા છે --

	પુ०	સ્ત્રી०	ન०
૧લી બ० વ०	सर्वे		પુ० જેવા.
૪થી એ० વ०	सर्वस्मै	सर्वस्यै	
૫મી એ० વ०	सर्वस्मात्	सर्वस्या ૬ઠ્ઠી એ० વ० પણ	
૬ઠ્ઠી બ० વ०	सर्वेषाम्	सर्वासाम्	
૭મી એ० વ०	सर्वस्मिन्	सर्वस्याम्	

परस्मै, अन्येषाम्, विश्वे-पर (બીજુ), **अन्य** (બીજુ), **विश्व** (બધુ), એ પણ સર્વનામ છે ને એના રૂપો **सर्व**ના જેવા થાય છે. **अन्य**નું નપુ० ૧લી ને ૨જીનું એ० વ० **अन्यत्** થાય છે

तद् પુ० / **यद् સ્ત્રી०**

	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०		એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
૧લી	स	तौ	ते	૪થી	यस्यै	याभ्यां	याभ्यः
૨જી	तम्	,,	तान्	૫મી	यस्याः	,,	,,
૩જી	तेन	ताभ્याम्	तैः	૬ઠ્ઠી	,,	ययोः	यासाम्
		વગેરે		૭મી	यस्याम्	,,	यासु

किम् न०

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
૧લી	किम्	के	कानि
૨જી	,,	,,	,,
૩જી	केन	काभ्याम्	कैः

अन्य न०

૧લી	अन्यत्-द्	अन्ये	अन्यानि
૨જી	,,	,,	,,

एतद् પુ૦

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
૧લી	एषः	एतौ	एते
૨જી	एतम्-एनम्	एतौ-एनौ	एतान्-एनान्
૩જી	एतेन-एनेन	एताभ्याम्	एतैः
૪થી	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
૫મી	एतस्मात्	,,	,,
૬ઠ્ઠી	एतस्य	एतयोः-एनयोः	एतेषाम्
૭મી	एतस्मिन्	,,	एतेषु

એજ પ્રમાણે સ્ત્રી૦મા તથા ન૦મા

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
૨જી	एताम्-एनाम्	एते-एने	एताः-एनाः
૩જી	एतया-एनया		
૬ઠ્ઠી		एतयोः-एनयोः	
૭મી		,,	

૨જી વિ૦ મા, ૩જીના એ૦ વ૦માં, ને ૬ઠ્ઠી ને ૭મીના દ્વિ૦ વ૦મા एन ઉપરથી પણ રૂપો કરવા

तद् (તે), यद् (જે), एतद् (એ), किम् (કોણ, શું), એ સર્વનામ છે એ શબ્દોને પુ૦ મા त, य, एत, ને क ગણી એના રૂપો सर्वना જેવા કરવા, સ્ત્રી૦મા ता, या, एता, ને का ગણી सर्वा જેવા રૂપો કરવા तद्नुं પું૦મા ૧લી એ૦ વ૦ स ને एतद्नुं एष થાય છે, ને સ્ત્રી૦મા तद्नु ૧ લી એ૦ વ૦ सा ને एतद्नुं एषा થાય છે ન૦ ૧લી ને ૨જીના એ૦ વ૦મા तद्, यद्, एतद्, ને किम् થાય છે, अन्यनु अन्यत्-द् થાય છે.

सर्वः +स्वार्थम्=सर्व: स्वार्थम् કે सर्वस्स्वार्थम्—

૧ વિસર્ગની પછી श्, ष्, કે स् આવે તો વિસર્ગ એમનો રહે અથવા તેનો અનુક્રમે श्, ष्, કે स् થાય.

एषः + बालः =एष बालः , सः+जनः =स जनः, एषः + पुत्रः = एष पुत्रः . નિયમઃ—

૨ सः અને एषः ના વિસર્ગ પછી કોઈ પણ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગ લોપાય છે.

कस्य+एषः =कस्यैषः ,गङ्गा+ओघः (प्रवाह –વહેતું તે)=गङ्गौघः ,परम+ऐश्वर्यम्= परमैश्वर्यम्, महा+ओषधि કે औषधि =महौषधि —

૩ अवर्ण પછી ए કે ऐ આવે તો બે મળીને ऐ થાય છે, અને ओ કે औ આવે તો બે મળીને औ થાય છે અર્થાત્, अवर्ण + ए કે ऐ=ऐ; ને अवर्ण + ओ કે औ=औ

सर्वा देवता नमामि।
अन्यदेतत् काननम्।
क एते बालाः।
सैषा परा कोटिः स्नेहस्य।
का वेला वर्तते।
अम्ब कैषा।

સર્વ૦

अन्य — બીજું
एतद् — આ
किम् — શું, કોણ ?
तद् — તે
यद् — જે
सर्व — સર્વ

નામ૦

अम्बा (સ૦ એ૦ વ૦ हे अम्ब)— માતા
ऊर्मिका (સ્ત્રી૦) વીંટી
कला (સ્ત્રી૦)—કળા
कानन (काननम्) (ન૦)—વન
कोटि (સ્ત્રી૦)—સીમા, અવધિ
परा कोटि —છેવટની હદ, પરિસીમા
देवता (સ્ત્રી૦)—દેવતા
पुत्र (पुत्रः) (પુ૦)—પુત્ર, દીકરો
वार्ता (સ્ત્રી૦) —વાર્તા, વૃત્તાન્ત ખબર
वेला (સ્ત્રી૦)—વેળા, વખત
स्नेह (स्नेहः) (પું૦)– સ્નેહ
स्वार्थ (स्वार्थः) (પુ૦) સ્વાર્થ

અવ્ય૦

एव—જ (નિશ્ચયવાચક).

વિશે૦.

चतुर —હોશિયાર, ચતુર.
पर— મોટું

ધાતુ

नम् (नमति) (૧ ગ૦ ૫૦)—નમવું
विद् (विद्यते) (૪ ગ૦ આ૦)—હોવું
सम्+ईह् (समीहते) (૧ ગ૦ આ૦)—ચહાવું, ઇચ્છવું

પાઠ ૧૧મો.

દ્વન્દ્વ ને તત્પુરુષ; ઈકારાન્ત ને ઊકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ

अप्येषा पञ्चवटी—શું આ પંચવટી છે?

अप्येषा गोदावरी—શું એ ગોદાવરી છે?

अप्येतत् तपोवनम्—શું એ તપોવન છે?

सा हि कुलपतेः प्राणाः—તે, ખરેખર, કુલપતિના પ્રાણ છે. (प्राण શબ્દ બ૦ વ૦માંજ વપરાય છે)

लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः—લક્ષ્મી અને નારાયણને નમસ્કાર.

विघ्नभयेन नीचाः कार्यं न प्रारभन्ते—વિઘ્નના ભયથી નીચ પુરુષો કાર્ય નથી આરંભતા (આરંભતા નથી).

उत्तमजनाः कदापि धर्मं न त्यजन्ति—ઉત્તમ જનો કદી પણ ધર્મ તજતા નથી

पञ्चपात्रे पूजासामग्री वर्तते—પંચપાત્રમાં પૂજાની સામગ્રી છે.

सरस्वत्याः जलं पावनम्=सरस्वत्या जलं पावनम्-સરસ્વતીનું જળ પવિત્ર છે

कुबेरः स्वनगर्याम् अ(म)लकाया वसति—કુબેર પોતાની નગરી અલકામાં વસે છે.

पत्न्यै कुप्यति माणवकः—પત્ની પર કોપે છે માણવક—માણવક પત્ની પર કોપે છે (कुप्‌ને યોગે ચતુર્થી વપરાય છે).

शरय्वाः तटे कश्चित्तापसः प्रतिवसति=शरय्वास्तटे कश्चित्तापसः प्रतिवसति—શરયૂના તટ પર કોઈક[1] તપસ્વી વસે છે

श्वश्र्वाः आज्ञामनुसरति वधूः=श्वश्र्वा आज्ञामनुसरति वधूः—સાસુની આજ્ઞા અનુસરે છે વહુ (વહુ અનુસરે છે).

આ પાઠમાં ઈકારાન્ત ને ઊકારાન્ત સ્ત્રીલિંગના રૂપોના દાખલા છે રૂપો નીચે પ્રમાણે છે —

---

૧ किम् પુ૦, સ્ત્રી૦, ન૦ના રૂપોને चित् चन કે अपि લગાડાય છે कश्चित्, कस्मिंश्चित्, काश्चित्, कापि, केऽपि, ઇત્યાદિ કોઈક, એવો અર્થ થાય છે.

	नदी સ્ત્રી०			वधू સ્ત્રી०		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	नदी	नद्यौ	नद्य	वधू	वध्वौ	वध्व·
द्वि०	नदीम्	,,	नदी	वधूम्	,,	वधू
तृ०	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभि	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभि·
च०	नद्यै	,,	नदीभ्य	वध्वै	,,	वधूभ्यः
प०	नद्या	,,	,,	वध्वाः	,,	,,
ष०	,,	नद्यो	नदीनाम्	,,	वध्वो	वधूनाम्
स०	नद्याम्	,,	नदीषु	वध्वाम्	,,	वधूषु
सं०	नदि	नद्यौ	नद्य	वधु	वध्वौ	वध्व

नदी ને **वधू**ના રૂપોમા સરખોજ ફેરફાર થાય છે, માત્ર પ્ર૦ એ૦ વ૦મા **वधू**મા વિસર્ગ રહે છે ને **नदी**મા લોપાય છે આ પાઠથી પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાચમી, છઠ્ઠી, ને સાતમીને બદલે અનુક્રમે સસ્કૃત શબ્દો **प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी,** ને **सप्तमी** વાપર્યા છે, ને તેના સક્ષિપ્ત રૂપો **प्र०, द्वि०,** વગેરે આપ્યા છે

लक्ष्मीनारायणाभ्याम्, कुलपते , पञ्चवटी, तपोवनम्, विघ्नभयेन, ને **उत्तमजना** —આ બધા પદો સમાસ કહેવાય છે

બે કે વધારે પદો ભેગા થઈ એક અર્થ ઉત્પન્ન કરે તેને **સમાસ** કહે છે એમા ઘણુખરૂ વિભક્તિનો પ્રત્યય છેલ્લા પદનેજ રહે છે, આગલા પદોમાથી લોપાય છે ગમે તેમ પદો એકઠા કરી સમાસ કરવાની છૂટ નથી સસ્કૃત વૈયાકરણોએ એ વિષે ઘણા નિયમો આપ્યા છે

સમાસ મુખ્ય ચાર પ્રકારના છે—**द्वन्द्व, तत्पुरुष, बहुव्रीहि,** ને **अव्ययीभाव** આ પાઠમાં **द्वन्द्व** ને **तत्पुरुष**ના દાખલા આપ્યા છે **द्वन्द्व** એટલે જોડકુ

रामलक्ष्मणौ (રામ અને લક્ષ્મણ), **रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना** (રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, અને શત્રુઘ્ન), **भीमार्जुनौ** (ભીમ અને અર્જુન), **लक्ष्मीनारायणौ** (લક્ષ્મી અને નારાયણ), **पार्वतीपरमेश्वरौ** (પાર્વતી અને પરમેશ્વર), **उमामहेश्वरौ** (ઉમા અને મહેશ્વર), વગેરે દ્વન્દ્વના દાખલા છે

૧ જેમા બે કે વધારે પદો ભેગા થાય ને તે બધાનો અર્થ પ્રધાન રહે, એટલે એકનો અર્થ બીજાના પેટા પડતો ન થાય તે **द्वन्द्व** સમાસ બે પદ ભેગાં હોય તો સમાસ દ્વિવચનમા ને વધારે હોય તો બહુવચનમા આવે છે છેલ્લા પદનું લિંગ તે સમાસનું લિંગ થોડા સ્વરવાળું પદ–અર્થાત્, નાનુ પદ, પહેલુ મુકાય છે. ભાઈઓના નામો વયને ક્રમે મુકાય છે.

तत्पुरुषः—તેનો પુરુષ. આમ **तत्पुरुषः** એ પદ જાતે **तत्पुरुष** સમાસ હોઈ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે તે સૂચવે છે

कुलपति—કુળનો પતિ; **तत्पुरुष**-તેનો પુરુષ, **तपोवनम्** (**तपस्+वनम्=तप + वनम्=तप उ वनम्=तपोवनम्**)-તપનું વન. એ બધા પદો **षष्ठीतत्पुरुष** છે.

विघ्नभयम्—વિઘ્નથી ભય **पञ्चमीतत्पुरुष**

૨ પહેલું પદ બીજા જોડે બીજીથી સાતમી સુધીની કોઈ વિભક્તિના સબધથી જોડાયુ હોય તે **સમાસ** **तत्पुरुष** કહેવાય છે.

तत्पुरुषः પદનો અર્થ 'તે પુરુષ' પણ થાય છે. એવો અર્થ લઈએ ત્યારે પહેલુ પદ વિશેષણ ને બીજું વિશેષ્ય થાય છે

૩ જે સમાસમા પહેલુ પદ વિશેષણ ને બીજું વિશેષ્ય હોય તે પણ **तत्पुरुष**નો એક પેટા ભાગ છે ને તેને **कर्मधारय** સમાસ કહે છે

उत्तमजना એ **कर्मधारय** સમાસ છે. કર્મ એટલે ક્રિયા તેના ધારણ કરનારા પદો '**उत्तमजना गच्छन्ति**', '**उत्तमजनान् ताडयामि**', વગેરેમા 'ઉત્તમ' વિશેષણ અને 'જન' વિશેષ્યનો એક ક્રિયામા અન્વય છે જે પદોનો એકજ ક્રિયામા અન્વય છે એટલે જે સમાનાધિકરણ પદ છે, તેઓનો સમાસ **कर्मधारय** સમાસ કહેવાય છે.

पञ्चपात्रम्—પાચ પાત્રોનો સમૂહ, **पञ्चवटी**—પાચ વડોનો સમુહ—એ **द्विगु** સમાસ છે

૪ પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય તો તે સમાસ **कर्मधारय**નો પેટા ભાગ થાય છે એવા સમાસને **द्विगु** કહે છે **द्विगु** સમાસ નપુસક એકવચનમા બહુધા વપરાય છે ને સમાહાર-સમૂહ બતાવે છે, જેમકે **पञ्चपात्रम्**. **द्विगु** એ શબ્દ પણ **द्विगु** સમાસનુ સ્વરૂપ દર્શાવે છે એનુ પહેલું પદ **द्वि** સખ્યાવાચક ને બીજુ પદ **गो** નામ છે (**द्वि**=બે, **गो**=ગાય, એનુ **गु** થયુ છે) કેટલેક સ્થળે દ્વિગુ સમાસને અન્તે અકાર હોય તેનો **ई** થાય છે, જેમકે **पञ्चवटी**-પાંચ વટનો-વડનો સમૂહ.

૫ વિગ્રહ—સમાસનો વિગ્રહ કરવો એટલે સમાસને છોડી અર્થ સમજાવવો.

द्वन्द्व—रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ.

तत्पुरुष—तस्य पुरुषः तत्पुरुषः, विघ्नाद् भयं विघ्नभयम्.

कर्मधारय—उत्तमाश्च ते जनाश्च उत्तमजनाः.

द्विगु—पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम्.

स्रवन्ति नद्यः ।
कुमार्यो बालपादपान् सिञ्चन्ति ।
अहो चित्रं नैपुण्यमेतेषाम् ।
आज्ञाभङ्गं न सहन्ते नराधिपाः ।
प्रदोषो रजनीमुखम् ।
गङ्गायमुने प्रयागे संगच्छेते ।
गर्भिण्या इच्छा दोहदम् ।
भवस्य पत्नी भवानी रुद्रस्य रुद्राणी ।
सैषा परा सीमा स्नेहस्य ।

આ જંગલ છે?
શિવ અને પાર્વતીને નમસ્કાર
આપણે ઝાડોને સીંચીએ છીએ

નામ

अधिप (अधिप)-(પુ૦) ધણી, અધિકનું-ધણાનું રક્ષણ કરનાર
अलका (સ્ત્રી૦)-કુબેરની નગરી
आज्ञा (સ્ત્રી૦)-આજ્ઞા, હુકમ
इच्छा (સ્ત્રી૦)-ઇચ્છા, મરજી
कार्य (कार्यम्) (ન૦)-કાર્ય
कुबेर (कुबेर) (પું૦)-કુબેર
कुमारी (સ્ત્રી૦)-કુવારી સ્ત્રી
कुलपति (પુ૦)-૧ કુળનો પતિ, ઘરનો મુખ્ય પુરુષ, ૨ અન્ન, દાન વગેરેથી દસ હજાર શિષ્યને પોષી વિદ્યા શિખવનાર ગુરુ
गङ्गा (સ્ત્રી૦)-ગંગા
गर्भिणी (સ્ત્રી૦)-ગર્ભવન્તી સ્ત્રી.
गोदावरी (સ્ત્રી૦)-ગોદાવરી નદી
चित्र (चित्रम्) (ન૦)-ચિત્ર, છબી
जल (जलम्) (ન૦)-પાણી.
तट (तट -तटम्)-(પું૦,ન૦)-કિનારો
तपोवन (तपोवनम्)-(ન૦)-તપનું વન
तापस (तापस) (પુ૦)-તપસ્વી પુરુષ
दोहद (दोहद -दम्) (પુ૦, ન૦)-ગર્ભવન્તી સ્ત્રીની ઇચ્છા.
नगरी (સ્ત્રી૦)-નગરી, શહેર
नारायण (नारायण) (પું૦)-વિષ્ણુ
नैपुण्य(नैपुण्यम्)-(ન૦)-હોશિયારી
पञ्चपात्र (पञ्चपात्रम्) (ન૦)-પાંચ પાત્રનો સમૂહ, પૂજાની સામગ્રી ભરવાનું પંચપાત્ર.
पञ्चवटी (સ્ત્રી૦)-પાંચ વડનો જ્યાં સમૂહ છે એવો દંડકારણ્યનો ભાગ.
पत्नी (સ્ત્રી૦)-સ્ત્રી.

पादप (पादप) (પું૦)–ઝાડ
पूजा (સ્ત્રી૦)–પૂજા
प्रदोष (प्रदोष) (પુ૦)–સાંજ, રાત્રી-[નો આરંભ
प्रयाग (प्रयाग) (પું૦)–પ્રયાગ
प्राण (प्राणा) (પુ૦)–બહુવચન-માંજ વપરાય છે)–પ્રાણ
भङ्ग (भङ्ग) (પું૦)–ભંગ, તોડવુ તે
भव (भव) (પુ૦)–શિવ
भवानी (સ્ત્રી૦)–પાર્વતી
माणवक (माणवक) (પુ૦)–પુરુષ-નુ નામ છે
मुख (मुखम्) (ન૦)–૧ મોં, ૨ આરંભ
यमुना (સ્ત્રી૦)–યમુના, જમના
रजनी (સ્ત્રી૦)–રાત્રી
रुद्र (रुद्र) (પુ૦)–શિવ
रुद्राणी (સ્ત્રી૦)–પાર્વતી
लक्ष्मी (સ્ત્રી૦)–લક્ષ્મી[1]
वधू (સ્ત્રી૦)–વહુ
शरयू (સ્ત્રી૦)–શરયૂ નદી
श्वश्रू (સ્ત્રી૦)–સાસુ
सरस्वती (સ્ત્રી૦)–સરસ્વતી નદી
सामग्री (સ્ત્રી૦)–સાહિત્ય, સામાન.
सीमा (સ્ત્રી૦)–સીમા, હદ

વિશે૦

उत्तम—ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ
नीच—નીચ, હલકુ.
पर (સ્ત્રી૦ परा)—મોટુ દૂરમા દૂર (परा सीमा–દૂરમા દૂર સીમા)
पावन—પવિત્ર
बाल —તરુણ, નાનુ
श्रेष्ठ ઉત્તમ
स्व (સર્વ૦)–પોતાનુ[2]

અવ્યય૦.

अपि—શું ? (પ્રશ્નાર્થક છે)
अहो—ઓહો ! (આશ્ચર્યવાચક છે)
कदापि—કોઈ પણ દહાડો
हि—ખરેખર (નિશ્ચય બતાવે છે)

ધાતુ

कुप् (कुप्यति) (૪ ગ પ)—કાપવુ (એન યોગ ચતુર્થી વિભક્તિ વપરાય છે).
प्र+आ+रभ् (प्रारभते) (૧ ગ આ)—પ્રારભવુ
सम्+गम् – संगम् (सगच्छते) (૧ ગ આ.)—સગમ થવો
सह (सहते) (૧ ગ આ) –સહેવુ, ખમવુ
सिच् [सिञ्च्] (सिञ्चति) (૬ ગ પ)—સીચવુ,, પાણી પાવુ.
स्रु (स्रवति) (૧ ગ. પ)—વહેવુ, સ્રાવ થવો

---

૧ પ્ર૦ એ૦ વ૦ लक्ष्मी થાય છે બીજા બધા રૂપો नदी જેવાંજ છે

૨ स्व શબ્દ જ્ઞાતિવાચક કે ધનવાચક ન હોય અને એનો અર્થ ' પોતાનુ ' થતો હોય ત્યારે સર્વનામ છે

પાઠ ૧૨મો.

બહુવ્રીહિ ને અવ્યયીભાવ; સકારાન્ત શબ્દો, ભૂતકૃદન્ત

रामः ससीतः सहलक्ष्मणो वनं गतः—રામ સીતા સાથે અને લક્ષ્મણ સાથે વનમા ગયા (સસ્કૃતમા ભૂત કૃ૦નો ઉપયોગ ભૂતકાળના જેવો છે)

अश्वमारूढो देवदत्तः—અશ્વને આરૂઢ થયો દેવદત્ત (દેવદત્ત અશ્વ પર બેઠો).

कः कोऽत्र भोः । कुत आगतोऽसि ।—કોણ, કોણ, અહિં, અરે (અરે, અહિં કોણ છે ?), તુ કયાથી આવ્યો છે ?

प्रतिदिनं संध्यामाचरति—તે દરરોજ સંધ્યા કરે છે

तपोधनानां तप एव परमं धनमस्ति—તપોધનોનુ તપજ મોટું ધન છે.

ऋषयो जितेन्द्रिया जितक्रोधाश्च—ઋષિઓ જીતી છે ઇન્દ્રિયો જેણે અને જીત્યો છે ક્રોધ જેણે એવા છે.

ગુજરાતીમા બે શબ્દો કે વાકચોની વચ્ચે ‘ અને ’ ને ‘ કે ’ વપરાય છે તેમ સંસ્કૃતમા च ને वा વપરાતા નથી. એનો પ્રયોગ કેવી રીતે થાય છે તે લક્ષમા રાખો — **रामश्च लक्ष्मणश्च** કે **रामो लक्ष्मणश्च, रामो वा लक्ष्मणो वा** કે **रामो लक्ष्मणो वा, न त्वया साधु कृतं न चानेन.**

परोपदेशवेलायां सर्वेऽपि पण्डिता भवन्ति—અન્યના ઉપદેશની વેળાએ-બીજાને ઉપદેશ કરતી વખતે-બધા પણ ડાહ્યા થાય છે.

अहो गृहस्यैतस्य रमणीयता—ઓહો ! આ ઘરની રમણીયતા '

चन्द्रमा ओषधीना नायक—ચન્દ્ર ઔષધિઓનો નાયક છે

पयोदाः पयांसि वर्षन्ति—વાદળા જળ વરસે છે

कुतूहलेन तेषा चेतसि पद लब्धम्—કુતૂહલે તેમના મનમા સ્થાન મેળવ્યુ

આ પાઠમા **बहुव्रीहि** ને **अव्ययीभाव** સમાસના દાખલા છે

बहुव्रीहि —આ પદનો અર્થ બહુ વ્રીહિ એટલે ડાંગેર એવો કરીએ, તો સમાસ, વિશેષણ ને વિશેષ્યનો બનેલો હોવાથી, **कर्मधारय** થાય પણ, બહુ છે વ્રીહિ જેની પાસે, એવો અર્થ છે, એટલે એ પદ જાતે **बहुव्रीहि** સમાસ છે

जितेन्द्रिय —જીતેલી છે ઇન્દ્રિયો જેણે તે, **जितक्रोध** —જીતેલો છે ક્રોધ જેણે તે **पीताम्बर** —પીત-પીળુ છે વસ્ત્ર જેનુ તે

આ બધા **बहुव्रीहि** સમાસના દાખલા છે

૧ **बहुव्रीहि**મા પહેલું પદ વિશેષણ છે, બીજું વિશેષ્ય છે, અને આખુ સમસ્ત પદ બીજા કોઈ પદનું વિશેષણ છે એ સમાસનો વિગ્રહ કરવામા—એટલે એનો અર્થ સમજાવવામા—' જે 'ની પ્રથમા સિવાય કોઈ વિભક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે

जितेन्द्रिय ऋषि —એમા **जित** વિશેષણ છે, **इन्द्रिय** નામ છે, અને આખુ પદ **ऋषि** નું વિશેષણ છે વિગ્રહ —**जितानि इन्द्रियाणि येन स जितेन्द्रिय**, **पीताम्बरं यस्य स पीताम्बर** .

सहलक्ष्मण અને **ससीत** —એ પણ **बहुव्रीहि** સમાસ છે

૨ **सह** પૂર્વપદ હોય એવા સમાસને પણ **बहुव्रीहि** ગણ્યો છે **सह**ને સ્થાને **स** વિકલ્પે થાય છે

૩ **बहुव्रीहि** સમાસને અન્તે સ્ત્રીલિંગનો આકારાન્ત શબ્દ હોય ને સમસ્ત પદ પુલિંગ હોય, તો આકારનો અકાર થાય છે **सीता** સ્ત્રી૦ છે, પણ **ससीत** એ **राम** નું વિશેષણ હોવાથી આકારનો અ થયો છે

प्रतिदिनम्—દરરોજ (**दिने दिने इति प्रतिदिनम्**)—એ **अव्ययीभाव** સમાસ છે —

૪. પૂર્વપદ અવ્યય હોય ને સમસ્તપદ પણ અવ્યય થાય, તો **अव्ययीभाव** સમાસ કહેવાય છે **प्रति** એ ઉપસર્ગ—અવ્યય છે, અને **दिन** એ નામ છે, અને **प्रतिदिनम्** એ સમસ્તપદ પણ અવ્યય છે **दिनम्** એ પદ અવ્યય નથી, તે પણ સમાસમા આવવાથી અવ્યય થયુ છે **अव्ययीभाव** એ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે જે અવ્યય નથી તેનું અવ્યય થવુ **अव्ययीभाव** સમાસનુ રૂપ બહુધા નપુંસક દ્વિતીયાના એકવચનના રૂપ જેવુ થાય છે

૫ **अव्ययीभाव** સમાસનું રૂપ બહુધા ન૦ દ્વિ૦ એ૦ વ૦ જેવું હોય છે

अस् ૨જા ગણનો પરસ્મૈપદી ધાતુ છે એના વર્તમાનકાળના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે —

अस् ૨ ગ. પ **વર્તમાનકાળ.**

	એ૦વ૦	દ્વિ૦વ૦	બ૦વ૦
૧ પુ	अस्मि	स्व	स्म·
૨ પુ	असि	स्थ	स्थ
૩ પુ	अस्ति	स्त	सन्ति

सકારાન્ત પુ૦ ને ન૦ લિંગના શબ્દોના રૂપોના પણ દાખલા આ પાઠમા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે —

૧ અવ્યયોને વિભક્તિના ને સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યયો લાગીને લોપાય છે એમ સમજવાનુ છે, માટે અવ્યય પણ પદ છે.

	चन्द्रमस् पुं.			पयस् न.		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	चन्द्रमा	चन्द्रमसौ	चन्द्रमस	पय	पयसी	पयांसि
द्वि०	चन्द्रमस.	,,	,,	,,	,,	,,
तृ०	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभि	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभि.
च०	चन्द्रमसे	,,	चन्द्रमोभ्य	पयसे	,,	पयोभ्य.
पं०	चन्द्रमस'	,,	,,	पयस	,,	,,
ष०	,,	चन्द्रमसो	चन्द्रमसाम्	,,	पयसो	पयसाम्
स०	चन्द्रमसि	,,	चन्द्रमःसु, चन्द्रमस्सु	पयसि	,,	पयःसु, पयस्सु
सं०	चन्द्रम	चन्द्रमसौ	चन्द्रमस	पय	पयसी	पयांसि

રૂપો પ્રત્યયો લગાડી સંધિનિયમ પ્રમાણે બન્યા છે प्र० ए० व०મા सકારાન્ત पुं० શબ્દોનો ઉપાન્ત્ય अ દીર્ઘ થાય છે ન૦ના प्र०, द्वि०, ને सं०ના द्वि० व० ને ब० व०ના પ્રત્યયો ई ને इ છે पयांसिરૂપમા ફેરફાર થયો છે તે લક્ષમા રાખવો

૬. ન૦ના इ પ્રત્યય (प्र०, द्वि०, सं०, ब० व०) પર છતા અન્ત સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યજનાન્ત શબ્દોમા અન્ત્ય વ્યજનની પૂર્વે न् મુકાય છે श्, ष्, स्, કે ह् પર છતા न्નુ અનુસ્વાર થાય છે અને એ સિવાયના વ્યજન પર છતાં તે વ્યજનના વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે. स्કારાન્ત શબ્દોમા અને महत्મા આ नકારની પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે

આ પાઠમા વળી ભૂતકૃદન્ત અને વિધ્યર્થ કૃદન્ત કેવી રીતે બને છે તે બતાવ્યુ છે

સરકૃતમા ક્રિયાપદને બદલે ભૂતકૃદન્તનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે भूत એ શબ્દ જાતેજ भू ધાતુનો ભૂતકૃદન્ત છે એટલે ભૂતકૃદન્ત કેવી રીતે બને છે એ भूत એ શબ્દ પરથીજ સહેલાઈથી યાદ રહેશે

૭ ધાતુને त પ્રત્યય લગાડવાથી भूतकृदन्त બને છે, એવો સામાન્ય નિયમ છે.

ધાતુ.	ભૂતકૃદન્ત.	ધાતુ.	ભૂતકૃદન્ત	
भू	भूत	गम्	गत	આ ધાતુઓમા म् લોપાયો છે.
जि	जित	नम्	नत	
नी	नीत	रम्	रत	

क्षुभ्	क्षुब्ध
रभ्	रब्ध
लभ्	लब्ध
लुभ्	लुब्ध
क्रुध्	क्रुद्ध
वृध्	वृद्ध
रुह्	रूढ
तृह्	तृढ

આ બધા રૂપો સરખા છે. ધાતુને અન્તે વર્ગનુ ચોથુ વ્યંજન હોય તો त પ્રત્યયનો ध થાય છે ને પાછલા ચોથા વર્ણનો ત્રીજો વર્ણ થાય છે ધાતુના અન્ત્ય ह्નો તેની પછી અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યજન આવે તો ढ् થાય છે. બે ढ् સાથે આવે તો એક લોપાઈ ऋ સિવાય પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે रुह् +त=रुढ्+त=रुढ्+ध= (ध् દન્ત્યનો ढ् મૂર્ધન્યને યોગે ढ् મૂર્ધન્ય થઈ) रुढ्+ढ=रूढ; तृढमां ऋ લંબાતો નથી

रमणीय શબ્દની વ્યુત્પત્તિ લક્ષમા રાખવી गम् ધાતુ ઉપરથી गमनीय, गम्य, ને गन्तव्य (જવા યોગ્ય) રૂપો થાય છે. नी+तव्य–नेतव्य, कृ–करणीय–कर्तव्य, शुच्+अनीय–शोचनीय, शोच्य, कृ–कार्य –

अनीय ને तव्य પ્રત્યયો લગાડતા ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે. य લગાડતા અન્ત્ય સ્વરની ઘણુખરૂ વૃદ્ધિ થાય છે.

૮. ધાતુને अनीय, तव्य, ને य પ્રત્યયો વિધિના ('જોઈએ' એવા), શકયતાના, ને યોગ્યતાના અર્થમા લાગે છે.

૯. रमणीय–रमणीयता=રમણીયપણું ता કે त्व પ્રત્યય ભાવવાચક છે 'પણુ'-ના અર્થમા નામ કે વિશેષણને લગાડાય છે.

शत्रून् पराजयते ।

अध्ययनात् पराजयते ।

उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि ।

गतं न शोचनीयम् ।

देवि रमणीयमेतत् सरः ।

अहो प्रियदर्शनः कुमारः ।

अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ।

अचिन्त्यानप्यर्थान् विधिर्घटयति ।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः ।

न खलु स उपरतो यस्य वल्लभो जनः स्मरति ।

तानि वचांसि तस्य हृदये शल्यानि संभूतानि ।

---

૧. સ્મૃનું કર્મ ષષ્ઠીમા પણ આવે છે

एतस्यां परिषदि बहवः पण्डिता सन्ति ।
वयस्य ! कथं शून्यहृदयो भवसि ।
गुणेन शून्या पशुभि समानाः ।
पुरा यत्र स्रोतःपुलिनमधुना तत्र सरिताम् ।

અમે દરરોજ ગંગામા નાહીએ છીએ
આ છોકરાઓ કયાથી આવ્યા છે ?
આ શહેરમા ઘણા વિદ્વાન્ માણસો રહે છે.

નામ.

अध्ययन(अध्ययनम्) (ન૦)–અભ્યાસ.
अर्थ (अर्थ) (પું૦)–મનોરથ, ઇચ્છા.
आगम (आगम) (પું૦)–પ્રાપ્તિ, આવવુ તે.
इन्द्रिय (इन्द्रियम्) (ન૦)–ઇન્દ્રિ
उपदेश (उपदेश) (પું૦)–ઉપદેશ, બોધ.
ऋषि (પુ૦)–ઋષિ
ओषधि (પુ)–ઓસડની વનસ્પતિ.
कुतूहल (कुतूहलम्) (ન૦)–કૌતુક
कुमार (कुमार) (પુ૦)–કુંવર
क्रोध (क्रोध) (પું૦)–ક્રોધ
गुण (गुण) (પું૦)–ગુણ
चन्द्रमस् (પું૦)–ચન્દ્રમા.
चेतस् (ન૦)–ચિત્ત, મન
जन (जन) (પુ૦)–માણુસ.
तपस् (ન૦)–તપ
तरु (પુ૦) -ઝાડ
देवदत्त (देवदत्त) (પું૦)–માણુસનુ નામ છે.
देवी (સ્રી૦)–૧ દેવી, ૨ રાણી
धन (धनम्) (ન૦)–ધન.
नायक (नायक) (પુ૦)–ધણી,અગ્રેસર.
पण्डित(पण्डित) (પુ૦)–ડાહ્યો માણસ

पद (पदम्) (ન૦)–સ્થાન.
पयस् (ન૦)–જળ
पयोद (पयोद) (પુ૦)–જળ આપનાર, મેઘ
परिषद् (સ્રી૦)–વિદ્વાનોની સભા.
पशु (પુ૦)–પશુ. [નારો
पुलिन (पुलिन –नम्) (પુ૦, ન૦)–કિ-
फल (फलम्) (ન૦)–ફળ.
रमणीयता(સ્રી૦)–શોભા, રમણીયપણું.
लक्ष्मण (लक्ष्मण) (પું૦)–લક્ષ્મણ.
वचस् (ન૦)–વાણી, વચન.
वयस्य (वयस्य) (પું૦)–મિત્ર.
विधि (પુ૦)–બ્રહ્મા, નસીબ.
वेला (સ્રી૦)–વેળા, વખત.
शत्रु (પુ૦)–શત્રુ, દુશ્મન
शल्य (शल्यम्) (ન૦)–કાંટો.
सन्ध्या (સ્રી૦)–બ્રાહ્મણે સવારે,બપોરે, ને સાંજે કરવાની પ્રાર્થના
सरस् (ન૦)–તળાવ.
सरित् (સ્રી૦)–નદી.
सीता (સ્રી૦)–સીતા
स्रोतस् (ન૦)–ઝરો, પાણીનો પ્રવાહ.
हृदय (हृदयम्) (ન૦)–હઈયુ

વિશે૦

अचिन्त्य-ચિંતવી-ધારી ન શકાય એવું
आगत (आ+गम्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)-આવેલું
आरूढ (आ+रुह्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)-ચઢેલું
उच्च-ઊંચુ
उपरत (उप+रम्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)-મુએલુ
गत (गम्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)-ગયલું
जित (जिનો ભૂ૦ કૃ૦)-જીતેલુ
नम्र-નમેલુ
पर (સર્વ૦)-બીજુ
परम મોટું
प्रियदर्शन (બહુ૦)-વહાલો લાગે એવા [દેખાવવાળુ
रमणीय-સુંદર, મનને રમવા-વિલાસ પામવા યોગ્ય.
लब्ध (लभ्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)-મેળવેલું, [મેળવ્યુ.
वल्लभ-વહાલુ
शून्य-સૂનુ, વિચારવગરનુ (शून्यहृदय-સૂનકાર હૃદયવાળુ)
शोचनीय-શોક કરવા લાયક
संनिहित (सम्+नि+धाનો ભૂ૦ કૃ૦)-પાસે
संभूत (सम्+भूનો ભૂ૦ કૃ૦)-થયલું.
समान-તુલ્ય, સરખુ

અવ્યય૦

अधुना હમણા
कथम्-કેવી રીતે[1]
कुत-ક્યાથી? શાથી?
खलु-નક્કી.
तत्र-ત્યા
पुरा-અગાઉ
प्रतिदिनम्-દરરોજ
भोस (भो)-અરે.
यत्र-જ્યા.

ધાતુ૦

अस (अस्ति) (૨ ગ૦ ૫૦)-હોવુ
आ+चर् (आचरति) (૧ ગ૦ ૫૦)-આચરવુ [સફળ કરવુ.
घट् (घटयति) (૧૦ ગ૦ ૫૦)-ઘડવું,
पराजि (पराजयते) (૧ ગ૦ આ૦)-હરાવવુ, પરાજય પમાડવો, ૨ કંટાળવુ ગ્લાનિ પામવી (૨જા અર્થમાં એને યોગે પદ્મ૦ વિભ૦ વપરાય છે).
वृष् (वर्षति) (૧ ગ૦ ૫૦)-વરસવું.

પાઠ ૧૩મો.

इदम्, तકારાન્ત, ચકારાન્ત, ને જકારાન્ત શબ્દો.

क. अयम् ऋषिकुमारः=कोऽयमृषिकुमारः—કોણ આ ઋષિનો કુમાર? (આ ઋષિનો કુમાર કોણ છે?)

अलम् अनेन अतिविस्तरेण=अलमनेनातिविस्तरेण—બસ આ અતિવિસ્તારથી (અતિવિસ્તારથી કહેવાનુ નથી)

---

૧ એના स् કે વિસર્ગનો સ્વર કે ઘોષ વ્યજન પર છતા—એની પછી આવે તો લોપ થાય છે.

अलम् अयम् मल्ल तस्मै मल्लाय=अलमयं मल्लस्तस्मै मल्लाय—આ મલ્લ તે મલ્લ માટે સમર્થ-પૂરો છે.

महद्भिः महत्सु एव विक्रमः कर्तव्यः=महद्भिर्महत्स्वेव विक्रमः कर्तव्यः—મહાપુરુષોએ મહાપુરુષોને વિષેજ પરાક્રમ કરવો.

महान् अस्य (महानस्य) कवेर्वाचां विभवः—મોટો આ કવિની વાણીનો વિભવ (આ કવિની વાણીની શક્તિ મોટી છે).

बुधाना परिषदि अनेन (परिषद्यनेन) महद्यशो लब्धम्—પડિતોની સભામા એણે મોટો યશ મેળવ્યો.

महान्ति दु.खानि सोढानि आभ्याम् (सोढान्याभ्यां) कुमाराभ्याम्—મોટા દુ ખો સહ્યા એ બે કુમારોએ (આ બે કુમારોએ મોટા દુઃખો સહ્યાં છે)

निःस्पृहस्य तृणं जगत्—સ્પૃહા જતી રહી છે એવા પુરુષને જગત્ તરણું-તરણાસમાન છે

एभि फलै [1]किं प्रयोजनम्—એ ફળોનુ શુ પ્રયોજન છે ?

इयम् अस्मि=इयमस्मि—આ હુ છુ.

अस्मिन् एव समये कोऽपि वन्यगजस्तत्रायात —अस्मिन्नेव समये कोऽपि वन्यगजस्तत्रायात —એજ સમયે કોઈક વનનો ગજ ત્યા આવ્યો.

આ પાઠમા इदम्ના રૂપોના દાખલા છે રૂપો નીચે પ્રમાણે છે :—

	इदम् પુ૦			इदम् સ્ત્રી૦		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	अयम्	इमौ	इमे	इयम्	इमे	इमा
द्वि०	इमम्-एनम्	इमौ-एनौ	इमान्-एनान्	इमाम्-एनाम्	इमे-एने	इमा-एना
तृ०	अनेन-एनेन	आभ्याम्	एभि	अनया-एनया	आभ्याम्	आभि
च०	अस्मै	,,	एभ्य	अस्यै	,,	आभ्य
पं०	अस्मात्	,,	,,	अस्या	,,	,,
ष०	अस्य	अनयो-एनयो	एषाम्	,,	अनयो-एनयो	आसाम्
स०	अस्मिन्	,,	एषु	अस्याम्	,,	आसु

૧ આવા અર્થમા हेतु, अर्थ, प्रयोजनम्, किम्, કે આવા અર્થના બીજા પદ સાથે બહુધા તૃ૦ વિ૦ વપરાય છે

	इदम् न०			जगत् न०		
प्र०	इदम्	इमे	इमानि	जगत्	जगती	जगन्ति
द्वि०	,,	,,	,,	,,	,,	,,
	एनत्	एने	एनानि	બાકીના ત્રિપદ્‌ની પેઠે પ્રત્યયો લાગી થાય છે.		
	બાકીનાં	પુલિંગ	જેવા			

	भगवत् पुं०			महत् पुं०		
प्र०	भगवान्	भगवन्तौ	भगवन्त	महान्	महान्तौ	महान्त
द्वि०	भगवन्तम्	,,	भगवत	महान्तम्	,,	महत
तृ०	भगवता	भगवद्भ्याम्[1]	भगवद्भि	महता	महद्भ्याम्	महद्भि
च०	भगवते	,,	भगवद्भ्य	महते	,,	महद्भ्य
प०	भगवत	,,	,,	महत	,,	,,
ष०	,,	भगवतो	भगवताम्	,,	महतो	महताम्
स०	भगवति	,,	भगवत्सु	महति	,,	महत्सु
सं०	भगवन्	भगवन्तौ	भगवन्त	महन्	महान्तौ	महान्त

	वाच् स्त्री०			सुखभाज् पुं०, स्त्री०		
	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
प्र०	वाक्-ग्	वाचौ	वाच	सुखभाक्-ग्	सुखभाजौ	सुखभाज
द्वि०	वाचम्	,,	,,	सुखभाजम्	,,	,,
तृ०	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भि	सुखभाजा	सुखभाग्भ्याम्	सुखभाग्भि
च०	वाचे	,,	वाग्भ्य	सुखभाजे	,,	सुखभाग्भ्य
प०	वाच	,,	,,	सुखभाज	,,	,,
ष०	,,	वाचो	वाचाम्	,,	सुखभाजो	सुखभाजाम्
स०	वाचि	,,	वाक्षु	सुखभाजि	,,	सुखभाक्षु
सं०	वाक्-ग्	वाचौ	वाच	सुखभाक्-ग्	सुखभाजौ	सुखभाज

	महत् न०			सुखभाज् न०		
प्र० द्वि० सं०	महत्	महती	महान्ति	सुखभाक्-ग्	सुखभाजी	सुखभाञ्जि

महत् નું સ્ત્રી० महती છે.

૧ भगवत्+भ्याम्=भगवद्भ्याम्—વર્ગના ત્રીજા કે ચોથા વ્યંજન પર છતાં પદની અંદર આવેલા અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ વ્યંજનને સ્થાને તેજ વર્ગનું ત્રીજું વ્યંજન થાય છે

२ वाच्+भ्याम्-वाक्+भ्याम्-वाग्भ्याम्--અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ વ્યંજન પર છતા કે પદને અન્તે चवर्गने સ્થાને તેને મળતો क-વર્ગનો વર્ણ થાય છે

૩ वाच्+स=वाच्=वाक्-ग्-પદને અન્તે વર્ગના પહેલા વ્યંજનને સ્થાને ત્રીજુ વિકલ્પે થાય છે.

सुलभाग्नि ને महान्ति માટે પૃ૦ ૩૯ નિ ૬ જુઓ।

वार् (ન૦=પાણી)-वा -वारी-वारि-प्र०, द्वि०, ને सं०

वार् ન૦મા અન્ત્ય વ્યંજન र्‌ની પૂર્વે નકાર મુકાતો નથી; કેમકે શબ્દને છેડે र् અન્ત સ્થ છે

वाक्षु=वाच् + सु=वाक् + सु=वाक् + षु, वार्षु=वार् + सु=वार् + षु; कमलषु=कमल् (કમલ વિષે કહેનાર) + सु=कमल् + षु, रामेषु=राम + सु=रामे + सु=रामे + षु , नदीषु=नदी + सु=नदी + षु, वधूषु=वधू + सु=वधू + षु, પણ रमासु=रमा + सु—

નિયમ —

૪ આદેશ કે પ્રત્યયના सની પૂર્વે अ કે आ સિવાયનો કોઈ પણ સ્વર, र्, ल्, કે कवर्गનુ કોઈ પણ વ્યજન આવ્યુ હોય તો सનો ष् થાય છે.

अस्मिन् + एव=अस्मिन्नेव, प्रत्यङ् + आत्मा=प्रत्यङ्ङात्मा (જીવાત્મા), सुगण्+ ईश = सुगण्णीश (સારો વિચાર કરનાર ઈશ)

નિયમ.—

૫ પદને અન્તે ङ्, ण्, કે न् હોય ને તેની પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર ને પછી ગમે તેવો સ્વર હોય તો ङ्, ण्, ને न् બેવડાય છે.

अपि तपो वर्धते।

भ्रातुर्वियतो मणिः ।

धिक् चौरान् ।

धिगियं दरिद्रता ।

अलं श्रमेण ।

रमणीयेयं लता ।

अहो मधुरमासां कन्यानां दर्शनम् ।

अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

कथय कियद् अवशिष्टं रजन्या इति ।

न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।
अनेन तीर्थेनास्य समीहितं साधयामः ।
अयं स बलभिदो मित्रं दुष्यन्तः ।
तदिदमरण्यं यस्मिंश्चिरं सीतया सह राम उषितः ।
लोभश्चेदनलेन किम् ।
अर्थो हि कन्या परकीय एव ।
निःसारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरो महान् ।
कन्या नाम महद् दुःखं धिगहो महतामपि ।

---

*शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ।

નામ.

अतिविस्तर (अतिविस्तर) (પુ०)– ઘણું લંબાણ

अर्थ (अर्थ) (પુ०)–દ્રવ્ય.

अनल (अनल) (પુ०)–અગ્નિ

अरण्य (अरण्यम्) (ન०)–જંગલ

अविषय (अविषय)–વિષય નહિ તે, અગોચર, બુદ્ધિ પહોચે નહિ એવું (अ નહિ, विषय પુ० વિષય)

आडम्बर (आडम्बर) (પુ०)–ડમડમાટ, દબદબો.

उद्देश (उद्देश) (પું०)–પ્રદેશ, સ્થાન.

गज (गज) (પુ०)–હાથી.

चन्दन (चन्दनम्) (ન०) ચન્દન

जगत् (ન०)–જગત્

तीर्थ (तीर्थम्) (ન०)–૧ પવિત્ર સ્થળ; ૨ દ્વાર, મારફત

दरिद्रता (સ્ત્રી०)–ગરીબાઈ

दर्शन (दर्शनम्) (ન०)–દેખાવ

दुःख (दुःखम्) (ન०)–દુઃખ

दुष्यन्त (दुष्यन्त) (પું०)–રાજાનું નામ છે

पदार्थ (पदार्थ) (પુ०)–પદાર્થ.

परिषद् (સ્ત્રી०)–વિદ્વાનોની સભા

प्रयोजन (प्रयोजनम्) (ન०)–પ્રયોજન.

---

* કોઈ પણ પદનો દ્વિર્ભાવ થાય ત્યારે તેમા 'પ્રત્યેક'નો અર્થ આવે છે, शैले शैले–દરેક પર્વત પર

૧ अ કે अन् પૂર્વપદ હોય એવો સમાસ, બહુવ્રીહિ ન હોય ત્યારે नञ्तत्पुरुष કે नञ्समास કહેવાય છે, अपापम् (પાપ નહિ તે, પાપનો અભાવ) એ नञ्तत्पु० છે, પણ अपाप (જેમાં પાપ નથી એવું) मन —એમા अपापम् એ बहु० છે

प्रवात (प्रवात) (પું૦) (प्रकृष्टो वात)– સારો પવન.

बलभिद् (પું૦) ઇન્દ્ર (બલરાક્ષસને ભેદનાર–નાશ કરનાર)

मल्ल (मल्ल) (પુ૦)–મલ્લ, મલ.

माणिक्य (माणिक्यम्) (ન૦)–માણેક

मित्र (मित्रम्) (ન૦)–મિત્ર.

मौक्तिक (मौक्तिकम्) (ન૦)–મિત્ર.

यशस् (ન૦)–યશ.

लता (સ્રી૦)–વેલો.

लोभ (लोभ) (પુ૦)–લોભ.

वाच् (સ્રી૦)–વાચા, વાણી.

वासुदेव (वासुदेव) (પુ૦)–કૃષ્ણ, વસુદેવના પુત્ર.

विक्रम (विक्रम) (પું૦)–પરાક્રમ.

विभव (विभव) (પું૦)–શક્તિ

वियत् (ન૦)–આકાશ

शैल (शैल) (પુ૦) પર્વત. (शैले शैले= દરેક પર્વત પર)

श्रम (श्रम) (પુ૦)–શ્રમ, થાક

समय (समय) (પું૦)–વખત

વિશે૦

अवशिष्ट (अव + शिष्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)– બાકી રહેલું

उषित (वस्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–વસેલું,રહેલું

कर्तव्य–કરવા યોગ્ય

किंचित्–કંઈક

किमपि–કંઈક

[1]कियत्–કેટલું.

धीमत्[2]–બુદ્ધિમાન્

निःसार (बहु०)–નિર્ગત છે સાર જેમાથી, સારવિનાનું.

निःस्पृह (बहु०)–નિર્ગત છે સ્પૃહા જેમાથી, સ્પૃહારહિત

परकीय–પારકું

भगवत्–ભાગ્યશાલી, ભગવાન્

मधुर–મીઠું, સુંદર, રમણીય.

महत्–મોટું.

वन्य–વનનું

समीहित–(सम् + ईह् ૧ ગ૦ આ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–ઇચ્છેલું

साधु–સારૂ

सुखभाज्–સુખી.

सुभग–સુંદર

सोढ (सह् ૧ ગ૦ આ૦નો૦ ભૂ૦ કૃ૦)– સહન કરેલું

---

૧ 'માપ'ના અર્થમાં કેટલાક સ નામને वत् પ્રત્યય લાગે છે, यावत् (જેટલુ), तावत्, एतावत् वत्‌નો कियत् ને इयत्‌મા यत् થાય છે એ શબ્દોના રૂપો भगवत्‌ના જેવા થાય છે.

૨ मत् પ્રત્યય છે એનો અર્થ વાળો થાય છે પદને અન્તે કે ઉપાન્તે अवर्ण કે म् હોય તો मत्‌નો वत् થાય છે, भगवत्, पयस्वत्, भास्वत्, लक्ष्मीवत्, પણ यवमत्, भूमिमत्. એવા શબ્દોનુ સ્રી૦ ई પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે, भगवती, धीमती.

અ૦૫૦

अलम्–૧ બસ (એને યોગે **तृतीया** વપરાય છે, ૨ સમર્થ (એને યોગે **चतुर्थी** વપરાય છે).

इति–એ પ્રમાણે (વચનને અન્તે વપરાય છે.)

चिरम्–લાંબા વખત સુધી

चेत्–જો (એ વાકયના આરંભમાં વપરાતો નથી)

तत्र–ત્યાં

धिक्–ધિક્કાર દર્શાવે છે, ફટ (એને યોગે **द्वितीया** ને ક્વચિત્ **प्रथमा** કે **संबोधन** વપરાય છે, **धिक् चोरम्**)

प्रायेण–ઘણુંખરૂ (**प्राय** નું તૃ૦એ૦વ૦)

सर्वत्र–સર્વે સ્થળે.

ધાતુ

वृध्– (**वर्धते**) (૧ ગ૦ આ૦)—વધવુ; આબાદ થવુ, નિર્વિઘ્ન હોવુ

साध् (**साधयति**) (૧૦ ગ૦ ૫૦)–સાધવુ, મેળવવુ.

પાઠ ૧૪મો.

ઇકારાન્ત ને ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ, આજ્ઞાર્થ

मुक्तये हरिं भज—મુક્તિને માટે હરિને ભજ.

प्रकृत्या लक्ष्मीश्चला मा तां सेवस्व—સ્વભાવે લક્ષ્મી ચપળ છે. ના તેને સેવતો (તેને સેવતો ના) (આજ્ઞાર્થમાં **न** ને ઠેકાણે **मा** વપરાય છે)

इमा वेदनां कथं सहामहै—આ વેદના અમે કેમ સહીએ !

देव ! प्रसीद । अपराधान् क्षमस्व—હે દેવ! પ્રસન્ન થા, અપરાધો માફ કર.

नरो दुर्गाणि तरतु भद्राणि च पश्यतु—માણુસ સંકટો તરે અને કલ્યાણુ જુએ

भगवतीं भागीरथीमवगाहताम्—ભગવતી ભાગીરથીમાં તે સ્નાન કરે

गुरूनभिवादयध्वम्—ગુરુઓને તમે નમો

भ्रमाद्रज्जुं सर्पं मा मन्यस्व—ભ્રમથી રજ્જુને સર્પ ન વિચાર.

दुर्नीतेर्नृपतिर्विनश्यति—દુર્નીતિથી રાજા વિનાશ પામે છે

अस्मिन् घोरेऽरण्ये कथं वसानि—આ ભયાનક વનમાં હું કેમ વસુ ?

गृहं गत्वा शीघ्रं प्रतिनिवर्ततां भवान्—ઘેર જઇને જલદી પાછા આવે આપ (આપ પાછા આવો) **भवत्** ત્રીજો પુરુષ છે

प्रातर् उत्थाय (प्रातरुत्थाय) दन्तधावनं कृत्वा स्नातव्यं सन्ध्योपासनीया च ब्राह्मणेन—સવારમાં, ઊઠીને, દાતણુ કરીને, નહાવું, ને સંધ્યાનું ઉપાસન કરવું, બ્રાહ્મણે (બ્રાહ્મણે નહાવું ને સંધ્યાનુ ઉપાસન કરવું).

क्षत्रियाणां शस्त्रमार्तान् त्रातुम् एव (त्रातुमेव) नानपराधे प्रहर्तुम्—ક્ષત્રિયોનું શસ્ત્ર પીડિતોનુ રક્ષણ કરવાનેજ માટે છે, અપરાધરહિતને પ્રહાર કરવા માટે નથી.

आज्ञां भवतः श्रोतुम् इच्छामि (श्रोतुमिच्छामि)—આજ્ઞા આપની (આપની આજ્ઞા) સાભળવા ઇચ્છુ છુ.

આ પાઠમા આજ્ઞાર્થના રૂપોના દાખલા આપ્યા છે રૂપો નીચે પ્રમાણે છે —

	भू १ ગ૦ પ૦			वृत् १ ગ૦ આ૦		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
१ पु०	भवानि	भवाव	भवाम	वर्तै	वर्तावहै	वर्तामहै
२ पु०	भव	भवतम्	भवत	वर्तस्व	वर्तेथाम्	वर्तध्वम्
३ पु०	भवतु	भवताम्	भवन्तु	वर्तताम्	वर्तेताम्	वर्तन्ताम्

આ રૂપો ઉપરથી પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે માલમ પડશે

	પ૦			આ૦		
१ पु०	आनि	आव	आम	ऐ	आवहै	आमहै
२ पु०		तम्	त	स्व	इथाम्	ध्वम्
३ पु०	तु	ताम्	अन्तु	ताम्	इताम्	अन्ताम्

अन्ति ને अन्ते પર છતાં જેમ આગલો अ લોપાય છે, તેમ अन्तु ને अन्ताम् પર છતા પણ લોપાય છે

ગણના ચિહ્નો લગાડી વર્તમાનકાળની પેઠે આજ્ઞાર્થના પણ રૂપો કરવા

	पुष् ૪ ગ૦ પ૦			विद् ૪ ગ૦ આ૦		
३ पु०	पुष्यतु	पुष्यताम्	पुष्यन्तु	विद्यताम्	विद्येताम्	विद्यन्ताम्

इहागच्छ (અહિં આવ), आयुष्मान् भव (દીર્ઘાયુ થા), देव ! प्रसीद (ભગવન્, પ્રસન્ન થાઓ)—એ અર્થો સરખાવો નિયમ —

आज्ञार्थ આજ્ઞાર્થનાજ અર્થમા વપરાતો નથી ઇચ્છા, પ્રાર્થના, તથા આશીર્વાદના અર્થમા પણ તે વપરાય છે

शिवो मा रक्षतात्—આશીર્વાદના અર્થમા ૨ पु० ए० व० ને ३ पु० ए० व०મા **तात्** પ્રત્યય વિકલ્પે લાગી વૈકલ્પિક રૂપ થાય છે

२ पु०	रक्ष—रक्षतात्	रक्षतम्	रक्षत
३ पु०	रक्षतु—,,	रक्षताम्	रक्षन्तु

વળી આ પાઠમા इकारान्त ને ऋकारान्त સ્ત્રીલિંગના રૂપોના પણ દાખલા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે —

	मति स्त्री०			धेनु स्त्री०		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	मति	मती	मतय	धेनु	धेनू	धेनव
द्वि०	मतिम्	,,	मती	धेनुम्	,,	धेनू
तृ०	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभि	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभि
च०	मतये-मत्यै	,,	मतिभ्य	धेनवे-धेन्वै	,,	धेनुभ्य
प०	मते-मत्या	,,		धेनो-धेन्वा	,,	,,
ष०	मते-मत्या	मत्यो	मतीनाम्	धेनो-धेन्वा	धेन्वो	धेनूनाम्
स०	मतौ-मत्याम्	,,	मतिषु	धेनौ-धेन्वाम्	,,	धेनुषु
सं०	मते	मती	मतय	धेनो	धेनू	धेनव

પુંલિંગના इકારાન્ત ને उકારાન્તના રૂપો સાથે સ્ત્રીલિંગનાં इકારાન્ત ને उકારાન્તના રૂપો સરખાવતા નીચેના ફેરફાર જણાશે —

૧ द्वि० બ૦ વ૦ મા न् ને બદલે વિસર્ગ—પું० हरीन्, भानून्, સ્ત્રી० मती, धेनू

૨ च०, प०, ष०, ને स० —એ વિભક્તિના એ૦ વ૦ના રૂપો વિકલ્પે ईકારાન્ત ને ऊકારાન્ત સ્ત્રી૦ના રૂપો જેવા, એટલે नदी ને वधूના રૂપો જેવા થાય છે

૩ मत्या ને वध्वामा કશુ વિલક્ષણ નથી आ પ્રત્યય લગાડવાથી એ રૂપો થાય છે

नी—नीत्वा (દોરવીને).	गम्—गत्वा (જઈને)
श्रु—श्रुत्वा (સાભળીને)	नम्—नत्वा (નમીને).
कृ—कृत्वा (કરીને)	रम्—रत्वा (રમીને)

આ કૃદન્ત અવ્યયરૂપ છે, એટલે એના રૂપો થતા નથી

૪ त्वा પ્રત્યય લગાડવાથી અવ્યયરૂપ કૃદન્ત થાય છે

प्रणम्—प्रणम्य.	वि जि—विजित्य
अनु गम्—अनुगम्य	उद् स्था—उत्थाय (ધિમા स् લોપાય છે)

૫ ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ હોય તો त्वाને બદલે य પ્રત્યય લાગે છે, ને ધાતુને અન્તે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો त्य પ્રત્યય લાગે છે.

नी—नेतुम् (દોરવવા માટે)	गम्—गन्तुम् (જવા)
श्रु—श्रोतुम् (સાભળવા)	नम्—नन्तुम् (નમવા).
कृ—कर्तुम् (કરવા).	रम्—रन्तुम् (રમવા)
मुच्—मोक्तुम् (છોડવવા).	म् નો न् થાય છે

૧ उद् પછી લાગલુ જ स्था કે स्तम्भનુ રૂપ આવે તો स લોપાય છ, उत्थानम्, उत्तम्भनम्

આ કૃદન્ત પણ અવ્યયરૂપજ છે.

૬ तुम् પ્રત્યય લગાડવાથી હેત્વર્થ કૃદન્ત થાય છે.

૭. तुम् પ્રત્યય પર છતા અન્ત્ય સ્વર અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

जयतु जयतु देवः ।
ततः किं वृत्तमिति कथय ।
चकोराश्चन्द्रिकां पिबन्ति ।
छात्राणां मैत्रः पटुः ।
छात्रेषु मैत्र उत्तमः ।
प्रकृत्या लक्ष्मीर्लोला ।
जलं त्यज घृतं पिब ।
जाते ! अय गुरुरुपस्थितः ।
पाणिर्दानेन शोभते न तु कङ्कणेन ।
भक्तिर्दानाय कल्पताम् ।
आचार तावत् प्रतिपद्यस्व ।
चक्रवाकि ! आमन्त्रयस्व सहचरम् ।
गच्छत्वार्या पुनर्दर्शनाय ।
आर्य[1] ! इदमासनम् । उपविशतु भवान् ।
अश्वमारुह्य नृपतिर्मृगयां कर्तुं वनं गतः ।
विकार परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः खलु प्रतीकारस्य ।
असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाश्चापि पार्थिवाः ।
वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे ।

दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ।

હુ વનમા જવાનું ઇચ્છુ છુ
ગુરુને નમુ
હે રાજા, શ્રમ ન કર.
આની મારફત હું સ્વાર્થ સાધુ છુ

---

૧ સંબોધનના અન્ત્ય સ્વરની સંધિ તેની પછીના સ્વર સાથે બંધાતી નથી

નામ.

अनारम्भ (**अनारम्भ**) (પું૦) (**अन्** અ૦ + **आरम्भ** પુ૦ **नञ्**સમાસ)–આરંભ ન કરવો તે

अपराध (**अपराध**) (પુ૦)–ગુનો

अरण्य (**अरण्यम्**) (ન૦)–વન

आचार (**आचार**) (પુ૦)–આચાર, પૂજ્ય પુરુષનો સત્કાર કરવા ઊભા થવુ, વન્દન કરવુ, વગેરે યોગ્ય આચરણ

आज्ञा (સ્ત્રી૦)–હુકમ.

आर्या (સ્ત્રી૦)–માનવન્તી સ્ત્રી.

आसन (**आसनम्**) (ન૦)–બેઠક

औषध (**औषधम्**) (ન૦)–ઓસડ

कङ्कण (**कङ्कणम्**) (ન૦)–કાકણ

कौन्तेय (**कौन्तेय**) (પુ૦)–કુન્તીસુત, યુધિષ્ઠિર

क्षत्रिय (**क्षत्रिय**) (પુ૦)–ક્ષત્રિય

घृत (**घृतम्**) (ન૦)–ઘી

चकोर (**चकोर**) (પુ૦)–પક્ષીનુ નામ છે એ ચન્દ્રના કિરણોનુ ભોજન કરે છે, એમ કહેવાય છે.

चक्रवाकी (સ્ત્રી૦)–ચક્રવાક પક્ષીની સ્ત્રી ચકવી (એ પક્ષી રાત્રે પોતાની સ્ત્રીથી જુદુ પડે છે, એમ કવિઓ વર્ણવે છે)

छात्र (**छात्र**) (પુ૦)–શિષ્ય, ચેલો

जात (સ્ત્રી૦ **जाता**) (પુ૦, **जन्** [**जा**] ૪ ગ૦ આ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–પ્રિય બાળ

ज्ञान (**ज्ञानम्**) (ન૦)–જ્ઞાન

दन्तधावन (**दन्त** પુ૦+**धावन** ન૦ સાફ કરવુ) (ન૦)–દાત સાફ કરવા તે

दान (**दानम्**) (ન૦)–દાન

दुर्ग (**दुर्ग** -**र्गम्**) (પું૦, ન૦)–સકટ

दुर्नीति (સ્ત્રી૦)–દુર્નય, ખરાબ નીતિ

द्विज (**द्विज**) (પુ૦)–બ્રાહ્મણ,ક્ષત્રિય, ને વૈશ્ય, એ **द्विज** કહેવાય છે, કેમકે જનોઈનો સસ્કાર, એ એમનો બીજો જન્મ ગણાય છે.

नृपति (પુ૦)–રાજા

पार्थिव (**पार्थिव**) (પુ૦)–રાજા

पुनर्दर्शन (**पुनर्दर्शनम्**) (ન૦) (**पुनर्** અ૦ ફરીને, પાછુ, **दर्शन** ન૦)–પાછુ દર્શન, પાછુ દેખાવવુ તે

प्रकृति (સ્ત્રી૦)–સ્વભાવ

प्रतीकार (**प्रतीकार**) (પુ૦) (**प्रतिकार** પુ૦ શબ્દ પણ છે)–ઉપાય, દૂર કરવાનો ઇલાજ

ब्राह्मण (**ब्राह्मण**) (પુ૦)–બ્રાહ્મણ

भक्ति (સ્ત્રી૦)–ભક્તિ

भवत् (સર્વ૦) (પુ૦)–આપ (ત્રીજો પુ૦)

भागीरथी (સ્ત્રી૦)–ગંગા

भ्रम (**भ्रम**) (પુ૦)–ભ્રમ, ભ્રાતિ, એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ ગણવાની ભૂલ

मति (સ્ત્રી૦)–બુદ્ધિ

मुक्ति (સ્ત્રી૦)–મોક્ષ

मृगया (સ્ત્રી૦)–શિકાર

मैत्र (**मैत्र**) (પુ૦)–માણસનુ નામ છે

रज्जु (સ્ત્રી૦)–દોરી.

विकार (**विकार**) (પુ૦)–રોગ, સ્વાભાવિક સ્થિતિમા–પ્રકૃતિમા બગાડ.

वेदना (સ્ત્રી૦)–પીડા

शस्त्र (**शस्त्रम्**) (ન૦)–શસ્ત્ર, હથિયાર

सर्प (**सर्प**) (પુ૦)–સાપ

વિશે૦.

अनपराध (**बहु०**)-નથી અપરાધ જેનો, અપરાધરહિત

असंतुष्ट (**नञ्समा०, अ** નહિ, **संतुष्ट, सम्+तुष्**નો ભૂ૦ કૃ૦)-ન હ સંતોષેલુ તે, સતોષરહિત [પીડિત

आर्त (**आ + ऋत, ऋ**નો ભૂ૦ કૃ૦)-

ईश्वर-સમર્થ, ધનાઢય [વેલુ

उपस्थित (**उप+स्था**નો ભૂ૦ કૃ૦) આ-

उपासनीय (**उप्+आस्**નો વિધ્ય૦ કૃ૦)-ઉપાસના-પૂજા કરવા યોગ્ય

घोर-ભયાનક

चल-ચપળ, ચલિત

जड-જડ, બુદ્ધિહીન

दरिद्र-ગરીબ

नष्ट (**नश्**નો ભૂ૦ કૃ૦)-નાશ પામેલુ

नीरुज् (**बहु०, निर्=निष्क्रान्त,** નિર્ગત, જતો રહેલો, **रुजा** સ્ત્રી૦ રોગ)-જતો રહ્યો છે રોગ જેનો, નીરોગ

पटु-હોશિયાર

पथ्य-હિતકારક

प्राज्ञ-ડાહ્યો

लोल-ચપળ, અસ્થિર

वृत्त (**वृत्**નો ભૂ૦ કૃ૦)-થયુ

व्याधित (**व्याधि** પુ૦ રોગ-**એ** ઉપરથી)-રોગી, વ્યાધિવાળુ

संतुष्ट-(**सम्+तुष्**નો ભૂ૦ કૃ૦)-સતોષેલું, સતોષી

सहचर-સાથે ફરનાર, સોબતી

स्नातव्य (**स्ना**નો વિધ્ય૦ કૃ૦)-નહાવા યોગ્ય

ધાતુ.

अभि+वाद् (**अभिवादयते**) (૧૦ ગ૦ આ૦)-નમસ્કાર કરવો [નહાવુ

अव+गाह् (**अवगाहते**)(૧ ગ૦ આ૦)-

आ + मन्त्र् (**आमन्त्रयते**) (૧૦ ગ૦ આ૦)-રજા લેવી [બેસવુ.

उप+विश् (**उपविशति**) (૬ ગ૦ ૫૦)-

क्लृप् (**कल्पते**) (૧ ગ૦ આ૦) (એને યોગે **चतुर्थी** વપરાય છે)-કલ્પવુ,સમર્થ થવુ

क्षम् (**क्षमते-क्षाम्यति**) (૧ ગ૦ આ૦, ૪ ગ૦ ૫૦)-ખમવુ, માફ કરવુ

पुष् (**पुष्यति**) (૪ ગ૦ ૫૦)-પોષવુ, પાળવુ [આ૦)-પાછા ફરવુ

प्रति+नि+वृत् (**प्रतिनिवर्तते**) (૧ ગ૦

प्रति+पद् (**प्रतिपद्यते**) (૪ ગ૦આ૦)-અગીકાર કરવો, આચરવુ

प्र+दा (**यच्छ्**) કે **प्र+यम्** (**यच्छ्**) (**प्रयच्छति**) (૧ ગ૦ ૫૦)-આપવુ

प्र+सद् (**सीद्**) (**प्रसीदति**) (૧ ગ૦ ૫૦)-પ્રસન્ન થવુ.

भज् (**भजति-ते**) (૧ ગ૦ ઉ૦)-ભજવુ

भृ (**भरति**) (૧ ગ૦ ૫૦)-ભરવુ.

मन् (**मन्यते**) (૪ ગ૦ આ૦)-માનવુ, વિચારવુ [આપવુ

वि+तृ (**वितरति**) (૧ ગ૦ ૫૦)-

शुभ् (**शोभते**) (૧ ગ૦ આ૦)-શોભવુ

सेव् (**सेवते**) (૧ ગ૦ આ૦)-સેવવુ

---

૧ અહિ સધિમા, **आ** ને **ऋ** મળીને **ऋ**નો ગુણ નહિ, પણ વૃદ્ધિ **आर्** થાય છે

અવ્યય.

अज्ञात्वा (अ+ज्ञात्वा, ज्ञाનો અવ્યo કૃo) —જાણ્યા વગર.

इति—એમ, એ

उत्थाय (उद्+स्थाનો અવ્યo કૃo)—ઊઠીને

कर्तुम् (कृનો હેત્વo કૃo)—કરવા

तत —પછી.

तथा—તે પ્રકારે, તેમ

तावत्—૧ ત્યાંસુધી, ૨ પ્રથમ, ૩ વાક્ય-ભૂષા માટે પણ વપરાય છે [માટે

त्रातुम् (त्रैનો હેત્વo કૃo)—રક્ષણ કરવા

परमार्थत —ખરેખર, વાસ્તવિક રીતે (तस् પ્રત્યય લગાડવાથી બહુધા પo વિo જેવો કે સoવિoજેવો અર્થ થાય છે).

प्रातर्—સવારે

मा—નહિ (આજ્ઞાર્થ ૨ પુo સાથે વપરાય છે, નિષેધવાચક છે)

यथा—જે પ્રકારે, જેમ

शीघ्रम्—ઉતાવળથી

श्रोतुम्—(श्रुનો હેત્વo કૃo)—સાંભળવા માટે

પાઠ ૧૫મો.

વિધ્યર્થ ; अदस्

प्रज्वलन्ति अमी अग्नय =प्रज्वलन्त्यमी अग्नय —સળગે છે પેલા અગ્નિઓ (પેલા અગ્નિઓ સળગે છે).

यः असौ (योऽसौ) चोर स गृहीतः—જે એ (પ્રસિદ્ધ) ચોર છે તે પકડાયો (योऽसौ स =તે પ્રસિદ્ધ)

सर्वे अमी (सर्वेऽमी) इम पण्डितमाद्रियन्ते—સર્વ તે (તે સર્વ) એ પંડિતને આદર આપે છે

अमीषां प्राणाना कृते किं न व्यवसितम् एभिः (व्यवसितमेभि)—તે પ્રાણોને માટે શું નથી કર્યું એમણે (એમણે શું નથી કર્યું)[1]

अपि नामानुरूप वरं लभेय—કેવું સારૂં યોગ્ય વર મેળવું (હું યોગ્ય વર મેળવું તો કેવું સારૂં) !

संपत्तौ न हृष्येत् विपत्तौ (हृष्येद्विपत्तौ) च न विषीदेत् प्राज्ञ —સંપત્તિમાં હર્ષ ન પામવો ને વિપત્તિમાં દિલગીર ન થવું ડાહ્યા માણસે (ડાહ્યા માણસે સંપત્તિમાં હર્ષ ન પામવો ને વિપત્તિમાં દિલગીર ન થવું).

---

૧ सार्वविभक्तिकस्तसि —तस् પ્રત્યય સર્વ વિભક્તિના અર્થમાં લાગે છે, એવો નિયમ છે, પરંતુ બહુધા પo કે સo વિoના અર્થમાં લાગે છે

दुर्बलो युद्धे वैतसीं वृत्तिम् आश्रयेत (वृत्तिमाश्रयेत्)—દુર્બલે યુદ્ધમાં બરૂની રીતનો આશ્રય કરવો–નમવું.

न्यायशास्त्र शिक्षेवहि इतीच्छामि (शिक्षेवहीतीच्छामि)—ન્યાયશાસ્ત્ર આપણે બે શીખીએ એમ હુ ઇચ્છુ છુ

ऋषीन् मा कदापि अ (प्य) वधीरये—ઋષિઓને નહિ કદી પણ તારે તિરસ્કારવા (કદી પણ તારે તિરસ્કારવા નહિ).

प्रवासाज्झटिति न प्रतिनिवर्तेथाःचेत् म्रियेय (प्रतिमिवर्तेथाश्चेन्म्रियेय)— પ્રવાસથી જલદી પાછો નહિ ફરે જો (તો) હું મરી જઇશ (જો તું પ્રવાસથી જલદી પાછો નહિ ફરે તો હું મરી જઇશ)

આ પાઠમા વિધ્યર્થના ને **अदस्**ના રૂપોના દાખલા છે

૧ ઉપલા વાકયો પરથી માલમ પડશે કે સભવ આજ્ઞા, ઇચ્છા, પ્રાર્થના, આશા, કે શક્તિના અર્થમા વિધ્યર્થ વપરાય છે એના ઘણા અર્થ આજ્ઞાર્થ જેવા છે એ ગોણ–પેટા વાકયમા પણ વપરાય છે

વિધ્યર્થ

	भू ૧ ગ૦ પ૦			**वृत्** ૧ ગ૦ આ૦		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	भवेयम्	भवेव	भवेम	वर्तेय	वर्तेवहि	वर्तेमहि
द्वि०	भवे	भवेतम्	भवेत	वर्तेथा	वर्तेयाथाम्	वर्तेध्वम्
तृ०	भवेत्	भवेताम्	भवेयु	वर्तेत	वर्तेयाताम्	वर्तेरन्
	पुष् ૪ ગ૦ પ૦			**मृ** ૬ ગ૦ આ૦		
तृ०	पुष्येत्	पुष्येताम्	पुष्येयु	म्रियेत	म्रियेयाताम्	म्रियेरन्
	चुर ૧૦ ગ૦ પ૦			**अभिवाद्** ૧૦ ગ૦ આ૦		
तृ०	चोरयेत्	चोरयेताम्	चोरयेयु	अभिवादयेत	अभिवादयेयाताम्	अभिवादयेरन्

પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે —

	પર૦			આત્મ૦		
प्र०	ईयम्	इव	ईम	ईय	ईवहि	ईमहि
द्वि०	ई	ईतम्	ईत	ईथा	ईयाथाम्	ईध्वम्
तृ०	ईत्	ईताम्	ईयु	ईत	ईयाताम्	ईरन्

वर्तेय ને **वर्त्तेय**, **कर्ता** ને **कर्त्ता**, **वर्तमान** ને **वर्त्तमान**, અને **नह्यस्ति** ને **नह्र्य्यस्ति** તેમજ **हर्यनुभव** ને **हर्य्यनुभव** આ બને રૂપો ખરા છે નિયમ —

૨ સ્વરથી પર આવેલા र् કે ह् પછીનું વ્યંજન વિકલ્પે બેવડાય છે वर्त्तेय એમા वमाना अ સ્વરથી પર र् આવ્યો છે, માટે त् વિકલ્પે બેવડાય છે

	अदस् પું૦			अदस् સ્ત્રી૦		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	असौ	अमू	अमी	असौ	अमू	अमू
द्वि०	अमुम्	,,	अमून्	अमूम्	,,	,,
तृ०	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभि	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभि
च०	अमुष्मै	,,	अमीभ्य	अमुष्यै	,,	अमूभ्य
प०	अमुष्मात्	,,	,,	अमुष्या	,,	,,
ष०	अमुष्य	अमुयो	अमीषाम्	,,	अमुयो	अमूषाम्
स०	अमुष्मिन्	,,	अमीषु	अमुष्याम्	,,	अमूषु

अदस् ન૦

प्र०, द्वि० अद अमू अमूनि બાકીના પુ૦ પ્રમાણે

चेत्+म्रियेय=चेद्म्रियेय કે चेन्म्रियेय નિયમ —

૩ (अ) वाक्+हरि =वाग्हरि , तत्+आसनम्=तदासनम्—અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ વ્યંજનનુ સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન પર છતા, તેજ વર્ગનુ ત્રીજુ વ્યજન થાય છે

(आ) चेत्+म्रियेय=चेद्म्रियेय કે चेन्म्रियेय, तत्+मरणम्=तद्मरणम् કે तन्मरणम्—પણ અનુનાસિક પર છતા, તેજ વર્ગનુ અનુનાસિક વ્યજન વિકલ્પે થાય છે

(इ) तत्+मात्रम्=तन्मात्रम् (તેજ), चित्+मयम्=चिन्मयम् (જ્ઞાનરૂપ), वाक्+मयम्=वाङ्मयम् (વાણીનુ બનેલું કોઈ પણ ભાષામા લખેલા તમામ પુસ્તકો સાહિત્ય) -मात्र અને मय પ્રત્યયો છે એ અનુનાસિક વ્યંજન પ્રત્યયનું હોય તો તેજ વર્ગનુ અનુનાસિક વ્યજન નિત્ય થાય છે

अदस्ના રૂપો વિષે આટલું યાદ રાખવુ પુ૦ને સ્ત્રી૦ प्र० ए० व० असौ છે. બાકીના રૂપો अदस् ને अद જેવો ગણી सर्वनी પેઠે કરવા, द्નો म् કરવો ને म्ની પછી હ્રસ્વ સ્વર આવે તો उ ને દીર્ઘ સ્વર આવે તો ऊ કરવુ, पु० ब० व०મા द्वि० ब० व० સિવાય ऊને બદલે ई કરવો पु० तृ० ए० व०મા उ કરવો, ऊ નહિ.

૪ अमी अग्रय , अमी ईशा મા સંધિ થતી નથી—अमीनो ई પ્રગૃહ્ય છે

धिङ् मूढ ।
*नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् ।
स्वागतं देव्यै ।
नेत्रेण काणः । कर्णेन बधिरः । पादेन खञ्जः ।
कौशिकोऽस्मि गोत्रेण ।
चिरं जीव । अनुष्ठितो देवादेशः ।
अमी अश्वास्तूर्णं धावन्ति ।
मलीमसां पद्धतिं कदापि नावलम्बेमहि ।
अलमनेनाप्रस्तुतेन । प्रस्तुतमेवोपक्रमे ।
यद्यधर्मान्निवर्तेथाः शोभनं भवेत् ।
वयस्य विरमास्मान्निष्फलादारम्भात् ।
संग्रामो नाम शूराणामयं परम उत्सवः ।
वत्से इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
हला अमूः सख्यः क्व नु खलु भवेयुः ।
न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ।
कथं पुनरमी कवयः सर्वे रामचन्द्रमेव वर्णयन्ति ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ।
सर्वतो जयमन्विच्छेत् पुत्रादिच्छेत् पराजयम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ।

તમારે (તમારા) શિક્ષકના હુકમો પાળવા
ગેરવાજબી કામોથી અટકો
પછી શુ બન્યુ તે તમારે મને કહેવુ જોઈએ
તમે જૂઠુ ન બોલો તો ઠીક થાય
જાણીતા ચોરો પકડાયા છે

---

* મનોરથ સર્વત્ર જાય છે ગમે તે વસ્તુ માટે ઇચ્છા થાય છે

૧ જ્યારે શકુન્તલા પોતાની બે સખીઓને પોતાની સાથે પતિને ત્યા લઈ જવા કણ્વ *ષિને વિનવે છે, ત્યારે કણ્વે આ વચન શકુન્તલાને કહ્યુ છે પ્રદેયે=લગ્નમા આપવાની, तत्र =તારે સાસરે

નામ

अगति (સ્ત્રી०)–અનવકાશ, જઈ ન શકે એવુ સ્થળ [કામ

अधर्म (अधर्म) (પુ०)–ગેરવાજબી

अमृत (अमृतम्) (ન०) (अ+मृ ૬ ગ આ નો ભૂ० કૃ०)–અમૃત

अर्थकृच्छ्र (પુ०, ન०) (तत्पु०, अर्थ પુ० પૈસો, कृच्छ्र પુ०, ન० મુશ્કેલી)–દ્રવ્યસકટ, પૈસાની મુશ્કેલી

आदेश (आदेश) (પુ०)–હુકમ

आरम्भ (आरम्भ) (પુ०)–કામ

ईश्वरेच्छा (સ્ત્રી०) (तत्पु०, ईश्वर પુ० ઈશ્વર + इच्छा સ્ત્રી० મરજી)–ઈશ્વરની મરજી [ચ્છાવ

उत्सव (उत्सव) (પુ०)–ઉત્સવ, ઓ

उपकार (उपकार) (પુ०)–ઉપકાર

कर्ण (कर्ण) (પુ०)–કાન

कलह (कलह) (પુ०)–કજીઓ

कौशिक (कौशिक) (પુ०)–ગોત્રનુ નામ છે

गोत्र (गोत्रम्) (ન०)–ગોત્ર, કુળ

चोर (चोर) (પુ०)–ચોર

जय (जय) (પુ०)-જય, જીત

दुर्जन (दुर्जन) (પુ०)-(तत्पु०,प्रादिस०, दुर् ઉપ० દુષ્ટ) દુષ્ટ જન

नेत्र (नेत्रम्) (ન०)–આખ

न्यायशास्त्र (न्यायशास्त्रम्) (ન०) (तत्पु०, न्याय પુ०,शास्त्र ન०)–ન્યાયનુ શાસ્ત્ર

पद्धति (સ્ત્રી०)–રસ્તો, માર્ગ

पराजय (पराजय) (પુ०)–હાર

प्रत्यपकार (प्रत्यपकार) (પુ०) (प्रति ઉપ० સામો + अपकार)–સામો અપકાર

प्रवास (प्रवास) (પુ०)–પ્રવાસ

प्राज्ञ (प्राज्ञ) (પુ०)–ડાહ્યા માણસ.

मनोरथ (मनोरथ) (પુ०)–મનોરથ, મનની ધારણા (मनोरथानामगति – ન પહોચે એવુ સ્થળ)

मूर्ख (मूर्ख) (પુ०)–મૂર્ખ

युद्ध (युद्धम्) (ન०)–યુદ્ધ, જુદ્ધ

रामचन्द्र (रामचन्द्र) (પુ०)-રામચન્દ્ર

वर (वर) (પુ०)–વર

विपत्ति (સ્ત્રી०)–વિપત્તિ, દુ ખ

विष (विषम्) (ન०)–વિષ, વિખ

वृत्ति (સ્ત્રી०)–વૃત્તિ આચરણ

सखी (સ્ત્રી०)–બેનપણી

संग्राम (सग्राम (પુ०)–સંગ્રામ

सपत्ति (સ્ત્રી०)–સપત્તિ, આબાદાની.

વિશેષણ

अदस (સર્વ०)–પેલુ, તે

अनुरूप–યોગ્ય

अनुष्ठित (अनु+स्थित, સ્થાનો ભૂ० કૃ०)-કરાયલુ

अप्रस्तुत–ચાલતો વિષય ન હોય તે

काण–કાણો–ણી–ણુ

कृत (कृ નો ભૂ० કૃ०)-કરેલુ

૧ प्र, परा આદિ ઉપસર્ગોમા प्र પહેલો છે, માટે ઉપસર્ગો प्रादि કહેવાય છે કર્મધારયમા પૂર્વપદ ઉપસર્ગ હોય એવા સમાસ प्रादि સમાસ કહેવાય છે, दुष्टो जन के दुष्टश्चासौ जनश्च दुजन

खञ्ज–લંગડું
गृहीत (**ग्रह्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–ગ્રહણ કરેલું, પકડેલું
दुर्बल–બળરહિત
निष्फल (**बहु**૦, **निस्**–નિર્ગત, **फल** ન૦ **निर्गतं फलं यस्मात्**)–નિર્ગત છે ફળ જેમાંથી, ફળવિનાનું
न्याय्य યુક્ત, ન્યાયને અનુસરતું
प्रदेय (**प्र+दा**નો વિ૦ધ્ય૦ કૃ૦)–પ્રદાન કરવા યુક્ત, આપવા યોગ્ય
प्रस्तुत (**प्र+स्तु**નો ભૂ૦ કૃ૦)–ચાલતી બાબત, પ્રકૃત વિષય
बधिर–બહેરૂં
मलीमस (સ્ત્રી૦ **मलीमसा**)–ગંદુ, પાપી
युक्त (**युज्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–યોગ્ય,લાયક
वैतस (**वैतसी** સ્ત્રી૦)–બરૂનું, બરૂના જેવું
व्यवसित (**वि+अव+सो** ૪ ગ૦ ૫૦–નો ભૂ૦ કૃ૦)–નિશ્ચિત, નક્કી કરેલું
शूर–બળવાન્
शोभन–સારૂં (**शोभन भवेत्** ઠીક થાય)

ધાતુ

अनु+इष् [**इच्छ्**] (**अन्विच्छति**) (૬ ગ૦ ૫૦)–ઇચ્છવું
अव+धीर् (**अवधीरयति**) (૧૦ગ૦૫૦)–તિરસ્કાર કરવો, અવધીરણા કરવી
अव+लम्ब् (**अवलम्बते**) (૧ ગ૦ આ૦)–આધાર રાખવો, સ્વીકારવું
आ+दृ [**द्रिय्**] (**आद्रियते**) (૬ ગ૦ આ૦)–આદર કરવો
आ+श्रि (**आश्रयति–ते**) (૧ ગ૦ ઉ૦)–આશ્રય કરવો
उप+क्रम् (**उपक्रमते**)(૧ ગ૦ આ૦)–આરંભ કરવો
जीव् (**जीवति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–જીવવું
नि+वृत् (**निवर्तते**) (૧ ગ૦ આ૦) પાછા ફરવું
परि+त्यज् (**परित्यजति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–પરિત્યાગ કરવો
प्र+ज्वल् (**प्रज्वलति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–બળવું
मुह् (**मुह्यति**) (૪ ગ૦ ૫૦)–મુઝાવું
मृ (**म्रिय्**) (**म्रियते**) (૬ ગ૦ આ૦)–મરવું
वि+रम् (**विरमति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–વિરમવું, અટકવું
वि+सद् [**सीद्**] (**विषीदति**) (૧ગ૦૫૦)–દિલગીર થવું
शिक्ष् (**शिक्षते**) (૧ગ૦આ૦)–શીખવું
सम्+आ+चर् (**समाचरति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–બરોબર આચરવું
हृष् (**हृष्यति**) (૪ ગ૦ ૫૦)–હર્ષ પામવો

---

૧ व्यवस्यति–૪ ગ૦ના ઓકારાન્ત ધાતુના એવા રૂપ થાય છે, ઓનો લોપ થાય છે सोનું स्यति, दोનું द्यति થાય છે

रम् ધાતુ ૧ ગ૦ આ૦ છે, પણ वि, आ, परि, ને उप એ ઉપસર્ગોમાંથી કોઈ ઉપસર્ગ એની પૂર્વે હોય તો रम् ૫૨૦ છે

અવ્યય

अपि नाम–૧ કેવુ સારૂ (ઇચ્છા બતાવે છે), ૨ એમ થશે? (સભવ બતાવે છે)
कृते–માટે
क्व–ક્યા
क्वचित्–ક્વચિત્, કોઈક વખત
च–અને
झटिति–જલદી
तूर्णम्–જલદી
नु–૧ પ્રશ્નાર્થક, ૨ તર્કવાચક
पुनर्–૧ ફરીથી, ૨ ઉલટાપણુ બતાવે છે, ૩ વાક્ય શોભાવવા વપરાય છે (વાક્યભૂષાવાચક)
वा–અથવા
सर्वत (सर्व+तस् પ૦ વિ૦ના અર્થમા)–સર્વથી
स्वागतम्–ભલે પધાર્યા (સુ=ભલે, સારી રીતે+आगत, आ+गम्નો ભૂ૦ કૃ૦–આવેલું)
हला–સખીને સંબોધવામા વપરાય છે

પાઠ ૧૬મો.

ભૂતકાળ, अस्मद् ને युष्मद्

अयम् अहम् आगतोऽस्मि=अयमहमागतोऽस्मि—આ હું આવ્યો છુ

इमे न॰ (नो) गृहाः—આ અમારૂ ઘર છે (गृह શબ્દ પુ॰ બ॰ વ॰મા વપરાય છે)

तस्मै ते नम ईश्वराय—તે તને નમસ્કાર ઇશ્વરને (તે તને ઇશ્વરને નમસ્કાર).

एते वयम् अ (म) योध्यां प्राप्ता —આ અમે અયોધ્યામા ગયા.

शिव ते मे अपि शिवं यच्छतात्=शिवस्ते मेऽपि शिवं यच्छतात्—શિવ તને મને પણ કલ્યાણ આપો (તારૂ ને મારૂ કલ્યાણ કરો)

ईश त्वा अवतु मा अपि इह=ईशस्त्वावतु मापीह—ઇશ તને રક્ષે, મને પણ અહિં (તને ને મને પણ અહિં રક્ષે)

सर्वं मामनु ते=બધુ મારા જેવુ તારૂ— તારૂ સર્વ મારા જેવુ છે (अनुને योगे द्वितीया વપરાય છે)

अनु हरिं सुरा —હરિથી ઊતરતા દેવો— દેવો હરિથી ઉતરતા છે

---

૧ બે શબ્દોની કે વાકયોની વચ્ચે ગુજરાતીમા 'અને' ને 'અથવા' વપરાય છે, તેમ સસ્કૃતમા च ને वा વપરાતા નથી रामश्च लक्ष्मणश्च કે रामो लक्ष्मणश्च, रामो वा लक्ष्मणो वा કે रामो लक्ष्मणो वा એમ વપરાય છે. વાકયા જોડતા કે જુદા પાડતા હોય તો બીજા વાકયના એક શબ્દ પછી વપરાય છે, न मुह्येदथकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत

वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्—વૃક્ષને દર્શાવતી પ્રકાશે છે વીજળી—વીજળી પ્રકાશે છે તેથી વૃક્ષ દેખાય છે

अद्य प्रातर्मम वामं नयनम् अ (म) स्पन्दत । अपशकुन हि तत्—આજે સવારે મારી ડાબી આખ ફરકી અપશુકન, ખરેખર, તે (ખરેખર, તે અપશુકન છે)

सूर्योऽस्तम् अ (म) गच्छत्—સૂર્ય અસ્ત પામ્યો

अजा ग्रामम् अ (म) नयाम—અમે બકરીને ગામમા લઈ ગયા.

ससारमसारम् अ (म) मन्यत—તેણે સસાર અસાર વિચાર્યો

बालस्य प्रकाशेन निशीथे दीपा निस्तेजस अभवन् (निस्तेजसोऽभवन्)—બાળકના પ્રકાશથી મધ્યરાત્રે દીવા તેજોરહિત થયા.

આ પાઠમા **अस्मद्** (હુ) ને **युष्मद्**ના રૂપો છે તે ત્રણે લિંગમા સરખા છે.

	अस्मद्			युष्मद्		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	अहम्	आवाम्	वयम्	त्वं	युवाम्	यूयम्
द्वि०	माम्-मा	आवाम्-नौ	अस्मान्-न	त्वाम्-त्वा	युवाम्-वाम्	युष्मान्-व.
तृ०	मया	आवाभ्याम्	अस्माभि	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभि
च०	मह्यम्-मे	आवाभ्या-नौ	अस्मभ्यम्-न	तुभ्यम्-ते	युवाभ्याम्-वाम्	युष्मभ्यम्-व
प०	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ष०	मम-मे	आवयो -नौ	अस्माकम्-न	तव-ते	युवयो -वाम्	युष्माकम्-व
स०	मयि	आवयो	अस्मासु	त्वयि	युवयो	युस्मासु

तस्मै ते नम ईश्वराय—ઈશ્વરનુ પૂર્વે કથન છે એમ **तस्मै** પ્રયોગથી જણાય છે તેનુ પુન કથન હોવાથી **अन्वादेश** છે, માટે **ते** રૂપજ વપરાય છે **तुभ्यम्** નહિ—

૧ **अस्मद्** ને **युष्मद्**ના **मा, नौ, न , ने त्वा, वाम्, व** વગેરે વૈકલ્પિક રૂપો **અન્વાદેશ**મા નિત્ય વપરાય છે, અન્ય સ્થળે આપણી મરજી પ્રમાણે વપરાય છે. કહેલી વાત ફરી કહેવી તે **અન્વાદેશ**

हरिस्त्वा मा च रक्षतु—અહિં **च**નો યોગ છે, માટે **त्वा** ને **मा** એ વૈકલ્પિક રૂપો વપરારો નહિ—

૨ વાક્યને આરંભે એ રૂપો કદી વપરાતા નથી, તેમજ **च**, वा, કે **एव**ને યોગે પણ વપરાતા નથી

૩. **अनेन व्याकरणं पठितमेनं काव्यमुपदिश**—એણે વ્યાકરણ પઠ્યુ, એને કાવ્યનો ઉપદેશ કર—एतद् ને इदम्‌ના एनम् વગેરે વૈકલ્પિક રૂપો પણ અન્વાદેશ હોય ત્યારેજ વપરાય છે.

ભૂતકાળ.

भू १ ગ૦ પ૦				वृत् १ ગ૦ આ૦		
પ્ર૦	अभवम्	अभवाव	अभवाम	अवर्ते	अवर्तावहि	अवर्तामहि
દ્વિ૦	अभव	अभवतम्	अभवत	अवर्तथा	अवर्तेथाम्	अवर्तध्वम्
તૃ૦	अभवत्	अभवताम्	अभवन्	अवर्तत	अवर्तेताम्	अवर्तन्त

पुष् ४ ગ૦ પ૦				मृ ६ ગ૦ આ૦		
તૃ૦	अपुष्यत्	अपुष्यताम्	अपुष्यन्	अम्रियत	अम्रियेताम्	अम्रियन्त

૪ આ રૂપો તપાસતા જણાશે કે ધાતુની પૂર્વે अ મૂક્યો છે ભૂતકાળમા ધાતુની પૂર્વે अ આગમ મુકાય છે

इष् ६ ગ૦ પ૦				ऋ (ऋच्छ्) १ ગ૦ પ૦		
પ્ર૦	ऐच्छम्	ऐच्छाव	ऐच्छाम	आर्च्छम्	आर्च्छाव	आर्च्छाम

૫ સ્વરાદિ ધાતુમા अને બદલે आ આગમ આવે છે ને તે आની, પછીના સ્વર સાથે સધિ કરવામા, બે સ્વર મળીને પછીના સ્વરના ગુણને બદલે વૃદ્ધિરૂપ એક આદેશ થાય છે आ+इच्छ=ऐच्छ; आ+ऋच्छ=आर्च्छ

પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે —

	પર૦			આત્મ૦		
પ્ર૦	अम्	व	म	इ	वहि	महि
દ્વિ૦	स्	तम्	त	थास्	इथाम्	ध्वम्
તૃ૦	त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त

आढ्यमिदं नगरम् ।
क्षेयं पापं जेयं मनश्च ।
कुमार ! त्वमस्य कृते शोक वोढु नार्हसि ।
मेघेभ्यो जलबिन्दवोऽपतन् ।
रवेरुदयेन पद्मान्युदमीलन् कुमुदानि च न्यमीलन् ।

अहो ! कथमद्याप्येषा संज्ञां न प्रतिपद्यते ।
अमीभिर्वाक्यैरेनामसान्त्वयन् ।
दशरथो रामस्य वियोगेन प्राणानत्यजत् ।
चित्रया चन्द्र इव रामः सीतया व्यराजत ।
अधुना [1]भवदाज्ञा प्रमाणमित्युक्त्वा व्यरमत् ।
वत्से ! न ते मङ्गलकाले रोदितुमुचितम् ।
प्रसन्नस्ते तर्कः ।
श्रीशस्त्वावतु मापीह ।
वेदैरशेषैः सवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदावतु ।
विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ।
हस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।

---

[2]कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमी ।
पर्वते परमाणौ च पदार्थत्व प्रतिष्ठितम् ।
पादपानां भय वातात् पद्मानां शिशिराद् भयम् ।
पर्वतानां भयं वज्रात् साधूनां दुर्जनाद् भयम् ॥

સજ્જનોનુ વાક્ય કદાપિ ચળતુ નથી
દુ ખમા પણ માણસે ધર્મ તજવો નહિ (अर्ह् વાપરો)
તેના પાપથી દુ ખો ઉત્પન્ન થયા (उद्+भू)
ગુરુને નમસ્કાર
આપણે ગગામા નાહીએ તો કેવુ સારૂ (अपि नाम) !

નામ.

अजा (स्त्री०) (अज पु० नु स्त्री०)-बकरी
अपशकुन (अपशकुनम्) (न०)-अपशुकन.
अयोध्या (स्त्री०)-अयोध्या
ईश (ईश) (पु०)-ઈશ, પ્રભુ.
कान्ता (स्त्री०)-પ્રિય સ્ત્રી
काल (काल) (पु०)-કાળ
कुमुद (कुमुदम्) (न०)-ચન્દ્રકમળ

---

૧ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ
૨ અર્થાત્, બધા કવિ સરખા નથી.

कृष्ण (कृष्ण) (પુ૦)–કૃષ્ણ.
गति (સ્ત્રી૦)–ચાલવાની ઢબ.
गृह (गृहा) (પુ૦) (બ૦વ૦મા વપરાય છે)–ઘર
ग्राम (ग्राम) (પુ૦)–ગામ
चित्रा (સ્ત્રી૦)–ચિત્રા નક્ષત્ર.
तर्क (तर्क) (પુ૦)–તર્ક, વિચાર, અટકળ
दीप (दीप) (પું૦)–દીવો
निशीथ (निशीथ) (પુ૦)–મધ્યરાત્ર.
पदार्थत्व (पदार्थत्वम्) (ન૦)–પદાર્થપણુ (त्व=ભાવવાચક પ્રત્યય, 'પણુ'ના અર્થનો)
पद्म (पद्मम्) (ન૦)–કમળ, સૂર્યકમળ
परमाणु (પુ૦) (कर्म०, परम–ઘણુ, अणु પુ૦ સૂક્ષ્મ ભાગ) ઘણો સૂક્ષ્મ અવયવ.
पर्वत (पर्वत) (પુ૦)–પર્વત
पादप (पादप) (પુ૦)–(तत्पु०, पाद પુ૦ પગ, મૂળ पा १ ગ૦ ૫૦ પીવુ)–પગ વડે પીએ તે, ઝાડ. (पादेन पिबतीति).
प्रकाश (प्रकाश) (પુ૦)–અજવાળુ
प्रमाण (प्रमाणम्) (ન૦)–સત્ય વાતનો આધાર
बिन्दु (પુ૦)–બિંદુ, ટીપું [કામ
मङ्गल (मङ्गलम्) (ન૦)–મગલ, શુભ
मलय (मलय) (પુ૦)–મલયાદ્રિ
मेघ (मेघ) (પુ૦)–વાદળુ, મેહલો.
वज्र (वज्रम्) (ન૦)–વજ, ઇન્દ્રનુ આયુધ.
वाक्य (वाक्यम्) (ન૦)–વાક્ય.
वात (वात) (પું૦)–વાયુ
विद्युत् (સ્ત્રી૦)–વીજળી
वियोग (वियोग) (પુ૦)–વિજોગ
शिव (शिव) (પુ૦) શિવ, મહાદેવ
,, (शिवम्) (ન૦)–કલ્યાણ
शिशिर (शिशिर –रम्) (પુ૦,ન૦)–ટાઢ
श्रीश (પુ૦, तत्पु०, श्री સ્ત્રી૦–લક્ષ્મી + ईश પુ૦ ધણી)–લક્ષ્મીપતિ, વિષ્ણુ
संज्ञा (સ્ત્રી૦)–ભાન
संसार (संसार) (પુ૦)–સસાર, આ દુનિયાનુ જીવન
सुर (सुर) (પુ૦)–દેવ
सूर्य (सूर्य) (પુ૦)–સુરજ
हंस (हंस) (પુ૦)–હસ

વિશેષણ

अशेष (बहु०, अ + शेष પું૦)–નથી શેષ જેમા, બધુ (नास्ति शेष यस्य)
असार (बहु०, अ+सार પુ૦)–નથી સાર જેમા, સારવિનાનુ
अस्मद् (સર્વ૦)–હુ
आढ्य–સમૃદ્ધ, તવગર
उचित–યોગ્ય
कालिदासाद्य (बहु०, कालिदास પુ૦, आद्य વિશે૦–પ્રથમ) કાલિદાસ છે આદિ જેમા, કાલિદાસ વગેરે
क्षेय (क्षिનો વિધ્ય૦ કૃ૦)–નાશને યોગ્ય.
जेय (जिનો વિધ્ય૦ કૃ૦)–જીતવા યોગ્ય.
निस्तेजस् (बहु०, निस्०નિર્ગત, तेजस् ન૦)–જતુ રહ્યુ છે તેજ જેમાથી, તેનેરહિત, તેજવિનાનુ.

प्रतिष्ठित (**प्रति+स्थित**, स्थानो ભૂ૦ કૃ૦)–પ્રતિષ્ઠા પામેલુ, દૃઢ રહેલું

प्रसन्न (**प्र+सद्** [**सीद्**] ૧ ગ૦ ૫૦–નો ભૂ૦ કૃ૦)–શુદ્ધ, ખરૂ [પહોચેલુ,

प्राप्त (**प्र+आप्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–ગયલુ,

युष्मद् (સર્વ૦)–તમે

वाम–ડાબુ [જાણી શકાય એવું

संवेद्य(**सम्+विद्**નો વિ૰ય૦કૃ૦)–બરાબર

हृता (**हृत**, **हृ** ૧ ગ૦ ૫૦ના ભૂ૦ કૃ૦–નુ સ્ત્રી૦)–હરાયલી

ધાતુ

अर्ह् (**अर्हति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–યોગ્ય થવુ, છાજવુ, ઘટવુ (**त्वमर्हसि वोढुम्**–તને સહન કરવુ ઘટે છે, તારે સહન કરવુ જોઈએ)

अव् (**अवति** (૧ ગ૦ ૫૦)–રક્ષવું

उद्+मील् (**उन्मीलति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–વિકસવુ, ખીલવુ [આપવુ

दा (**यच्छ्**) (**यच्छति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–

नि+मील् (**निमीलति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–સકોચાવવુ, બીડાઈ જવુ [પ્રાપ્ત કરવુ

प्रति+पद् (**प्रतिपद्यते**) (૪ ગ૦ આ૦)–

प्र+दा (**यच्छ्**) (**प्रयच्छति**) (૧ ગ૦ ૫૦) –આપવુ

प्र+रुह् (**प्ररोहति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–ઊગવું

मन् (**मन्यते**) (૪ ગ૦ આ૦)–વિચારવુ

वि+द्युत् (**विद्योतते**) (૧ ગ૦ આ૦)–પ્રકાશવુ

वि+राज् (**विराजति-ते**) (૧ ગ૦ ઉ૦)–વિરાજવુ, પ્રકાશવુ [શાન્ત પાડવું

सान्त्व् (**सान्त्वयति**) (૧૦ ગ૦ ૫૦)–

स्पन्द् (**स्पन्दते**) (૧ ગ૦ આ૦)–ફરકવુ, ચલિત થવુ.

અવ્યય.

अनु (એને યોગે દ્વિ૦ વ૦ વપરાય છે)–૧ સાદૃશ્યવાચક, ૨ ન્યૂનત્વવાચક, ૩ સામીપ્યવાચક , ૪ લક્ષણવાચક, દર્શાવનાર

अन्यत्र–બીજે સ્થળે

अयि–સંબોધનવાચક, સંબોધવામા વપરાય છે

अस्तम् (**गम्** ને એવા અર્થના ધાતુને યોગે વપરાય છે)**अस्त गम्**=આથમવુ

इव–પેઠે (સરખાપણુ બતાવે છે , જે બે સરખા હોય તેના શબ્દો સરખી વિભક્તિમા આવે છે)

इह–અહિં

उक्त्वा (**वच्**નો અવ્ય૦કૃ૦)–કહીને

रोदितुम् (**रुद्**નો હેત્વ૦ કૃ૦)–રોવા માટે

विना–વગર (એને યોગે દ્વિ૦, તૃ૦, કે પં૦ વિભક્તિ વપરાય છે) [માટે

वोढुम् (**वह्**નો હેત્વ૦)–સહન કરવા

सर्वदा–હમેશ

---

૧ ભૂતૃ ન્તનુ સ્ત્રી૦ **आ** ને **वत्** મ ત્યયાન્તનુ સ્ત્રી૦ **ई** લગાડવાથી થાય છે. **भूत**નુ સ્ત્રી૦ **भता**, **भगवत**નુ સ્ત્રી૦ **भगवती**

પાઠ ૧૭મો.

ઋકારાન્ત શબ્દો

ऋणकर्ता पिता शत्रुः—ઋણનો કરનાર પિતા શત્રુ છે

पितरं मातरं च पूजय—પિતાને ને માતાને પૂજ.

पितृभ्यः स्वधा—પિતૃઓને બલિદાન.

मातुः नि (तुर्नि) लीयते कृष्णः—માતાથી સતાય છે કૃષ્ણ (કૃષ્ણ સતાય છે).

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः—ઋષિઓ મન્ત્રના જોનારાઓ છે

जल स्रष्टुः आ (ष्टुरा) द्या सृष्टि—જળ સ્રષ્ટાની પ્રથમ સૃષ્ટિ છે

सीता भर्त्रा लक्ष्मणेन च सार्धं पञ्चवटीं गता—સીતા ભર્તા ને લક્ષ્મણની સાથે પચવટીમા ગયા.

तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः—તત્ત્વને વિચાર તે એ, ભાઈ (હે ભાઈ, તે એ તત્ત્વ તું વિચાર).

रामः स्वमातृः प्रणत—રામ પોતાની માતાઓને નમ્યો

આ પાઠમા ઋકારાન્ત પું૦ ને સ્રી૦ રૂપોના દાખલા છે રૂપો નીચે પ્રમાણે છે—

कर्तृ પુ૦

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	कर्ता	कर्तारौ	कर्तार
द्वि०	कर्तारम्	,,	कर्तॄन्
तृ०	कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभि
च०	कर्त्रे	,,	कर्तृभ्य
प०	कर्तु	,,	,,
ष०	,,	कर्त्रो	कर्तॄणाम्
स०	कर्तरि	,,	कर्तृपु
सं०	कर्त	कर्तारौ	कर्तार

कर्त्री સ્રી૦ नदी પ્રમાણે ઋકારાન્ત વિશેષણનુ સ્રી૦ ई પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે.

पितृ પું૦ — **मातृ** સ્રી૦

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	पिता	पितरौ	पितर	माता	मातरौ	मातर
द्वि०	पितरम्	,,	पितॄन्	मातरम्	,,	मातॄः

तृ०	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभि	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
च०	पित्रे	,,	पितृभ्य	मात्रे	,,	मातृभ्य·
प०	पितु	,,	,,	मातु	,,	,,
ष०	,,	पित्रो	पितृणाम्	,,	मात्रो	मातृणाम्
स०	पितरि	,,	पितृषु	मातरि	,,	मातृषु
स०	पित	पितरौ	पितर	मात	मातरौ	मातरः

આ રૂપો વિષે નીચેની વાત લક્ષમા રાખવી —

૧ ऋनो પ્રથમ પાચ રૂપોમા **आर्** થાય છે ને प्र० ए० व० મા **आर्**નો **र्** તેમજ પ્રત્યયનો **स्** લોપાય છે.

૨ સબન્ધવાચક શબ્દોમા (पितृ, मातृ, જેવામા) ને नृमा ऋनो **आर्**ને બદલે **अर्** થાય છે (નીચે नृना રૂપો જુઓ)

स्वसृ स्त्री०   **नप्तृ** पुं०

प्र० स्वसा स्वसारौ स्वसार વગેરે. नप्ता नप्तारौ नप्तार વગેરે.

भर्तृ पुं०

प्र० भर्ता भर्तारौ भर्तार વગેરે

૩ **स्वसृ** स्त्री० (બેન), **नप्तृ**पु० (પૌત્ર), અને **भर्तृ** पु० (ભર્તા), એ શબ્દો સંબન્ધવાચક છે, તોપણ એમા ऋनो **आर्** થાય છે

नृ पु०

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	ना	नरौ	नर
द्वि०	नरम्	,,	नॄन्
तृ०	न्रा	नृभ्याम्	नृभि
च०	न्रे	,,	नृभ्य
प०	नु	,,	,,
ष०	,,	न्रो	नृणाम्–नॄणाम्
स०	नरि	,,	नृषु
स०	न	नरौ	नरः

૪ नृ શબ્દના રૂપ **पितृ**ના જેવાજ છે ष० ब० व० **नृणाम्** કે **नॄणाम्** છે

૫ **नरिह, कर्तारिह—पुनर्** અને **कर्त**, **पित**, વગેરે રૂપોને સધિ માટે **र**-કારાન્ત ગણવા

ज्येष्ठो भ्राता पित्रा समः ।
भ्रातुः पुत्रो भ्रातृव्यो भ्रात्रीयो वा ।
स्वसुः पुत्रः स्वस्रीयः स्वस्रेयो वा ।
वधूर्देवरि ननान्दरि च स्निह्येत् ।
भर्तुः शासने तिष्ठ ।
नृपताना[illegible]पदेष्टारो विरलाः ।
सत्संगतिः पुरुषं मातेव रक्षति ।
अत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति स च स्निह्यत्यावयोरुत्कण्ठा च युष्मत्संनिकर्षस्य ।
अनभ्यन्तर आवामस्य वृत्तान्तस्य ।
भगवति वसुन्धरे श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीम् ।
यन्ता गजास्याभ्यपतद्गजस्थम् ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।
असंभाव्या अपि नृणां भवन्तीह समागमाः ।

मातुः पितुः स्वसुः पुत्रा मातुर्मातुः स्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबन्धवः ॥
काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥
भद्र कृतं कृत मौन कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥
आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥
का तव कान्ता कस्ते पुत्रः संसारोऽयमतीव विचित्रः ।
कस्य त्वं वा कुत आयातस्तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः ।

સવારમા બ્રાહ્મણો વેદ ભણે છે (पठ्).
ઘણુ કરીને જ્યા લક્ષ્મી હોય છે ત્યા સરસ્વતી હોતી નથી
શકુન્તલા ઉપર તેની બે સખીઓ સ્નેહ રાખતી હતી

શત્રુની ને વ્યાધિની અવગણના ન કરો (**अवधीर्**).
પૈસાદારોએ દુ ખીઓના પાળનાર થવું જોઈએ.
સેવકે કહ્યું, "હે દેવ, તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તું છુ' (**प्रमाणम्**)
નર્મદા નદીમા નાહુ તો કેવુ સારૂ થાય !

નામ.

आपद् (સ્ત્રી૦)–આપત્તિ.
ऋण (**ऋणम्**) (ન૦)–કરજ.
कलह (**कलह**) (પું૦)–કજીઓ.
कोकिल (**कोकिलः**) (પું૦)–કોયલ
जलदागम (પું૦) (तत्पु०, जलद પું૦ तत्पु०, જળ આપનાર, મેઘ, आगम પું૦ આવવું તે)–મેઘનુ આવવુ તે, મેઘપ્રાપ્તિ
जानकी (સ્ત્રી૦)–જનકની પુત્રી, સીતા
तत्त्व (**तत्त्वम्**) (ન૦)–સારવસ્તુ, ખરી વાત (तद् સર્વ૦+त्व ભાવવાચક)
दर्दुर (**दर्दुर**) (પું૦)–દેડકો
देव (**देव**) (પું૦)–૧ દેવ, ૨ રાજા
देवृ (પું૦)–દીઅર
ननान्दृ (સ્ત્રી૦)–નણંદ.
निद्रा (સ્ત્રી૦)–નિદ્રા, ઊંઘ
नृ (પુ૦)–માણસ, નર
पितृ (પું૦)–પિતા, બાપ.
बन्धु (પુ૦)–સગુ
भर्तृ (પુ૦)–ભરથાર, સ્વામી.
भ्रातृ (પુ૦)–ભાઈ.
भ्रातृव्य (**भ्रातृव्य**) (પુ૦)(भ्रातृ પુ૦= ભાઈ પરથી)–ભત્રીજો
भ्रात्रीय (**भ्रात्रीय**) (પું૦) (भ्रातृ પરથી)–ભત્રીજો.
मन्त्र (**मन्त्र**) (પું૦)–મન્ત્ર
मातुल (**मातुल**) (પું૦)–મામો
मातृ (સ્ત્રી૦)–માતા.
मौन (**मौनम्**) (ન૦)–મોન, મૂકત્વ, મુગાપણું, મુગા રહેવું તે.
रघुपति (तत्पु०, रघूणां पति) (પું૦)–રઘુઓનો–રઘુના વંશજોનો-પતિ, રામ.
लोक (**लोक**) (પું૦)–લોક
वसुन्धरा (સ્ત્રી૦)–પૃથ્વી
विनोद (**विनोद**) (પુ૦)–આનન્દ
वृत्तान्त (**वृत्तान्त**) (પું૦)–વૃત્તાન્ત, બનાવ
व्यसन (**व्यसनम्**) (ન૦)–ખરાબ ટેવ
शासन (**शासनम्**) (ન૦)–હુકમ.
शास्त्र (**शास्त्रम्**) (ન૦)–શાસ્ત્ર, પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ
सत्सगति (સ્ત્રી૦)(तत्पु०, सत् પું૦ સજ્જન+सगति સ્ત્રી૦ સમાગમ)–સજ્જનનો સમાગમ
संनिकर्ष (**सनिकर्ष**) (પુ૦)–પડોશ, પાસે હોવુ તે, સામીપ્ય
समागम (**समागम**) (પુ૦)–સોબત
संपद् (સ્ત્રી૦)–સંપત્તિ, આબાદાની
सुत (**सुत**) (પુ૦)–પુત્ર.
सृष्टि (સ્ત્રી૦)–સૃષ્ટિ
स्वस्रीय (**स्वस्रीय**) (પુ૦) (स्वसृ સ્ત્રી=બેન પરથી)–ભાણેજ
स्वस्रेय (**स्वस्रेय**) (પુ૦) (स्वसृ પરથી)–ભાણેજ

विशे०.

अनभ्यन्तर–અપરિચિત, અંદરની વાત સમજે નહિ એવું
अपहर्तृ–અપહરણ કરનાર, લઈ લેનાર
अप्रिय (**नञ्स०**)–પ્રિય નહિ તેવું
अभिराम–આનન્દદાયક.
असंभाव्य (**नञ्स०**)–સંભાવ્ય નહિ એવુ, ને બને એવું, કળાય નહિ એવુ
आद्य–પ્રથમ
उपदेष्टृ–ઉપદેશ કરનાર
कर्तृ–કરનાર
गजस्थ (**तत्पु०**, **गज** પુ० હાથી, **स्थ** **स्था** [**तिष्ठ्**] ૧ ગ૦ ૫૦ ઊભા રહેવુ એ ઉપરથી)–હાથી પર બેસનાર
ज्येष्ठ–મોટુ
दातृ–આપનાર
दुर्लभ–મળવુ મુશ્કેલ એવું, દુષ્પ્રાપ્ય.
द्रष्टृ–જોનાર
धीमत्–બુદ્ધિમાન્ [નમેલું, પ્રણમેલું
प्रणत (**प्र+नम्** ૧ ગ૦ ૫૦નો **भू० कृ०**)–
भद्र–કલ્યાણકારક, સારૂ
यन्तृ–નિયમમા રાખનાર.
रक्षितृ–રક્ષણ કરનાર, પાળનાર
वक्तृ–બોલનાર
विचित्र–નવાઈ જેવુ [ણવા યોગ્ય.
विज्ञेय (**वि+ज्ञा**નો વિધ્ય૦ કૃ૦)–જા-
विरल–જવલ્લે મળે એવુ, વિરલું
श्रोतृ–સાભળનાર
श्लाघ्य–વખાણવા લાયક , સ્તુત્ય
सम–સરખું
स्रष्टृ–સરજનાર.

धातु

अभि+पत् (**अभिपतति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–સામા થવુ [સભાળ લેવી
अव+ईक्ष् (**अवेक्षते**) (૧ ગ૦ આ)–
उद्+कण्ठ् (**उत्कण्ठते**) (૧ ગ૦ આ૦)–ઉત્કંઠા રાખવી, આતુર હોવુ
नि+ली (**निलीयते**) (૪ ગ૦ આ૦)–સંતાવવુ
स्निह् (**स्निह्यति**) (૪ ગ૦ ૫૦)–સ્નેહ રાખવો (એને યોગે **सप्त०** વિ૦ વપરાય છે).

અવ્ય૦.

अतीव–ઘણુ
भूय भूय –વારવાર
सार्धम्–સાથે (**सह**ની પેઠે એને યોગે **तृ०** વિ૦ વપરાય છે)
स्वधा–પિતૃઓને બલિદાન આપતી વખતે ઉચ્ચાર છે (એને યોગે **च०** વિ૦ વપરાય છે)

પાઠ ૧૮મો.

इकारान्त, उकारान्त, ने ऋकारान्त नपुंसक शब्दो.

पाण्डु वदनं रोगं सूचयति—પીકું વદન રોગ સૂચવે છે.

इचुयशाना तालु स्थानम्—**इ**, ચવર્ગ, **य**, ने **श**नु તાલુસ્થાન છે.

भ्रमरा मधुनेऽलुभ्यन्—ભમરાઓએ મધ માટે લોભ કર્યો

बालोऽश्रूणि मुञ्चति नयनाभ्याम्—બાળક આસુ છોડે છે બે આખોમાંથી (બે આખોમાથી આસુ પાડે છે).

समुद्रो वारीणां निधिः—સમુદ્ર જળનો ભડાર છે.

औषधं प्रायेण अस्वादु एव (प्रायेणास्वाद्वेव) स्वादु हितं च तद् दुर्लभं खलु—ઓષધ ઘણું કરીને અસ્વાદુજ (સ્વાદ વગરનુ) હોય છે; સ્વાદ-વાળું ને હિતકારક તે દુર્લભ, ખરેખર (તે ઓસડ, ખરેખર, દુર્લભ છે).

આ પાઠમા इकारान्त, उकारान्त, ને ऋकारान्त નપુંસક શબ્દોના રૂપોના દાખલા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે —

	वारि न०			मधु न०		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	वारि	वारिणी	वारीणि	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वि०	,,	,,	,,	,,	,,	,,
तृ०	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभि	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभि·
च०	वारिणे	,,	वारिभ्य	मधुने	,,	मधुभ्य·
प०	वारिण	,,	,,	मधुन	,,	,,
ष०	,,	वारिणो	वारीणाम्	,,	मधुनो	मधूनाम्
स०	वारिणि	,,	वारिषु	मधुनि	,,	मधुषु
स०	वारि-वारे	वारिणी	वारीणि	मधो-मधु	मधुनी	मधूनि

	कर्तृ न०			लघु न०		
प्र०	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तॄणि	लघु	लघुनी	लघूनि
द्वि०	,,	,,	,,	,,	,,	,,
तृ०	कर्तृणा-कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभि	लघुना	लघुभ्याम्	लघुभिः
च०	कर्तृणे-कर्त्रे	,,	कर्तृभ्य	लघुने-लघवे	,,	लघुभ्यः
प०	कर्तृण -कर्तु	,,	,,	लघुन -लघो	,,	,,
प०	,,	कर्तृणो -कर्त्रो	कर्तॄणाम्	,,	लघुनो -लघ्वो	लघूनाम्
स०	कर्तृणि-कर्तरि	,,	कर्तृषु	लघुनि—लघौ	,,	लघुषु
सं०	कर्त -कर्तृ	कर्तृणी	कर्तॄणि	लघो—लघु	लघुनी	लघूनि

ઉપલા રૂપો પરથી જણાશે કે इकारान्त, उकारान्त, ને ऋकारान्त શબ્દોમા प्र०, सं०, ને द्वि०ના એ૦ વ૦નો. પ્રત્યય લોપાય છે, तृ૦ના એ૦ વ૦થી સ્વરાદિ

प्रत्ययो पूर्वे न् आगम लागे छे, ने सं०ना ए० व०मा अन्त्य स्वरनो विकल्पे गुण थाय छे

गुरुनुं स्त्री० गुरु के गुर्वी, लघुनुं लघु के लघ्वी थाय छे—

उकारान्त विशेषणनु स्त्रीलिंग ई प्रत्यय लगाडवाथी विकल्पे थाय छे

गुरु स्त्री०, लघु स्त्री०, वगेरेना रूपो धेनुना जेवां, ने गुर्वी स्त्री०, लघ्वी स्त्री०, वगेरेना नदी जेवा थाय छे

जुओ लघु न०नां रूपो—इकारान्त, उकारान्त, ने ऋकारान्त विशेषणनां नपुंसकना रूपो, एवा नपुसक नामनाजेवाज थाय छे पण तृ०, च०, प०, ष०, स०-ना ए० व० अने ष० तथा स०ना द्वि० व०ना रूपो विकल्पे एवा पुलिंग नामना जेवा पण थाय छे.

अलं महीपाल! तव श्रमेण ।
विजयतां देवः ।
स्वस्ति भवत्यै ।
कार्यं लघु प्रयोजनं तु गुर्वेव ।
प्रियाया मञ्जु जल्पितं निशम्यातीव प्रीतोऽभवन्नारायणः ।
वल्गुना विकसितेन पश्येदं पद्मं मे मानसं हरति ।
चिन्तायाः समं नान्यत् किंचिच्छोषयितृ विद्यते ।
अपि प्रकृतिमापद्यते ते सखी ।
अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः ।
शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलः ।
अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
अपाङ्गनायाः परमं विभूषणम् ।

---

१ तत्+शिर =तच्+शिर =तच्छिर केतच्शिर , तत् + श्लोक =तच्+श्लोक =तच्श्लोक के तच्छ्लोक , पण वाक्+श्च्योतति=वाक्श्च्योतति—शनी पूर्वे प ने अन्ने आवेलु, वर्गीय पहेला चारमानु गमे ते व्यंजन आव्यु होय ने शनी पछी स्वर, अन्तस्थ, के अनुनासिक आव्ये । होय तो शनो विकल्पे छ् थाय छे, वाक्श्च्योततिमा नियम लागु पडतो नथी, केमके शूनी पछी च् आव्यो छे, ते स्वर, अन्तस्थ, के अनुनासिक नथी

२. दाझ्या पर डाम, एक दुःख पर बीजु दुःख

दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ।
तं नित्यमनुव्रतास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥
दक्षिणे लक्ष्मणो यस्य वामे च जनकात्मजा ।
पुरतो मारुतिर्यस्य तं वन्दे रघुनन्दनम् ॥
उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

સ્મૃતિ શ્રુતિના અર્થને અનુસરે છે
પૃથ્વી પર તેણે સ્વર્ગનું સુખ અનુભવ્યુ
શિષ્યોએ ગુરુની આજ્ઞા પાળવી જોઈએ.
ગંગાનું જળ શ્વેત ને યમુનાનુ શ્યામ છે
ઓહો ! ચાદનીની રમણીયતા !
હૃદય ચોકખુ હોય તો તપનું શું કામ છે ?
અહો ! મારૂ ભાગ્ય ! (धन्य ! વાપરો)
તે શુદ્ધિમા આવે છે

નામ

अङ्गना (स्त्री०)–સ્ત્રી
अश्रु (न०)–આસુ
आगमन(आगमनम्)(न०)–આવવુ તે
उद्यम (उद्यम) (पु०)–ઉધમ
कार्य (कार्यम्) (न०)–કાર્ય, કારજ, કામ, મનોરથ
गण्ड (गण्ड) (पुं०)–ગણ્, ફોલ્લો
चिन्ता (स्त्री०)–ચિન્તા
जनकात्मजा (जनक पु० + आत्मजा स्त्री०–पुत्री)–જનકની પુત્રી, સીતા
तालु (न०)–તાળવુ
तीर्थ (तीर्थम्) (न०)–તીથ, પવિત્ર સ્થળ.
दक्षिण (दक्षिणम्) (न०)–જમણી બાજુ
नारायण (नारायण) (पुं०)–નારાયણ.
निधि (पुं०)–ભંડાર
प्रकृति (स्त्री०)–સ્વાભાવિક સ્થિતિ, ભાન.
प्रिया (स्त्री०)–પ્રિયા
भ्रमर (भ्रमर) (पु०)–ભમરો.
मधु (न०)–મધ
मनोरथ (मनोरथ) (पुं०)–મનોરથ, ઇચ્છા
मानस (मानसम्) (न०)–મન.
मारुति (पु०)–હનુમાન્

जल्पित (जल्पितम्) (जल्प्नो भू० कृ०)–બોલવું તે

जिह्वाग्र (जिह्वाग्रम्) (न०) (तत्पु०, जिह्वा स्त्री०+अग्र न०આગલો ભાગ)–જીભનું ટેરવું.

त्रपा (स्त्री०)–લજ્જા, શરમ.

प्रजान्तक (प्रजान्तक) (पु०) (तत्पु०, प्रजा स्त्री०+अन्तक पु० નાશ કરનાર)–પ્રજાનો નાશ કરનાર

भवती (भवत् सर्व०, ૩જો પુ૦નું સ્ત્રી૦) –આપ માનવન્તી

महीपाल (महीपाल) (पु०)–પૃથ્વીનો [પાલક, રાજા.

मृग (मृग·) (पुं०)–હરણ

रघुनन्दन (रघुनन्दन) (पुं०) (तत्पु०, रघु पु० રઘુ, રઘુ કુળમા ઉત્પન્ન થયલા, नन्दन पु० આનન્દકારક, પુત્ર)–રઘુના વશજોનો આનન્દદાયક, રામ.

रोग (रोग) (पु०)–રોગ

वदन (वदनम्) (न०)–મુખ

वाम (वामम्) (न०)–ડાબી બાજુ

वारि (न०)–પાણી.

विकसित (विकसितम्) (न०) (वि+कस्नो भू० कृ०)–ખીલવું તે, ખીલવણી.

विभूषण (विभूषणम्) (न०)–અલં[કાર, ઘરેણું.

श्रुति स्त्री०–વેદ.

समुद्र (समुद्र) (पुं०)–દરિયો.

सुवर्चला (स्त्री०)–સૂર્યની સ્ત્રીનું નામ છે.

स्थान (स्थानम्) (न०)–ઠેકાણું; ઉચ્ચારનુ ઠેકાણુ.

स्फोट (स्फोट) (पुं०)–વ્રણ, ફોલ્લો.

स्मृति (स्त्री०)–ધર્મશાસ્ત્ર

सिंह (सिंहः) (पु०)–સિંહ

हलाहल (हलाहलम्) (न०)–વિષ, હળાહળ

हृदय (हृदयम्) (न०)–હૃદય, હઈયુ.

વિશેષણ.

अनुरक्त (अनु + रञ्ज्नो भू० कृ०)–પ્રેમાળ, પ્રેમથી બધાયલુ, આસક્ત

अपर (सर्व०)–બીજુ

अस्वादु (नञ्स०)–સ્વાદવાળુ નહિ એવું

गुरु–મોટુ

दीन–ગરીબ.

दुर्लभ–મેળવવું મુશ્કેલ.

परम–મોટુ.

पाण्डु–પીળું, ફીકું.

प्रीत (प्रीनो भू० कृ०)–ખુશ થયલુ

मञ्जु–મધુર, કાનને મીઠુ લાગે એવુ

मृदु–કોમળ

लघु–હલકું

वल्गु–સુદર, મનોહર.

शुचि–પવિત્ર

शोषयितृ–સુકવનાર

सम–સરખું, તુલ્ય (એને ને એના અર્થના શબ્દોને યોગે तृ० ने ष० वि० વપરાય છે).

सुप्त (स्वप्नो भू० कृ०)–સૂતેલુ

स्वादु–સ્વાદવાળુ.

हित–ફાયદાકારક.

हीन (हा 'તજવું'નો भू० कृ०)–તજાયલુ, રહિત

---

૧. ભૂતકૃદન્તનો त પ્રત્યય ભાવના અર્થમા પણ લાગે છે, અર્થાત્, ભૂતકૃદન્ત ભાવવાચક નામ તરીકે પણ વપરાય છે

ધાતુ.

आ+पद् (**आपद्यते**) (૪ ગ૦ આ૦)- પ્રાપ્ત કરવું

आ+रभ् (**आरभते**) (૧ ગ૦ આ૦)- આરંભવુ

मुच् [**मुञ्च्**] (**मुञ्चति**) (૬ ગ૦ પ૦)- છોડવું

वि+जि (**विजयते**) (૧ ગ૦ આ૦)-[1] વિજય મેળવવો, ઉત્કૃષ્ટ થવુ

सिध् (**सिध्यति**) (૪ ગ૦ પ૦)-સફળ થવુ.

सूच् (**सूचयति**) (૧ ગ૦ પ૦)- સૂચવવું

અવ્યય.

अथवा-અથવા, પક્ષાન્તર-અન્ય પક્ષ કહે છે

इव-જાણે, જેવો.

ज्ञात्वा (**ज्ञा**નો અવ્ય૦ કૃ૦)-જાણીને

तु-પણ, વિરોધવાચક છે, ઉલટાપણું બતાવે છે

नित्यम्-હમેશ

निशम्य (**नि+शम्**નો અવ્ય૦ કૃ૦)- સાભળીને

पुरत-આગળ

हिंसितुम् (**हिंस्**નો હેત્વ૦ કૃ૦)-હિંસા કરવા માટે.

પાઠ ૧૯મો.

નકારાન્ત શબ્દો.

अपि **कुशली** भवान्—શું કુશળ આપ (આપ કુશળ છો)[1]

वाच **कर्म** अ (र्मा) तिरिक्तम्—વાણીથી કર્મ અતિરિક્ત-અધિક છે.

केऽपि शशिनः कलङ्क. सारङ्ग इति शङ्कन्ते—કેટલાક ચંદ્રનો કલંક-ડાઘો સારંગ-હરણ છે એમ શંકા કરે છે

आत्मा त्वं गिरिजापते—આત્મા તું હે ગિરિજાના-પાર્વતીના પતિ (હે પાર્વતીપતે, તું આત્મા છે).

आत्मा नदी संयमपुण्यतीर्था—આત્મા નદી ઇન્દ્રિયો પર કાબુ જેમાં પવિત્ર તીર્થ છે એવી (ઇન્દ્રિયજય જેમા પવિત્ર તીર્થ છે એવી આત્મા નદી છે)

ऋटुरषाणा **मूर्धा**—ऋવર્ણ, ટવર્ગ, र्, ને षનુ મૂર્ધા-શિર એ ઉચ્ચારસ્થાન છે.

तव वचन मे **मर्माणि** निकृन्तति—તારૂ વચન મારા મર્મસ્થાનને કાપી નાખે છે.

वसन्ति हि **प्रेम्णि** गुणा न वस्तुषु—વસે છે, ખરેખર, પ્રેમમા ગુણો, નહિ વસ્તુઓમા (ગુણો, ખરેખર, પ્રેમમા વસે છે, વસ્તુઓમા નહિ).

---

[1] वि કે परा પૂર્વે હોય તો जि ધાતુ આત્મ૦ છે

सत्यमतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्त एते वाजिनः—ખરેખર, ઓળંગીને સૂર્યના અશ્વોને ને ઇન્દ્રના અશ્વોને વર્તે છે આ અશ્વો—(ખરેખર, આ અશ્વો સૂર્યના ને ઇન્દ્રના અશ્વોથી ચડીઆતા થઈને રહેલા છે).

यद्भावि तद् भवति नात्र विचारणीयम्—જે થવાનુ છે તે થાય છે, એમા વિચાર કરવા જેવું નથી

આ પાઠમા નકારાન્ત શબ્દોના રૂપોના દાખલા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણેછે —

	राजन् પું०			नामन् સ્ત્રી०		
	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
प्र०	राजा	राजानौ	राजान	नाम	नाम्नी–नामनी	नामानि
द्वि०	राजानम्	,,	राज्ञः	,,	,,	,,
तृ०	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभि	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभि
च०	राज्ञे	,,	राजभ्य	नाम्ने	,,	नामभ्यः
प०	राज्ञ	,,	,,	नाम्न	,,	,,
ष०	,,	राज्ञो	राज्ञाम्	,,	नाम्नो	नाम्नाम्
स०	राज्ञि–राजनि	राज्ञो	राजसु	नाम्नि–नामनि	नाम्नो	नामसु
सं०	राजन्	राजानौ	राजानः	नाम–नामन्	नाम्नी–नामनी	नामानि

	सीमन् સ્ત્રી०			ब्रह्मन् પું०		
प्र०	सीमा	सीमानौ	सीमान	ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माण
द्वि०	सीमानम्	,,	सीम्न	ब्रह्माणम्	,,	ब्रह्मण
तृ०	सीम्ना	सीमभ्याम्	सीमभि	ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभि
च०	सीम्ने	,,	सीमभ्य	ब्रह्मणे	,,	ब्रह्मभ्य
प०	सीम्न	,,	,,	ब्रह्मण	,,	,,
ष०	,,	सीम्नो	सीम्नाम्	,,	ब्रह्मणो	ब्रह्मणाम्
स०	सीम्नि–सीमनि	,,	सीमसु	ब्रह्मणि	,,	ब्रह्मसु
सं०	सीमन्	सीमानौ	सीमान	ब्रह्मन्	ब्रह्माणौ	ब्रह्माण

	युज्वन् પું०			शर्मन् ન०		
प्र०	यज्वा	यज्वानौ	यज्वान	शर्म	शर्मणी	शर्माणि
द्वि०	यज्वानम्	,,	यज्वन.	,,	,,	,,
तृ०	यज्वना	यज्वभ्याम् વગેરે	यज्वभि	शर्मणा	शर्मभ्याम् વગેરે	शर्मभि

मूर्धन् पुं०

द्वि०	मूर्धानम्	मूर्धानौ	मूर्ध्नः

	शशिन् पुं०			भाविन् न०		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	शशी	शशिनौ	शशिन	भावि	भाविनी	भावीनि
द्वि०	शशिनम्	,,	,,	,,	,,	,,
तृ०	शशिना	शशिभ्याम्	शशिभिः	भाविना	भाविभ्याम्	भाविभिः
च०	शशिने	,,	शशिभ्यः	भाविने	,,	भाविभ्यः
प०	शशिन	,,	,,	भाविन	,,	,,
ष०	,,	शशिनोः	शशिनाम्	,,	भाविनोः	भाविनाम्
स०	शशिनि	,,	शशिषु	भाविनि	,,	भाविषु
सं०	शशिन्	शशिनौ	शशिन	भावि-भाविन्	भाविनी	भावीनि

આ બધા રૂપો સરખાવતા માલમ પડશે કે પ્રત્યયોના ત્રણ વિભાગ થઈ શકે છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

જુઓ—**राजा, राजानौ, राजान , राजानम्, राजानौ, सीमा, सीमानौ, सीमान , सीमानम्, सीमानौ,** અને **नामानि** એ બધા રૂપો એક એકને મળતા ને બીજાંથી કેવા જુદા છે

(**अ**) પહેલા વિભાગમા **पुं**૦મા તથા **स्त्री**૦મા **प्र**૦ના ત્રણે વચનોના પ્રત્યયો તથા **द्वि**૦ના એ૦ વ૦ ને દ્વિ૦ વ૦ના પ્રત્યયો, અર્થાત્, પહેલા પાચ પ્રત્યયો અને **न**૦મા **प्र**૦ ને **द्वि**૦નો બ૦ વ૦નો પ્રત્યય આવે છે એ પ્રત્યયો **सर्वनामस्थान** કહેવાય છે

૧. **सर्वनामस्थान** પર છતા **अन्** જેને અન્તે હોય એવા શબ્દોનો ઉપાન્ત્ય **अ** દીર્ઘ થાય છે

राज्ञः, राज्ञा, राज्ञे, વગેરે, **नाम्नी**—

(**ब**) બીજા વિભાગમા **पुं**૦મા તથા **स्त्री**૦મા **द्वि**૦ના **ब**૦ **व**૦થી માડીને સ્વરાદિ પ્રત્યયો અને **न**૦મા **प्र**૦ ને **द्वि**૦નો દ્વિ૦ વ૦નો પ્રત્યય આવે છે એ પ્રત્યયો પર છતા પૂર્વનુ અંગ[1] **भ** અગ કહેવાય છે.

राज्ञः , ब्रह्मणः , यज्वनः , એ રૂપો સરખાવો **राज्ञः** એ રૂપમા ઉપાન્ત્ય **अ** લોપાય છે **राजन् + अस् = राज् + न् + अस् = राज्+ञ् + अस्=राज्ञ्+अस्=राज्ञः** **ब्रह्मन्** ને **यज्वन्**મા લોપાતો નથી આ ઉપરથી નીચેનો નિયમ નીકળે છે —

---

૧ જે શબ્દભાગને પ્રત્યય લગાડાય છે તે તે પ્રત્યય પર છતા **અંગ** કહેવાય છે.

૨ अन्‌ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન હોય ને તે સંયુક્ત વ્યંજનનું બીજું વ્યંજન म्‌ કે व्‌ હોય તો भ અંગના अन्‌નો अ લોપાતો નથી. એમ ન હોય તો अ લોપાય છે ને सना એ૦ વ૦માં ને न० प्र० ને द्विના દ્વિ૦ વ૦માં વિકલ્પે લોપાય છે

राजभ्याम्, राजसु, यज्वभ्याम्, यज्वसु, नाम, भावि, વગેરે—

(क) ત્રીજા વિભાગમાં પું૦માં તથા સ્ત્રી૦માં તૃ૦ના દ્વિ૦ વ૦થી માંડીને વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો ને न०માં प्र० ને द्विના એ૦ વ૦નો પ્રત્યય આવે છે એ પ્રત્યયોની પૂર્વનું અંગ पद કહેવાય છે.

ઉપલા રૂપો તપાસતાં માલૂમ પડશે કે पद અંગનો न्‌ લોપાય છે.

राजभ्याम्, राजभि, राजसु, शशी, शशिभ्याम्, शशिषु, વગેરે—

૩. इन्‌ અન્તે હોય એવા શબ્દોના પું૦ રૂપોમાં प्र० એ૦ વ૦માં न्‌ લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે पद અંગનો न्‌ લોપાય છે

૪. राजपुत्र, राजपुरुष, मूर्धस्थानम्, વગેરે સમાસ તપાસવાથી જણાશે કે નકારાન્ત શબ્દ સમાસમાં પૂર્વપદ હોય તો નકાર લોપાય છે

૫ राजन्‌નું સ્ત્રી૦ राज्ञी અને भाविन्‌નું भाविनी છે એથી જણાશે કે સ્ત્રી૦ ई પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે એ ई પ્રત્યયની પૂર્વનું અંગ भ અંગ છે

रामोऽस्मि सर्वं सहे[1]।
कुमार! तातस्त्वामाह्वयति।
आर्ये! कथयामि ते भूतार्थम्।
आयुष्मान् भव। सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रं प्रतिपद्यस्व।
इन्द्रशर्मा नाम ब्राह्मणोऽस्माकं सहाध्यायि मित्रम्।
पक्षपातिनो यूयमनयोः।
विषयिणः कस्यापदोऽस्तं गताः।
अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः।
नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैर् ताडनानि।
[2]किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः।
अशुचि यदि मा नु मन्यसे किमिद मूर्ध्नि कपालदाम ते।

---

૧ રામનું એ વચન છે, એને સીતાને માટે બહુ સહન કરવું પડ્યું હતું

૨ इव અનિશ્ચિતતાનો અર્થ લાવે છે किमिव न-શું સંભવતું નથી ?

शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रजन्मनः ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।
सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।
दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ॥
कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥
माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

શુ આ પ્રસ્રવણ પર્વત છે ? શુ આ દડકારણ્ય છે ? (अपि વાપરે।).
હિમાલયના શિખરે। પર સિદ્ધો વસે છે
તમારે હમેશ સત્ય બોલવુ, સત્યથી કદી ચલિત ન થવું (चल्)
જો લોકો ધર્મ નહિ આચરે તે। તેઓ દુ ખી થશે
તે બહુ દુ ખો ખમ્યો
બુદ્ધિમાન્ પુરુષોને કંઈ કઠણ નથી
ગરીબ કે નીચ, ગમે તે હોઉં, તોપણ મારૂ બળ મારા ગુણોમા છે
(यो वा को वा વાપરે।).
આપણે એમને નમો એ તમારા તેમજ અમારા ગુરુ છે

નામ.

अतिभार (अतिभारः) (પું०)–અતિશય ભાર.
अर्थ (अर्थ) (પુ०)–બાબત, વાત
अवताडन (अवताडनम्)(ન૦)–મારવુ તે, તાડન કરવુ તે.
आकृति (સ્ત્રી०)–આકાર, સ્વરૂપ.
आत्मन् (પુ०)–આત્મા
कपालदामन् (ન०) (तत्पु०, कपाल પુ० ખોપરી, दामन् ન० માળા)–ખોપરીની માળા
कर्मन् (ન०)–કર્મ
कलङ्क (कलङ्क) (પુ०)–કલક, ડાઘો
गिरिजा (સ્ત્રી०)–પાર્વતી.
चरण (चरण) (પુ०)–પગ
जन्मन् (ન०)–જન્મ.
तात (तात) (પુ०)–પિતા
दैव (दैवम्) (ન०)–નસીબ
नामन् (ન०)–નામ.
पौरुष (पौरुषम्) (ન०)–જોર
प्रेमन् (પુ०, ન०)–પ્રેમ

---

૧ કર્ણ અશ્વત્થામાને કહે છે यो वा को वा=ગમે તે કોઈ

ब्रह्मन् (પુ૦)–બ્રહ્મા, (ન૦) બ્રહ્મ, પરમાત્મા [અલંકાર

मण्डन (**मण्डनम्**) (ન૦)–ભૂષણ,

मर्मन् (ન૦)–મર્મસ્થાન

मूर्धन् (પુ૦)–માથુ

यज्वन् (પું૦)–યજ્ઞ કરનાર.

राजन् (પું૦)–રાજા

वर्मन् (ન૦)–કવચ, ક્ષત્રિયોના નામને અન્તે એ શબ્દ આવે છે

वस्तु (ન૦)–વસ્તુ.

वाजिन् (પુ૦)–અશ્વ.

विदेश (**विदेश**) (પુ૦)–પરદેશ

वैश्य (**वेश्य**) (પું૦)–વૈશ્ય

शर्मन् (ન૦)–બ્રાહ્મણના નામને અન્તે મુકાય છે.

शशिन् (પુ૦)–ચન્દ્ર

शूद्र (**शूद्र**) (પુ૦)–શૂદ્ર

सयम (**संयम**) (પુ૦)–ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ

सारङ्ग (**सारङ्ग**) (પુ૦)–હરણ

सीमन् (સ્ત્રી૦)–સીમા, મર્યાદા.

सूत (**सूत**) (પુ૦)–સારથિ

स्थिति (સ્ત્રી૦)–હાલત

स्वामिन् (પુ૦)–સ્વામી

हरि (પું૦)–ઇન્દ્રનો અશ્વ, ૨ વિષ્ણુ.

हरित् (પુ૦)–સૂર્યનો અશ્વ

વિશે૦

अज्ञ–અજ્ઞાન.

अतिरिक्त (अति + रिच्नो ભૂ૦ કૃ૦)–અધિક [પ્રિય ન વદે એવી

अप्रियवादिन् (સ્ત્રી૦ **अप्रियवादिनी**)–

अशुचि–અપવિત્ર

आयत्त–અધીન. [વાળુ.

आयुष्मत्–આયુષ્યવાળુ,લાંબા આવરદા-

इन्द्रशर्मन् (પુ૦) (**बहु**०, **इन्द्र** પુ૦ ઇન્દ્ર, **शर्मन्** ન૦ કલ્યાણ, બ્રાહ્મણના નામને અન્તે મુકાતો શબ્દ)–ઇન્દ્ર છે શર્મ જેનુ એવો.

कुशलिन्–કુશલ

क्षत्रजन्मन् (પું૦) (**बहु**०, **क्षत्र** પુ૦ ક્ષત્રિય, **जन्मन्** ન૦ જન્મ)–ક્ષત્ર છે જન્મ જેનો, ક્ષત્રિયથી જન્મેલો

ग्रन्थिन्–પુસ્તકપાઠી, પોપટીઉં જ્ઞાન હોય એવુ.

गुप्तदासात्मक (**गुप्त**, **गुप्**નો [૧૦ગ૦૫૦, **गोपायति**નો] ભૂ૦ કૃ૦, રક્ષણ કરાયલુ, **दास** પુ૦ સેવક, **आत्मन्** પુ૦ સ્વરૂપ, **क** પ્રત્યય)–ગુપ્ત અને દાસ એ બે શબ્દો જેનુ સ્વરૂપ છે એવુ

चक्रवर्तिन्-ચક્રવર્તી રાજા, સાર્વભૌમ રાજા.

दुरात्मन् (**बहु**०)–દુષ્ટ છે આત્મા જેનો એવુ, દુષ્ટ આત્માવાળુ

दूर–આઘુ

धारिन्–સ્મરણશક્તિમા સગ્રહી રાખે એવુ.

नैसर्गिक (**नैसर्गिकी** સ્ત્રી૦)–સ્વાભાવિક.

पक्षपातिन्–પક્ષપાત કરનાર.

पर (સર્વ૦)–પારકુ, બીજું, ૨ મોટુ.

पुण्य–પવિત્ર.

प्रशस्त (प्र+शंस्‌નો ભૂ० કૃ०)-વખણાયલું

प्रियवादिन्-પ્રિય વદનાર

भाविन्-જે બનવાનું છે તે.

भूत-સાચુ, સત્ય

वर-શ્રેષ્ઠ

विचारणीय-વિચારવા યુક્ત.

विभु-સર્વવ્યાપક

विषयिन्-વિષય સેવનાર.

व्यवसायिन्-વ્યવસાય-ઉદ્યોગ કરનાર.

समर्थ-શક્તિમાન્.

सविद्य (બહુ०, स-सह સાથે विद्या સ્ત્રી०) વિદ્યાવાળું, વિદ્વાન્.

सहाध्यायिन्-સાથે અધ્યયન કરનાર.

सिद्ध (सिद्धा, सिध्‌નો ભૂ० કૃ०, તેનું સ્ત્રી०)-સિદ્ધ થયલું, નિશ્ચિત થયલું

सुरभि-સુગંધિદાર.

ધાતુ.

आ + ह्वे (आह्वयति) (૧ ગ० પ०)-બોલાવવું

नि कृत् [कृन्त्] (निकृन्तति) (૬ ગ० પ०)-કાપી નાખવુ

पा (पाति) (૨ ગ० પ०)-રક્ષણ કરવું

शङ्क् (शङ्कते) (૧ ગ० આ०)-શંકા રાખવી.

અવ્યય.

अतीत्य (अति+इનો અવ્ય०ભૂ०કૃ०)-ઓળંગીને, ચડીઆતા થઈને.

इव-ખરેખર (સંભાવનાવાચક).

तथा-તેવું

नु-સંભાવનાવાચક છે.

यथा-જેવુ

यदि-જો

सत्यम्-નક્કી

सर्वथा-સર્વ પ્રકારે

પાઠ ૨૦મો.

कर्मणि ને भावे રૂપો.

देवदत्तः पुस्तक लिखति—દેવદત્ત પુસ્તક લખે છે.

देवदत्तेन पुस्तकं लिख्यते—દેવદત્ત વડે પુસ્તક લખાય છે.

भद्रे! गच्छाम्यधुना—હે કલ્યાણિનિ, જાઉં છુ હવે (હવે હું જાઉં છુ).

भद्रे! गम्यतेऽधुना मया—હે કલ્યાણિનિ! જવાય છે હવે મારાથી (હવે મારાથી જવાય છે-હું જાઉં છુ).

वत्स! इहागच्छासने उ (न उ) पविश—ભાઈ, અહિ આવ, આસન પર બેસ.

वत्स ! इह आ (हा) गम्यताम् आ (मा) सने उ (न उ) पावि यतां त्वया—ભાઈ, અહિં અવાય આસન પર બેસાય તારાથી (અહિં આવ, આસન પર બેસ).

नृपाः पण्डितै सह भाषन्ते—રાજાઓ પંડિતો સાથે ભાષણ કરે છે.

नृपैः पण्डितै सह भाष्यते—રાજાઓ વડે પડિતો સાથે ભાષણ કરાય છે.

बुधास्तत्त्वमबोधन्त—ડાહ્યા માણુસોએ તત્ત્વ જાણ્યું.

बुधैस्तत्त्वमबुध्यत—ડાહ્યા માણુસો વડે તત્ત્વ જણાયુ.

सज्जना न कदाप्यसत्यं वदन्ति—સજ્જનો કદાપિ અસત્ય બોલતા નથી.

सज्जनैर्न कदाप्यसत्यमुच्यते—સજ્જનો વડે કદાપિ અસત્ય બોલાતું નથી

तूष्णी तिष्ठतु भवान्—શાન્ત બેસો આપ (આપ શાન્ત બેસો).

तूष्णीं स्थीयतां भवता—શાન્ત બેસાય આપ વડે (આપ શાન્ત બેસો).

वनदेवता नृपाणां कीर्तिं गायन्ति—વનદેવતા રાજાઓની કીર્તિ ગાય છે.

वनदेवताभिर्नृपाणां कीर्तिर्गीयते—વનદેવતાઓ વડે રાજાઓની કીર્તિ ગવાય છે

विजयतां भवान्—આપ વિજય પામો.

विजीयतां भवता—વિજય પમાય આપ વડે (આપ વડે વિજય પમાય).

राज्ञां यश स्तूयताम्—રાજાઓનો યશ સ્તવન કરાય.

यद्भवता इ (ते) ष्यते तत्सर्वं क्रियते मया—જે આપ વડે ઇચ્છાય છે તે સર્વ કરાય છે મારાથી (મારાથી કરાય છે).

तद्धि (तत्+हि) वनमतीव रमणीयम्—ખરેખર, તે વન ઘણુ રમણીય છે

આ પાઠમા **कर्मणि** ને **भावे** રૂપોના દાખલાછે અત્યારલગણ **कर्तरि** રૂપો હતા. **कर्तरि** રૂપોમા કર્તાનો અર્થ ક્રિયાપદમા સમાયલો છે, તેથી કર્તાની વિભક્તિ જે ત્રીજી તે વપરાતી નથી આ કારણુથી **देवदत्त पुस्तकं लिखति**મા **लिखति**-નો **देवदत्त** કર્તા છે તોપણ તે ત્રીજી વિભક્તિમા વપરાતો નથી. ક્રિયાપદજ કર્તાનો અર્થ કહે છે એટલે તે કહેવા ત્રીજી વિભક્તિ વાપરવાની જરૂર નથી તે વાપરવાથી પુનરુક્તિ થાય કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદ કહેતુ નથી, માટે કર્મ અનભિહિત-ક્રિયાપદથી ન કહેવાયલું-હોવાથી બીજી વિભક્તિમા વપરાય છે. **कर्तरि** રચનામા આમ સમજવાનુ છે

એથી ઉલટુ **कर्मीण** રચનામા કર્મ ઉક્ત હોવાથી કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમા ને કર્મ પહેલી વિભક્તિમા આવે છે આથી **देवदत्तेन पुस्तक लिख्यते** એ **कर्मणि**

રચનામા **देवदत्त** જે કર્તા છે તે તૃતીયા વિભક્તિમા મુકાઈ **देवदत्तेन** રૂપ મુકાય છે; **पुस्तकम्** અહિં પ્રથમામા છે **लिख्यते** એ **कर्मणि** રૂપ છે

સકર્મક ક્રિયાપદની **कर्मणि** રચના થાય છે, કેમકે તેને કર્મ હોય છે અકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ ન હોવાથી તેની **भावे** રચના થાય છે **गृहे तिष्ठामि** એ **कर्तरि** રચના છે. એની भावे રચના **गृहे स्थीयते मया** થાય છે भावे રચનામા ક્રિયાપદમા ભાવનો-ક્રિયાની સ્થિતિનો—અર્થ સમાયલો છે भावे રચના બહુધા ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાજ વપરાય છે

કર્મણિ રૂપો

नी

	વર્તમાનકાળ			ભૂતકાળ.		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	नीये	नीयावहे	नीयामहे	अनीये	अनीयावहि	अनीयामहि
द्वि०	नीयसे	नीयेथे	नीयध्वे	अनीयथा	अनीयेथाम्	अनीयध्वम्
तृ०	नीयते	नीयेते	नीयन्ते	अनीयत	अनीयेताम्	अनीयन्त

	આજ્ઞાર્થ.			વિધ્યર્થ		
प्र०	नीयै	नीयावहै	नीयामहै	नीयेय	नीयेवहि	नीयेमहि
द्वि०	नीयस्व	नीयेथाम्	नीयध्वम्	नीयेथा	नीयेयाथाम्	नीयेध्वम्
तृ०	नीयताम्	नीयेताम्	नीयन्ताम्	नीयेत	नीयेयाताम्	नीयेरन्

	जि, વર્ત૦			स्तु, આજ્ઞા૦.		
तृ०	जीयते	जीयेते	जीयन्ते	स्तूयता	स्तूयेताम्	स्तूयन्ताम्

૧ **कर्मणि** ને **भावे** રૂપો ધાતુને **य** લગાડી આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે એ રચનામા ગણચિહ્ન લગાડાતુ નથી

जीयते, स्तूयते—

૨ **इ**કારાન્ત ને **उ**કારાન્તનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે

स्थीयते, दीयते, गीयते, सीयते—નિયમો —

૩ કેટલાક **आ**કારાન્ત ધાતુના **आ**નો **ई** થાય છે, જેમકે **स्था, दा, धा, मा, गै, पा** પીવુ, **हा** તજવુ, ને **सो**

गै-गीयते, सो-सीयते—

૪ **ए, ऐ, ओ,** ને **औ** જે ધાતુને અન્તે હોય તે ધાતુઓ **आ**કારાન્ત જેવા સમજવા

कृ ને **हृ-क्रियते, ह्रियते**— નિયમ —

૫ ऋકારાન્ત ધાતુના ऋનો रि થાય છે

यज्-इज्यते, वच्-उच्यते, वद्-उद्यते, ग्रह्-गृह्यते, ह्वे-हू थई हूयते, ह्वे=ह्+व्+ए=ह् उ ए=ह् उ=हु=हू (व्नु उ थई પછીનો સ્વર લોપાય છે)

૬ કેટલાક ધાતુમા य्, व्, र्, ને ल्ना અનુક્રમે इ, उ, ऋ ને ऌ થાય છે આવો ફેરફાર તેમજ એ સ્વરો सम्प्रसारण કહેવાય છે.

૭ शस्-शस्यते, પણ वन्द्-वन्द्यते —કેટલાક ધાતુમા અનુનાસિક લોપાય છે

૮ वद्-उ अद्-उद्—સંપ્રસારણ પછીનો સ્વર લોપાય છે

૯ अर्यते, स्मर्यते – ऋ ધાતુના અને ऋની પૂર્વે જોડાક્ષર હોય એવા ऋકારાન્ત ધાતુના ऋનો ગુણ થાય છે

૧૦ तीर्यते, कीर्यते, पूर्यते—ॠનો ગુણ કે વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે इर् થાય છે ને પૂર્વે ઓષ્ઠ્ય વ્યજન કે व् હોય તો उर् થાય છે, र्ની પછી વ્યજન આવે તો इर् ને उर्ના इ ને उ દીર્ઘ થાય છે

चोर्यते, तड्-ताड्यते--નિયમ —

૧૧ ૧૦ ગ૦ના ધાતુના कर्मणि કે भावे રૂપોમા ગુણવૃદ્ધિનો कर्तरि રૂપોમા જેવો ફેરફાર થાય છે તેવો રહે છે

कृ (કરવુ)-कारयति તે કરાવે છે, कार्यते—કરવાય છે, कारयतु, વગેરે—

૧૨ अय પ્રત્યય લગાડવાથી ધાતુ પરથી પ્રેરક અંગ થાય છે એ अय પ્રત્યય પર છતા ૧૦ ગ૦ના જેવોજ ફેરફાર ધાતુમા થાય છે પ્રેરક અંગ પરથી બધા કાળ ને અર્થ થાય છે કર્મણિ કે ભાવે રૂપો પણ ૧૦ ગ૦ના જેવાજ થાય છે

૧૩ वाक्+हरि=वाग्हरि કે वाग्घरि, तत् हितम्=तद्हितम् કે तद्धितम्—हूની પૂર્વે વર્ગીય પહેલા ચારમાનુ ગમે તે વ્યજન આવ્યુ હોય તો हूને ઠેકાણે તે વર્ગનુ ચોથુ વ્યજન વિકલ્પે થાય છે

ईश्वरेण भूयते ।
शिवः स्तूयतां शिवाय ।
भो नृपते ! किमिति जोषमास्यते ।
तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेध आरभ्यत ।
पद हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ।
त्यज्यतां शोकानुबन्धः ।
मूर्खैरयं मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।

वत्स लव! संह्रियन्तामस्त्राणि।
सेनापतिराहूयते राज्ञा।
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्।
कुमार! तथा प्रयतेथा यथा नोपालभ्यसे मित्रैर्नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे रागेण नापह्रियसे सुखेन।
ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम्।
सा बाला परवतीति मे विदितम्।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने।
मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः।
स पृष्टस्तेन कस्त्वं भो हेतुश्चागमनेऽत्र कः।
सशोक इव कस्मात् त्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे॥
किं पुष्पैः किं फलैस्तस्य करीरस्य दुरात्मनः।
येन वृद्धिं समासाद्य न कृतः पत्रसंग्रहः॥
प्रत्यहं क्षयमायाति प्रत्यहं जायते पुनः।
अद्यापि हतरूपाया नान्तोऽस्या दग्धसंमृतेः॥
कामं क्रोधं मोहं लोभं त्यक्त्वात्मानं भावय कोऽहम्।
आत्मज्ञानविहीना मूढास्ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः॥

તે અધિકારી (अधिकारिन्) પ્રજામાં વખણાય છે
જુઓ, પેલા વેલાઓ વડે વૃક્ષો વિંટલાયલા છે (परिवृ).
દુઃખથી અમે દરરોજ બળીએ છીએ
પુત્રો વડે માતા અને પિતા સેવાવા જોઈએ.
પૃથ્વી ઈશ્વરથી સર્જાયલી છે
મૂર્ખ, ચૂપ રહે.
જ્યાંસુધી એક પણ રોગ રહે છે, ત્યાંસુધી શરીરને સુખ નથી.
હું જાણું છું (अव+गम्) કે હજી તેણે શોક મૂક્યો નથી

નામ.

अभिवादन (अभिवादनम्) (न०)-નમવું તે, નમન. [ચાર
अस्त्र (अस्त्रम्) (न०)-ફેંકવાનું હથિ-
अश्वमेध (अश्वमेध) (पुं०)-અશ્વમેધ યજ્ઞ [તે.
आगमन (आगमनम्) (न०)-આવવું

करीर (करीर) (પુ૦)-પત્ર વિનાનો કાંટાવાળો છોડ

काम (काम) (પું૦)-મનોરથ

क्रतु (પુ૦)-યજ્ઞ

क्षय (क्षय) (પું૦)-નાશ.

जीवित (जीवितम्) (ન૦)-જિંદગી

त्रपु (ન૦)-કલાઈ

पद (पदम्) (ન૦)-સ્થાન

प्रकृति (સ્ત્રી૦)-સ્વાભાવિક સ્થિતિ.

मरण (मरणम्) (ન૦)-મરણ

मोह (मोह) (પુ૦) મોહ

रत्न (रत्नम्) (ન૦)-રત્ન

राग (राग) (પું૦)-વિષય પ્રતિ અનુરાગ-પ્રીતિ

रिपु (પુ૦)-દુશ્મન

लव (लव) (પુ૦)-રામનો પુત્ર

वनदेवता (સ્ત્રી૦) (तत्पु०, वन ન૦+ देवता સ્ત્રી૦)-વનની દેવતા

विकृति (સ્ત્રી૦)-વિકાર, સ્વાભાવિક સ્થિતિમા થયલો બગાડ

विप्र (विप्र) (પુ૦)-બ્રાહ્મણ

विषय (विषय) (પુ૦)-ઇન્દ્રિયોના પદાર્થો-રૂપ, રસ, ગન્ધ, શબ્દ, અને સ્પર્શ

वृद्धि (સ્ત્રી૦)-વધારો

शोकानुबन्ध (शोकानुबन्ध) (પુ૦) तत्पु०, शोक પુ૦ શોક+अनुबन्ध પું૦ જારી રહેવુ તે)-શોકનુ જારી રહેવુ તે

समृति (સ્ત્રી૦)-સસાર [જથો,

सग्रह (सग्रह ((પુ૦)-એકઠુ કરવુ તે

सज्जन (પુ૦, सत् વિ૦સારૂ)-સાધુ પુરૂષ

सेनापति (પુ૦)-લશ્કરનો ઉપરી

વિશે૦

एक (સર્વ૦)-એક

दग्ध (दह्नो ભૂ૦ કૃ૦)-નિન્ધ

दुर्मनस् (दुर् ઉપ૦ દુષ્ટ, વિકારયુક્ત+ मनस् ન૦ મન)-દુષ્ટ-વિકારયુક્ત છે મન જેનું, શોકાતુર (दुष्ट विकारि मनो यस्य)

नरकनिगूढ (नरक પુ૦, ન૦ નરક+निगूढ-नि+गुह्[1]નો (गूहति-ते) ભૂ૦ કૃ૦ સંતાયલુ)-નરકમા નિમગ્ન થયલું

परवती (परवत्नु સ્ત્રી૦)-પરાધીન

पृष्ट (प्रच्छ [पृच्छ] નો ભૂ૦ કૃ૦)-પુછાયલુ

मूढ (मुह्नो ભૂ૦ કૃ૦)-મૂર્ખ

वाच्य-કહેવા યોગ્ય

विदित (विद्नो ભૂ૦ કૃ૦)જાણેલુ

विहीन (वि+हा તજવુ, નો ભૂ૦ કૃ૦)-રહિત

शरीरिन्-દેહી, શરીરવાળુ, મનુષ્ય

सशोक (बहु०)-શોકયુક્ત

सौम्य-ધીમુ, શીળુ (ક્ષત્રિય અને અન્ય જાતિઓ કરતા બ્રાહ્મણ શીળે હોવાથી એ શબ્દ બ્રાહ્મણને અભિનન્દન કરવામા વપરાય છે

हतरूप (સ્ત્રી૦ हतरूपा, बहु० हत, हन्नो ભૂ૦ કૃ૦, रूप ન૦ રૂપ)-નિન્ધ છે સ્વરૂપ જેનુ, નિન્ધ સ્વરૂપવાળુ

---

૧ गुह् ૧ ગ ઉ ના उનો સ્વરાદિ ગુણ કરનારા પ્રત્યયો પર છતા ऊ થાય છે

धातु

अनु+इष् (अन्विष्यति) (४ ગ૦ ૫૦)–શોધવુ.

અપ+हृ (अपहरति) (१ ગ૦ ૫૦)–હરવુ, હરી જવુ

आ+क्षिप् (आक्षिपति) (६ ગ૦ ૫૦)–લોભવુ વશ કરવુ

आ+या (आयाति) (२ ગ૦ ૫૦)–આવવુ, પામવુ

आस् (कर्म० आस्यते)–બેસવુ.

आ+ह्वे (आह्वयति) (१ ગ૦ ૫૦)–બોલાવવુ

उप + आ + लभ् (उपालभते) (१ ગ૦ આ૦)–ઠપકો દેવો

कृ (कर्म० क्रियते)–કરવુ

गै (गायति) (१ ગ૦ ૫૦)–ગાવુ

जन् (जायते) (४ ગ૦ આ૦)–ઉત્પન્ન થવુ

धृ (ध्रियते) (६ ગ૦ આ૦)–જીવવું

नि+धा (कर्म० निधीयते)–મૂકવુ.

पच् (पचति–ते) (१ ગ૦ ઉ૦)–રાધવું

परि+वृ (कर्म० परिव्रियते)–ઘેરવુ

प्रति + बन्ध् (कर्म० प्रतिबध्यते)–બાધવુ, જકડવુ

प्र + यत् (प्रयतते) (१ ગ૦ આ૦)–[પ્રયત્ન કરવો

भावय (भूनु પ્રેરક અગ)–વિચારવુ

मृग् (मृग्यति, मृगयते) (४ ગ૦ ૫૦, १० ગ૦ આ૦)–શોધવુ

लक्ष् (लक्षयति) (१० ગ૦ ૫૦)–જોવુ

वच् (कर्म० उच्यते)–બોલવુ

वि+कृष् (विकर्षति) (१ ગ૦ ૫૦)–આકર્ષણ કરવુ, ખેચવુ

सम्+हृ (संहरति) (१ ગ૦ ૫૦)–ખચી લેવુ

स्तु (कर्म० स्तूयते)–વખાણવુ

धातु

किमिति–શા માટે

जोषम्–ચૂપ બોલ્યા વગર.

तूष्णीम्–ચૂપ, બોલ્યા વગર

प्रत्यहम्[1] (અવ્ય૦, प्रति + अहन् ન૦ દિવસ)–પ્રતિદિવસ, દરરોજ.

समासाद्य (सम् + आ + सद्‌ના પ્રેરક અગનો અવ્ય૦ભૂ૦ કૃ૦)–પ્રાપ્ત કરીને

પાઠ ૨૧મો.

વર્તમાનકૃદન્ત

हरिं पश्यन् मुच्यते—હરિને જોતો તે મુક્ત થાય છે

अवसरं प्रतीक्षमाणो वर्तते—અવસરની વાટ જોતો તે રહે છે (વાટ જુએ છે)

---

१ प्रत्यह પણ થાય છે

गच्छता कालेन यौवनं प्राप्तः सः—જતે કાળે યૌવન પ્રાપ્ત કર્યું તેણે (તેણે યૌવન પ્રાપ્ત કર્યું).

नन्दा पशव इव हता: पश्यतो राक्षसस्य—નન્દો પશુ પેઠે હણાયા જોતાના રાક્ષસના (રાક્ષસના જોતા છતા નન્દો પશુ પેઠે હણાયા)

दिनेषु गच्छत्सु सा कान्तिमपुष्यत्—દિવસો જતે છતે તેણે કાન્તિ પોષી.

पत्तने विद्यमाने ग्रामे रत्नपरीक्षा—શહેર વિદ્યમાન છતે ગામમા રત્નની પરીક્ષા !

एषा देवी सखीभ्यां पर्युपास्यमाना तिष्ठति—આ દેવી બે સખીઓ વડે સેવાતી બેઠી છે

अभ्युदयमिच्छद्भिरुद्यमः सर्वथा सेव्य—અભ્યુદય ઇચ્છનારાઓએ ઉદ્યમ સર્વ પ્રકારે સેવવો

चिन्तयन्त्यपि खलु नास्य कारणमवगच्छामि—વિચાર કરતી પણ ખરે નથી એનુ કારણ જાણું છુ (ખરે એનુ કારણ જાણુતી નથી).

આ પાઠમા वर्तमानकृदन्तના રૂપોના દાખલા છે

૧ ગ૦ भू-भवत्, भू+अ (ગણકાર્ય)=भो+अ=भव=भव+त्=भवत्, ૪ ગ૦ पुष्-पुष्यत्, पुष्+य=पुष्य=पुष्य+त्=पुष्यत्, ૬ ગ૦ विश्-विशत्, विश्+अ=विश=विश+त्=विशत्, ૧૦ ગ૦ चुर्-चोरयत्, चुर्+अय=चोर्+अय=चोरय=चोरय+त्=चोरयत्, ૨ ગ૦ अस्-सत्, अस्+अत्=स (વર્ત૦ કા૦ ૩ પુ૦ બ૦ વ૦ પૂર્વનુ અગ)+अत्=सत्, ૨ ગ૦ या-यात्, या+अत्=या (વર્ત૦ કા૦ ૩ પુ૦ બ૦ વ૦ પૂર્વનું અગ)+अत्=यात्.

પરસ્મૈપદી ધાતુને ગણકાર્ય કરી જે અંગ થાય તે અગ अકારાન્ત હોય તો તેને त् પ્રત્યય લગાડવાથી ને अકારાન્ત ન હોય તો वर्त० ३ पु० ब० व०મા અગનુ જે સ્વરૂપ થતુ હોય તેને अत् પ્રત્યય લગાડવાથી वर्तमानकृदन्त થાય છે

वर्तमान શબ્દ वर्त० कृ છે ને वृत् જેવા આત્મ૦ ધાતુ પરથી वर्त० कृ० શી રીતે બને છે તે સૂચવે છે.

૧ ગ૦ वृत्-वर्तमान, वृत्+अ=वर्त्+अ=वर्त=वर्त+मान=वर्तमान

૧ ગ૦ सेव्-सेवमान, सेव्+अ=सेव=सेव+मान=सेवमान.

૪ ગ૦ विद्-विद्यमान, विद्+य=विद्य=विद्य+मान=विद्यमान

૬ ગ૦ मृ-म्रियमाण, मृ+अ=म्रिय्+अ=म्रिय=म्रिय+मान=म्रियमाण.

૧૦ ગ૦ आमन्त्र्-आमन्त्रयमाण, आमन्त्र्+अय=आमन्त्रय=आमन्त्रय+मान=आमन्त्रयमाण

આત્મનેપદી ધાતુને ગણકાર્ય કરી જે અગ થાય તે અગ अकारान्त હોય તો તેને मान પ્રત્યય લગાડવાથી ને अकारान्त ન હોય તો વર્ત૦ ३ पु० ब० व०મા અગનુ જે સ્વરૂપ થતુ હોય તેને आन પ્રત્યય લગાડવાથી वर्तमानकृदन्त થાય છે

भू—भूयमान	चुर्—चोर्यमाण
कृ—क्रियमाण	तड्—ताड्यमान
पुष्—पुष्यमाण	कृ પ્રેરક—कार्यमाण

કર્મણિ કે ભાવે અગને मान પ્રત્યય લગાડવાથી कर्मणि કે भावे वर्तमानकृदन्त થાય છે

	गच्छत् पुं०			गच्छत् न०		
	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्त	गच्छत्	गच्छन्ती	गच्छन्ति
द्वि०	गच्छन्तम्	,,	गच्छत	,,	,,	,,
तृ०	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भि	બાકીના પુલિંગ જેવા		
च०	गच्छते	,,	गच्छद्भ्य	स०ના રૂપ प्र० જેવા		
प०	गच्छत	,,	,,			
ष०	,,	गच्छतो	गच्छताम्			
स०	गच्छति	,,	गच्छत्सु			
स०	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्त			

આ રૂપો भगवत् જેવા, वत् અન્તે હોય એવા, શબ્દના રૂપો જેવાજ છે માત્ર पुं० प्र० ए० व०મા ફેર છે તે ધ્યાનમા રાખવુ

१ ग० गच्छत्–स्त्री० गच्छन्ती	६ ग० क्षिपत्–स्त्री० क्षिपती–न्ती.
४ ग० कुप्यत–स्त्री० कुप्यन्ती	२ ग० स्नात–स्त्री० स्नाती–न्ती.
१० ग० क्षालयत्–स्त्री० क्षालयन्ती	
પ્રેરક भावयत्–स्त्री० भावयन्ती	

वर्त० कृ०नु स्त्री०नु અગ ई પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે १ ग०, ४ ग०, ने १० ग०, તેમજ પ્રેરક અગના स्त्री०મા ई પૂર્વે न् આગમ નિત્ય ઉમેરાય છે, ને ६ ग० ને आकारान्त २ ग०મા તે વિકલ્પે ઉમેરાય છે

इच्छत् न०	प्र० इच्छत्	इच्छती न्ती	इच्छन्ति
यात् न०	प्र० यात्	याती–न्ती	यान्ति

न० प्र०, द्वि०, ने स०नु द्वि० व०नु રૂપ स्त्री०ના અગ જેવુ થાય છે

वर्तमाननु સ્ત્રી० वर्तमाना—આત્મનેપદ वर्त० कृ०नु स्त्री० आ પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે

नन्दा पशव इव हता पश्यतो राक्षसस्य—આ અનાદરષષ્ઠી કે સત ષષ્ઠી કહેવાય છે રાક્ષસના જોતા–રાક્ષસ જોતો હતો છતા–રાક્ષસના લેખાને ગણકાર્યા વિના એમ અનાદરનો અર્થ છે, માટે અનાદરષષ્ઠી કહેવાય છે સત્‌ની (अस् ૨ ગ૦ના વર્ત૦ કૃ૦ની) ષષ્ઠીનો અધ્યાહાર છે पश्यतो राक्षसस्य सत - રાક્ષસના જોતા છતા

पत्तने विद्यमाने, दिनेषु गच्छत्सु વગેરે सति सप्तमी કહેવાય છે पत्तने विद्यमाने सति કે दिनेषु गच्छत्सु सत्सु–દિવસો જતે છતે

एवं निर्घृण प्रहरन् कथ न लज्जसे ।
कथमेव प्रलपतां व· सहस्रधा न दीर्णमनया जिह्वया ।
अपि कुशलं तापसस्य ?-क्षेममस्माकम् । युष्माकं च कुशलम् ?-
 इदानी विशेषतो भवद्दर्शनात् ।
अहो परां कोटिमधिरोहति प्रमोद· पौराणाम् ।
नाथे कुतस्त्वय्यशुभ प्रजानाम् ।
उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यो भूतिमिच्छता ।
वक्रे विधौ वद कथ व्यवसायसिद्धिः ।
यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहव· सोऽत्र जीवति ।
सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीक
 द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्त· ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टे
 कल्पेत लोकस्य कथ तमिस्रा ।
त्व जीवित त्वमसि मे हृदय द्वितीय
 त्व कौमुदी नयनयोरमृत त्वमङ्गे ।
जीवत्सु तातपादेषु नूतने दारसग्रहे ।
मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥
अमृत शिशिरे वह्निरमृत प्रियदर्शनम् ।
अमृत राजसमान[1]ममृत क्षीरभोजनम् ॥

---

[1] मान, समान એમ પુ૦ શુદ્ધ છે ન૦ રૂપ આર્ષ છે मानम् ન૦=પ્રમાણ

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥
कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥

કાશી જઈને ગંગાતીરે વસું તો કેવું સારું !
ધર્મ ન આચરનારા લોકો વિનાશ પામે છે
એ સર્વ પુરુષોએ તે પંડિતને બહુ માન્યો.
અમારે વૈયાકરણોને ન્યાયનું શું કામ છે ?
રાજાએ પૂછ્યું, દેવિ, તારાથી વેદના સહેવાય છે ?
જૂઠું બોલતાં (वर्त० कृ० વાપરો) તમો શરમાતા નથી ?
એ રાજા હતો ત્યારે બળવાન્ નબળાને પીડતો નહિ (सति सप्तमी વાપરો).
ગુરુ જોતો હતો તે છતાં શિષ્યે અપરાધ કર્યો (अनादरषष्ठी વાપરો)

નામ.

अङ्ग (**अङ्गम्**) (न०)-શરીર
अभ्युदय (**अभ्युदय**) (पु०)-ચઢતી
अशुभ (**अशुभ**) (न०) (**नञ्तत्पु०**)-અકલ્યાણ
अवसर (**अवसर**) (पु०)-સમય
आवरण (**आवरणम्**) (न०)-ઢાંકવું તે
कविताशाखा (**कर्म०**, **कविता** स्त्री० કવિતા, **शाखा** स्त्री० ડાળ)-કવિતા રૂપી ડાળી
कान्ति (स्त्री०)-શોભા, સૌન્દર્ય
कारण (**कारणम्**) (न०)-કારણ
कुशल (**कुशलम्**)-કુશળ, કલ્યાણ
कोटि (स्त्री० **कोटी** પણ છે)-અવધિ, પરિસીમા, ઊંચામાં ઊંચું સ્થાન
कौमुदी (स्त्री०)-ચન્દ્રિકા, ચાંદની
क्षीर (**क्षीरम्**) (न०)-દૂધ
क्षेम (**क्षेम -मम्**) (पु०, न०)-કલ્યાણ, સુખ, આરોગ્ય
गुण (**गुण**) (पु०) – ગુણ, ફાયદો, પ્રયોજન
चन्द्रकान्त (**चन्द्रकान्त**) (पुं०)-એક જાતનો પત્થર, એ ચન્દ્રકિરણથી ઝરે છે
तमिस्रा (स्त्री०)અંધારાનો જથો, રાત્રિ
तातपाद (**तातपादा**) (पु०) (**तात** पु० પિતા, **पाद** पु० પગ, પૂજાર્થે નામને છેડે બ० व०માં વપરાય છે)-પૂજ્ય પિતા
तापस (**तापस**) (पु०) – તપસ્વી, ઋષિ.
दर्शन (**दर्शनम्**) (न०)-જોવું તે.
दार (**दारा**) (पु०) (બ० વ૦માંજ વપરાય છે)-પત્ની
दिवस (**दिवस**) (पुं०)-દિવસ
दृष्टि (स्त्री०)-નજર.
देवी (स्त्री०)-રાણી

नन्द (नन्द[1]) (પુ૦)–પાટલિપુત્રનો રાજા એ નવ ભાઈ હતા
नाथ (नाथ) (પું૦)–ધણી, સ્વામી.
पतङ्ग (पतङ्ग) (પુ૦)–સૂર્ય
पत्तन (पत्तनम्) (ન૦)–શહેર
परीक्षा (સ્ત્રી૦)–પરીક્ષા.
पशु (પુ૦)–પશુ
पुण्डरीक (पुण्डरीकम्) (ન૦)–સૂર્ય-કમળ, શ્વેતકમળ [કર્મ
पुण्य (पुण्यम्) (ન૦)–પુણ્ય, પવિત્ર
पौर (पौर) (પું૦)–પુરવાસી
प्रमोद (प्रमोद) (પુ૦) + પ્રાદિ૦ प्र=પ્રકૃષ્ટ, ઘણો + मोद=હર્ષ)=અતિ-હર્ષ (प्रकृष्टश्चासौ मोदश्च, प्रादिस०)
भूति (સ્ત્રી૦)–આબાદી
भोजन (भोजनम्) (ન૦)–ભોજન
राक्षस (राक्षस) (પુ૦)–નન્દ રાજાના પ્રધાનનું નામ
वह्नि (પું૦)–અગ્નિ
वाल्मीकिकोकिल (वाल्मीकिकोकिलः) (પુ૦) (वाल्मीकि પુ૦ વાલ્મીકિ ઋષિ, कोकिल પું૦ કોયલ)–વાલ્મીકિરૂપી કોયલ
विधि (પું૦)–બ્રહ્મા, નસીબ.
व्यवसाय (व्यवसाय) (પુ૦)–કાર્ય, નિશ્ચિત કાર્ય
शिशिर (शिशिर -रम्) (પું૦, ન૦) –થડી ઋતુ, માઘ ને ફાલ્ગુન માસ.
सखी (સ્ત્રી૦)–સહીઅર
सङ्ग (सङ्ग) (પું૦)–સોબત.
संग्रह (संग्रह) (પું૦)–લગ્ન.
संमान (संमान) (પું૦)–સંમાન
साधुत्व (साधुत्वम्) (ન૦)–સારાપણું
सिद्धि (સ્ત્રી૦)–સિદ્ધિ, સિદ્ધ થવું તે
हिमरश्मि (પું૦)–(બહુ૦, हिम ન૦ બરફ, વિ૦ શીતલ, रश्मि પુ૦ કિરણ) શીતલ છે કિરણ જેના, ચન્દ્ર

વિશેષણ

अपकारिन्–અપકાર કરનાર
उपकारिन्–ઉપકાર કરનાર [જેવું
उपेक्ष्य–ઉપેક્ષા યોગ્ય, બેદરકાર કરવા
चिन्त्यमान (चिन्त् १० ગ૦ પ૦નો कर्मणि वर्त० कृ०) સંભાળ લેવાતુ
दीर्ण–(दॄનો ભૂ૦ કૃ૦)–ફાટેલુ
नूतन–નવુ
पर–(સર્વ૦)–બીજુ, ૨ મોટું, ૩ શત્રુ
पर्युपास्यमाना (परि + उप + आसनो कर्म० वर्त० कृ०) (સ્ત્રી૦)–સેવાતી
प्रतीक्षमाण (प्रति+ईक्ष् ૧ ગ૦ આ૦-નો वर्त० कृ०)–રાહ જોતુ
बहु–બહુ
भवत् (સર્વ૦, तृ० पु० છે)–આપ
वक्र–વાકુ
सत् (अस् ૨ ગ૦ પ૦નો वर्त० कृ०)–સારૂ
साधु–સારૂ
सेव्य (सेव्નો विध्य० कृ०)–સેવવા યોગ્ય

---

૧ परे-रा, परस्मात्-रात्, परस्मिन्-रे– पर એ વ્યવસ્થાના અર્થમા અવધિના અર્થમા (–થી પર, એ અર્થમા) सर्व० છે અને प्र० ब० व० તથા प० ને स०ના प० ब०મા ઉપર પ્રમાણે વૈકલ્પિક રૂપો થાય છે

ધાતુ

अधि+रुह् (अधिरोहति) (૧ ગ૦ ૫૦)-ચઢવુ

उद्+स्था (तिष्ठ्) (उत्तिष्ठते) (૧ ગ૦ આ૦)-ખપમા વધવુ

कूज् (कूजति) (૧ ગ૦ ૫૦) કોયલના જેવો શબ્દ કરવો

क्लृप् (कल्पते) (૧ ગ૦ આ૦) (એને યોગે च० वि० વપરાય છે)-સમર્થ થવુ

द्रु (द्रवति) (૧ ગ૦ ૫૦)-દ્રવવુ, ઝરવુ

प्र+लप् (प्रलपति) (૧ ગ૦૫૦)-બોલવુ

लस्ज् (लज्जते) (૬ ગ૦ આ૦)-શરમાવુ

वि+कस् (विकसति) (૧ ગ૦ ૫૦)-ખિલવવુ

અવ્યય.

एवम्-એ પ્રમાણે

कथमपि-ગમે તેમ કરીને, મહાપ્રયત્ને

[1]निर्घृणम् (बहु०, निर्-નિર્ગત, घृणा સ્ત્રી૦ દયા)-જતી રહી છે દયા જેમાથી એવી રીતે નિર્દય રીતે (निर्गता घृणा यस्मात् कर्मणो यथा स्यात् तथा)

मधुरम्-મીઠી રીતે

मधुराक्षरम् (बहु०, मधुर वि० મીઠું अक्षर न० અક્ષર) મીઠા છે અક્ષર જે ક્રિયામા, મીઠા વચનથી (मधुराण्यक्षराणि यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा)

विशेषत-વધારે

सहस्रधा-સહસ્ર પ્રકારે

પાઠ ૨૨મો.

वस् ને ईयस् પ્રત્યયાન્ત.

विद्वान् लिखति=विद्वाँल्लिखति—વિદ્વાન્ લખે છે

न किमपि विदुषामगम्यम्—નથી કંઈ પણ વિદ્વાનોને ન પહોંચાય એવું (વિદ્વાનોને કંઈ પણ ન સમજાય એવું નથી).

मतिरेव बलाद् गरीयसी—બુદ્ધિજ બળથી વધારે મોટી છે

[2]द्वारकामध्यूषुषो जनस्य या सपदोऽभवस्ता मनसोऽप्यभूमिः—દ્વારકામાં રહેલા જનની જે સંપત્તિઓ હતી તે મનને પણ અગમ્ય—મન પણ પહોંચે નહિ એવી હતી

---

૧ કોઈ પણ વિશેષણ દ્વિ૦ ૫૦ વ૦મા ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય છે, यस्मात् कर्मणो यथा स्यात्तथा કે यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा એ શબ્દો અવ્યયી૦ સ૦ના વિગ્રહમા વપરાય છે, અને સમસ્ત પદ અવ્યય છે અને તેનો સબધ ક્રિયાપદ સાથે બતાવે છે.

૨ उप, अनु, अधि, કે आ પૂર્વક वसने યોગે અધિકરણવાચક શબ્દ દ્વિતીયામા વપરાય છે.

विद्वान् सर्वत्र पूज्यते—વિદ્વાન્ બધે પૂજાય છે.
विद्वद्भिरत्र निर्णय **कार्य**—વિદ્વાનોએ આ બાબતમા ઠરાવ કરવો જોઇએ.

આ પાઠમા **वस** ને **ईयस** જેને અન્તે હોય એવા શબ્દોના રૂપોના દાખલા છે. રૂપો નીચે પ્રમાણે છે —

	विद्वस् પું०			सेदिवस् પું०		
	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
प्र०	विद्वान्	विद्वासौ	विद्वांस	सेदिवान्	सेदिवासौ	सेदिवांस
द्वि०	विद्वासम्	,,	विदुष	सेदिवांसम्	,,	सेदुष
तृ०	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भि	सेदुषा	सेदिवद्भ्याम्	सेदिवद्भि
च०	विदुषे	,,	विद्वद्भ्य	सेदुषे	,,	सेदिवद्भ्यः
प०	विदुष	,,	,,	सेदुष	,,	,,
ष०	,,	विदुषो	विदुषाम्	,,	सेदुषो	सेदुषाम्
स०	विदुषि	,,	विद्वत्सु	सेदुषि	,,	सेदिवत्सु
सं०	विद्वन्	विद्वासौ	विद्वास	सेदिवन्	सेदिवासौ	सेदिवास

	विद्वस् ન०			सेदिवस् ન०		
प्र०	विद्वत्-द्	विदुषी	विद्वासि	सेदिवत्-द्	सेदुषी	सेदिवासि
द्वि०	,,	,,	,,	,,	,,	,
तृ०	,,	,,	,,	,,	,,	,,

બાકીના પુલિંગ જેવા — બાકીના પુલિંગ જેવા

विदुषी સ્ત્રી० — **सेदुषी** સ્ત્રી०

श्रेयस् પુ०

प्र०	श्रेयान्	श्रेयासौ	श्रेयास
द्वि०	श्रेयासम्	,,	श्रेयस
तृ०	श्रेयसा	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभि
स०	श्रेयसि	श्रेयसो	श्रेय सु-श्रेयस्सु

श्रेयस् ન०

प्र०, द्वि०, स०	श्रेय	श्रेयसी	श्रेयासि

तत्+लिखति=तल्लिखति ग्रन्थान्+लिखति=ग्रन्थाँल्लिखति—અન્ત્ય વ્યજન પછી **ल्** આવે તો તેનો **ल्** થાય છે, અને દન્ત્ય વ્યજન અનુનાસિક હોય તો અનુનાસિક **ल्** થાય છે

लघु નાનું–लघुतर કે लघीयस् વધારે નાનુ, लघुतम કે लघिष्ठ સૌથી વધારે નાનું,
गुरु મોટુ–गुरुतर કે गरीयस् વધારે મોટુ, गुरुतम કે गरिष्ठ સૌથી વધારે મોટું, (गर् થઈ ईयस् ને इष्ठ લાગે છે) महत् પરથી महीयस् કે महत्तर—

ईयस् ને इष्ठ પ્રત્યયો વિશેષણોને લગાડવાથી અધિકતાવાચક ને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો થાય છે એજ અર્થમા વિશેષણને तर ને तम પ્રત્યયો પણ લાગે છે ईयस् ને इष्ठ પ્રત્યયો પર છતા અન્ત્ય સ્વર લોપાય છે, અને અન્ત્ય વ્યંજન હોય તો પૂર્વ સ્વરસહિત અન્ત્ય વ્યજન લોપાય છે

સ્ત્રી० गरीयसी, गरिष्ठा, गुरुतरा, गुरुतमा

बलवत्–बलीयस्, बलिष्ठ–ईयस् ને इष्ठ પર છતા वत्, इन् વગેરે સ્વામિત્વવાચક પ્રત્યયો લોપાય છે

રૂપો સરખાવતા નીચેના નિયમો નીકળશે—

૧ विद्वस्+स=विद्वन्स्+स=विद्वान्स=विद्वान्–सर्वनामस्थान પર છતા અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે न् આગમ ઉમેરાય છે ને તે न्‌ની પૂર્વેનો अकार દીર્ઘ થાય છે

૨ विद्वस्+औ+विद्वन्स्+औ=विद्वान् स्+औ=विद्वांसौ—પદને અન્તે ન હોય એવા न् ને म्‌નું श, ष, કે स પર છતા અનુસ્વાર થાય છે

विद्वस्+अस्=विदुस्+अस्=विदुष,

सेदिवस्+अस्=सेदिउस्+अस्=सेदुस्+अस्=सेदुष —

૩ भ અગના वस्‌નુ उस् થાય છે ને वस्‌ની પૂર્વે इ આગમ હોય તો તે લોપાય છે

विद्वस्+भ्याम्=विद्वद्+भ्याम्=विद्वद्भ्याम्,

विद्वस्+सु=विद्वत्+सु=विद्वत्सु—

૪ पद અગના वस्‌ના स्‌નો અઘોષ વ્યજન પર છતા त् ને ઘોષ વ્યજન પર છતા द् થાય છે

યાદ રાખવુ કે નપુસકમા प्र०, द्वि०, ને सं०ના એ० વ૦મા पद અગ, द्वि० બ૦મા भ અગ છે, ને બ૦ વ૦નો પ્રત્યય सर्वनामस्थान કહેવાય છે વળી સ્ત્રીલિંગના ई પ્રત્યય પર છતા પૂવ અ ગ भ અ ગ છે

एते वयमयोध्यां प्राप्ताः।
आर्ये! दृश्यताम्। द्रष्टव्यमेतत्।
आर्ये! यदि नेपथ्यविधानमवसितं तर्हीतस्तावदागम्यताम्।
हे विद्वन्! किं वस्तु त्वया गुरवे प्रदेयमिति तमपृच्छद्राजा।

क्लेशान् विहाय ममान्यत्र शत्रुबुद्धिरेव नास्ति ।
अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।
तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते ।
श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते किमाशास्यम् ।
पुण्येनैव हि लभ्यते सुकृतिभिः सत्संगतिर्दुर्लभा ।
यो यस्य चित्ते न कदा स दूरे ।
नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः ।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥
सत्यमेव व्रत यस्य दया दीनेषु सर्वदा ।
कामक्रोधौ वशे यस्य स साधुः कथ्यते बुधैः ॥
आहूतस्याभिषेकाय प्रदिष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितः कश्चित् स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥
प्रायो नाम तपः प्रोक्त चित्त निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमितीर्यते ॥
विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसन श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिद हि महात्मनाम् ॥

દિવસ જતે તે બાળક સર્વ કળામા કુશળ થયો
ગુરુજી હુ આપને નમુ છુ
આપણા જોતા જોતા પ્રતિદિન આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે
આપણે વિપત્તિમા ધીરજવાળા થવુ જોઈએ
સાધુ પુરુષો સસારને સારરહિત માને છે
મૂર્ખાંએ વિદ્વાનોની સભામા બોલવુ નહિ
આપણે આપણા કલ્યાણને માટે કોશીશ કરવી જોઈએ
ગમેતેમ કરીને (**कथमपि**) તમારે તે શહેર બહાર નીકળવુ જોઈએ

---

૧ એ વચન રામને લાગુ પડે છે

નામ૦

अभिरुचि (स्त्री०)-પ્રેમ

अभिषेक (**अभिषेक**) (पुं०)-રાજ્યાભિષેક

अभूमि (स्त्री०)-અસ્થાન, **मनसोऽप्यभूमि** -મનને પણ અગમ્ય, મનથી પણ કળાય નહિ એવું [ચહેરો

आकार (**आकार**) (પુ૦)-આકાર,

आभरण (**आभरणम्**) (ન૦)-ભૂષણ, અલંકાર

क्लेश (**क्लेश**)-કલેશ, મનને સતાવે એવો દુર્ગુણ

क्षमा (स्त्री०)-ખામોશ

चित्त (**चित्तम्**) (ન૦)-મન

द्वारका (स्त्री०)-દ્વારકા

निर्णय (**निर्णय**) (પુ૦)-નિશ્ચય

नेपथ्य (**नेपथ्यम्**) (ન૦)-૧ વેશ, ૨ વેશ સજવાનો પડદા પાછળનો ખંડ

पटुता (स्त्री०)-હોશિયારી

प्रायश्चित्त (ન૦) (**प्राय** पुं० તપ, **चित्त** ન૦-નિશ્ચય)-પસ્તાવો

भाड्र (**भाड्रम्**) (ન૦)-ભાડ

मुहूर्त (**मुहूर्त-तम्**) (પુ૦, ન૦)-થોડો સમય

युध् (स्त्री०)-યુદ્ધ

विक्रम (**विक्रम**) (પુ૦)-પરાક્રમ

विधान (**विधानम्**) (ન૦)-કરવું તે, ગોઠવણ

विभ्रम (**विभ्रम**) (પુ૦)-ફેર

व्यसन (**व्यसनम्**) (ન૦)-અભ્યાસ, ટેવ

व्रत (**व्रतम्**) (ન૦) વ્રત, વરત

श्रेयस् (ન૦)-કલ્યાણ

सदस् (ન૦)-સભા

વિશે૦

अगम्य-ન પહોંચાય કે સમજાય એવું

अधिजग्मिवस्-જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે એવું

अध्युषिवस्-જેણે વાસ કર્યો છે એવું

अवसित (**अव+सो** ૪ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)-પૂરૂં થયલું

आशास्य-આશીર્વાદ દેવા યોગ્ય.

आहूत(**आ+ह्वे** ૧ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)-બોલાવાયલું

किमाख्य (बहु०, **किम्+आख्या** स्त्री० નામ)-શું છે નામ જેનું, કયા નામવાળું (**का आख्या यस्य स किमाख्य**)

तप्त (**तप्** ૧ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)-તપેલું

द्रष्टव्य (**दृश्**નો વિ૦ધ્ય૦ કૃ૦) જોવા લાયક

प्रक्षिप्त (**प्र+क्षिप्** ૬ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)-નાખેલું

प्रदिष्ट (**प्र+दिश्** ૬ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)-મોકલેલું

प्रदेय (**प्र+दा**નો વિ૦ધ્ય૦ કૃ૦)-દાન કરવા યોગ્ય

महात्मन् (बहु०, **महत्+आत्मन्** પુ૦)-મોટો છે આત્મા જેનો, મોટા મનવાળું

लक्षित (**लक्ष्** ૧૦ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)-જોયલું

श्रेयस्-વધારે વખાણવા લાયક

स्वल्प (**सु** ઘણું **+अल्प**)-ઘણું થોડું

ધાતુ૦.

ईर् (ईर्ते) (२ ગ૦ આ૦ कर्म० ईर्यते)–કહેવુ.
ग्रह् (कर्म० गृह्यते)–પકડવુ
स्था (तिष्ठति) (१ ગ૦ ૫૦), अव જોડે (આ૦)–રહેવુ

अन्यत्र–બીજે ઠેકાણે
तर्हि–તો.
विहाय (वि+हानो અવ્ય૦ કૃ૦)–તજીને, સિવાય.

પાઠ ૨૩મો.

સખ્યાવાચક તે સંખ્યાપૂરક શબ્દો.

(૧ થી ૧૦ સુધી)

विधवाया पुनरुद्वाह सशास्त्र इत्येके मन्यन्ते । अपरे पुन शास्त्रप्रतिषिद्ध इति—વિધવાનુ પુનર્લગ્ન શાસ્ત્રસંમત છે એમ કેટલાક માને છે, બીજાઓ તો શાસ્ત્રથી પ્રતિષિદ્ધ છે એમ (માને છે)

ऋग्यजु सामानीति त्रयो वेदा. । त्रयाणां वेदानां बहव. शाखा. सन्ति—ઋક્, યજુસ્, ને સામન્ એ ત્રણ વેદ છે ત્રણ વેદોની બહુ શાખાઓ છે

ब्रह्मणो मुखानि चत्वारि शिवस्य पञ्च कार्तिकेयस्य तु षट्—બ્રહ્માના ચાર મુખ છે, શિવના પાચ, ને કાર્તિકેયના છ છે.

સસ્કૃતમા એકથી દસ સુધીના સખ્યાવાચક શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે —

એક—एक	છ—षष्
બે—द्वि	સાત—सप्तन्
ત્રણ—त्रि	આઠ—अष्टन्
ચાર—चतुर्	નવ—नवन्
પાચ—पञ्चन्	દશ—दशन्

एक , एके, एकस्मै, एकेषाम्—एकના રૂપ सर्व શબ્દના જેવા થાય છે. બ૦ વ૦મા एकનો અર્થ 'કેટલાક' થાય છે.

	द्वि પુ૦	द्वि સ્ત્રી૦ ને ન૦
प्र०	द्वौ	द्वे
द्वि०	,,	,,

१ सम्, अव, प्र, ने वि જોડે स्था આત્મનેપદી છે

तृ०	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
च०	”	”
प०	”	”
ष०	द्वयो	द्वयो
स०	”	”

द्विना રૂપ દ્વિ૦ વ૦માંજ થાય છે એને પું૦ લિં૦મા ને ન૦ લિં૦મા द्व શબ્દ જેવા ને સ્ત્રી૦ લિં૦મા द्वा શબ્દ જેવા ગણી રૂપો કરવા.

त्रिथी दशन् સુધીના બ૦ વ૦માજ રૂપો થાય છે

	त्रि પુ०	त्रि સ્ત્રી०	त्रि ન०	चतुर् પું०	चतुर् સ્ત્રી०
प्र०	त्रय	तिस्र	त्रीणि	चत्वार	चतस्र
द्वि०	त्रीन्	”	”	चतुर	”
तृ०	त्रिभि	तिसृभि	પુ૦ લિં પ્રમાણે	चतुर्भि	चतसृभि
च०	त्रिभ्य	तिसृभ्य		चतुर्भ्य	चतसृभ्य
प०	”	”		”	”
ष०	त्रयाणाम्	तिसृणाम्		चतुर्णाम्	चतसृणाम्
स०	त्रिषु	तिसृषु		चतुर्षु	चतसृषु

	चतुर् ન०	षष् પું०, स्त्री०,ન०	पञ्चन् પુ०, स्त्री०, ન०	अष्टन् પું०, स्त्री०, ન०
प्र०	चत्वारि	षट्-ड्	पञ्च	अष्ट-अष्टौ
द्वि०	”	”	”	”
तृ०	બાકીના પુ લિં પ્રમાણે	षड्भि	पञ्चभि	अष्टभि -अष्टाभि
च०		षड्भ्य	पञ्चभ्य	अष्टभ्य -अष्टाभ्य
प०		”	”	” ”
ष०		षण्णाम्	पञ्चानाम्	अष्टानाम्
स०		षट्सु-षट्त्सु	पञ्चसु	अष्टसु-अष्टासु

षट्सु-षट्त्सु—ट् ને स् ની વચ્ચે त् આગમ વિકલ્પે મુકાય છે

सप्तन्, नवन्, ને दशन्ના રૂપો पञ्चन्ના જેવા થાય છે

‘પહેલા’થી દસમા’ સુધી સંખ્યાપૂરક શબ્દો નીચે આપ્યા છે —

પહેલો–प्रथम (स्त्री० प्रथमा) अग्रिम-मा, आदिम-मा, બીજો–द्वितीय-या, ત્રીજો तृतीय-या, ચોથો–चतुर्थ-र्थी, तुर्य-या, तुरीय-या, છઠ્ઠો–षष्ठ-ष्ठी, પાચમો, સાતમા, નવમો, દસમો–पञ्चम-मी, सप्तम-मी, अष्टम-मी, नवम-मी; दशम-मी

प्रथमનું **प्र०** એ૦ વ૦ પું૦ **प्रथमे**- **प्रथमा** થાય છે

द्वितीयस्मै-द्वितीयाय; द्वितीयस्मात्-द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन्-द्वितीये; એજ પ્રમાણે **द्वितीयस्यै-द्वितीयायै,** વગેરે, એવીજ રીતે **तृतीय** ને **तृतीया** પરથી—**द्वितीय** ને **तृतीय**ના **च०, प०, ष०,** ને **स०**ના એ૦ વ૦ વિકલ્પે સર્વનામ જેવાં થાય છે.

સંખ્યાવાચક શબ્દો ઉપરથી અવ્યયો નીચે પ્રમાણે બને છે –

एकधा (એક રીતે), **द्विधा-द्वेधा**, **त्रिधा-त्रेधा, षड्धा-षोढा**, વગેરે-(**धा** પ્રકારવાચક પ્રત્યયથી)

एकत्र (એક સ્થળે)-(**त्र** સ્થળવાચક પ્રત્યયથી)

एकश , द्विश (બબ્બે)-(**शस्** આવૃત્તિવાચક પ્રત્યયથી)

पञ्चकृत्व (પાંચ વાર), **षट्कृत्व** (છ વાર)-(**कृत्व**. ક્રિયાની આવૃત્તિવાચક પ્રત્યયથી).

પણ **एक**નું એવુ રૂપ **सकृत्** (એક વાર), **द्वि**નું **द्विः** (બે વાર), **त्रि**નું **त्रि:**, ને **चतुर्**નું **चतु** થાય છે

तर ને **तम** પ્રત્યયો **एक**ને લાગે છે —**एकतर** (બેમાનું એક), **एकतमः** (બહુમાનુ એક), **एकतरस्मै-एकतमस्मिन्**, વગેરે—**एकतर** ને **एकतम**ના રૂપો સર્વનામના રૂપો જેવા થાય છે, પણ **एकतर** ન૦નું **प्र०** ને **द्वि०**નું **ए० व० एकतरम्** થાય છે **अन्य** પરથી **अन्यतर** (બેમાનુ એક) થાય છે. **अन्यतरस्मै, अन्यतरत्**, વગેરે—**अन्यतर**ના રૂપ સર્વનામના જેવા થાય છે પણ **अन्यतम** (ઘણામાંનુ એક) ના **अन्यतमाय, अन्यतमम्**, વગેરે થાય છે તેના રૂપો નામના જેવાં થાય છે

दशरथस्य तिस्रो भार्याः कौसल्या सुमित्रा कैकेयी च ।

भ्रमरशब्दे द्वौ रेफौ र, स्तस्माद् द्विरेफ इत्युच्यते ।

न्यायो वैशेषिकं सांख्यं योगो मीमांसा वेदान्त इति षड् दर्शनानि ।

जानुभ्यां पादाभ्यां पाणिभ्यामुरसा बुद्ध्या शिरसा वचसा दृष्ट्या च प्रणामः साष्टाङ्गः प्रणामः कथ्यते ।

अमीषां चतुर्णां फलानां मध्ये यत्ते रोचते तद् गृह्यताम् ।

हरये रोचते भक्तिः ।

देवदत्ताय रोचते मोदकः ।

तिसृषु कन्यास्वयं लावण्ये श्रेष्ठा ।

अष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्नः शिवोऽवताद्वः ।
अयि वत्स! उषितं त्वया प्रथम आश्रमे द्वितीयमध्यासितु-
मिदानीं समयः ।
बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

संसारविषवृक्षस्य द्वे एव रसवत्फले ।
काव्यामृतरसास्वादः सङ्गश्च सुजनैः सह ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्यग्रजन्मनः ॥
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तश्छन्दसां चयः ।
ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥
स्वर्णं रूप्यं च ताम्रं च रङ्गं यशदमेव च ।
शीसं लोहं रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥

સૂર્યને સાત અશ્વ છે.
સત્વ, રજસ્, ને તમસ્ ત્રણ ગુણ છે.
તાપી કરતા નર્મદા લાબી છે
શિવને ત્રણ નેત્ર છે
આપ મને અપવિત્ર શા માટે ગણો છો ?
મેં તેને પાચ વાર તે ફળો ગણવા કહ્યું.
રઘુવંશમા ૧૦થી વધારે સર્ગ છે
આરંભમા માત્ર ચાર વર્ણો હતી

---

૧ અધિપૂર્વક શી, સ્થા, ને આસ્નો અધિકરણવાચક શબ્દ દ્વિ૦ વિ૦માં વપરાય છે.

નામ.

अग्रजन्मन् (પુ૦) (बहु०, अग्र વિ૦ श्रेष्ठ, जन्मन् ન૦ જન્મ)–શ્રેષ્ઠ છે જન્મ જેનો, બ્રાહ્મણ [વું તે
अध्यापन (अध्यापनम्) (ન૦)–શિખવ-
अयन (अयनम्) (ન૦)–માર્ગ
अरोगिता (સ્ત્રી૦)–અરોગીપણું, તંદુરસ્તી, આરોગ્ય
आश्रम (आश्रम) (પું૦)–જીવનકાળના વિભાગ, બ્રહ્મચર્ય. ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ્ય, અને સંન્યાસ, એ ચાર આશ્રમ છે.
आस्वाद (आस्वाद) (પું૦)–આસ્વાદ, સ્વાદ.
उरस् (ન૦)–છાતી, હૃદય.
ऋच् (સ્ત્રી૦)–ઋગ્વેદ.
कल्प (कल्प) (પું૦)–યજ્ઞની ક્રિયા આદિનું જેમા વિવેચન હોય તે શાસ્ત્ર
कार्तिकेय (कार्तिकेय) (પુ૦)–કાર્તિક સ્વામી, ષડાનન
काव्य (काव्यम्) (ન૦)–કવિતા, કાવ્ય [ની મા.
कैकेयी (સ્ત્રી૦)–દશરથની સ્ત્રી, ભરત-
कौसल्या (સ્ત્રી૦)–રામની મા
चय (चय) (પુ૦)–સંગ્રહ
छन्दस् (ન૦)–છન્દ, વૃત્ત
(छन्दसां चय –જેમાં છન્દોનો સંગ્રહ હોય તે, છન્દ શાસ્ત્ર).
जानु (ન૦)–ઘુટણ
जीवलोक (जीवलोक) (પું૦) (तत्पु०, जीव પુ૦ પ્રાણી, लोक પું૦ દુનિયા)–દુનિયા
ज्योतिस् (ન૦) તારા, નક્ષત્ર, ગ્રહ, વગેરે પ્રકાશમાન મંડળમાનુ એક.
(ज्योतिषामयनम्—જ્યોતિર્મંડળનો માર્ગ જેમા દર્શાવ્યો હોય તે, જ્યોતિ શાસ્ત્ર)
तनु (સ્ત્રી૦)–મૂર્તિ
ताम्र (ताम्रम्) (ન૦)–તાબું.
दर्शन (दर्शनम्) (ન૦)–શાસ્ત્ર.
दान (दानम्) (ન૦)–દાન.
देवदत्त (देवदत्त) (પું૦)–માણસનુ નામ છે
देश (देश) (પું૦)–દેશ.
द्विजाति (પું૦) (बहु०, द्वि બે, जाति સ્ત્રી૦ જન્મ)–બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, ને વૈશ્યમાનો કોઈ
द्विरेफ (द्विरेफ) (પું૦) (बहु०)–(ભમરો, द्वौ रेफौ यस्य स , भ्रमरशब्दे द्वौ रेफौ स्त)
धातु (પુ૦)–૧ સોનું વગેરે ધાતુ, ૨ શબ્દોનું મૂળ
निरुक्त (निरुक्तम्) (ન૦)–શબ્દોનુ નિર્વચન–વ્યુત્પત્તિ જેમા હોય એવુ શાસ્ત્ર.
न्याय (न्याय) (પુ૦)–ગૌતમપ્રણીત ન્યાયશાસ્ત્ર.
पुनरुद्वाह (પું૦) (पुनर् અ૦ ફરી, उद्वाह પુ૦ લગ્ન)–પુનર્લગ્ન.
प्रणाम (प्रणाम) (પું૦)–પ્રણામ.
प्रतिग्रह (प्रतिग्रह) (પુ૦)–દાન, લેવુ તે.
बल (बलम्) (ન૦)–૧. બળ; ૨. સેના.

मीमांसा (સ્ત્રી૦)–જૈમિનિપ્રણીત પૂર્વ-મીમાંસા શાસ્ત્ર.
मोदक (मोदक) (પું૦)–લાડુ.
यजन (यजनम्) (ન૦)–યજ્ઞ કરવો તે.
यजुस् (ન૦)–યજુર્વેદ.
यशस् (यशस्म्) (ન૦)–જશ.
याजन (याजनम्) (ન૦)–યજ્ઞ કરાવવો તે.
योग (योग:) (પું૦)–પતંજલિપ્રણીત યોગશાસ્ત્ર.
रङ्ग (रङ्ग –रङ्गम्) (પું૦,ન૦)–કલાઈ
रस (रस) (પુ૦)–પારો.
रूप्य (रूप्यम्) (ન૦)–રૂપું
लावण्य (लावण्यम्) (ન૦)–સૌન્દર્ય
लोह (लोहम्) (ન૦)–લોઢું [ક્ષર
वर्ण (वर्ण) (પું૦)–૧ જાતિ, ૨ અ-
विधवा (સ્ત્રી૦) (બહુ૦, वि ઉપ૦ વિગત, धव પું૦ સ્વામી)–વિગત છે સ્વામી જેનો, વિધવા.
विषवृक्ष (विषवृक्ष) (પું૦) (તત્પુ૦, विष ન૦ ઝેર, वृक्ष પું૦ ઝાડ)–ઝેરનું ઝાડ.
वेदाङ्ग (वेदाङ्गम्) (ન૦) (તત્પુ૦, वेद પું૦ વેદ, अङ्ग ન૦ ભાગ)–વેદનું અંગ.
वेदान्त (वेदान्त) (પું૦)–વેદાન્ત, બાદરાયણપ્રણીત ઉત્તરમીમાંસા
व्याकरण (व्याकरणम्) (ન૦)–વ્યાકરણ [પ્રણીત દર્શન.
वैशेषिक (वैशेषिकम्) (ન૦) કણાદ-
शाखा (સ્ત્રી૦)–વેદની શાખા, જુદા જુદા ઋષિઓનો જુદો જુદો વેદપાઠ.
शिक्षा (સ્ત્રી૦)–વર્ણના ઉચ્ચાર શિખવનાર શાસ્ત્ર.
शिरस् (ન૦)–માથું
सङ्ग (सङ्ग) (પું૦)–સોબત.
सांख्य (सांख्यम्) (ન૦)–કપિલમુનિપ્રણીત દર્શન
सामन् (ન૦)–સામવેદ.
सीस (सीसम्) (ન૦)–સીસુ.
सुजन (सुजन) (પું૦)–(પ્રાદિ૦, सुष्ठु जन, सु=સુષ્ઠુ, સારૂ) સાધુ પુરુષ.
सुमित्रा (સ્ત્રી૦)–લક્ષ્મણની મા.
स्वर्ण (स्वर्णम्) (ન૦)–સુવર્ણ.

વિશે૦

अर्थंकर (સ્ત્રી૦ °करी)–દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરનાર.
एक–૧ એક, ૨. (બ૦વ૦ મા) કેટલાક
गरीयस्–વધારે મોટુ
प्रपन्न (प्र+पद् ૪ ગ૦ આ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–પ્રાપ્ત. [બળવાન્.
बलीयस्–(बलीयसी સ્ત્રી૦)–વધારે
रसवत्–રસવાળું, સ્વાદિષ્ટ
वश्य–વશ
विद्वस्–જાણનાર, વિદ્વાન્.
शास्त्रप्रतिषिद्ध (તત્પુ૦,शास्त्र ન૦ શાસ્ત્ર, प्रतिषिद्ध, प्रति+सिध् ૪ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦, મના કરાયલું) શાસ્ત્રથી મના કરાયલું
सशास्त्र (બહુ૦, स=સહ, शास्त्र ન૦)–શાસ્ત્રે માન્ય કરેલું
साष्टाङ्ग (બહુ૦, स=સાથે+अष्टन् આઠ, अङ्ग ન૦)–આઠ અંગ સાથે.
सेदिवस्–બેઠુ છે તે.

ધાતુ.

रुच् (रोचते) (૧ ગ૦ આ૦)–ગમવું (એને ને એના અર્થના ધાતુને યોગે જેને ગમે છે તે અર્થવાળો શબ્દ चतु० વિ૦મા વપરાય છે तुभ्यं रोचते–તને ગમે છે)

અવ્યય.

अध्यासितुम् (अधि + आस्नो હેત્વ૦ કૃ૦)–બેસવા માટે, પ્રવેશ કરવા માટે

इदानीम्–હમણા, હવે

केवलम्–માત્ર.

नित्यम्–હમેશ.

પાઠ ૨૪મો.

કેટલાંક અનિયમિત નામનાં રૂપો.

अक्ष्णा काणः—આખે કાણો—તે આખે કાણો છે.

तस्मात् सखा त्वमसि यन्मम तत् तवैव—તેટલા માટે મિત્ર તું છે. જે મારૂં તે તારૂંજ—તેટલા માટે તું મિત્ર છે, જે મારૂં છે તે તારૂંજ છે

दध्नो भावेन परिणत क्षीरमेतत्—દહિંના ભાવે પરિણામ પામેલું દૂધ એ—દહિંની સ્થિતિમા પરિણામ પામેલું એ ક્ષીર છે.

पत्युः सेवा स्त्रीणां परमो धर्म—પતિની સેવા સ્ત્રીઓનો મોટો ધર્મ—પતિની સેવા સ્ત્રીઓનો મોટો ધર્મ છે.

उर्वशी रूपगर्वितायाः श्रियः प्रत्यादेश—ઉર્વશી રૂપથી ગર્વિત શ્રીની નિરાકરણ કરનાર—લજવનાર છે.

साधूनां कीर्तिः सर्वासु दिक्षु प्रसरति—સજ્જનોની કીર્તિ સર્વે દિશામા પ્રસરે છે.

शिवास्ते पन्थानः सन्तु—કલ્યાણકારક તારા માર્ગ થાઓ—તારા માર્ગ કલ્યાણકારક થાઓ.

આ પાઠમા पति, सखि, श्री, स्त्री, अक्षि, पथिन्, ને दिश्ના રૂપોના દાખલા છે

૧ पति શબ્દના તૃ૦, ચ૦, પ૦, ષ૦, ને સ૦ના એ૦ વ૦ અનુક્રમે पत्या, पत्ये, पत्यु, पत्यु, ને पत्यौ થાય છે બાકીના રૂપો हरि જેવાં છે

૨. भूपतये, भूपते, વગેરે—સમાસને અન્તે पति શબ્દના (જેવા કે भूपति, महीपति, ઇત્યાદિના) રૂપો हरि જેવાજ છે, તેમા કંઈ વિલક્ષણ નથી.

सखि पुं०

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	सखा	सखायौ	सखायः
द्वि०	सखायम्	,,	सखीन्
तृ०	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
च०	सख्ये	,,	सखिभ्यः
प०	सख्युः	,,	,,
ष०	,,	सख्योः	सखीनाम्
स०	सख्यौ	,,	सखिषु
सं०	सखे	सखायौ	सखायः

૩ सखि શબ્દના પ્રથમ પાચ રૂપો सखा, सखायौ, सखाय, सखायम्, ने सखायौ છે. બાકીના पति જેવા છે

स्त्री स्त्री०

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
द्वि०	स्त्रीम्-स्त्रियम्	,,	स्त्रीः-स्त्रियः
तृ०	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
च०	स्त्रियै	,,	स्त्रीभ्यः
प०	स्त्रियाः	,,	,,
ष०	,,	स्त्रियो	स्त्रीणाम्
स०	स्त्रियाम्	,,	स्त्रीषु
सं०	स्त्रि	स्त्रियौ	स्त्रियः

૪ स्त्री શબ્દના ईનો સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં इय् થાય છે. દ્વિ૦ એ૦ વ૦ स्त्रीम् કે स्त्रियम् ને દ્વિ૦ બ૦ વ૦ स्त्री કે स्त्रिय છે.

श्री स्त्री०   भू स्त्री०

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	श्रीः	श्रियौ	श्रिय	भू	भुवौ	भुवः
द्वि०	श्रियम्	,,	,,	भुवम्	,,	,,
तृ०	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभि	भुवा	भूभ्याम्	भूभि
च०	श्रिये-यै	,,	श्रीभ्य	भुवे-वै	,,	भूभ्यः
प०	श्रियः-या	,,	,,	भुव-वा	,,	,,

ष०	श्रिय –या	श्रियो	श्रियाम्– श्रीणाम्	भ्रुव –वा	भ्रुवोः	भ्रुवाम्– भ्रूणाम्
स०	श्रियि–याम्	,,	श्रीषु	भ्रुवि–वाम्	,,	भ्रूषु
सं०	श्रीः	श्रियौ	श्रियः	भ्रूः	भ्रुवौ	भ्रुवः

૮ श्री, धी, ह्री, भू, भ्रू જેવા શબ્દોનાં રૂપોમા નીચેની બાબતો લક્ષમા રાખવી —

(अ) प्र० ए० व०નો स् પ્રત્યય લોપાતો નથી.

(आ) સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતા ईनो इय् ને ऊनो उव् થાય છે.

(इ) च०, प०, ष०, ને स०ના ए० व०મા ને ष०ના ब० व०મા બે રૂપો થાય છે, એક પ્રત્યયો લગાડવાથી ને બીજું नदी ને वधू જેવુ

	अक्षि न०			दिश् स्त्री०		
	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
प्र०	अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि	दिक्–ग्	दिशौ	दिशः
द्वि०	,,	,,	,,	दिशम्	,,	,,
तृ०	अक्ष्णा	अक्षिभ्याम्	अक्षिभिः	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
च०	अक्ष्णे	,,	अक्षिभ्यः	दिशे	,,	दिग्भ्यः
प	अक्ष्णः	,,	,,	दिशः	,,	,,
ष०	,,	अक्ष्णोः	अक्ष्णाम्	,,	दिशोः	दिशाम्
स०	अक्ष्णि– अक्षणि	,,	अक्षिषु	दिशि	,,	दिक्षु
सं०	अक्षि–क्षे	अक्षिणी	अक्षीणि	दिक्–ग्	दिशौ	दिशः

૯ अक्षि, दधि, सक्थि, ને अस्थिને तृ०थी માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં अक्षन्, दधन्, सक्थन्, ને अस्थन् ગણી રૂપો કરવાં.

૭ दिक्, दिग्भ्याम्, दिक्षु, दृक्, दृक्षु—दिश्, दृश्, ને दृश् જેને અન્તે હોય એવા શબ્દોના (तादृश्, मादृश्, વગેરેના) અન્ત્ય श्नो વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતા क् થાય છે

---

१ अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीधीह्रीश्रीणामुदाहृतः ।
सप्तानामेव शब्दानां सुलोपो न कदाचन ॥

ईकारान्त स्त्रीलिंग શબ્દોમા अवी (બકરી), लक्ष्मी, तरी (મછવો), तन्त्री (વીણા જેવું વાદ્ય), धी, ह्री, श्रीमा प्र० ए० व०नो स् પ્રત્યય કદી લોપાતો નથી.

पथिन् पुं०

	એ० વ०	દ્વિ० વ०	બ० વ०
પ્ર०	पन्था	पन्थानौ	पन्थान·
દ્વિ०	पन्थानम्	,,	पथ
તૃ०	पथा	पथिभ्याम्	पथिभि
ચ०	पथे	,,	पथिभ्य
પ०	पथः	,,	,,
ષ०	,,	पथो	पथाम्
સ०	पथि	,,	पथिषु
સં०	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः

૮. पथिन्ના પ્રથમ પાંચ રૂપો पन्था, पन्थानौ, पन्थानः, पन्थानम्, ને पन्थानौ થાય છે. સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં पथ् એમ થાય છે

૯ स्वर्गपथ=સ્વર્ગનો માર્ગ—સમાસને અંતે पथिन्નું पथ થાય છે.

भ्रुवोर्भङ्गः क्रोधं सूचयति ।
अयं पन्थाः साकेत[illegible]पतिष्ठत ।
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ।
न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।
अनिर्वेदः श्रियो मूलम् ।
दुग्धं च शर्करा चैव घृतं दधि तथा मधु इति पञ्चा[illegible]तामिदम् ।
आः पाप! कथमेवं गदतो मामुत्तमाङ्गे न ते निपतितं वज्रमवशीर्णा वा सहस्रधा न जिह्वा विह्वलतां गता वा न वाणी नष्टानि वा नाक्षराणि ।
एकस्मिञ्जीर्णकोटरे जायया सह निवसत पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुरहमेवैको विधिवशात् सूनुरभवम् ।
परिहासविजल्पित सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।
नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृवर नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः ।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवं परिषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव तु ॥

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥
त्वदनुस्मृतिरेव पावनी स्तुतियुक्ता किमु वक्तुमीश सा ।
मधुरं हि पयः स्वभावतो ननु कीदृक् सितशर्करान्वितम् ॥
काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।
वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ॥
स्वभावं नैव मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतोऽसताम् ।
न त्यजन्ति रुतं मञ्जु काकसंपर्कतः पिकाः ॥
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥

તેના જેવા સજ્જનો પૃથ્વી પર કવચિતજ થાય છે.
રઘુએ સર્વ દિશાઓના રાજાઓને જીત્યા
હવે આપ પ્રમાણ છો એમ કહી તે અટકયો
તે સ્ત્રીએ શુ કહ્યુ તે હુ જાણુતો નથી
પતિ સર્વ સાધ્વીઓનો પૂજ્ય હોવો જોઈએ
મિત્ર, મારૂ કહ્યુ ખરા અર્થમા ગણશો મા
મેં તે વાસણમા દૂધનું દહિં જોયુ
દુખમા મિત્ર તેજ ખરો મિત્ર

નામ.

अनिर्वद (अनिर्वेद) (પુ૦) (नञ्‌- स०, अ + निर्वेद પુ૦ કંટાળો, નાઉમેદી)–નાઉમેદીનો અભાવ, હિંમત

अमृत (अमृतम्) (ન૦)–મિષ્ટ (મીઠો) પદાર્થ

उत्तमाङ्ग (उत्तमाङ्गम्) (ન૦) (उत्तम વિ૦ + अङ्ग ન૦)–શ્રેષ્ટ અંગ, એટલે માથુ

उपसर्ग (उपसर्ग) (પુ૦)–ઉપસર્ગ

उर्वशी (સ્ત્રી૦)—એક અપ્સરાનું નામ છે

कीर्ति (સ્ત્રી૦)–કીર્તિ

कोटर (कोटर -रम्) (પુ૦, ન૦)–ખોલ, બખોલ.

क्षीर (क्षीरम्) (ન૦)–દૂધ.

घृत (घृतम्) (ન૦)–ઘી.

छल (छलम्) (ન૦)–કપટ

जाया (સ્ત્રી૦)–પત્ની

त्वदनुस्मृति[2] (સ્ત્રી૦) (तत्पु०, त्वत् + अनुस्मृति સ્ત્રી૦)–તારૂ સ્મરણ

---

૧ આ પદ્યમા છન્દોભંગ થાય છે મહાભારતમા એવા છન્દોભંગના ઘણા દાખલા છે

૨ સમાસમા પ૦ વ૦મા अस्मद् ને युष्मदનુ मत् ને त्वत् થાય છે

दधि (न०)–દહિં
दिश् (સ્રી०)–દિશા.
दुग्ध (दुग्धम्) (न०)–દૂધ.
धी (સ્રી०)–બુદ્ધિ
धीर (धीर) (પુ०)–ડાહ્યો પુરુષ
पति (પું०)–ધણી.
पथिन् (પુ०)–માર્ગ.
परमार्थ (परमार्थ) (પુ०) (कर्म०, परम–શ્રેષ્ઠ, ખરૂ + अर्थ પુ૦ વસ્તુ)–ખરી વસ્તુ, परमार्थेन–વાસ્તવિક રીતે, ખરા અર્થમા
परिहास (परिहास.) (પુ०)–મશ્કરી
पिक (पिक) (પુ०)–કોયલ
प्रत्यादेश (प्रत्यादेश) (પુ०)–નિરાકરણ કરનાર, લજવનાર
भङ्ग (भङ्ग (પુ०)–ચડાવવુ તે (भ्रू-भङ्ग–ભવા ચડાવવા તે)
भाव (भाव) (પુ०)–સ્થિતિ
भू (સ્રી०)–પૃથ્વી
भ्रू (સ્રી०)–ભવા
भेद (भेद) (પું०)–તફાવત
मूल (मूलम्) (न०)–મૂળ
रुत (रुतम्) (न०) (रुનો ભૂ૦ કૃ૦)–શબ્દ [ચેત્ર ને વેશાખ
वसन्त (वसन्त) (પું०)–વસન્ત ઋતુ,
वाणी (સ્રી०)–વાણી
विजल्पित (विजल्पितम्) (न०) (वि+जल्पूનો ભૂ૦ કૃ૦)–બોલેલું તે.
विवक्षा (સ્રી०)–વક્તાની ઇચ્છા
विह्वलता (સ્રી०)–વિવશપણું, ગભરાટથી થયલી ખરાબી (થયલો ભગ)
शर्करा (સ્રી०)–ખાંડ
श्री (સ્રી०)–લક્ષ્મી
सखि (પુ०)–મિત્ર
समास (समास) (પુ०)–સમાસ.
सार्वभौम (सार्वभौम) (પુ०)–આખી પૃથ્વીનો રાજા
साधु (પુ०)–સારો માણસ
सितशर्करा (સ્રી० ,–ખડી સાકર
सूनु (પુ०)–પુત્ર
संसर्ग (संसर्ग) (પું०)–સોબત
संहिता (સ્રી०)–સંધિ
संपर्क (संपर्क) (પુ०)–સોબત, સંગ
साकेत (साकेत) (પુ०)–અયોધ્યા
सेवा (સ્રી०)–સેવા
स्त्री (સ્રી०)- સ્રી [ટેવ
स्वभाव (स्वभाव) (પુ०)–સ્વભાવ,
ह्री (સ્રી०)–લજ્જા

વિશે०

अध्रुव–અનિશ્ચિત
अनुविद्ध (अनु+व्यध[1] ૪ ગ૦ પ૦ વિ-ध्यतिનો ભૂ૦ કૃ૦)–જોડાયલું
अन्वित (अनु+इનો ભૂ૦ કૃ૦)–યુક્ત.
अवशीर्ण (अव+शॄનો ભૂ૦ કૃ૦)–ફાટી ગયલું
असत्–નઠારૂ
काण–કાણું.
कीदृश–કેવુ.
कृष्ण–કાળુ
खण्डित–ભાગી ગયલું
गदत् (गद् ૧ ગ૦ પ૦નો વર્ત૦ કૃ૦)–બોલતું, બોલનાર
गर्वित (गर्वनो ભૂ૦ કૃ૦)–ગર્વ પામેલું

[1] व्यध्‌નો ગણકાર્ય પહેલા विध् આદેશ થાય છે

जीर्ण (जॄનો ભૂ૦ કૃ૦)-ઘરડું, ક્ષય પામેલું, જીરણ થયલું
त्वादृश-તારા જેવું.
ध्रुव-નિશ્ચિત [પડેલું
निपतित (नि + पत्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)-
निवसत् (नि + वस्‌નો વર્ત૦ કૃ૦)-નિવાસ કરતુ
नित्य-હમેશ થતુ, આવશ્યક
परिणत (परि + नम्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)-પરિણામ પામેલુ
पश्चिम-પાછલું (पश्चिमं वय -વૃદ્ધાવસ્થા)
पाप-પાપી.
पावन (पावनी સ્ત્રી૦)-પવિત્ર.
मञ्जु-મધુર
युक्त (युज्‌નો ભૂ૦ કૃ૦) જોડાયલું.
वृद्ध (वृध् ૧ ગ૦ આ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)-ઘરડુ.
शिव-કલ્યાણકારક [આવેલું.
समुपायात (सम्+उप+याનો ભૂ૦ કૃ૦)-

ધાતુ.

अप+ईक्ष् (अपेक्षते) (૧ ગ૦ આ૦)-અપેક્ષા-ઇચ્છા રાખવી
उप+स्था (उपतिष्ठते) (૧ ગ૦ આ૦)-તરફ જવુ
प्र+सृ (प्रसरति) (૧ ગ૦ ૫૦)-પ્રસરવું, ફેલાવું
प्र + वि + चल् (प्रविचलति) (૧ ગ૦ ૫૦)-ચલિત થવું
परि+सेव् (परिषेवते) (૧ ગ૦ આ૦ (परिषेव्)-સેવવુ

અવ્યય.

किमु-કેટલું બધુ ! કહેવુજ શું ?
वक्तुम् (वच्‌નો હેત્વ૦ કૃ૦)-કહેવાને
विधिवशात्-વિધિના વશથી, દૈવબળથી.

પાઠ ૨૫મો.

પાંચમા ને આઠમા ગણુના ધાતુઓ

सर्वथा चक्रवर्तिन पुत्रमवाप्नुहि—સર્વ પ્રકારે ચક્રવર્તી પુત્ર પ્રાપ્ત કર.

शृणु मे सावशेषं वच.—સાભળ મારૂં અવશેષસહિત (પૂરૂ) વચન

सखि ! अत्रागच्छ पुष्पाणि [illegible]—સખિ, અહિં આવ, પુષ્પો આપણે એકઠાં કરીએ.

जगन्नाथ ! न वयं ते महिमान स्तोतु शक्नुमः—હે જગન્નાથ, નથી અમે તારો મહિમા વખાણવા શક્તિમાન્ છીએ—(શક્તિમાન્ નથી)

अध्वर्यवो यज्ञे सोममसुन्व.—અધ્વર્યુઓએ યજ્ઞમા સોમ રસ કાઢ્યો.

त्वमपि स्वं नियोगमशून्य कुरु—તુ પણ પોતાનું સોપેલુ કામ સૂનું નહિ એવું કર—તું પણ તને સોંપેલુ કામ બજાવ.

क्रमेण च तस्या वपुषि यौवनं पदमकरोत्—ક્રમે અને તેના શરીરમા જુવાનીએ સ્થાન કર્યું—અને ક્રમે તેના શરીરમાં જુવાની ખીલવા માંડી.

ईश्वरकृपया विना दुष्कराणि कार्याणि जनाः कथ साध्नुयुः—ઇશ્વરકૃપા વિના દુષ્કર કાર્યો માણસો કેવી રીતે સાધે—ઇશ્વરની કૃપા વિના માણસો દુષ્કર કાર્યો કેવી રીતે સાધે?

આ પાઠમા ૫મા ને ૮મા ગણુના ધાતુના રૂપોના દાખલા છે. ૧લા ને ૬ઠ્ઠા ગણુનો વિકરણ પ્રત્યય **अ**, ૪થાનો **य**, ને ૧૦માનો **अय** છે. આ ચારે ગણુમા અગને અન્તે **अ**કાર છે. એ સિવાયના ગણુના ધાતુના અંગને અન્તે **अ** નથી હોતો **अ**કારાન્ત અંગવાળા ગણો ૧લા વર્ગના ને બાકીના ૨જા વર્ગના છે.

चि ૫ ગ૦ ૫૨૦ — વર્તે૦

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	चिनोमि	चिनुव-न्व	चिनुम-न्म.
द्वि०	चिनोषि	चिनुथ	चिनुथ
तृ०	चिनोति	चिनुत	चिन्वन्ति

आप् ૫ ગ૦ ૫૨૦ — વર્તે૦

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	आप्नोमि	आप्नुवः	आप्नुमः
द्वि०	आप्नोषि	आप्नुथः	आप्नुथ
तृ०	आप्नोति	आप्नुत	आप्नुवन्ति

तन् ૮ ગ૦ ૫૨૦ — આજ્ઞા૦

प्र०	तनवानि	तनवाव	तनवाम
द्वि०	तनु	तनुतम्	तनुत
तृ०	तनोतु	तनुताम्	तन्वन्तु

आप् ૫ ગ૦ ૫૨૦ — આજ્ઞા૦

प्र०	आप्नवानि	आप्नवाव	आप्नवाम
द्वि०	आप्नुहि	आप्नुतम्	आप्नुत
तृ०	आप्नोतु	आप्नुताम्	आप्नुवन्तु

तन् ૮ ગ૦ ૫૨૦ — ભૂત૦

प्र०	अतनवम्	अतनुव-न्व	अतनुम-न्म
द्वि०	अतनो	अतनुतम्	अतनुत
तृ०	अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्

आप् ૫ ગ૦ ૫૨૦ — ભૂત૦

प्र०	आप्नवम्	आप्नुव	आप्नुम
द्वि०	आप्नो	आप्नुतम्	आप्नुत
तृ०	आप्नोत्	आप्नुताम्	आप्नुवन्

चि ૫ ગ૦ ૫૨૦ — વિધ્ય૦

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	चिनुयाम्	चिनुयाव	चिनुयाम
द्वि०	चिनुयाः	चिनुयातम्	चिनुयात
तृ०	चिनुयात्	चिनुयाताम्	चिनुयुः

चि ૫ ગ૦ આત્મ૦ — વિધ્ય૦

	એ૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	બ૦ વ૦
प्र०	चिन्वीय	चिन्वीवहि	चिन्वीमहि
द्वि०	चिन्वीथाः	चिन्वीयाथाम्	चिन्वीध्वम्
तृ०	चिन्वीत	चिन्वीयाताम्	चिन्वीरन्

तन् આ૦ ભૂત૦			चि આ૦ આજ્ઞા૦		
તૃ૦ अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत	चिनुताम्	चिन्वाताम्	चिन्वता.
દ્વિ૦ अतनुथा·	अतन्वाथाम्	अतनुध्वम्			

तन् આ૦ વર્ત૦			तन् આ૦ આજ્ઞા૦		
પ્ર૦ तन्वे	तनुवहे–न्वहे	तनुमहे–न्महे	तनवै	तनवावहै	तनवामहै
દ્વિ૦ तनुषे	तन्वाथे	तनुध्वे	तनुष्व	तन्वाथाम्	तनुध्वम्
તૃ૦ तनुते	तन्वाते	तन्वते	तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्

૧. ૫મા ગણના ધાતુનો વિકરણ પ્રત્યય नु ને ૮મા ગણના ધાતુનો उ છે

૨. કેટલાક પ્રત્યયો પર છતા ધાતુમા અન્ત્ય સ્વર ને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે કે એવો બીજો ફેરફાર થાય છે, ને કેટલા પ્રત્યય પર છતા થતો નથી. ગુણ કે વૃદ્ધિનો વિકાર કે ફેરફાર કરાવનાર પ્રત્યયો **विकारक** ને ન કરાવનારા **अविकारक** કહેવાય છે

૩ **વિકારક પ્રત્યયો**—પરસ્મૈપદ પ્રત્યયોમા એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક છે, દ્વિવચન ને બહુવચનના અવિકારક છે

અપવાદ— (૧) આજ્ઞાર્થે પ્રથમ પુરુષ દ્વિવચન ને બહુવચનના પ્રત્યયો વિકારક છે.

(૨) આજ્ઞાર્થે દ્વિતીય પુરુષ એકવચન ને વિધ્યર્થના એકવચનના પ્રત્યયો અવિકારક છે

અર્થાત્, પરસ્મૈપદમા વર્તમાનકાળ ને ભૂતકાળના ત્રણે પુરુષોના એ૦ વ૦ પ્રત્યયો તથા આજ્ઞાર્થ પ્રથમ પુરુષના ત્રણે વચનના પ્રત્યયો અને તૃતીય પુરુષનો એ૦ વ૦નો પ્રત્યય, એટલા વિકારક છે, બાકીના અવિકારક છે

૪. આત્મનેપદ પ્રત્યયોમા આજ્ઞાર્થ પ્રથમ પુરુષના ત્રણે વચનો વિકારક છે, તે સિવાય બાકીના, ચારે કાળ ને અર્થના, પ્રત્યયો અવિકારક છે.

૫. વર્ત૦, આજ્ઞા૦, ને ભૂત૦ના પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો ૧લા વર્ગના ગણમા છે તેવાજ છે. વિધ્ય૦ના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે —

પ્ર૦	याम्	याव	याम
દ્વિ૦	या·	यातम्	यात
તૃ૦	यात्	याताम्	यु

૬. तनु–आप्नुहि—આજ્ઞા૦ દ્વિ૦ પુ૦ એ૦ વ૦નો પ્રત્યય हि છે સ્વરાન્ત ૫–મા ગણના ધાતુમા ને ૮મા ગણના બધા ધાતુમા એ हि લોપાય છે

૭. ૧લા વર્ગના ગણમા આત્મનેપદ પ્રત્યયોમા નીચેના ફેરફાર થાય છે:—

तृ० ब० व०માથી नकार લોપાય છે. इथे, इते, इथाम्, ને इताम्ને બદલે आथे, आते, आथाम्, ને आताम् થાય છે

૮ चिनुव–न्व, आप्नुव—व् ને म्થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતા વિકરણના उની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન ન હોય તો તે उ વિકલ્પે લોપાય છે.

૯. चिन्वन्ति, आप्नुवन्ति—વિકરણના उની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યયો પર છતા उનો उव् થાય છે.

कृ ઉ.

	પર० વર્ત०			આત્મ० વર્ત०		
प्र०	करोमि	कुर्वः	कुर्मः	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे
द्वि०	करोषि	कुरुथः	कुरुथ	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
तृ०	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
	પર० આજ્ઞા०			આત્મ० આજ્ઞા०		
प्र०	करवाणि	करवाव	करवाम	करवै	करवावहै	करवामहै
द्वि०	कुरु	कुरुतम्	कुरुत	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
तृ०	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
	પર० ભૂત०			આત્મ० ભૂત०		
प्र०	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि
द्वि०	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
तृ०	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
	પર० વિધ્ય०			આત્મ० વિધ્ય०		
तृ०	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्

૧૦. कृ ધાતુનું વિકારક અંગ कर् ને અવિકારક અંગ कुर् છે

૧૧. व् ને म्થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતા कृ ધાતુના વિકરણ उનો નિત્ય લોપ થાય છે, પરસ્મૈપદ વિધ્યર્થના પ્રત્યયો પર છતા પણ વિકરણ उનો નિત્ય લોપ થાય છે.

साधु कृतमनेन विद्यापरिग्रहार्थं पुत्रान् काशीं प्रहिण्वता ।
तात ! श[illegible]न्तलाविरहितं शून्यमिव वनं प्रवेष्टुं न शक्नुमः ।
विदुषां यशांसि कवयो दिक्षु प्रत[illegible] ।
अहो ! देवी भानुमती सखीभ्यां सह किमपि मन्त्र[illegible]माणा तिष्ठति ।

भवतु । लताजालेनान्तरितः शृणोमि तावदासां विश्रम्भालापम् ।
अद्य पौर्णमासीति मया चन्द्रपूजा सायं कर्तव्या । तस्मात् पूजार्थं
सख्या उद्याने पुष्पाण्यवचिन्वाताम् ।
द्रष्टव्यानां परं न दृष्टं मयातश्चक्षुःफलं नैवाप्नवम् ।
एकदा पुत्रमाहूय शत्रून् हन्तुमपरिमितबलानुगतं चिरन्तनेरमात्यै-
र्महासामन्तैश्च कृत्वा साभिसारमुत्तरापथं प्राहिणवम् ।
निर्बला बलिनो युद्धे न कदापि धृष्णुयुः ।
भगवति सरस्वति! तव चरणं शरणं प्रपद्ये ।

विद्या विवादाय धनं मदाय
शक्तिः परेषां परपीडनाय ।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्
ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥
कुलीनैः सह संपर्कं पण्डितैः सह मित्रताम् ।
ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ।
मा कुरु जनधनयौवनगर्वं हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा ब्रह्मपदं त्वं प्रविश विदित्वा ॥

તે કન્યા વાડીમા ઝાડો પરથી ફૂલ ચૂંટે છે
ઉધમથી કોણ કાર્ય સાધી નહિ શકે ?
પુસ્તકો લાવવા તેમણે તેને કાશી મોકલ્યો.
ઉધમ કરનારા ફળ મેળવે છેજ.
હવે આપણે ગુરુનો ઉપદેશ સાભળીએ
તમારે એકેકે અહિ આવવુ, બબ્બેએ નહિ.
ભગવન્, હુ તમારે શરણે આવુ છુ
નબળો હતો તોપણ તેણે તે જબરા માણસને પોતાની સાથે લડવા
બોલાવ્યો ને તેટલા માટે હાર્યો

---

૧ कर्मं૦નુ અને बहु૦ स૦નુ પર્વપદ હોય ત્યારે महत्નુ महा થાય છે.

નામ.

अध्वर्यु (પું०)–યાજ્ઞિક ગોર

अमात्य (**अमात्य**) (પુ०)–રાજાની સાથે રહેનાર પ્રધાન (**अमा** અ० સહ, સાથે+**त्य** પ્રત્યય) [માર્ગ

उत्तरापथ (**उत्तरापथ**) (પુ०)–ઉત્તર

उद्यान (**उद्यानम्**) (ન०)–બાગ

कृपा (સ્રી०)–કૃપા, મહેરબાની

कुलीन (**कुलीन**) (પુ०)–કુલવાન્ પુરૂષ.

क्रम (**क्रम**) (પુ०)–ક્રમ, અનુક્રમ

खल (**खल**) (પું०)–ખળ, લુચ્ચો માણસ

गर्व (**गर्व**) (પું०)–અભિમાન.

चक्षुःफल (**चक्षुःफलम्**) (ન०)–(**तत्पु०** **चक्षुस्** ન० આખ+**फल** ન०) આખનુ ફળ (આખે જે ઉત્તમ વસ્તુ જોવી જોઈએ તે જોવી તે)

चन्द्रपूजा (**तत्पु०**, **चन्द्र** પુ०+**पूजा** સ્રી०)–ચન્દ્રની પૂજા.

ज्ञाति (પુ०)–સગાવહાલા.

धनुर्धर (**धनुर्धर**) (પું०)–ધન્વી, ધનુષ્ ધારણ કરનાર

निमेष (**निमेष**) (પું०)–આખનો પલકારો (**निमेषात्** પલકારામાં)

नियोग(**नियोग**) (પું०)–સોંપેલું કામ

नीति (સ્રી०)–નીતિ

परपीडन (**परपीडनम्**) (ન०) (**कर्म०**, **पर** વિ० અતિશય + **पीडन** ન०)–અતિશય પીડવુ તે

पार्थ (**पार्थ**) (પું०)–અર્જુન

पौर्णमासी (સ્રી०)–પુનેમ.

बल (**बलम्**) (ન०)–સૈન્ય.

ब्रह्मपद (**ब्रह्मपदम्**) (ન०) (**ब्रह्मन्** ન० બ્રહ્મ+**पद** ન० સ્થાન)–બ્રહ્મનું સ્થાન [નામ છે

भानुमती (સ્રી०)–દુર્યોધનની રાણીનું

भूति (સ્રી०)–વૈભવ, આબાદી.

मद (**मद**) (પુ०)–અહંકાર

महिमन् (પું०)–મહિમા

मेल (**मेल**) (પું०)–સંસર્ગ, મેળાપ

यज्ञ (**यज्ञ**) (પુ०)–યજ્ઞ

योगेश्वर (**योगेश्वर**) (પું०)–યોગનો ઈશ્વર, શ્રીકૃષ્ણ

यौवन (**यौवनम्**) (ન०)–જુવાની

लताजाल (**लताजालम्**) (ન०) (**लता** સ્રી०+**जाल** ન०)–વેલાની જાળ

वपुस् (ન०)- શરીર

विजय (**विजय**) (પું०)–વિજય

विश्रम्भालाप (પુ०)–(**तत्पु०**, **विश्रम्भ** પુ० વિશ્વાસ+**आलाप** પું० સંભાષણ)–વિશ્વાસયુક્ત સભાષણ, વિશ્વાસની વાતો

विवाद (**विवाद**) (પુ०)–તકરાર

सरस्वती (સ્રી०)–વાણી

सामन्त (**सामन्त**) (પું०)–તાબેનો રાજા.

सोम (**सोम**) (પુ०)–સોમ નામની વેલીનો રસ.

વિશેષણ.

अनुयात (**अनु** + **या** ૨ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–પાછળ ગયલું [છુપાયલું.
अन्तरित (**अन्तर्** + **इ**નો ભૂ૦ કૃ૦)–
अपरिमित (**अ** + **परिमित**, **परि**+**मा**–નો ભૂ૦ કૃ૦)–થોડું નહિ તેવું, ઘણું
चक्रवर्तिन्– ચક્રવર્તી, સાર્વભૌમ
चिरन्तन–ઘણા વખતનું
दुष्कर–કરવુ મુશ્કેલ એવું
द्रष्टव्य–જોવા લાયક [બળરહિત.
निर्बल (**बहु०**)–જતુ રહ્યું છે બળ જેમાથી,
पर–અન્ય, ઉત્તમ

बलिन्–બળવાન્
मायामय (**माया** સ્ત્રી૦ કપટ, **मय** વિકાર-વાચક પ્રત્યય=ભરેલું, બનેલું)–માયાનું બનેલું, અસત્
विपरीत (**वि** + **परि** + **इ**નો ભૂ૦ કૃ૦)–ઉલટું
विरहित (**वि**+**रह्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–વિનાનું
साभिसार(**बहु०**, **स**–સહ + **अभिसार** પું૦ અનુયાયી)–અનુયાયીની સહિત
सावशेष (**बहु०**, **स** + **अवशेष** પું૦)–શેષસહિત, સંપૂર્ણ.

ધાતુ.

अशून्यम्+**कृ** (૮ ગ૦ ઉ૦)–સૂનું નહિ એવું કરવુ, બજાવવું.

आप् (**आप्नोति**) (૫ ગ૦ પ૦)–મેળવવું; **प्र** કે **अव** સાથે–મેળવવું

कृ (**करोति-कुरुते**) (૮ ગ૦ ઉ૦)–કરવું
चि (**चिनोति-चिनुते**) (૫ ગ૦ ઉ૦)–એકઠુ કરવુ; **वि**, **सम्**, કે **अव** સાથે–એકઠુ કરવુ.

तन्–(**तनोति-तनुते**) (૮ ગ૦ ઉ૦)–ફેલાવવુ, **प्र**, **वि**, કે **सम्** સાથે–ફેલાવવુ

धृष् (**धृष्णोति**) (૫ ગ૦ પ૦)–લડવા બોલાવવુ

मन्त्र् (**मन्त्रयते**) (૧૦ ગ૦ આ૦)–મસલત કરવી, વિચાર કરવો.

शक् (**शक्नोति**) (૫ ગ૦ પ૦)–શકવુ
शरणं कृ (૮ ગ૦ ઉ૦)–શરણ જવું
श्रु (**शृ**) (**शृणोति**) (૫ ગ૦ પ૦)–સાભળવુ
साध् (**साध्नोति**) (૫ ગ૦ પ૦)–સાધવું.
सु (**सुनोति-सुनुते**) (૫ ગ૦ ઉ૦)–રસ કાઢવો [**प्र** સાથે–મોકલવું.
हि (**हिनोति**) (૫ ગ૦ પ૦)–મોકલવું,

અવ્યય

आहूय (**आ**+**ह्वे** ૧ ગ૦ પ૦નો અવ્ય૦ કૃ૦)–બોલાવીને.
एकदा–એકવાર. [સવા
प्रवेष्टुम् (**प्र**+**विश्**નો હેત્વ૦ કૃ૦)–પે-

विदित्वा (**विद्**નો અવ્ય૦ કૃ૦)–જાણીને.
विद्यापरिग्रहार्थम् (**चतुर्थीतत्पु०**, **अर्थ** સાથે ચતુર્થ્યન્ત સમાસ પામે છે, તે [1]નિત્યસમાસ છે, વૈકલ્પિક નથી;

---

૧ **नित्यसमास** માટે ગદ્યસંગ્રહ પર ટિપ્પણીમા **दर्शनार्थम्** પર ટિપ્પણી જુઓ કે ૩૨મો પાઠ જુઓ.

विद्याया परिग्रह विद्यापरिग्रह विद्यापरिग्रहाय इद यथा स्यात् तथा)- વિદ્યાના સ્વીકાર માટે, વિદ્યાગ્રહણ કરવા માટે.
साधु-સારૂ, ઠીક
सायम्-સાંજે
स्तोतुम् (स्तुનો હેત્વ૦ કૃ૦)-સ્તુતિ કરવા
हन्तुम् (हन्નો હેત્વ૦ કૃ૦)-હણવા
हित्वा (हाનો અવ્ય૦ કૃ૦)-તજીને

પાઠ ૨૬મો.

નવમા ગણના ધાતુઓ

प्राय आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणा —ઘણું કરીને આકૃતિને અનુગ્રહ કરે છે ગુણો—ઘણું કરીને ગુણો આકૃતિને અનુસરે છે

त्वदर्थं महाजवमश्वमक्रीणा•—તારે માટે મોટા વેગવાળો અશ્વ મેં ખરીદો—મેં તારે માટે મોટો વેગવાળો અશ્વ ખરીદો

प्रीणाति य सुचरितै पितर स पुत्र.—ખુશ કરે છે જે સારા ચરિતો વડે પિતાને તે પુત્ર—જે સારા ચરિતો વડે પિતાને ખુશ કરે છે તે પુત્ર છે.

पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मान पुनीमहे—પુણ્ય આશ્રમના દર્શન વડે આત્માને આપણે પવિત્ર કરીએ (तावत् વાક્યભૂષા માટે છે)

इत शिलातलैकदेशमनुगृह्णातु वयस्य —આ શિલાના એક ભાગને અનુગ્રહ કરે મિત્ર—મિત્ર આ શિલાના એક ભાગનો અનુગ્રહ કરે (ભાગ પર બેસે) (इतः=इमम्).

शतं मुष्णाति देवदत्तम्—સો તે ચોરે છે દેવદત્તને—તે દેવદત્ત પાસેથી સો રૂપીઆ ચોરે છે (मुष् ધાતુ દ્વિકર્મક છે)

हे राजन्! एतां क्षितिधेनु दोग्धुमिच्छसि चेद्वत्समिवामु लोकं पुषाण—હે રાજન્, આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહવા ઇચ્છે છે જો (દોહવા ઇચ્છતો હોય તો) વાછરડા જેવા આ લોકને રક્ષણ કર.

આ પાઠમા ૯મા ગણના ધાતુના રૂપોના દાખલા છે

क्री ૯ ગ० ઉ०

	પર૦ વર્ત૦			આત્મ૦ વર્ત૦		
प्र०	क्रीणामि	क्रीणीव	क्रीणीम	क्रीणे	क्रीणीवहे	क्रीणीमहे
द्वि०	क्रीणासि	क्रीणीथ	क्रीणीथ	क्रीणीषे	क्रीणाथे	क्रीणीध्वे
तृ०	क्रीणाति	क्रीणीत	क्रीणन्ति	क्रीणीते	क्रीणाते	क्रीणते

	પર૦ આજ્ઞા૦			આત્મ૦ આજ્ઞા૦		
प्र०	क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम	क्रीणै	क्रीणावहै	क्रीणामहै
द्वि०	क्रीणीहि	क्रीणीतम्	क्रीणीतम्	क्रीणीष्व	क्रीणाथाम्	क्रीणीध्वम्
तृ०	क्रीणातु	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु	क्रीणीताम्	क्रीणाताम्	क्रीणताम्

પર૦ ભૂત૦

प्र०	अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीम
द्वि०	अक्रीणा	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत
तृ०	अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्

આત્મ૦ ભૂત૦

प्र०	अक्रीणि	अक्रीणीवहि	अक्रीणीमहि
द्वि०	अक्रीणीथा	अक्रीणाथाम्	अक्रीणीध्वम्
तृ०	अक्रीणीत	अक्रीणाताम्	अक्रीणत

પર૦ વિધ્ય૦

प्र०	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाव	क्रीणीयाम
द्वि०	क्रीणीया	क्रीणीयातम्	क्रीणीयात
तृ०	क्रीणीयात्	क्रीणीयाताम्	क्रीणीयु

આત્મ૦ વિધ્ય૦

प्र०	क्रीणीय	क्रीणीवहि	क्रीणीमहि
द्वि०	क्रीणीथा	क्रीणीयाथाम्	क्रीणीध्वम्
तृ०	क्रीणीत	क्रीणीयाताम्	क्रीणीरन्

૧ આ રૂપો ઉપરથી જણાશે કે ૯મા ગણના ધાતુનો મૂળ વિકરણ પ્રત્યય ना છે, તેનુ અવિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતા नी, ને અવિકારક સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતા न् થાય છે

૨ पुषाण, मुषाण—पुष्, मुष् જેવા વ્યંજનાન્ત ધાતુનું પરસ્મૈપદ આજ્ઞાર્થ द्वि० ए० વ૦નું રૂપ ધાતુને आन લગાડવાથી થાય છે.

૩ बन्ध्–बध्नाति, ग्रन्थ्–ग्रथ्नाति—ધાતુના ઉપાન્ત્ય અનુનાસિકનો વિકરણ પ્રત્યય પર છતા લોપ થાય છે

૪ पू पुनाति, लुनाति, धुनाति, स्तृणाति, वृणाति—पू, लू, धू, स्तॄ, वृ, જેવા કેટલાક ધાતુનો અન્ત્ય સ્વર વિકરણ પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ થાય છે

सूत ! चोदयाश्वान् । पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे ।
कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैनमन्तरा प्रतिबध्नीतम् ।
मूढः खल्वयं दुरात्मा सुयोधनो वासुदेवं भगवन्तं स्वेन रूपेण कथं जानातु ।
अहो कल्याणपरंपरा । सत्योऽयं जनप्रवादो यद् विपद्विपदं संपत्संपदमनुबध्नाति ।
प्रियवयस्यादार्यमाणवकाज्जानीहि तावदस्यात्कण्ठाकारण[१] ।
अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुः ।
न च प्रयोजनमन्तरा चाणक्यः स्वप्नेऽपि चेष्टते ।
हरिमन्तरेण न सुखम् ।
तिलेभ्यः प्रतियच्छाति माषान् ।
अनुदिवसं परिहीयसेऽङ्गैः ।
ओजस्वितया न परिहीयते शच्योर्वशी ।
आरोग्यकामः पथ्यमश्नीयात् ।
अनेन बलिना सार्धं कथं विगृह्णीयाम् ।
काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ।
मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ।

इच्छया कुरुते देहमिच्छया वितनुर्भवेत् ।
क्रीडते भगवाँल्लोके बालः क्रीडनकैरिव ॥
मैत्रिं बधान सुग्रीवे राक्षसेन्द्रं गृहाण वा ।
अशान भरताद् भोगान् लक्ष्मणं प्रवृणीष्व वा ॥
सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति नरास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति
ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः
समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥

---

१. રાવણના મરણ પછી રામે સીતાને એ વચન કહ્યું છે

यत्कृतेऽरीन् व्यगृ[illegible]म समुद्रमतराम च ।
सा हतेति वदन् राममुपातिष्ठन्मरुत्सुतः ॥
सहसैव भुजङ्गपाशवान् विनिगृ[illegible]ाति न यावदन्तकः ।
अभयं कुरु तावदाशु मे [illegible] पुनः किमौषधैः ॥

વિધારૂપી ધન બહુ કલ્યાણ પોષે છે
પુત્રે સારાં આચરણ વડે પિતાને ખુશ કરવો
દેવોએ સમુદ્રમાંથી અમૃત વલોવ્યું
મેં બહુ મૂલ્યે આ પુસ્તક ખરીદ્યું
તે સ્ત્રી વાત કહે છે, તેને વચ્ચે અટકાવશો મા
દુ ખો ઉપરા ઉપરિ આવે છે, એ કહેવતનું સત્ય આજ મેં જાણ્યુ
ભીમ દુર્યોધનથી બળમાં ઊતરતો નહોતો
તમને દરરોજ ઘસાતા જોઈ હું દિલગીર છુ

નામ.

अनुक्रम (अनुक्रमः) (પુ૦)–અનુક્રમ.
अन्तक (अन्तकः) (પું૦)–યમ
अभय (अभयम्) (ન૦) - અભય, ભયનો અભાવ.
उत्कण्ठाकारण (ન૦) (उत्कण्ठा સ્ત્રી૦ ચિન્તા+कारण ન૦)–ચિન્તાનું કારણ
एकदेश (एकदेश) (પુ૦)–એક ભાગ
ओजस्विता (સ્ત્રી૦)–તેજસ્વીપણું
कमण्डलु (પુ૦, ન૦)–કમંડળ.
कल्याणपरंपरा (સ્ત્રી૦) (कल्याण ન૦ +परंपरा સ્ત્રી૦ હાર)–કલ્યાણની પરંપરા, એક પછી એક આવતું કલ્યાણ
क्रीडनक (क्रीडनकम्) (ન૦)–રમકડું.
क्षिति (સ્ત્રી૦)–પૃથ્વી.
क्षीरनिधि (પું૦)–દૂધનો દરિયો
चाणक्य (चाणक्य)(પું૦)–ચન્દ્રગુપ્ત રાજાના પ્રધાનનું નામ.
जनप्रवाद (પુ૦) (जन પું૦+प्रवाद પું૦ કહેવત)–લોકોની કહેવત.
जव (जव) (પું૦)–વેગ.
तिल (तिल) (પું૦)–તલ
तोय (तोयम्) (ન૦)–પાણી
दोष (दोष) (પું૦)–દોષ
भरत (भरत) (પું૦)–ભરત.
भुजङ्गपाश (પુ૦) (कर्म०, भुजङ्ग પું૦ સર્પ+पाश પું૦)–સર્પરૂપી પાશ.
भोग (भोग) (પુ૦)–ભોગ, સુખ.
मधुव्रत (मधुव्रत) (પુ૦) (बहु०, मधु ન૦ મધ+व्रत ન૦)–મધમાખી.
मरन्द (मरन्द) (પું૦)–પુષ્પરસ.
मरुत्सुत (मरुत्सुत) (પું૦) (मरुत् પું૦ પવન + सुत પું૦ પુત્ર)–પવનનો પુત્ર મારુતિ, હનુમાન્.

माणवक (**माणवक**) (પુ૦)-પુરુષનું નામ છે (આ સ્થળે વિદૂષકનુ નામ છે)
माष (**माष**) (પુ૦)-અડદ
मूल्य (**मूल्यम्**) (ન૦)-કિંમત
राक्षसेन्द्र (પુ૦) (**राक्षस** પું૦ + **इन्द्र** પુ૦ શ્રેષ્ઠ, રાજા)-રાક્ષસોનો રાજા, વિભીષણ
वत्स (**वत्स**)-વાછરડો
वासुदेव (**वासुदेव**) (પુ૦)-વસુદેવના પુત્ર, શ્રીકૃષ્ણ
शची (સ્ત્રી૦)-ઇન્દ્રાણી
शिलातल (**शिला** સ્ત્રી૦+**तल** પુ૦, ન૦)-પત્થરની સપાટી
सुग्रीव (**सुग्रीव**) (પુ૦)-સુગ્રીવ
सुचरित (**सु**-સારૂ) (ન૦)-સારૂ ચરિત.
सुधा (સ્ત્રી૦)-અમૃત
सुयोधन (**सुयोधन**) (પું૦)-દુર્યોધન.
स्वप्न (**स्वप्न**) (પુ૦)-સ્વપ્ન, સમણું.

વિશેષણ

अपेय-પીવા લાયક નહિ એવુ
आरोग्यकाम (બહુ૦, **आरोग्य** ન૦ તંદુરસ્તી+**काम** પુ૦ ઇચ્છા)-આરોગ્ય ઇચ્છનાર
आर्य-પૂજ્ય
कृतविद्य (બહુ૦, **कृत**, કરેલુ, સપાદન કરેલુ +**विद्या** સ્ત્રી૦)-સપાદન કરી છે વિદ્યા જેણે એવુ, વિદ્વાન્
गतजीव (બહુ૦, **गत**, **गम्**નો ભૂ૦ કૃ૦ ગયલું+**जीव** પુ૦)-ગયો છે જીવ જેનો, મુએલુ
गुणज्ञ-ગુણનો જાણનાર, ગુણની બુજ સમજનાર (ઉપપદસ૦[1], **गुण जानातीति गुणज्ञ**)
दुरात्मन् (બહુ૦, **दुर्**-દુષ્ટ+**आत्मन्** પુ૦)-દુષ્ટ આત્માવાળો, ક્રૂર
निर्गुण (બહુ૦, **निर्** નિર્ગત+**गुण** પું૦)-જતા રહ્યા છે ગુણ જેમાથી, ગુણરહિત, (**निर्गता गुणा यस्मात् स निर्गुण**).
बलिन्-બળવાન્
मार्मिक-મર્મ-અદરનો ગુણ જાણનાર.
वितनु (બહુ૦)-વિગત છે શરીર જેનું, શરીરરહિત (**विगता तनुर्यस्य स वितनु**)
समारब्ध (**सम्**+**आ**+**रभ्** ૧ ગ૦ આ૦-નો ભૂ૦ કૃ૦)-આરભેલું
सुवर्णपुष्पित-સુવર્ણના પુષ્પયુક્ત થયલું.
सुस्वादु-બહુ સ્વાદિષ્ટ.

ધાતુ

अश् (**अश्नाति**) (૯ ગ૦ પ૦)-ખાવુ
उप+स्था (**उपतिष्ठति**) (૧ ગ૦ પ૦)-પાસે ઊભા રહેવુ
क्री (**क्रीणाति-णीते**) (૯ ગ૦ ઉ૦)-ખરીદવુ, **वि**[2] સાથે-વેચવુ
ग्रन्थ् (**ग्रथ्नाति**) (૯ ગ૦ પ૦)-ગૂંથવું.

---

૧. એ એક જાતનો तत्पु૦ स० છે નામ અને ધાતુ ઉપરથી થયલા રૂપનો એવો ઉપપદ સમાસ થાય છે

૨ विक्रीणीते, परिक्रीणीते, अवक्रीणीते-वि, परि, કે अवपूर्वक क्री આત્મ૦ છે ધાતુ ઉભય૦ હોય તો જ્યારે ક્રિયાનુ ફળ કર્તાને—ક્રિયાના કરનારને (आत्मने) મળતુ હોય ત્યારે આત્મને૦ પ્રત્યયો લે છે, અને તે ફળ બીજાને (परस्मै) મળતુ હોય ત્યારે પર૦ પ્રત્યયો લે છે વિ, પરિ, કે अव ઉપસર્ગપૂર્વક क्री, ક્રિયાનુ ફળ અન્યને મળતુ હોય તોપણ, આત્મ૦ છે.

ग्रह् [गृह्] (गृह्णाति-ह्णीते) (૯ ગ૦ ઉ૦)-પકડવુ, वि+नि સાથે-પકડવુ, अनु સાથે-અનુગ્રહ-કૃપા કરવી, वि સાથે-વિગ્રહ-લડાઈ કરવી

चुद् (चोदयति) (૧૦ ગ૦ ૫૦)-હાકવુ, પ્રેરવુ [કરવુ

चेष्ट् (चेष्टते) (૧ ગ૦ આ૦)-કામ

ज्ञा [जा] (जानाति-नीते) (૯ ગ૦ ઉ૦)-જાણવુ

धू [धु] (धुनाति-नीते) (૯ગ૦ ઉ૦)-કંપવુ

परि+हा (कर्म० परिहीयते)-૧. તજવુ, ક્ષીણ થવુ, ૨ ઊતરતા થવુ

पुष् (पुष्णाति) (૯ ગ૦ ૫૦)-પોષવુ

पू [पु] (पुनाति-नीते) (૯ ગ૦ ઉ૦)-પવિત્ર કરવુ.

प्रति+दा [यच्छ्] (प्रतियच्छति) (૧ ગ૦ ૫૦)-અદલબદલ કરવુ (એને યોગે ૫૦ વિ૦ વપરાય છે).

प्र+भू (प्रभवति) (૧ ગ૦ ૫૦)-ઉત્પન્ન થવુ [કરવું

प्री (प्रीणाति) (૯ ગ૦ ૫૦)-ખુશ

बन्ध् (बध्नाति) (૯ ગ૦ ૫૦)-બાધવું, રચવુ, प्रति સાથે-પ્રતિબન્ધ-હરકત કરવી, अनु સાથે-પાછળ જવુ, જોડાવવુ

मन्थ् (मथ्नाति) (૯ ગ૦ ૫૦)-વલોવવુ (द्विकर्मक છે)

मुष् (मुष्णाति) (૯ ગ૦ ૫૦)-ચોરવું (द्विकर्मक છે) [કાપવું.

लू [लु] (लुनाति-नीते) (૯ ગ૦ ઉ૦)-

वृ [वृ] (वृणाति-णीते) (૯ ગ૦ ઉ૦) કે प्र સાથે-વરવુ, પસંદ કરવુ

स्तॄ [स्तृ] (स्तृणाति-णीते) (૯ ગ૦ ઉ૦)-પાથરવુ

અવ્ય૦.

अनुदिवसम् (अव्य०)-દરરોજ

अन्तरा-૧ વચમા, ૨ વિના (એને યોગે द्वि० व० વપરાય છે)

अन्तरेण-વિના (એને યોગે द्वि० व० વપરાય છે)

आशु-જલદી.

आसाद्य (आ + सद्‌ના પ્રેરકનો અવ્ય૦ કૃ૦)-પ્રાપ્ત કરીને

यत्कृते (यद् જે + कृते અ૦ લીધે)-જેને લીધે.

सहसा-એકદમ

सेवितुम् (सेव्‌પરથી)-સેવવા.

પાઠ ૨૭મો.

બીજા ગણના ધાતુઓ

आयुष्मानेधि—આયુષ્વાળો થા—તું દીર્ઘાયુ થા.

हा कमुपैमि शरणम्—અરે, કોને જાઉં શરણ—અરે, હું કોને શરણ જાઉં ?

---

૧ गृह्णाति, जिनाति-ग्रह् ને જ્યા (૯ ગ૦ ૫૦) ' વૃદ્ધ થવુ ' સંપ્રસારણ લે છે, સંપ્રસારણ પછીનો સ્વર લોપાય છે

आत्मानं रथिनं विद्धि—આત્માને રથી જાણ.

अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति—નમસ્કાર કરીને ગુરુને તેણે કહેવું, શિખવ, હે ભગવન્, એમ—શિખવો એમ કહેવુ. (अधि+इનો અર્થ અહિં ‘ શિખવવુ ’ થાય છે).

यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे—જે જે પાપ હણ, હે જગન્નાથ, નમ્રનુ તે મારૂં—(જે જે મારા નમ્રનુ પાપ (હોય) તે હણ) (यद् यद्‌ની પછી तद् तद् કે तद् આવે છે).

न गृह गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते—નથી ઘરને ઘર એમ તેઓ કહે છે (ઘરને ઘર કહેતા નથી), ઘરવાળી ઘર કહેવાય છે.

शान्ता मुनयः सुख शेरते—શાન્ત મુનિઓ સુખે સુએ છે.

આ પાઠમા બીજા ગણના કેટલાક ધાતુના દાખલા છે

બીજા ગણમા વિકરણ પ્રત્યય નથી

अस् पर०

વર્ત૦

द्वि०	असि	स्थ	स्थ

આજ્ઞા૦				ભૂત૦		
२ पु०	एधि	स्तम्	स्त	२ पु० आसी	आस्तम्	आस्त
३ पु०	अस्तु	स्ताम्	सन्तु	३ पु० आसीत्	आस्ताम्	आसन्

૧ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા अस् ધાતુનો अ લોપાય છે आज्ञा० द्वि० ए० व०नुं રૂપ एधि છે. भूत० द्वि० ए० व० आसी ને तृ० ए० व०नुं રૂપ आसीत् છે सि પ્રત્યય પર છતા अस्‌નો स् લોપાય છે

नु पर ०

વર્ત૦				ભૂત૦		
२ पु०	नौषि	नुथ	नुथ	१ पु० अनवम्	अनुव	अनुम
३ पु०	नौति	नुत	नुवन्ति	३ पु० अनौत्	अनुताम्	अनुवन्

૨ नौति, अनवम्—उકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય उની વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પર છતા વૃદ્ધિ થાય છે

૩. नुवन्ति, अनुवन्—સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના અન્ત્ય उ કે ऊનો उव् થાય છે.

इ पर०

વર્ત૦				આજ્ઞા૦			
२ पु०	एषि	इथ	इथ	१ पु०	अयानि	अयाव	अयाम
पु०	एति	इतः	यन्ति	३ पु०	एतु	इताम्	यन्तु

ભૂત૦				વિધ્ય૦			
३ पु०	ऐत्	ऐताम्	आयन्	३ पु०	इयात्	इयाताम्	इयुः
१ पु०	आयम्	ऐव	ऐम				

आ + इ + अन् = आ + य् + अन् (यन्) = आयन् आ + इ + अम् = आ + ए + अम् = आ + अयम् = आयम्

४ इ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા य् થાય છે

अधि इ आत्म०

વર્ત૦				આજ્ઞા૦			
१ पु०	अधीये	अधीवहे	अधीमहे	१ पु०	अध्ययै	अध्ययावहै	अध्ययामहै
३ पु०	अधीते	अधीयाते	अधीयते	३ पु०	अधीताम्	अधीयाताम्	अधीयताम्

ભૂત૦				વિધ્ય૦		
१ पु०	अध्यैयि	अध्यैवहि	अध्यैमहि	अधीयीय	अधीयीवहि	अधीयीमहि
३ पु०	अध्यैत	अध्यैयाताम्	अध्यैयत			

अधीयते—इ + अते = इयते, अधि + इयते = अधीयते

अध्ययै—इ + ऐ = ए + ऐ = अयै, अधि + अयै = अध्ययै

अध्यैयि—आ (આગમ) + इ + इ = आ + इयि = ऐयि, अधि + ऐयि = अध्यैयि.

अधीयीय—इ + ईय = इयीय, अधि + इयीय = अधीयीय

५ अधि+इ (आत्म०)–એ ધાતુના इનો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા इय् થાય છે

ब्रू उभ०

પર૦ વર્ત૦				આત્મ વર્ત૦		
३ पु०	ब्रवीति	ब्रूत	ब्रुवन्ति	ब्रूते	ब्रुवाते	ब्रुवते

પર૦ આજ્ઞા૦				આત્મ૦ આજ્ઞા૦			
२ पु०	ब्रूहि	ब्रूतम्	ब्रूत	१ पु०	ब्रवै	ब्रवावहै	ब्रवामहै

પર૦ ભૂત૦				આત્મ૦ ભૂત૦			
१ पु०	अब्रवम्	अब्रूव	अब्रूम	१ पु०	अब्रुवि	अब्रूवहि	अब्रूमहि
३ पु०	अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रुवन्	२ पु०	अब्रूथाः	अब्रुवाथाम्	अब्रूध्वम्

વિધ્ય૦ **ब्रूयात्**—**ब्रुवीत** ३ पु० ए० व०.

૬ **ब्रवीति, ब्रवीतु, अब्रवम्**—**ब्रू** ધાતુમા વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યયો પૂર્વે **ई** આગમ ઉમેરાય છે

३ पु०	आह	आहतु	आहु
२ पु०	आत्थ	आहथु	

૭ એક અપૂર્ણ ધાતુ જેનો અર્થ 'કહેવુ' છે તેના પાચજ રૂપો છે તે વર્તમાન કાળ ३ પુ૦ના ત્રણ વચનોના ને २ પુ૦ એ૦ વ૦ ને દ્વિ૦ વ૦ના છે એ રૂપો **ब्रू** ધાતુના છે એમ પાણિનિ કહે છે

शी आत्म०

	વર્તે૦			આજ્ઞા૦		
३ पु०	शेते	शयाते	शेरते	शेताम्	शयाताम्	शेरताम्
१ पु०	शये	शेवहे	शेमहे	शयै	शयावहै	शयामहै
	ભૂત૦			વિધ્ય૦		
३ पु०	अशेत	अशयाताम्	अशेरत	शयीत	शयीयाताम्	शयीरन्

૮ **शी** ધાતુના ગણકાર્યવિશિષ્ટ[1] કાળ અને અર્થમા સર્વત્ર **ई**નો ગુણ થાય છે, અને વિધ્યર્થ સિવાયના બીજા ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળ અને અર્થમા ३ पु० ब० व०–ના પ્રત્યય પૂર્વે **र्** આગમ ઉમેરાય છે, એટલે **रते, रताम्**, અને **रत** પ્રત્યયો થાય છે

सू आत्म०

	વર્તે૦			આજ્ઞા૦		
१ पु०	सुवे	सुवहे	सूमहे	सुवै	सुवावहै	सुवामहै
	ભૂત૦			વિધ્ય૦		
३ पु०	असूत	असुवाताम्	असुवत	सुवीत	सुवीयाताम्	सुवीरन्

૯ **सुवै–सुवावहै–सुवामहै**—**सू** ધાતુમા આજ્ઞાર્થ પ્ર૦ પુ૦ના ત્રણે વચનોના પ્રત્યયો અવિકારક છે

हन् पर०

	વર્તે૦				આજ્ઞા૦		
*३ पु०	हन्ति	हत	घ्नन्ति	१ पु०	हनानि	हनाव	हनाम
२ पु०	हसि	हथ	हथ	२ पु०	जहि	हतम्	हत
१ पु०	हन्मि	हन्व	हन्म	३ पु०	हन्तु	हताम्	घ्नन्तु

[1] જે કાળ ને અર્થમા ધાતુને વિકરણ પ્રત્યય ઉમેરાય છે, એટલે ગણકાર્ય થાય છે, તે ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળ ને અર્થ કહેવાય છે, વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ, આજ્ઞાર્થ, ને વિધ્યર્થ એ એવા છે

* સંસ્કૃત વ્યાકરણમા આ ક્રમે પુરુષો લેવાય છે, તે પ્રથમ, મધ્યમ, ને ઉત્તમ પુરુષ કહેવાય છે.

	ભૂત૦				વિધ્ય૦	
३ पु०	अहन्	अहताम्	अघ्नन्	३ पु०	हन्यात्	हन्याताम् हन्यु:

૧૦ हन् ધાતુમા न્નો અન્ત સ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિકારક પ્રત્યય પર છતા લોપ થાય છે અને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા हમાના अનો લોપ થઈ ह् ને न् મળીને घ्न् થાય છે. આજ્ઞાર્થ ૨ પુ૦ એ૦ વ૦નું રૂપ जहि છે

विद् पर०

	વર્ત૦			વર્ત૦		
१ पु०	वेद्मि	विद्व	विद्म	वेद	विद्व	विद्म
२ पु०	वेत्सि	वित्थ	वित्थ	वेत्थ	विदथु	विद
३ पु०	वेत्ति	वित्त	विदन्ति	वेद	विदतु	विदु

	આજ્ઞા૦			આજ્ઞા૦		
१ पु०	वेदानि	वेदाव	वेदाम	विदाकरवाणि	विदाकरवाव	विदाकरवाम
२ पु०	विद्धि	वित्तम्	वित्त	विदाकुरु	विदांकुरुतम्	विदाकुरुत
३ पु०	वेत्तु	वित्ताम्	विदन्तु	विदाकरोतु	विदांकुरुताम्	विदाकुर्वन्तु

	ભૂત૦			વિધ્ય૦		
१ पु०	अवेदम्	अविद्व	अविद्म	विद्याम्	विद्याव	विद्याम
२ पु०	अवे:-अवेत्-द्	अवित्तम्	अवित्त			
३ पु०	अवेत्-द्	अवित्ताम्	अविदु			

૧૧ विद् ધાતુના વર્તમાનકાળના રૂપો પરોક્ષભૂતકાળના પ્રત્યય લગાડવાથી પણ થાય છે એ પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે

१ पु०	अ	व	म
२ पु०	थ	अथुस्	अ
३ पु०	अ	अतुस्	उस्

એ પ્રત્યયોમા એ૦ વ૦ના પ્રત્યયો વિકારક ને દ્વિ૦ વ૦ ને બ૦ વ૦ના પ્રત્યયો અવિકારક છે

૧૨ विद् ધાતુના આજ્ઞાર્થના રૂપો ધાતુને आम् લગાડી कृના આજ્ઞાર્થરૂપો વાપરવાથી પણ થાય છે.

૧૩ अवे-वेत्, अवेत्-द्— ભૂતકાળના ૨ પુ૦ એ૦ વ૦ના स् પ્રત્યય પર છતા द्કારાન્ત ધાતુના द्નો વિકલ્પે વિસર્ગ થાય છે

૧૪ अविदु —विद् ધાતુમા ભૂતકાળ ૩ પુ૦ બ૦ વ૦નો પ્રત્યય उस् છે

૧૫ विद्धि—અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજન પછી हि પ્રત્યય આવે તો हिनो धि થાય છે. हु (૩ ગ૦ ૫૨૦) ધાતુમાં પણ हिनो धि થાય છે.

नास्ति संदेहो महाप्रभावोऽयं राजर्षिः ।
यः पृष्टः सन् सत्यं मितं च ब्रूते स भृत्यो महीभुजामर्हः ।
अनेनाङ्गुलीयकेनोद्भिन्नकिरणकेसरेण कुसुमित इव तेऽग्रहस्तो भाति ।
प्रत्यूषस्युत्थाय ब्राह्मणाः शास्त्राण्यधीयीरन् ।
किं ब्रूथ । कुतोऽद्यापि ते तात इति । आः क्षुद्राः समरभीरवः !
कथमेव प्रलपतां वः सहस्रधा न दीर्णमनया जिह्वया ।
तमेव (परमात्मानम्) विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥
महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः ।
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ।
कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा ।

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी ।
साधिशेते कथं देवी ज्वलन्तीमधुना चिताम् ॥
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥
सरस्वतीं सदा वन्दे यदुपास्ति समुच्छ्रिताः ।
काव्यानि कुसुमानीव सुवते कविपादपाः ॥
कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम् ।
चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥
बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥

---

૧ अतिनो સંબન્ધ पति સાથે લેવો, अत्येति ઓળગી જાય છે, मृत्युने ઓળગી જાય છે—તરી જાય છે, એવો અર્થ છે. ઉપસર્ગો કેટલીક વખત પ્રાચીન સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં ક્રિયાપદથી છૂટા પડેલા હોય છે

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ॥
विपरीतेषु कालेषु परिक्षीणेषु बन्धुषु ।
त्राहि[1] मां कृपया कृष्ण शरणागतवत्सल ॥
नमो नमः कारणवामनाय
नारायणायामितविक्रमाय ।
श्रीशार्ङ्गचक्राब्जगदाधराय
नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥

જેમા આ અધિપતિ છે તે આશ્રમ ધન્ય છે.
હે ઈશ્વર ! મને અપરાધીને ઘોર નરકમાથી બચાવ
આપણે સવારે ઊઠી કાવ્યનુ અધ્યયન કરવુ જોઈએ
પંચવટીમા જવાને કયે માર્ગે જવુ તે કહે
ઋષિએ કહ્યું, રાજા, અમે સર્વ સ્થિતિમા સ્વસ્થ છીએ
યોગ્ય સમયે કરેલા પ્રયત્નો સફળ થાય છે
એ ઠીક કહ્યું છે કે બીજાનુ દુ ખ તે આપણુ દુ ખ નથી.
વ્યાકરણ શીખવા માટે તમે તમારા પુત્રને કાશી મોકલ્યો તે ઠીક કર્યું.

નામ

अङ्गुलीयक (अङ्गुलीयकम्) (ન૦)–વીટી, ઊર્મિકા

अग्रहस्त (अग्रहस्त) (પુ૦)–હાથનો આગલો ભાગ

अब्ज (अब्ज.–ब्जम्) (પુ૦, ન૦)–શંખ

अयन (अयनम्) (ન૦)–મોક્ષ

अर्जुन (अर्जुन) (પું૦)–અર્જુન

उपास्ति (સ્ત્રી૦)–ઉપાસના

कणाद (कणाद) (પુ૦)–વૈશેષિક દર્શનનો કર્તા.

कपिल (कपिल) (પું૦)–કપિલ મુનિ

कवीन्दु (પુ૦) (तत्पु०, कवि પું૦+ इन्दु પુ૦ શ્રેષ્ઠતાવાચક)–કવિશ્રેષ્ઠ

कारणवामन (પું૦) (तत्पु०, कारण ન૦ + वामन પું૦)–કારણાર્થે જેણે વામન અવતાર ધારણ કર્યા છે એવા વિષ્ણુ

---

1 त्राहिमા त्रा ધાતુ ગણ્યો છે, પણ ધાતુ त्रै ૧ ગ૦ આ૦ છે, त्रा નથી त्रायस्वने બદલે त्राहि આર્ષ પ્રયોગ છે

किरणकेसर (પું०, ન०) (**કર્મ०, किरण** ન०+**केसर** પુ०, ન० કેસર, પુષ્પના રેસા)–કિરણરૂપી કેસર (**किरणानि एव केसराणि किरणकेसराणि**)

क्षण (**क्षण**) (પું०)–ક્ષણ

गदा (સ્ત્રી०)–ગદા

गृहिणी (સ્ત્રી०)–ઘરવાળી, ઘરધણીઆણી, પત્ની

गोचर (**गोचर**) (પું०)–માગ

चक्र (**चक्रम्**) (ન०)–સુદર્શન ચક્ર

नवता (સ્ત્રી०)–નવાપણુ

पुरुषोत्तम (**पुरुषोत्तम**) (પું०) (**સપ્ત० તત્પુ०, पुरुष** પુ०+**उत्तम**)–પુરુષોમા ઉત્તમ, વિષ્ણુ (**पुरुषेषु उत्तम पुरुषोत्तम**)

प्रग्रह (**प्रग्रह**) (પું०)–લગામ, રશ્મિ

प्रत्यूषस् (ન०)–સવાર

प्रभाव (**प्रभाव**) (પુ०)–પ્રભાવ, મહિમા

प्रमा (સ્ત્રી०)–સત્ય જ્ઞાન, યથાર્થજ્ઞાન, જેવો પદાર્થ છે તેવુ તેનુ જ્ઞાન.

भृत्य (**भृत्य**) (પુ०)–સેવક.

मुनि (પુ०)–ઋષિ

महीभुज् (પુ०)–પૃથ્વીનો ભોગવનાર, રાજા

रथिन् (પુ०)–રથી

राजर्षि (પુ०) (**राजन्** પું०+**ऋषि** પું०)–૧. રાજર્ષિ, ક્ષત્રિય ઋષિ થયો હોય તે. ૨ ઋષિ જેવો રાજા.

विक्रम (**विक्रम**) (પું०)–પરાક્રમ

शय्या (સ્ત્રી०)–પથારી

शरण (**शरणम्**) (ન०)–શરણ

शार्ङ्ग (**शार्ङ्गम्**) (ન०)–શાર્ઙ્ગ, એક પ્રકારનુ વિષ્ણુનુ આયુધ

सदेह (**सदेह**) (પું०)–સંદેહ

समर (**समर**) (પું०)–રણક્ષેત્ર

हय (**हय**) (પુ०)–અશ્વ.

हेतु (પુ०)–કારણ

વિશે०.

अमित (**નઞ્‌સ०, अ+मित**, માનો ભૂ० કૃ०)–મપાય નહિ એટલુ, ઘણુ

अर्ह–યોગ્ય

अल्प–થોડું

उद्भिन्न (**उद्+भिद्**નો ભૂ० કૃ०)–પ્રકટ થયલુ

कुसुमित–જેને કુસુમ પ્રાપ્ત થયા છે એવુ, પુષ્પિત

कोमलाङ्गी (સ્ત્રી०) (**બહુ०, कोमल** વિ०+**अङ्ग** ન०)–કોમલ છે અંગ જેના, કોમળ અગવાળી

क्षुद्र–નીચ

ज्वलत् (સ્ત્રી० **ज्वलन्ती, ज्वल्** ૧ ગ० પ०નો વર્ત० કૃ०)–પ્રકાશમાન

धर–ધારણ કરનાર

परतप–શત્રુને પીડનાર

परिक्षीण (**परि+क्षि**નો ભૂ० કૃ०)–ક્ષીણ થયલુ.

भीरु બીકણ

मित (**मा** ૩ ગ०નો ભૂ० કૃ०)–મપાયલુ, નિયમિત

रामायणी (સ્ત્રી०)–રામાયણસબંધી.

रुजाकर (°**करी** સ્ત્રી०) (**रुजा** સ્ત્રી० પીડા)–પીડા કરનારી

वत्सल–વહાલુ, પ્રેમાળ
विचारमूढ (तत्पु०)–વિચારને વિષે મૂઢ
व्यतीत (वि+अति+इत, इ ૨ ગ૦ પ૦-ને ભૂ૦ કૃ૦)–ગયલુ [શાન્ત.
शान्त (शम् ૪ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)
शीतल–ઠંડુ, ન લાગે એવું
समुच्छ्रित (सम् + उद् + श्रित, श्रि ૧ ગ૦ ઉ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–ઊંચે ચઢેલુ, આશ્રયે ચઢેલુ
सर्वज्ञ–સર્વ જાણનાર

ધાતુ

अधि+इ (अधीते) (૨ ગ૦ આ૦)–૧ અભ્યાસ કરવો, ૨ શિખવવુ
इ (एति) (૨ ગ૦ પ૦) કે उप સાથે–જવુ
चिन्त् (चिन्तयति) (૧૦ ગ૦ પ૦) કે सम् સાથે–વિચારવુ.
नु (नौति) (૨ ગ૦ પ૦)–વખાણવુ
ब्रू (ब्रवीति-ब्रूते) (૨ ગ૦ ઉ૦)–બોલવુ
भा (भाति) (૨ ગ૦ પ૦) કે प्रति સાથે–દેખાવવુ, ભાસ થવો
विद् (वेत्ति) (૨ ગ૦ પ૦)–જાણવુ
शी (शेते) (૨ ગ૦ આ૦) કે अधि[1] સાથે–સૂવુ [પવો.
सू (सूते) (૨ ગ૦ આ૦)–જન્મ આ
हन् (हन्ति) (૨ ગ૦ પ૦) કે प्रति સાથે–હણવુ

અ૦ય૦.

सम्यक्–સારી રીતે
सुखम्–સહેલાઈથી
हा–ખેદવાચક, અરે ! [તજવા
हातुम् (हा ‘તજવુ’નો હેત્વ૦ કૃ૦)–

પાઠ ૨૮મો.

બીજા ગણના ધાતુઓ.

माणवकं धर्मं शास्ति गुरुः—માણવકને ધર્મ ઉપદેશ કરે છે ગુરુ—ગુરુ માણવકને ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે (शास् દ્વિકર્મક છે)

अश्रूणि प्रमृड्ढि मङ्गलकाले रोदितुं नोचितं ते—આસુ લોહી નાખ, મંગળ-કાળે રોવુ યોગ્ય નથી તને—આસુ લોહી નાખ, (કેમકે) મંગળસમયે રુદન કરવું એ તને યોગ્ય નથી

हे दुराचारेन्द्रजित् ! यदि काकुत्स्थं नेडिषे तर्हि न प्राणिषि मायानां च नेशिषे—હે દુરાચાર ઇન્દ્રજિત્, જો કાકુત્સ્થને (રામને) તું સ્તવન નહિ કરે તો તું નહિ જીવે, માયાનો અને તું ઇશ નહિ થાય (ને માયાનો ઇશ નહિ થાય).

---

૧ शी, स्था, અને आस्‌ની પર્વે अधि ઉપસર્ગ આવ્યો હોય તો અધિકરણવાચક શબ્દ द्वितीयाમા આવે છે

किमिति जोषमाध्वे—શા માટે ચૂપ તમે બેઠા છો?—(તમે ચૂપ બેઠા છો)?

हे राजन्! भवन्तं सर्वाः प्रजाः र. वान्ति—હે રાજન્, તમને સર્વ પ્રજા વખાણે છે.

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्—શિષ્ય તારો હું, શિખવ મને તને શરણે આવેલાને—હું તારો શિષ્ય છુ, તને શરણે આવેલા મને તું શિખવ.

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः—ઇચ્છે છે ભાગુરિ ઋષિ **अत्**નો—અકારનો લોપ, **अव** ને **अपि** ઉપસર્ગોનો—**अव** ને **अपि** ઉપસર્ગના **अ**નો લોપ થાય છે એમ ઇચ્છે છે, જેમકે **अपिधानम्** કે **पिधानम्** (ઢાંકણું), **अवगाहः** કે **वगाहः** (સ્નાન).

આ પાઠમા બીજા ગણના બીજા કેટલાક ધાતુના રૂપો છે

	ईश् આ૦			**ईड् આ૦**		
	વર્ત૦			**વર્ત૦**		
२ पु०	ईशिषे	ईशाथे	ईशिध्वे	ईडिष्व	ईडाथाम्	ईडिध्वम्
३ पु०	ईष्टे	ईशाते	ईशते	ईट्टाम्	ईडाताम्	ईडताम्
	ભૂત૦			**ભૂત૦**		
२ पु०	ऐष्ठा	ऐशाथाम्	ऐड्ढ्वम्	ऐट्ठा	ऐडाथाम्	ऐड्ढ्वम्

૧. **ईशिषे, ईडिध्वे, ऐड्ढ्वम्**—**ईश्** ને **ईड्** ધાતુમા પ્રત્યયના **स्** ને **ध्व्**ની પૂર્વે **इ** આગમ આવે છે, પણ ભૂતકાળના **ध्वम्** ની પૂર્વે એ આગમ આવતો નથી

सृज्+त=सृष्+त=सृष्+ट=सृष्ट; मृज्+त=मृष्+त=मृष्+ट=मृष्ट, यज्+तुम्=यष्+तुम्=यष्+टुम्=यष्टुम्, ईश्+ते=इष्+ते=ईष्+टे=ईष्टे, but **ईश्+वहे=ईश्वहे**—

[1](अ) **सृष्ट, दृष्ट्वा, प्रष्टुम्—व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज्**—એ સાત ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો તેમજ ધાતુના અન્ત્ય **श्** ને **छ्**નો અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતા કે પદને અન્તે **ष्** **થાય** છે આ સામાન્ય નિયમ છે

आ+ईश्+ध्वम्=आ+ईष्+ध्वम्=आ+ईड्+ध्वम्=आ+ईड्+ढ्वम्=ऐड्ढ्वम्.

(**आ**) પદ સાધતા પદની અ ર્ગના ત્રીજા કે ચોથા વર્ણ પર છતાં અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યજનને ઠેકાણે તેજ વર્ગનો ત્રીજો વર્ણ થાય છે; એવે પ્રસગે **ष्**નો **ड्** થાય છે આ પણ સામાન્ય નિયમ છે દાખલા માટે **क्षुब्ध** વગેરે રૂપો ૩૭મે પાને જુઓ

---

૧. સામાન્ય નિયમો દર્શાવવા માટે (**अ**), (**आ**) વગેરે અક્ષરો વાપર્યા છે

	रुद् પર૦ વર્ત૦			जक्ष् પર૦ આજ્ઞા૦		
३ पु०	रोदिति	रुदितः	रुदन्ति	जक्षितु	जक्षिताम्	जक्षतु

स्वप् પર૦ ભૂત૦

२ पु०	अस्वपः-पीः	अस्वपितम्	अस्वपित
३ पु०	अस्वपत्-पीत्	अस्वपिताम्	अस्वपन्

जक्ष् પર૦ ભૂત૦

२ पु०	अजक्ष-क्षी	अजक्षितम्	अजक्षित
३ पु०	अजक्षत्-क्षीत्	अजक्षिताम्	अजक्षुः

श्वस् પર૦ વિધ્ય૦ — प्र + अन् પર૦ વિધ્ય૦

३ पु० श्वस्यात् વગેરે — प्राण्यात् વગેરે

૨ रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, ને जक्ष्, એ ધાતુમાં વિધ્યર્થ સિવાયના વ્યંજનાદિ પ્રત્યયોની પૂર્વે इ આગમ આવે છે ભૂતકાળમા स् ને त् પ્રત્યયો પૂર્વે ई કે अ આગમ આવે છે જક્ષ્ ધાતુમાં अन्ति ને अन्तु પ્રત્યયોમાથી નકાર લોપાય છે અને ભૂતકાળ ३ पु० ब० વ૦નો પ્રત્યય उस् છે

स्तु ઉભ૦

	પર૦ વર્ત૦			આત્મ૦ વર્ત૦		
३ पु०	स्तौति-स्तवीति	स्तुत-स्तुवीत	स्तुवन्ति	स्तुते-स्तुवीते	स्तुवाते	स्तुवते

પર૦ ભૂત૦

१ पु०	अस्तवम्	अस्तुव-अस्तुवीव	अस्तुम-अस्तुवीम

આત્મ૦ ભૂત૦

१ पु०	अस्तुवि	अस्तुवहि-अस्तुवीवहि	अस्तुमहि-अस्तुवीमहि

પર૦ આજ્ઞા૦

२ पु०	स्तुहि-स्तुवीहि	स्तुतम्-स्तुवीतम्	स्तुत-स्तुवीत

આત્મ૦ આજ્ઞા૦

१ पु०	स्तवै	स्तवावहै	स्तवामहै

વિધ્ય૦ ३ पु० એ૦ વ૦ स्तुयात्-वीयात्, स्तुवीत

૩ स्तु અને रु ધાતુમા વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે વિકલ્પે ई આગમ ઉમેરાય છે, ई આગમ ઉમેરાતો નથી ત્યારે ૨૭મા પાઠનો ૨ નિયમ લાગુ પડે છે

शास् પર૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા૦		
३ पु०	शास्ति	शिष्टः	शासति	शास्तु	शिष्टाम्	शासतु
२ पु०	शास्सि	शिष्ठ	शिष्ठ	शाधि	शिष्टम्	शिष्ट

	भूत०				विध्य०		
२ पु०	अशा -अशात्-द्	अशिष्टम्	अशिष्ट	१ पु०	शिष्यात् વગેરે		
३ पु०	अशात्-द्	अशिष्टाम्	अशासुः				

चकास् પર૦.

	વર્ત૦				આજ્ઞા૦		
१ पु०	चकास्मि	चकास्व	चकास्मः	२ पु०	चकाधि[1]	चकास्तम्	चकास्त
३ पु०	चकास्ति	चकास्तः	चकासति	३ पु०	चकास्तु	चकास्ताम्	चकासतु
	ભૂત૦				વિધ્ય૦		
२ पु०	अचका -अचकात्-द्	अचकास्त-	अचकास्त	१ पु०	चकास्यात् વગેરે		

जागृ પર૦

	વર્ત૦				આજ્ઞા૦		
२ पु०	जागर्षि	जागृथ	जागृथ	३ पु०	जागर्तु	जागृताम्	जाग्रतु
३ पु०	जागर्ति	जागृत	जाग्रति	१ पु०	जागराणि	जागराव	जागराम
	ભૂત૦				વિધ્ય૦		
३ पु०	अजागः	अजागृताम्	अजागरु		जागृयात् વગેરે		

	द्विष् પર૦ ભૂત૦			या પર૦ ભૂત૦		
३ पु०	अद्वेट्-ड्	अद्विष्टाम्	अद्विषन्-षु	अयात्	अयाताम्	अयान्-यु

	आस् આત્મ૦ વર્ત૦			वस् આત્મ૦ ભૂત૦		
२ पु०	आस्से	आसाथे	आध्वे	अवस्थाः	अवसाथाम्	अवध्वम्

૪ शिध्व , शिष्म —शास् ધાતુમા અવિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતા आ-નો इ થાય છે

(इ) शिष्ट , उषित —शास्, वस्, ને घस् ધાતુના स्નો, તેની પૂર્વે अ કે आ સિવાય કોઈ પણ સ્વર કે क् વર્ગનું કોઈ વ્યંજન આવ્યુ હોય તો, ष् થાય છે घस्ના દાખલા પરોક્ષભૂતકાળમા આવશે

૫ शासति, अशासु.—शास्, जक्ष्, चकास्, जागृ, ને दरिद्रा—એટલા ધાતુમા વર્ત૦ ને આજ્ઞા૦ના ૩ पु० ब० व०ના પ્રત્યયમાથી नકારનો લોપ થાય છે ને ભૂત૦ના ૩ पु० ब० व०નો પ્રત્યય उस् છે.

૬ अद्विषन्–अद्विषु , अयान्–अयु —द्विष् ધાતુમા ને आકારાન્ત ધાતુમા ભૂત૦ના ૩ पु० ब० व०નો પ્રત્યય વિકલ્પે उस् છે

---

[1] चकाद्धि એવુ પણ રૂપ કેટલાક વૈયાકરણો આપે છે, પણ ભાષ્યકારને મતે चकाधि એજ ખરૂ રૂપ છે.

૭. अजागरु,अयुः—उस् પ્રત્યય પર છતા અન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે ને આકારાન્ત ધાતુનો અન્ત્ય સ્વર લોપાય છે.

(ई) आध्वे, अवध्वम्—ધકારાદિ પત્યયો પર છતા ધાતુનો स् લોપાય છે.

(उ) अचकाः-त्-द्-अचकात्-द्—ધાતુના અન્ત્ય स्नो, ભૂત૦ ૨ પુ૦ એ૦ વ૦મા વિકલ્પે ને ૩ પુ૦ એ૦ વ૦મા નિત્ય, त् કે द् થાય છે.

दरिद्रा પર૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા૦		
૩ પુ૦	दरिद्राति	दरिद्रितः	दरिद्रति	दरिद्रातु	दरिद्रिताम्	दरिद्रतु

	ભૂત૦			વિધ્ય૦	
૩ પુ૦	अदरिद्रात्	अदरिद्रिताम्	अदरिद्रुः	दरिद्रियात्	વગેરે

૮ दरिद्राના અન્ત્ય आनो વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા इ ને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા લોપ થાય છે.

अद् પર૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા૦			
૩ પુ૦	अत्ति	अत्तः	अदन्ति	૨ પુ૦	अद्धि	अत्तम्	अत्त

	ભૂત૦			વિધ્ય૦		
૩ પુ૦	आदत्	आत्ताम्	आदन्	૩ પુ૦	अद्यात्	વગેરે.
૨ પુ૦	आदः	आत्तम्	आत्त			

૯ अद् ધાતુમા ભૂતકાળમા ૨ પુ૦ ને ૩ પુ૦ના એ૦ વ૦ના પ્રત્યયની પૂર્વે अ આગમ ઉમેરાય છે.

वच् પર૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા૦		
૨ પુ૦	वक्षि	वक्थः	वक्थ	वग्धि	वक्तम्	वक्त
૩ પુ૦	वक्ति	वक्तः	રૂપ નથી	वक्तु	वक्ताम्	वचन्तु

	ભૂત૦			વિધ્ય૦	
૧ પુ૦	अवचम्	अवच्व	अवच्म	૩ પુ૦ वच्यात्	વગેરે
૩ પુ૦	अवक्-ग्	अवक्ताम्	अवचन्		

૧૦ वच् ધાતુ અપૂર્ણ છે. કેટલાક વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે એનું વર્તમાનકાળ ૩ પુ૦ના બ૦ વ૦નું રૂપ નથી, બીજાઓના મત પ્રમાણે એને બધા કાળ અને અર્થના ૩ પુ૦ના બ૦ વ૦ના રૂપો નથી, અને બાકીનાઓના મત પ્રમાણે બધા બ૦ વ૦ના રૂપો નથી.

मृज् પર૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા૦		
२ पु०	मार्क्षि	मृष्ठः	मृष्ठ	मृड्ढि	मृष्टम्	मृष्ट
३ पु०	मार्ष्टि	मृष्ट	मृजन्ति-मार्जन्ति	१ पु० मार्जानि	मार्जाव	मार्जाम

	ભૂત૦			વિધ્ય૦
३ पु०	अमार्ड्-ट्	अमृष्टाम्	अमृजन्-अमार्जन्	३ पु० मृज्यात् વગેરે

(ऊ) मृज् ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરની વિકારક પ્રત્યય પર છતા વૃદ્ધિ થાય છે ને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે

मृज् + सि=मार्ज् + सि=मार्ष् + सि (અ પ્રમાણે)=मार्क् + सि (નીચેના ए પ્રમાણે) = मार्क् + षि = मार्क्षि, मृज् + हि=मृज् + धि=मृष् + धि=मृड् + धि (આ પ્રમાણે) = मृड्+ढि = मृड्ढि.

(ए) ष् ने ढ्नो स् પર છતા क् થાય છે

चक्ष् આત્મ૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા૦		
१ पु०	चक्षे	चक्ष्वहे	चक्ष्महे	चक्षै	चक्षावहै	चक्षामहै
२ पु०	चक्षे	चक्षाथे	चड्ढ्वे	चक्ष्व	चक्षाथाम्	चड्ढ्वम्
३ पु०	चष्टे	चक्षाते	चक्षते	चष्टाम्	चक्षाताम्	चक्षताम्

	ભૂત૦			વિધ્ય૦
२ पु०	अचष्ठा	अचक्षाथाम्	अचड्ढ्वम्	३ पु० चक्षीत વગેરે
३ पु०	अचष्ट	अचक्षाताम्	अचक्षत	

चक्ष् + ध्वे=चष् + ध्वे (નીચેના ऐ પ્રમાણે)=चड् + ध्वे (आ પ્રમાણે)=चड् + ढ्वे=चड्ढ्वे चक्ष्+से=चष्+ से (નીચેના ऐ પ્રમાણે)=चक् + से (ए પ્રમાણે)=चक् + षे=चक्षे.

(ऐ) અન્તઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતા કે પદને અન્તે ધાતુના સંયોગનો આદિભૂત स् કે क् લોપાય છે

वश् પર૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા૦		
२ पु०	वक्षि	उष्ठ	उष्ठ	उड्ढि	उष्टम्	उष्ट

	ભૂત૦			વિધ્ય૦		
३ पु०	अवट्-ड्	औष्टाम्	औशन्	उश्यात्	उश्याताम्	उश्युः

वश् + हि=वश्+धि=उश् + धि (નીચેના ૧૧. પ્રમાણે)=उष् + ढि=उड्ढि;
वश् + त=उश् + त (નીચેના ૧૧. પ્રમાણે)=आ + उश्+त=आ + उष् + त=
आ + उष्+ट=आ + उष्ट=औष्ट

૧૧ वश् ધાતુના व્નો અવિકારક પ્રત્યય પર છતા उ થાય છે.

हृदय ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेणानु[illegible]
देवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः ।

देव ! समाश्वसिहि । समाश्वसिहि । कथमद्यापि नोच्छ्वसिति । हा
प्रियसखि सीते ! क्वासि । संभावयात्मनो जीवितेश्वरम् ।

यूयं धर्मज्ञानरता विश्वासभूमय इति सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्र[illegible]वान्ति ।

हा नाथ ! जीवितनिबन्धन ! आचक्ष्व क्व मामेका[illegible]नीमशरणाम-
करुण ! विमुच्य यासि ।

य एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणोऽथ य एतद-
क्षरं गार्गि ! विदित्वा प्रैति स ब्राह्मणः ।

ओमान् पृष्टः कोविदारान् व्याचष्ट ।

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता तु मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः ॥—
इत्येष वदतोव्याघातः ।

जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते ।
वक्ति जन्मान्तरप्रीति मनः स्निग्ध[illegible]णम् ।
दरिद्राति वियद्द्रुमे कुसुमकान्तयस्तारकाः ।
यदध्या[illegible]स्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ।
अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि गिरामीश्महे यावदर्थम् ।

---

१ अजा ग्रामं नयति, अजा ग्राम नीयते, माणवक धर्म शास्ति, माणवको धर्म शिष्यते, माणवकं मार्गं पृच्छति, माणवको मार्गं पृच्छ्यते ; बलि याचते वसुधाम्, बलिर्याच्यते वसुधाम्, समुद्रं मथ्नाति सुधाम्, समुद्रो मथ्यते सुधाम—नी, हृ, कृष्, वह्, दुह्, याच्, पच्, दण्ड्, रुध्, प्रच्छ्, चि, ब्रू, शास्, जि, मन्थ्, मुष्, અને એ અર્થના દ્વિકર્મક છે કર્મણિ ને ભાવે રચનામા नी, हृ, कृष्, અને वह् ધાતુમા પ્રધાન કર્મ પ્રથમામા અને બીજા ધાતુઓમા પ્રધાન કર્મ દ્વિતીયામા આવે છે, બીજુ કર્મ તો બધા ધાતુમા દ્વિતીયામાજ રહે છે आम्रान् पृष्ट વગેરે–અર્થાત્, તે તેને કંઈક પૂછે છે અને તે કંઈક કહે છે.

न वृद्धिर्बहु मन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।
क्षयोऽपि बहु मन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥
न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥
समृद्धा गुणतः केचिद् भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान् गुणहीनान् धृतराष्ट्र विवर्जय ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् ।
पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्ये सव्यसाचीति मां विदुः ॥
नलिनीदलगत सलिलं तरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
विद्धि व्याध्यभिमानग्रस्तं लोकं शोकहतं च समस्तम् ॥
पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।
इह संसारे भवदुस्तारे कृपयापारे पाहि मुरारे ॥

ભગવતિ, કૃપા કર મુજ અનાથનુ રક્ષણ કર.
મહારાજ, આપને સર્વ પ્રજા વખાણે છે
રાજા, આંસુ લોહી નાખ, બંધુના આંસુ પ્રેતને બાળે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.
તેણે તે સ્ત્રીને કહ્યુ, રોતી ના, ધીરજ રાખ.
અરેરે ! હજી પણ તેને ભાન આવતું નથી
હું તમને કંઈક પૂછુ છુ અને તમે કંઈક કહો છો
તે મારો વિશ્વાસુ છે; તે મને હમેશ યોગ્ય શિખામણ આપે છે અને મેં તેને કહ્યુ હોય તે બીજાને કંઈ પણ કહેતો નથી.
રાજા પોતાની પ્રજાનો અધિપતિ છે તેણે તેમને તેમનો ધર્મ શિખવવો જોઈએ.

નામ

अतिशय (**अतिशय**) (પું०)—અતિશય.
अभिमान (**अभिमान**) (પુ०)—અભિમાન
आम्र (**आम्र**) (પું०)—આંબાનું ઝાડ.
आर्यपुत्र (**आर्यपुत्र**) (પું०)—પૂજ્યનો (શ્વસુરનો) પુત્ર (પત્ની સ્વામીને એ રીતે બોલાવે છે).
इन्द्रजित् (પુ०)—રાવણના પુત્રનું નામ, રાવણિ
इतिहास (**इतिहास**) (પુ०)—ઇતિહાસ.

कथा (સ્ત્રી૦)–કથા.
काकुत्स्थ (**काकुत्स्थ**) (પું૦)–રામ, કકુત્સ્થનો વંશજ
कोविदार (**कोविदार**) (પું૦)–એક જાતનું ઝાડ
गाण्डीव (**गाण्डीवम्**) (ન૦)–અર્જુનના ધનુષ્નું નામ છે.
गार्गी (સ્ત્રી૦)–ગાર્ગી, ગાર્ગ્યની સ્ત્રી.
[1]**गिर्** (સ્ત્રી૦)–વાણી.
जठर (**जठर –रम्**) (પું૦, ન૦)–પેટ.
जनन (**जननम्**) (ન૦)–જન્મ
जननी (સ્ત્રી૦)–માતા
जन्मान्तर (**जन्मान्तरम्**)–(ન૦)(કર્મ૦, **अन्य**ના અર્થમાં **अन्तर** છે, **अन्यज्जन्म जन्मान्तरम्**)–અન્ય જન્મ
जाति (સ્ત્રી૦)–જાતિ, વર્ગ
तारका (સ્ત્રી૦)–તારો.
दल (**दलम्**) (ન૦)–પત્ર
देव (**देव**) (પુ૦)–રાજા
धृतराष्ट्र (**धृतराष्ट्र**) (પુ૦)–કૌરવોનો પિતા
नलिनी (સ્ત્રી૦)–કમલિની, કમળનો છોડ
निबन्धन (**निबन्धनम्**) (ન૦)–આધાર
पितामह (**पितामहः**) (પુ૦)–બાપનો બાપ, દાદો (**मह**–એ તદ્ધિત પ્રત્યય છે).

मत्सर (**मत्सरः**) (પુ૦)–અદેખાઈ.
माया (સ્ત્રી૦)–કપટ.
मुरारि (પુ૦) (**मुर** પુ૦+**अरि** પુ૦)–મુરનો શત્રુ, શ્રીકૃષ્ણ
मोक्ष (**मोक्ष**) (પુ૦)–મોક્ષ, સંસારથી છૂટકો.
वदतोव्याघात (પુ૦) (**वदत** , **वद्**નો વર્ત૦ કૃ૦ ષ૦ એ૦ વ૦, બોલનારનું + **व्याघात** પુ૦=પોતે કહ્યું હોય તેથી ઉલટું કહેવુ તે)–બોલનારે પોતે કહ્યુ હોય તેથી ઉલટુ કહેવું એવો દોષ
विकर्षण (**विकर्षणम्**)(ન૦)–ખેંચવું તે.
वियद्द्रुम (પું૦) (કર્મ૦, **वियत्** ન૦ આકાશ+**द्रुम** પુ૦ ઝાડ)–આકાશરૂપી વૃક્ષ (**वियदेव द्रुम वियद्द्रुमः**).
विश्वासभूमि (સ્ત્રી૦) (**विश्वास** પું૦+ **भूमि** સ્ત્રી૦)–વિશ્વાસનુ સ્થાન.
व्याधि (પુ૦)–રોગ.
शयन (**शयनम्**) (ન૦)–સૂવું તે
शिष्य (**शिष्य**) (પુ૦)–શિષ્ય, ચેલો.
सलिल (**सलिलम्**) (ન૦)–પાણી
सव्यसाचिन् (પુ૦)–અર્જુનનુ નામ છે (**सव्य** વિ૦ ડાબુ, **साचिन्** **सच्** ૧ ગ૦ ઉ૦ 'સંધાન કરવુ' ઉપરથી, ડાબે હાથે પણ બાણ મારે એવો).

વિશેષણ.

अकरुण (**बहु**૦, **अ** + **करुणा** સ્ત્રી૦)–નથી દયા જેને, નિર્દય (**नास्ति करुणा यस्य सोऽकरुण**).

अक्षर–અવિનાશી
अध्यासित (**अधि** + **आस्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–વસેલું.

---

१ प्र० ए० व० गी , तृ० द्वि० व० गीर्भ्याम्, स० ब० व० गीर्षु, વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં गिर्, पुर्, ને धुर् શબ્દના इ ને उ દીર્ઘ થાય છે, तृ०ब०व० आशीर्भि , स० ब० व० आशीःषु કે आशीष्षु—आशिस्ને પણ એ નિયમ લાગુ પડે છે

अनुकम्पित (अनु+कम्प्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–અનુકંપા–દયા દર્શાવાયલું [વિનાનુ

अपार (बहु०)–નથી પાર જેનો, પાર

अपुत्र (बहु०)–નથી પુત્ર જેને, પુત્ર-રહિત [પૂજ્ય.

अर्हत् (अर्ह् ૧ ગ૦ પર૦નો વર્ત૦ કૃ૦)–

अशरण (बहु०, अ + शरण ન૦ આ-શ્રયસ્થાન)–નથી શરણ–આશ્રય-સ્થાન જેને એવુ, આશ્રયરહિત

उत्कृष्ट (उद् + कृष्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–શ્રેષ્ઠ

उचित–યોગ્ય

उभ–બે (દ્વિ૦ વ૦માજ વપરાય છે)

एकाकिन्–એકલુ

कृपण–ક્ષુદ્ર, વિચારશૂન્ય

ग्रस्त (ग्रस्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–ગ્રાસ કરાયલું, ખવાયલું.

चपल–અસ્થિર

तरल–ચપળ

दक्षिण–જમણુ, હોશિયાર

दुराचार (बहु०,दुर्–દુષ્ટ+आचार પુ૦)–દુષ્ટ છે આચરણ જેનુ, દુષ્ટ આ-ચરણવાળુ (दुष्ट आचारो यस्य स दुराचार).

पूर्ववृत्त (पूर्ववृत्तम्) (ન૦) (कर्म०, पूर्व વિ૦, वृत्त ન૦ वृत्‌નો ૦ કૃ૦)–પૂર્વે થયલું, પૂર્વે બનેલુ તે

परित्यक्त (परि + त्यज्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–તજાયલું [પ્રાપ્ત થયલું

प्रपन्न (प्र + पद्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–પામેલુ,

ब्रह्मचारिन्–બ્રહ્મચર્ય પાળનાર

ब्राह्मण–બ્રહ્મ જાણનાર

भवदुस्तार (भव પુ૦–જન્મ + दुस्तार તરી ન શકાય એવુ)–વારવાર જન્મ થવાથી તરી ન શકાય એવુ

मौनिन्–મુનિવ્રત પાળનાર, ન બોલવાનુ વ્રત પાળનાર.

रत (रम्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–રમેલુ, લીન

वन्ध्या (वन्ध्यनुं સ્ત્રી૦)–વાઝણી, સંતતિરહિત

समस्त–બધુ

समन्वित (सम् + अनु + इत, इ‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–યુક્ત.

समृद्ध (सम् + ऋध् ૪, ૫ ગ૦ પર૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–ભરેલુ, પૂર્ણ

स्निह्यत् (स्निह् ૪ ગ૦ પર૦નો વર્ત૦ કૃ૦) સ્નેહ રાખતુ

ધાતુ

आ + वह् (आवहति) (૧ ગ૦ પ૦)–આણવુ, ઉત્પન્ન કરવુ

आस् (आस्ते) (૨ ગ૦ આ૦)–બેસવુ

इ (एति) (૨ ગ૦ પ૦)–જવું, प्र સાથે –મરણ પામવુ

ईड् (ईट्टे) (૨ ગ૦ આ૦)–સ્તુતિ કરવી

ईश् (ईष्टे) (૨ ગ૦ આ૦)–અમલ કરવો, ઈશ્વર થવુ.

चक्ष् (चष्टे) (૨ ગ૦ આ૦)–કહેવુ, आ કે प्र સાથે–કહેવુ, वि + आ સાથે–વ્યાખ્યાન કરવુ, સમજાવવુ

दरिद्रा (दरिद्राति) (૨ ગ૦ પ૦)–દરિદ્ર થવું [સાથે–લોહી નાખવુ

मृज् (मार्ष्टि) (૨ ગ૦ પ૦)–કે प्र

प्र+अन् (प्राणिति) (૨ ગ૦ પ૦)–પ્રાણ–શ્વાસ લેવો.

या (**याति**) (૨ ગ૦ પ૦)–જવું

रुद् (**रोदिति**) (૨ ગ૦ પ૦)–રુદન કરવું, રોવું

वच् (**वक्ति**) (૨ ગ૦ પ૦)–કહેવું

वि+वृज् (**विवर्जयति-ते**) (૧૦ ગ૦ ઉ૦)–વર્જવું, તજવું.

शास् (**शास्ति**) (૨ ગ૦ પ૦)–શાસન કરવું, અમલ કરવો, ઉપદેશ કરવો

श्वस् (**श्वसिति**) (૨ ગ૦ પ૦)–શ્વાસ લેવો, **उद्** સાથે (**उच्छ्वसिति**)–શ્વાસ લેવો, શુદ્ધિમા આવવુ, **सम्** સાથે–ધીરજ રાખવી, દિલાસો લેવો.

सं+भू (**संभावय** પ્રેરક)–સંભાવના કરવી, માન આપવુ.

स्तु (**स्तौति-स्तवीति-स्तुते-स्तुवीते**) (૨ ગ૦ ઉ૦)– કે **प्र** સાથે–સ્તુતિ કરવી

અવ્ય૦

अकारणम् (**बहु०**)–નથી કારણ જે ક્રિયાને વિષે જેમ, કારણ વગર (**नास्ति कारणं यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा**)

अथ–પણ

तद्वत्–તેની પેઠે (**तद्** સર્વ૦+**वत्** પેઠે).

यावज्जीवम् (અવ્ય૦, **यावत्** અ૦, જ્યાસુધી + **जीव** પું૦)–જીવે ત્યાસુધી, **जीवनपर्यन्तमेव यावज्जीवम्** (**अवधारणवाचकसमास**)

यावदर्थम् (અવ્ય૦, **यावत्** , વિ૦ જેટલો + **अर्थ** પુ૦)–જેટલા અર્થ છે તેટલે સુધી, બધા અર્થમા (**यावन्तोऽर्था यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा**)

विमुच्य (**वि+मुच्**નો અવ્ય૦ કૃ૦)–છોડીને, વિમુક્ત કરીને, મૂકીને

हि–નક્કી, ખરેખર.

પાઠ ૨૯મો.

સાતમા ને બીજા ગણના ધાતુ

गां दोग्धि पय—ગાયને દુહે છે દૂધ—ગાયમાથી દૂધ દુહે છે. (**दुह्** द्विकर्मक છે).

पिण्डमुत्सृज्य कर लेढि—અન્નને તજીને હાથ તે ચાટે છે—તે અન્નને છોડીને હાથ ચાટે છે, મોટી વસ્તુ છોડી નકામી વસ્તુ પર મન લગાડે છે

गो પુ૦, સ્ત્રી૦

प्र०	गौ	गावौ	गाव॰
द्वि०	गाम्	,,	गा
तृ०	गवा	गोभ्याम्	गोभि॰
ष०	गो	गवो	गवाम्
सं०	गौः	गावौ	गाव

गो શબ્દના પ્રથમ પાચ રૂપો **औ**કારાન્ત શબ્દ ગણી કરવા દ્વિ૦નું એ૦ વ૦ **गाम्** ને બ૦ વ૦ **गाः**, પ૦ ને ષ૦નું એ૦ વ૦ **गो.** છે

બધા **ओ**કારાન્ત શબ્દોના રૂપો આ પ્રમાણે કરવા

[1] **निस्मान्द्रस्य विक्रमम्**—હિંસા કરૂ છુ ઇન્દ્રના પરાક્રમને—ઇન્દ્રના પરાક્રમનો નાશ કરૂ છુ

व्रजमवरुणाद्धि गाम्—તે વ્રજમા ગાયને રૂંધે છે—રોકે છે.

अरुणद्यवन साकेतम्—ઘેર્યું યવને સાકેતને—યવને સાકેતને ઘેરો ઘાલ્યો.

सारमेयो हवींष्यवालेट्—સરમાના પુત્રે હવિને ચાટયુ—કુતરાએ બળિદાનને ચાટયુ

'**हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्**'—**इत्यशुद्धं मातरम् इति शुद्धम्**—હરડેને ખા, હે રાજન્, માતાની પેઠે હિત કરનારીને—હે રાજન્, માતાના જેવી હિત કરનારી હરડેનું સેવન કર—એ (સસ્કૃત વાક્ય અશુદ્ધ છે, **मातरम्** એ શુદ્ધ છે.

જે વર્ણ્યે પદાર્થ બીજા પદાર્થ સાથે સરખાવાય તે **उपमेय**, જેની સાથે સરખાવાય તે **उपमान**, એ બેમા સાદૃશ્ય-સરખાપણું તે **साधारणधर्म**, ને સરખાપણું બતાવનાર શબ્દ તે **उपमाद्योतक** કે **वाचक** કહેવાય છે આ અલંકાર **उपमा** કહેવાય છે સાદૃશ્ય સુદર હોય તોજ અલંકાર થાય છે **उपमेय** ને **उपमान** એકજ વિભક્તિમા જોઈએ અહિં **हरीतकीम्** ઉપમેય છે, **मातरम्** ઉપમાન છે **हितकारिणीम्** સાધારણ ધર્મ છે, **इव** ઉપમાવાચક છે **हरीतकीम्**નીજ વિભક્તિમાં **मातरम्** જોઇએ, માટે **माता** એ અશુદ્ધ છે

આ પાઠમા ૭મા ગણના ધાતુઓના ને **लिह्** ને **दुह्** ૨ ગ૦ના ધાતુના રૂપોના દાખલા છે.

रुध् ઉ૦

	પર૦ વર્ત૦			આત્મ૦ વર્ત૦		
૩ પુ૦	रुणद्धि	रुन्द्ध [2]	रुन्धन्ति	रुन्द्धे	रुन्धाते	रुन्धते

1 [1] કેટલાક વૈયાકરણો એ રૂપનુ સમર્થન કરે છે પણ **नागेश** અશુદ્ધજ કહે છે ("**असाध्वेव**").

2 **रुन्द्ध** કે **रुन्ध**, **छिन्द्धि** કે **छिन्धि**, **रुन्द्धम्** કે **रुन्धम्**—આ બને રૂપો શુદ્ધ છે, કારણ કે નિયમ એવો છે કે અન્ત સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ વ્યજનની પૂર્વે વ્યજન આવ્યું હોય ને પછ સવર્ણ વ્યજન આવ્યું હોય તો તે વ્યજન વિકલ્પે લોપાય છે **द्**ની પૂર્વે વ્યજન છે ને પછી સવર્ણ વ્યજન **ध** છે, માટે **द्** વિકલ્પે લોપાય છે આ લોપવાળા વૈકલ્પિક રૂપોનો પ્રયોગ સાધારણ નથી, કવચિતજ દેખાય છે.

आज्ञा० आज्ञा०

२ पु० रुन्द्धि रुन्द्धम् रुन्द्ध १ पु० रुणधै रुणधावहै रुणधामहै

भूत० भूत०

२ पु० अरुणः-णत्-द् अरुन्द्धम् अरुन्द्ध अरुन्द्धाः अरुन्धाथाम् अरुन्द्ध्वम्

३ पु० अरुणत्-द् अरुन्द्धाम् अरुन्धन् अरुन्द्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत

विध्य०—रुन्ध्यात्-रुन्धीत वगेरे

१. સાતમા ગણના ધાતુમા અન્ત્ય વ્યંજન પૂર્વે વિકારક પ્રત્યય પર છતા न ને અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં न् ઉમેરાય છે

रुध् + तस्=रुन् ध् + तस्=रुन् ध्+धस्=रुन्द् + ध . = रुन्द्धः—

न्‌નો ૨૨મા પાઠનો ૨. નિયમ લક્ષમા રાખવો.

૨. श्, ष्, કે स् સિવાયના વ્યંજન પર છતાં પદને અન્તે ન હોય એવા न् કે म्‌ને સ્થાને તેની પછીના વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે

रिच् ७

પર૦ વર્ત૦ આત્મ૦ વર્ત૦

३ पु० रिणक्ति रिङ्क्तः रिञ्चन्ति २ पु० रिङ्क्षे रिञ्चाथे रिङ्ग्ध्वे

પર૦ આજ્ઞા૦ આત્મ૦ આજ્ઞા૦

२ पु० रिङ्ग्धि रिङ्क्तम् रिङ्क्त रिङ्क्ष्व रिञ्चाथाम् रिङ्ग्ध्वम्

१ पु० रिणचानि रिणचाव रिणचाम रिणचै रिणचावहै रिणचामहै

પર૦ ભૂત૦

३ पु० अरिणक्-ग् अरिङ्क्ताम् अरिञ्चन्

આત્મ૦ ભૂત૦

२ पु० अरिङ्क्थाः अरिञ्चाथाम् अरिङ्ग्ध्वम्

પર૦ વિધ્ય૦૩ पु० रिञ्च्यात् વગેરે આત્મ૦ વિધ્ય૦૩ पु० रिञ्चीत વગેરે.

रिच् + ध्वम्=रिन् च् + ध्वम्=रिन् ग् + ध्वम् (પા૦ ૧૩ નિ૦ ૨ પ્રમાણે)= रिङ् ग्ध्वम् (૨. પ્રમાણે न् નો ङ् થઈ)=रिङ्ग्ध्वम्

भिद् ७

પર૦ વર્ત૦ આત્મ૦ વર્ત૦

२ पु० भिनत्सि भिन्त्थः भिन्त्थ ३ पु० भिन्ते भिन्दाते भिन्दते

પર૦ આજ્ઞા૦

१ पु० भिनदानि भिनदाव भिनदाम

આત્મ૦ આજ્ઞા૦

३ पु० भिन्ताम् भिन्दाताम् भिन्दता-

પર૦ ભૂત૦

૨ પુ૦	अभिन -नत्-द्	अभिन्त्तम्	अभिन्त्त
३ पु०	अभिनत्-द्	अभिन्ताम्	अभिन्दन्

આત્મ૦ ભૂત૦

૨ પુ૦	अभिन्त्था:	अभिन्दाथाम्	अभिन्द्ध्वम्
३ पु०	अभिन्त्त	अभिन्दाताम्	अभिन्दत

પર૦ વિધ્ય૦ | આત્મ૦ વિધ્ય૦

३ पु० भिन्द्यात् વગેરે. ३ पु० भिन्दीत વગેરે

भिद् + हि=भिनद् + हि= भिन्द् + धि (२७ પાઠ १५ નિ૦ પ્રમાણે)=भिन्द्धि

हिंस् પર૦

વર્ત૦ | આજ્ઞા૦

३ पु० हिनस्ति हिंस्त: हिंसन्ति २ पु० हिन्धि हिंस्तम् हिंस्त

ભૂત૦ | વિધ્ય૦

२ पु०	अहिन:-नत् द्	अहिंस्तम्	अहिंस्त	३ पु० हिंस्यात् વગેરે
३ पु०	अहिनत्-द्	अहिंस्ताम्	अहिंसन्	

३ हिंस् + मि = हिस् + मि=हिनस् + मि=हिनस्मि—આ ગણમા ધાતુમા અનુસ્વાર હોય તો તેનો વિકરણ પર છતા લોપ થાય છે.

૪. अहिन:-नत्, अहिनत्—ભૂતકાળમા ધાતુના અન્ત્ય स्નો २ पु० ए० व०ના પ્રત્યય પર છતા વિકલ્પે ને ३ पु० ए० व० પર છતા નિત્ય त् થાય છે.

हिंस् + हि=हिस् + हि=हिनस् + हि=हिन्स् + धि=हिन् + धि (२८ પા૦ નિ૦ ૬ પ્રમાણે)=हिन्धि

लिह् २ ગ૦ ઉ૦

પર૦ વર્ત૦ | આત્મ૦ વર્ત૦

२ पु०	लेक्षि	लीढ:	लीढ	१ पु०	लिहे	लिह्वहे	लिह्महे
३ पु०	लेढि	,,	लिहन्ति	२ पु०	लिक्षे	लिहाथे	लीढ्वे

આજ્ઞા૦ | આજ્ઞા૦

२ पु०	लीढि	लीढम्	लीढ	१ पु०	लेहै	लेहावहै	लेहामहै

પર૦ ભૂત૦

३ पु०	अलेट्-ड्	अलीढाम्	अलिहन्

આત્મ૦ ભૂત૦

२ पु०	अलीढाः	अलिहाथाम्	अलीढ्वम्

३ पु० विध्य०—लिह्यात् વગેરે. ३ पु० लिहीत વગેરે.

लिह् + ति=लेह् + ति=लेढ् + ति=लेढ् + धि=लेढ् + ढि=लेढि, लिह् + से=लिढ् + से=लिक्+से (૨૮ પા૦ (ए) પ્રમાણે)=लिक् + षे=लिक्षे; लिह् + ध्वे=लिढ्+ध्वे=लिढ् + ढ्वे=लीढ्वे.

अलिह् + त्=अलेह् + त्=अलेह्=अलेढ्=अलेट्-ड्.

लिह् + त (ભૂ૦ કૃ૦નો પ્રત્યય)=लिढ् + त=लिढ्+ध=लिढ्+ढ=लीढ. लेढुम् હેત્વ૦ કૃ૦, लीढ्वा અવ્ય૦ ભૂ૦ કૃ૦

लेढि, लीढ—

[1] (अ) અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતા કે પદાન્તે ધાતુના અન્ત્ય ह્નો ढ् થાય છે.

(आ) પ્રત્યયના त् ને थ्ની પૂર્વે વર્ગનું ચોથું વ્યજન હોય તો તેનો ध् થાય છે.

(इ) ढ् ની પછી ढ् આવે તો પહેલો ढ् લોપાય છે ને તેની પૂર્વેનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે પૂર્વ સ્વર ऋ હોય તો દીર્ઘ થતો નથી

दुह् ઉભ૦

	પર૦ વર્ત૦				આત્મ૦ વર્ત૦		
२ पु०	धोक्षि	दुग्ध	दुग्ध		धुक्षे	दुहाथे	धुग्ध्वे
१ पु०	दोह्मि	दुह्व	दुह्म	३ पु०	दुग्धे	दुहाते	दुहते

	આજ્ઞા૦			આજ્ઞા૦		
२ पु०	दुग्धि	दुग्धम्	दुग्ध	धुक्ष्व	दुहाथाम्	धुग्ध्वम्

	ભૂત૦				ભૂત૦	
३ पु०	अधोक्-ग्	अदुग्धाम्	अदुहन्	२ पु० अदुग्धा	अदुहाथाम्	अधुग्ध्वम्

विध्य० दुह्यात्-दुहीत વગેરે

दुह् + त (ભૂ૦ કૃ૦નો પ્રત્યય)=दुघ् + त=दुघ् + ध=दुग्ध, दुह् + तुम् (હેત્વ૦નો પ્રત્યય)=दोह् + तुम्=दोघ् + तुम्=दोघ् + धुम्=दोग्+धुम्=दोग्धुम्, दुह् + त्वा=दुग्ध्वा (અવ્ય૦ ભૂ૦ કૃ૦).

(ई) दोग्धि, दुग्धे—અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતા કે પદાન્તે દકારાદિ ધાતુના અન્ત્ય ह્નો घ् થાય છે.

[1] સામાન્ય નિયમો માટે (अ), (आ), વગેરે વાપર્યા છે

मुह् + त=मुह्-घ् + त=मुह्-घ् + ध=मुह्+ढ के मुघ्+ध=मूढ के मुग्ध, सह् + त=सढ् + त=सढ् + ध=सढ् + ढ=सोढ, नह् + त=नध् + त=नध् + ध=नद्ध; उपानह् (જેડા)—उपानत्-द्-उपानहौ-उपानह -उपानद्भ्याम्-उपानत्सु—

(उ) मूढ, मुग्ध, नद्ध—द्रुह्, मुह्, स्नुह्, ने स्निह्ना ह्नो અન્ત:સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજન પર છતા કે પદાન્તે ह् કે घ् થાય છે, ને नह्ના ह्नो એવી સ્થિતિમા ध् થાય છે

(ऊ) सोढुम्, वोढुम्—सह् ने वह्मा ढ् લોપાય છે ત્યારે પૂર્વ સ્વરનો દીર્ઘ થવાને બદલે ओ થાય છે.

दुह् + सि=दोह् + सि=दोघ् + सि (ई)=धोघ् + सि (નીચેના ए પ્રમાણે)= धोक् + सि=धोक् + षि = धोक्षि.

अदुह्+स्=अदोह्+स्=अदोह्=अदोघ् [(ई) પ્રમાણે, ह् પદાન્તે હોવાથી] =अधोघ् (નીચેના ए પ્રમાણે)=अधोक्-ग्—

(ए) धोक्षि—ધાતુના એક સ્વરવાળા અવયવને અન્તે વર્ગનો ચોથો વર્ણ હોય તો स्, ध्व પર છતા કે પદાન્તે ધાતુના ब्, ग्, द्, ह्ના અનુક્રમે भ्, घ्, ध्, ध् થાય છે.

तृह् ५२०

	वर्त०				आज्ञा०		
३ पु०	तृणेढि	तृण्ठ	तृंहन्ति	१ पु०	तृणहानि	तृणहाव	तृणहाम

५ अतृणेट्-ड्, अतृणहम्—तृह् ધાતુમા વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના અન્ત્ય વ્યજન પૂર્વે न ने બદલે ने ઉમેરાય છે

सुकरेऽरण्ययाने पिता मां प्रायुङ्क्त दुष्करे राज्ये पुनस्त्वामिति रामो भरतमब्रवीत्।

नियतमानसः सन् योगी सदात्मानं युञ्जन्नेवास्ते।

सूनृता वाक् कामान् दुग्धेऽलक्ष्मीं विप्रकर्षति कीर्तिं सूते दुष्कृतं हिनस्ति च।

पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था। युगसहस्रमिवाचरन्त्या कृच्छ्रेण नीतो दिवसः। प्रसीद सकृदप्यालप। ईषदपि विलोकय। पूरय मे मनोरथम्। आर्तास्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि। कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठित मया कस्यां वा नाज्ञायामादृतं कस्मिन् वा त्वदनुकूले नाभिरत येन कुपितोऽसि।

मृष्यन्तु लवस्य बालिशतां तातपादाः ।
मर्षय भगवन्! अभूमिरेषा शापस्य ।
ब्रह्मन्! न साधुसेवितोऽयं पन्था येनासि प्रवृत्तः ।
तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् (सतः) संरुणद्धि ।
संभा[illegible] तस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।
रिक्तहस्त[illegible] नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम् ।
रिणच्मि जलधेस्तोयं [illegible] दिवं सुरान् ॥
किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं
त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ।
लेढि भेषजव[illegible] यः पथ्यानि कटून्यपि ।
तदर्थी सेवते चाप्तान् कदाचिन्न स सीदति ॥
गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षु[illegible]मितर जनाः ॥
तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि हर्म्येषु नोच्छि[illegible]न्ते कदाचन ॥
यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात् साचिव्यसंनियोजितः ।
स हत्वा नृपकार्यं तत् स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥
न यज्वानोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः ।
यां यान्ति प्रोज्झितप्राणाः [illegible]र्थं सेवकोत्तमाः ॥
षड् दोषा पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥
आकिंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखा[illegible]पोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥
आत्मा नदी संयम[illegible]पुण्यतीर्था
सत्यह्रदा शीलतटा दयोर्मिः ।

---

१ दिवृ्ठ प्र० प० व० श्रो छे, तृ० द्वि० व०=द्युभ्याम्, स० ब० व०=द्युषु व्यञ्जनादि प्रत्ययो पर छता दिवृ्ठ द्यु थाय छे

तत्रा गाहं कुरु पाण्डुपुत्र
न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ॥

પ્રાણીઓની કોઈએ હિંસા કરવી ન જોઈએ, એજ મોટો ધર્મ છે.
દુશ્મનોની સેનાએ તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો.
કુશલ તો છો એમ તેણે તેને પૂછ્યું.
ભમરાઓ પુષ્પનો રસ ચાટે છે
તેણે ગાયને દોહી અને તેનું દૂધ પીધુ.
મે શો અપરાધ કર્યો છે કે તમે મારા પર ગુસ્સે થયા છો?
તમારે માટે મે બહુ સહન કર્યું છે
દુ ખમા એક દિવસ હજાર યુગ જેવો લાગે છે
હુ નિરુપાય છુ, મારો કોઈ બેલી નથી કૃપા કરી મને મદદ કરો.

નામ.

अरण्ययान (अरण्यानम्) (ન૦)तत्पु०, अरण्य ન૦ વન+यान ન૦ જવુ તે)-અરણ્યમા જવુ તે
अन्तरात्मन् (પું०) (तत्पु०, अन्तर વિ० અદરનો+आत्मन् પું० આત્મા)-અદરનો આત્મા.
अभूमि (સ્ત્રી०)-અયોગ્ય સ્થાન (नञ्स०)
अलक्ष्मी (સ્ત્રી०)-દરિદ્રતા, ગરીબાઈ
अवगाह (अवगाह) (પુ०)-સ્નાન
अवस्था (સ્ત્રી०)-સ્થિતિ
इन्द्र (इन्द्र) (પું०)-ઇન્દ્ર
ऊर्मि (પુ०)-મોજુ
गति (સ્ત્રી०)-મરણ પછી જવાનુ સ્થાન.
गो (પુ०, સ્ત્રી०)-બળદ, ગાય
चार (चार) (પું)-ચારો, છૂપો દૂત.
तन्द्री (સ્ત્રી०)-સુસ્તી
तरलिका (સ્ત્રી०)-સ્ત્રીનું નામ છે
तृण (तृणम्) (ન૦)-તરણુ
दिव् (સ્ત્રી०)-સ્વર્ગ
दीर्घसूत्रता (સ્ત્રી०)-અતિશય ટાઢાપણું, કોઈ પણ કામને ખૂબ લબાવીને કરવાનો સ્વભાવ
दुष्कृत (दुष्कृतम्) (ન०)-નઠારૂ કૃત્ય
दैवत (दैवतम्) (ન०)-દેવતા, દેવ
द्रव्य (द्रव्यम्) (ન०)-કીમતી વસ્તુ.
पथ्य (पथ्यम्) (ન०)-આરોગ્યને હિતકારક વસ્તુ
पाण्डु (પુ०)-પાણ્ડુરાજા, પાણ્ડવોનો પિતા
पिण्ड (पिण्ड) (પુ०)-અન્ન.
बालिशता (સ્ત્રી०)-નાદાની
भूति (સ્ત્રી०)-ઉદય
भेषज (भेषजम्) (ન०)-ઔષધ
मन्त्र (मन्त्र) (પુ०) છૂપો વિચાર
मानस (मानसम्) (ન०)-મન.
यज्वन् (પું०)-યજ્ઞ કરનાર.
यवन (यवन) (પુ०)-યવન.
युग (युगम्) (ન०)-સત્ય, દ્વાપર, ત્રેતા, ને કલિમાનો એક યુગ

योगिन् (પુ૦)–યોગી.
लव (**लव**) (પુ૦)–રામને પુત્ર.
शील (**शीलम्**) (ન૦)–શિયળ, સારૂ આચરણ
सहस्र (**सहस्रम्**) (ન૦)–હજાર
साचिव्य (**साचिव्यम्**) (ન૦)–પ્રધાન પદ, પ્રધાનની જગા
सारमेय (**सारमेय**) (પુ૦)–સરમાનો પુત્ર
सौख्य (**सौख्यम्**) (ન૦)–સુખ
हरीतकी (સ્ત્રી૦)–હરડે
हर्म्य (**हर्म्यम्**) (ન૦)–મહેલ
हविस् (ન૦)–બળિદાન
ह्रद (**ह्रद**) (પુ૦)–ઊંડી જગા.

વિશેષણ

अगतिक (**बहु०**, **अ+गति** (સ્ત્રી૦)+**क** પ્રત્યય)–ગતિ એટલે શરણસ્થાન વિનાનો, શરણરહિત (**नास्ति गतिर्यस्या सा अगतिका**)
अनाथ (**बहु०**) **अ+नाथ** (પુ૦)–નાથરહિત
अनुकूल–અનુકૂળ, માફક [ભવેલું
अनुभूत (**अनु+भू**ને ભૂ૦ કૃ૦)–અનુ-
अनुरक्त (**अनु+रंज्** १ ગ૦ ને ૪ ગ૦ ઉભ૦ને ભૂ૦ કૃ૦)–પ્રેમમા આસક્ત (**रजति-ते-रज्यति-ते**)
अनुष्ठित (**अनु+स्था**નો ભૂ૦ કૃ૦) કરેલું.
अपराद्ध (**अप+राध्**ને ભૂ૦ કૃ૦)–અપરાધ કરેલો [પ્રેમ દર્શાવેલો
अभिरत (**अभि+रम्**ને ભૂ૦ કૃ૦)–
आदृत (**आ+दृ** ६ ગ આ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–આદર દર્શાવેલો
आप्त–વિશ્વાસુ
कटु–કડવુ, તીખું
किमपि–કઈક, અનિર્વચનીય, અવર્ણ્ય (બહુ સ્તુત્ય કે નિન્દ્ય હોવાથી)
कियत्–કેટલુ
दुष्कर–કરવું મુશ્કેલ, અઘરૂ
नियत (**नि+यम्** [**यच्छ्**] નો ભૂ૦ કૃ૦)–નિયમમા રહેલું, કબજામા રહેલું
नियुक्त (**नि + युज्**ને ભૂ૦ કૃ૦)–નીમાયલુ [ગયલુ.
प्रवृत्त (**प्र+वृत्**ને ભૂ૦ કૃ૦)–ચાલેલુ,
प्रोज्झित (**प्र + उज्झ्**ને ભૂ૦ કૃ૦)–તજેલુ [આસક્ત.
भक्त (**भज्**ને ભૂ૦ કૃ૦)–ભજનાર,
रिक्तहस्त (**बहु०**, **रिक्त**, **रिच्**ને ભૂ૦+કૃ૦ ખાલી=**हस्त** પું૦)–ખાલી છે હાથ જેના એવુ, ખાલી હાથવાળુ
संनियाजित (**सम्+नि + युज्**ના પ્રેરક અગને ભૂ૦ કૃ૦)–નીમાયલું.
संभावित (**सम्+भू**ના પ્રેરક અંગનો ભૂ૦ કૃ૦)-માન્ય
सुकर–કરવુ સહેલુ તે
सूनृत–સત્ય ને પ્રિય
सेवित (**सेव्**ને ભૂ૦ કૃ૦)–સેવાયલુ, આશ્રય કરાયલુ
हातव्य (**हा** 'તજવુ'ને વિ૰્ય૦ કૃ૦)–તજવા લાયક

१ दशति, सजति, स्वजते, रजति-ते, रज्यति-ते--दश् ५२०, सञ्ज् ५२०, **स्वञ्ज्** આત્મ૦, અને रञ्ज् ઉભ૦—એ ધાતુઓના અનુસ્વાર ને અનુનાસિકનો ગણકાર્ય **५२ जता** લોપ થાય છે.

ધાતુ

अपोह् (अप+ऊह्=अपोहति) (૧ ગ૦ પ૦)–નાશ કરવો

आ+लप् (आलपति) (૧ ગ૦ પ૦)–વાત કરવી.

उप+इ (उपैति) (૨ ગ૦ પ૦)–પાસે જવુ

छिद् (छिनत्ति–छिन्त्ते) (૭ ગ૦ ઉ૦)–કાપવુ, उद् સાથે–કાપવુ.

तप् (तपति) (૧ ગ૦ પ૦)–તપવુ

दुह् (दोग्धि, दुग्धे) (૨ ગ૦ ઉ૦)–દોહવુ

पूर् (पूरयति) (૧૦ ગ૦ પ૦)–પૂરવુ, સફળ કરવું.

भिद् (भिनत्ति–भिन्त्ते) (૭ ગ૦ ઉ૦)–ભાગવુ, ઉઘાડુ કરવું

भुज्[1] (भुनक्ति ૭ ગ૦ પ૦)–ભોગવવુ, (भुङ्क्ते ૭ ગ૦ આ૦)–ખાવુ

मृष् (मृष्यति–ते, मर्षयति–ते) (૪,૧૦ ગ૦ ઉ૦)–માફ કરવુ

युज् (युनक्ति–युङ्क्ते) (૭ ગ૦ ઉ૦)–જોડવું, अनु સાથે–પૂછવું, नि સાથે–નીમવું

रिच् (रिणक्ति–रिङ्क्ते) (૭ ગ૦ ઉ૦)–ખાલી કરવું, अति સાથે–(कर्मणि–મા) અધિક થવુ

रुध् (रुणद्धि–रुन्द्धे) (૭ ગ૦ ઉ૦)–રૂંધવુ, રોકવુ, सम् સાથે–અટકાવવું

लिह् (लेढि–लीढे) (૨ ગ૦ ઉ૦)–प्र કે अव સાથે–ચાટવું

विच् (विविनक्ति–विङ्क्ते) (૭ ગ૦ ઉ૦)–કે वि સાથે–જુદું કરવુ, વિવેક કરવો

वि+प्र+कृष् (विप्रकर्षति) (૧ ગ૦ પ૦)–દૂર કરવુ.

वि+लुक् (विलोकयति) (૧૦ ગ૦ પ૦)–જોવુ

व्रज् (व्रजति) (૧ ગ૦ પ૦)–જવું.

शुध् (शुध्यति (૪ ગ૦ પ૦)–શુદ્ધ થવું, પવિત્ર થવુ.

सद् [सीद्] (सीदति) (૧ ગ૦ પ૦)–નાશ પામવો. દુઃખ પામવુ.

सेव् (सेवते) (૧ ગ૦ આ૦)–સેવવુ, પૂજવુ

हिंस् (हिनस्ति) (૭ ગ૦ પ૦)–હિંસા કરવી

અવ્યય.

ईषत्–લગાર

उत्सृज्य (उद् + सृज्નો અવ્ય૦ કૃ૦)–તજીને

कदाचित्–કોઈ પણ વખત.

कृच्छ्रेण (कृच्छ्र પુ૦, ન૦નુ તૃ૦ એ૦ વ૦)–મુશ્કેલીથી

तदर्थम् (चतु० तत्पु०, क्रियाविशे० तस्मै इद यथा स्यात्तथा) – તેને માટે.

त्वत्कृते (तत्पु०, तव कृते, त्वद् सर्वं० ઉ + कृते અ૦ લીધે)–તારે લીધે.

सकृत्–એક વાર.

---

૧. भुजનો અર્થ 'રક્ષણ કરવુ' કે 'ઉપભોગ કરવો' ન થતો હોય ત્યારે તે આત્મ૦ છે.

પાઠ ૩૦મો.

ત્રીજો ગણુ.

देहि मे प्रतिवचनम्—દે મને જવાબ=મને જવાબ દે.

मृत्योर्न बिभेत्यय वीरः—મૃત્યુથી નથી બીતો આ વીર=આ વીર મૃત્યુથી બીતો નથી.

पावके हविर्जुहुधि—અગ્નિમા બલિદાન હોમ.

लोकस्य कोलाहल उदजिहीत—લોકનું કલકલાણુ ઊંચુ ગયું—ખૂબ થયુ

अवधत्तां देवो देवी च—ધ્યાન આપે રાજા રાણી અને=રાજા અને રાણી ધ્યાન આપે.

न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः—નગણુ, નગણુ, મગણુ, યગણુ, ને યગણુથી જોડાયલી-યુક્ત (युता) એ માલિની (છંદ કહેવાય છે), સર્પ ને લોકથી, અર્થાત્, ૮ ને ૭ વર્ણોથી, (એમા યતિ-વિશ્રામસ્થાન છે).

માલિની એક છદ છે. ત્રણ અક્ષરોનો એક ગણુ થાય છે, ને તે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ હોય તે પ્રમાણે તેના નીચે આપેલા આઠ પ્રકાર છે.

> मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरु पुनरादिलघुर्यः ।
> जो गुरुमध्यगतो रलमध्य सोऽन्तगुरु कथितोऽन्तलघुस्तः ॥

म ગણુમા ત્રણે વર્ણુ ગુરુ હોય છે, (એથી ઉલટુ) न ગણુમા ત્રણે લઘુ છે. આદિ વર્ણુ ગુરુ હોય ને બીજા બે લઘુ હોય તે भ ગણુ છે, પ્રથમ વર્ણુ લઘુ હોય તે य ગણુ છે મધ્ય વર્ણ ગુરુ હોય તે ज ગણુ છે, મધ્ય વર્ણુ લઘુ હોય તે र ગણુ છે. અન્ત્ય વર્ણુ ગુરુ હોય તે स ગણુ છે, અન્ત્ય વર્ણુ લઘુ હોય તે त ગણુ છે.

હ્રસ્વ સ્વરવાળો વર્ણુ લઘુ ને દીર્ઘ સ્વરવાળો વર્ણુ ગુરુ કહેવાય છે વળી હ્રસ્વ સ્વર પછી જોડાક્ષર હોય તો તે ગુરુ કહેવાય છે, તેમજ પાદને અન્તે હ્રસ્વ સ્વર હોય તે પણુ ગુરુ કહેવાય છે ल એટલે લઘુ ને ग એટલે ગુરુ

દરેક છન્દમા યતિ એટલે વિશ્રામસ્થાન હોય છે માલિનીમા આઠ ને સાત અક્ષર પછી યતિ હોય છે, પહેલા આઠ વર્ણુ બોલ્યા પછી અટકવાનુ આવે છે ને પછી સાત વર્ણુ પછી

સંસ્કૃતમા દરેક છન્દનું લક્ષણુ તેજ છન્દના પાદમા (ચતુર્થાંશમા) આપેલું હોય છે. માલિનીનું લક્ષણુ માલિની છન્દમાજ છે, તે નીચે પ્રમાણે —

नॅ नॅ मॅ यॅ यॅ युॅ ते यं । मा लिॅ नी भो गिॅ लो कै॑ ।

ॅ લઘુનુ ચિહ્ન,—ગુરુનું ચિહ્ન , । યતિનુ ચિહ્ન

આ પાઠમા ત્રીજા ગણના ધાતુના રૂપોના દાખલા છે ત્રીજા ગણમા ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થઈ પ્રત્યયો લાગે છે. પરોક્ષભૂતકાળમા પણ ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે

દ્વિર્ભાવના સામાન્ય નિયમો

अद्—अ अद्, ऋ—ऋ ऋ, भी—भी भी, पच्—प पच्

આ ઉપરથી નીચેનો નિયમ નિકળે છે —

૧ ધાતુનો આદિ વર્ણ સ્વર હોય તો તે સ્વર દ્વિર્ભાવ પામે છે ને વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજન, પછીના સ્વર સાથે, દ્વિર્ભાવ પામે છે

त्यज्—तत्यज्, क्री—कीक्री, स्मृ—सृस्मृ. આ ઉપરથી નીકળતો નિયમ —

૨. ધાતુનો આદિ વર્ણ જોડાક્ષર હોય તો તેમાનો પ્રથમ વ્યંજન સ્વર સાથે દ્વિર્ભાવ પામે છે

स्तृ—तृस्तृ, स्पृश्—पृस्पृश्, स्त्यै—तैस्त्यै નિયમ —

૩ ધાતુનો આદિ વર્ણ જોડાક્ષર ને તે જોડાક્ષરનો પહેલો અક્ષર **श्, ष्, કે स्** હોય ને બીજો અઘોષ વ્યંજન હોય તો તે અઘોષ વ્યજનનો પછીના સ્વર સાથે દ્વિર્ભાવ થાય છે

૪ દ્વિર્ભાવ પામેલા ધાતુનો પ્રથમ અવયવ **अभ्यास** કહેવાય છે —

जि—जिजि, कृ-कृकृ; आस्—आ आस्.

અભ્યાસમા થતા ફેરફાર

(अ) भी-भीभी-भिभी, नी-नीनी-निनी, धा—धाधा-धधा,

(आ) कृ-कृकृ-ककृ, स्मृ-सृस्मृ-सस्मृ,

(इ) खन्-खखन्-कखन्, छिद्-छिछिद्-चिछिद्-[1]चिच्छिद्, भी-भीभी-भिभी-बिभी, धा-धाधा-धधा-दधा;

---

१ **स्वच्छ, शिवच्छाया, अच्छिनत्, विच्छेद** (પરોક્ષભૂ० કાળ ૩જો કે ૧લો પુ० એ० ૧) છની પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો છનો च्छ् થાય છે, **चेच्छिद्यते** (પૌન પુન્યવાચક અંગ०, વર્ત० ૩ પુ० એ० ૧૦)—છની પર્વે દીર્ઘ સ્વર આવે ત્યારે પણ તેનુ च्छ् થાય છે **लक्ष्मीछाया, કે लक्ष्मीच्छाया,** પણ **आच्छादयति, मा च्छिन्द्धि—लक्ष्मी**નો **ई** પદને અન્તે છે એમ સમજવુ સમાસમા બધા અવયવો પદ છે ને ઉત્તરપદ સિવાય બધા પદોના વિભક્તિના પ્રત્યયો લોપાય છે **आ** ને **मा**ને પણ પદ સમજવા, કેમકે અવ્યયો પણ પદ છે ને તેના વિભક્તિપ્રત્યયો લોપાયા છે એમ સમજવાનુ છે—છની પૂર્વનો દીર્ઘ સ્વર પદને અન્તે હોય તો છનો च्छ् વિકલ્પે થાય છે, પણ છની પૂર્વે **आ** કે **मा** હોય તો છનો च्छ् નિત્ય થાય છે

(ई) कु-कुकु-ककु-चकु, खन्-खखन्-कखन्-चखन्, गण्-गगण्-जगण्;

(उ) हृ-हहृ-हहृ-जहृ, ह्री-ह्रीह्री-हिह्री-जिह्री,

આ ઉપરથી નીકળતા નિયમો -

५ (अ) पू-पूपू-पुपू, मील्-मीमील्-मिमील्, ज्ञा-जाज्ञा-जज्ञा—અભ્યાસમા દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય છે

(आ) तृ-तृतृ-तृतृ-ततृ—અભ્યાસના ऋनो अ થાય છે.

(इ) फल्-फफल्-पफल्, भज्-भभज्-बभज्—વર્ગના બીજા અક્ષરનો પહેલો ને ચોથાનો ત્રીજો થાય છે

(ई) गद्-गगद्-जगद्, क्षम्-कक्षम्-चक्षम्—क વર્ગના વર્ણનો તેને મળતો च વર્ગનો વર્ણ થાય છે

(उ) हन्-हहन्-जहन्—हनो ज થાય છે

भृ ઉભ૦

	પર૦ વર્ત૦			આત્મ૦ વર્ત૦		
प्र०	बिभर्मि	बिभृव	बिभृम	बिभ्रे	बिभृवहे	बिभृमहे
द्वि०	बिभर्षि	बिभृथ	बिभृथ	बिभृषे	बिभ्राथे	बिभृध्वे
तृ०	बिभर्ति	बिभृत	बिभ्रति	बिभृते	बिभ्राते	बिभ्रते
	ભૂત૦			ભૂત૦		
तृ०	अबिभः	अबिभृताम्	अबिभरुः	अबिभृत	अबिभ्राताम्	अबिभ्रत
	આજ્ઞા૦			આજ્ઞા૦		
तृ०	बिभर्तु	बिभृताम्	बिभ्रतु	प्र० बिभरै	बिभरावहै	बिभरामहै

વિ ય૦—बिभृयात्, बिभ्रीत, વગેરે.

ह्री પર૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા૦		
तृ०	जिह्रेति	जिह्रीत	जिह्रियति	जिह्रयाणि	जिह्रयाव	जिह्रयाम
	ભૂત૦			વિધ્ય૦		
तृ०	अजिह्रेत्	अजिह्रीताम्	अजिह्रयुः	जिह्रीयात् વગેરે		

हा પર૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા૦		
तृ०	जहाति	जहित -हीत	जहति	जहातु	जहिताम्-हीताम्	जहतु

	ભૂત૦		વિધ્ય૦
તૃ૦	अजहात्	अजहिताम्-हीताम् अजहुः	जह्यात् વગેરે.

આજ્ઞા૦

દ્વિ૦	जहाहि-जहिहि-जहीहि	जहितम्-हीतम्	जहित-हीत

ઉપલા રૂપો પરથી માલુમ પડશે કે —

૬. बिभर्ति વગેરે—भृ ધાતુનો દ્વિર્ભાવ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળો ને અર્થોમા बिभृ થાય છે

૭. बिभ्रति, बिभ्रतु—ત્રીજા ગણમા પરસ્મૈપદ પ્રત્યયોમા ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાંથી न્નો લોપ થાય છે

૮. अबिभरु, अजहु—ભૂતકાળના પરસ્મૈપદ ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય उस् છે એ उस् પ્રત્યય પર છતા ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે ને आ લોપાય છે.

૯ जहिव-हीव, जहति, जह्यात्—हा પર૦ ‘તજવુ’ના आનો વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા इ કે ई થાય છે ને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા તેમજ વિધ્યર્થમા आ લોપાય છે આજ્ઞાર્થ દ્વિ૦ એ૦ વ૦મા जहाहि, जहिहि, जहीहि રૂપો થાય છે

जिह्री + अति (ईની પૂર્વે જોડાક્ષર હોવાથી ईનો इय् થઈ)—जिह्रियति

भी પર૦

વર્ત૦

તૃ૦	बिभेति	बिभितः-भीतः	बिभ्यति

આજ્ઞા૦

દ્વિ૦	बिभिहि-भीहि	बिभितम्-भीतम्	बिभित-भीत

ભૂત૦

તૃ૦	अबिभेत्	अबिभिताम्-भीताम्	अबिभयु:

વિધ્ય૦—बिभियात्-भीयात् વગેરે

૧૦. भी ધાતુમા અવિકારક પ્રત્યય પર છતા અન્ત્ય સ્વર વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે

	मा આત્મ૦			हा આત્મ૦		
	વર્ત૦			વર્ત૦		
તૃ૦	मिमीते	मिमाते	मिमते	जिहीते	जिहाते	जिहते
પ્ર૦	मिमे	मिमीवहे	मिमीमहे	जिहे	जिहीवहे	जिहीमहे

	आज्ञा०			आज्ञा०	
द्वि० मिमीष्व	मिमाथाम्	मिमीध्वम्	जिहीष्व	जिहाथाम्	जिहीध्वम्
	ભૂત०			ભૂત०	
तृ० अमिमीत	अमिमाताम्	अमिमत	अजिहीत	अजिहाताम्	अजिहत

વિધ્ય૦—मिमीत, जिहीत, વગેરે.

૧૧ मिमे, जिहे—मा ને हा આત્મ૦ 'જવુ'નો દ્વિર્ભાવ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળો ને અર્થોમા मिमा ને जिहा થાય છે

૧૨ मिमीते, मिमते, जिहीषे, जिहताम्—मा ને हा આત્મ૦ 'જવું' એ ધાતુઓના અન્ત્ય સ્વરનો વ્યજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા ई થાય છે ને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા લોપ થાય છે

हु પર૦

	વર્ત૦			આજ્ઞા०	
तृ० जुहोति	जुहुत	जुह्वति	द्वि० जुहुधि	जुहुतम्	जुहुत
	ભૂત०			વિધ્ય०	
तृ० अजुहोत्	अजुहुताम्	अजुहवु		जुहुयात् વગેરે	

૧૩. हु ધાતુમા આજ્ઞાર્થ द्वि० ए० व०નો પ્રત્યય धि છે જુઓ પાઠ ૨૭મો નિ૦ ૧૫

दा ઉભ०

	પર૦ વર્ત૦			આત્મ૦ વર્ત૦	
तृ० ददाति	दत्तः	ददति	दत्ते	ददाते	ददते
द्वि० ददासि	दत्थः	दत्थ	दत्से	ददाथे	दद्ध्वे
	आज्ञा०			आज्ञा०	
प्र० ददानि	ददाव	ददाम	ददै	ददावहै	ददामहै
द्वि० देहि	दत्तम्	दत्त	दत्स्व	ददाथाम्	दद्ध्वम्
	ભૂત०			ભૂત०	
प्र० अददाम्	अदद्व	अदद्म	अददि	अदद्वहि	अदद्महि
तृ० अददात्	अदत्ताम्	अददुः	अदत्त	अददाताम्	अददत

વિધ્ય૦— दद्यात्, ददीत વગેરે

धा ઉભ०

	પર० વર્ત०			આત્મ० વર્ત०		
प्र०	दधामि	दध्व	दध्म	दधे	दध्वहे	दध्महे
द्वि०	दधासि	धत्थ	धत्थ	धत्से	दधाथे	धद्ध्वे
तृ०	दधाति	धत्त	दधति	धत्ते	दधाते	दधते

	આજ્ઞા०			આજ્ઞા०		
द्वि०	धेहि	धत्तम्	धत्त	धत्स्व	दधाथाम्	धद्ध्वम्

	ભૂત०			ભૂત०		
तृ०	अदधात्	अधत्ताम्	अदधु	अधत्त	अदधाताम्	अदधत

વિધ્ય०—दध्यात्, दधीत વગેરે

૧૪ (अ) दद्व, दध्म—दा અને धा નુ વ્યજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા दद् ને दध् થાય છે

(आ) ददति, दधतु—સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા आ લોપાય છે

(इ) धत्थ, धत्त—અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યજનથી શરૂ થતા અવિકારક પ્રત્યય પર છતા धा નુ धत् થાય છે

(ई) આજ્ઞાર્થ द्वि० ए० व० देहि ને धेहि થાય છે

निज् ઉભ०

	પર० વર્ત०				આત્મ० આજ્ઞા०		
तृ०	नेनेक्ति	नेनिक्त	नेनिजति	प्र०	नेनिजै	नेनिजावहै	नेनिजामहै

	ભૂત०			ભૂત०		
प्र०	अनेनिजम्	अनेनिज्व	अनेनिज्म	अनेनिजि	अनेनिज्वहि	अनेनिज्महि
तृ०	अनेनेक्-ग्	अनेनिक्ताम्	अनेनिजु	अनेनिक्त	अनेनिजाताम्	अनेनिजत

વિધ્ય० नेनिज्यात्, नेनिजीत વગેરે

એજ પ્રમાણે वेवेक्ति, वेवेष्टि વગેરે

૧૫ नेनेक्ति नेनिजै—निज्, विज्, ને विष् ધાતુમા અભ્યાસના સ્વરને ગુણ થાય છે, ને સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યયો પર છતા ઉપાન્ત્ય સ્વરને ગુણ થતો નથી

असारात् संसारान्मन उद्विजते ।
कर्णौ पिधाय शान्तं पापं शान्तं पापमित्यब्रवीत् ।
हरिशब्दोऽत्र विष्णुमेवाभिधत्ते ।

बहुधा भयमादधानाश्छाया अत्रारण्ये चरन्ति ।
अयं पुत्रकृतको मृगस्ते पदवीं न जहाति पश्य ।
रघुर्धनुष्यमोघं सायकं समधत्त ।
अनेन समयेन परिणतो दिवसः ।
वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वमिति विष्णुः ।
गुरोः पादाववानेनिजम् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ।
जठरं को न बिभर्ति केवलम् ।

प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः
सर्वङ्कषा भगवती भवितव्यतैव ॥

अविनीत ! किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त ! वर्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि ॥

पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम् । किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र । पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनं मुखावलोकननिश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते ॥

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात् ते मेऽपि शर्म सः ।
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
भार्येव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
कीर्तिं च दिक्षु विमलां वितनोति लक्ष्मीं
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥

ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद् गालिदानेऽसमर्थाः ।
जगति विदितमेतद् दीयते विद्यमानं
न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥

सकृदुच्चरितं येन [illegible]रद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥
प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।
प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्धितः ॥
तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।
हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥

રામની આજ્ઞાને અનુસરીને લક્ષ્મણે સીતાને એકાન્ત વનમા તજી દીધી.
અરે પાપ ! આ દુષ્ટ વચન બોલતો શરમાતો નથી ?
અધ્વર્યુઓએ હવિને અગ્નિમા હોમ્યુ
હે દેવ ! પ્રસન્ન થા, મને સદ્બુદ્ધિ આપ
આવેલા અતિથિને આસન અને ઉદક આપવા જોઈએ
તમારે તમારા અંદરના શત્રુઓ સાથે લડવા કમ્મર કસવી જોઈએ
મારો મિત્ર મારી જિંદગી કરતા પણ મને વધારે વહાલો હતો
આ ઠેકાણે देव શબ્દનો અર્થ રાજા થાય છે.
દૂધ જાતે મીઠુ છે, તો ખાંડ સાથે મળેલું મીઠુ હોય એમા તો કહેવુંજ શું ?
(किं पुन વાપરો)
તે આશ્રમના અધિપતિ, ઋષિને આશ્રમના પ્રાણીઓ પોતાના છોકરાથી જુદા ન હતા (अपत्यनिर्विशेष વાપરો).

નામ.

अधिपति (પું०)–સ્વામી
[illegible] (अवलोकन[illegible]) (ન०)–દર્શન.
आश्रमपद (आश्रमपदम्) (ન०)–(तत्पु०, आश्रम પુ०+पद ન० સ્થાન) –આશ્રમસ્થાન.
कल्पलता (स्त्री०)–મનોરથ સફળ કરનાર સ્વર્ગનો એક વેલો (मध्यमपदलोपी स०, कल्पपूरिका लता)
कोलाहल (कोलाहल) (પુ०)–કકલાણ
गालि (स्त्री०)–ગાળ
छाया (स्त्री०)–છાયડો.
जन्तु (પુ०)–પ્રાણી.
[illegible] ([illegible]) (पुं०) (बहु०, नलिन ન० પદ્મ + आसन ન०)–કમળ છે આસન જેનું, બ્રહ્મા.
नामधेय (नामधेयम्) (ન०)–નામ (धेय એ સ્વાર્થવાચક પ્રત્યય છે, એથી શબ્દના અર્થમા વધારો થતો નથી, પ્રત્યય મૂળ અર્થજ કહે છે नाम एव नामधेयम्)
पदवी (स्त्री०)–માર્ગ.

परिकर (परिकर) (પું૦)–કમ્મરપટો (बद्ध॰परिकरस्तेन=તેણે કમ્મર બાંધી)
पावक (पावक) (પું૦)–અગ્નિ
पुत्रकृतक (पुत्रकृतक) (પું૦)–દત્તક લીધેલો પુત્ર.
प्रकृति (સ્ત્રી૦)–સ્વભાવ
प्रतिवचन (प्रतिवचनम्) (ન૦)–ઉત્તર
प्रियभाव (प्रियभाव) (પુ૦)–પ્રિયપણું
प्रीतियोग (प्रीतियोग) (પું૦)–સ્નેહનું જોડાવવું.
भवितव्यता (સ્ત્રી૦)–નસીબ
मृत्यु (પું૦)–મોત
रस (रस) (પુ૦)–પાણી.
विषाण (विषाणम्) (ન૦)–શીંગડું
शशक (शशक) (પું૦)–સસલું
संरम्भ (संरम्भ) (પું૦)–ક્રોધ
सत्त्व (सत्त्वम्) (ન૦)–પ્રાણી.
सर्वदमन (सर्वदमन) (પું૦)–સર્વને વશ કરનાર, દુષ્યન્તનો પુત્ર
सायक (सायक) (પું૦)–બાણ

વિશે૦

अमोघ (अ+मोघ=વિફળ)–સફળ
असार (बहु०)–સારરહિત
धन्य–ભાગ્યશાલી
निश्चल–સ્થિર.
निर्विशेष (बहु०, निर् + विशेष પું૦= ભેદ)–ભેદરહિત, સમાન (निर्गत विशेष येभ्यस्तानि निर्विशेषाणि).
परिणत (पार + नम्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–પરિણામ પામેલું, આથમેલુ
पुण्यभाज्–પુણ્યશાલી
सर्वंकष (सर्वंकषा સ્ત્રી૦)–સર્વને તાબે કરનાર

ધાતુ.

अप+नी (अपनयति-ते) (૧ ગ૦ ઉ૦)–દૂર કરવું
उद्+विज् (उद्विजते) (૬ ગ૦ આ૦)–કંટાળો પામવો.
दा (ददाति–दत्ते (૩ ગ૦ ઉ૦)–આપવું; आ સાથે–લેવું
धा (दधाति–धत्ते) (૩ ગ૦ ઉ૦)–મૂકવું, आ સાથે–મૂકવુ, કરવુ, ઉત્પન્ન કરવુ, अपि સાથે –બંધ કરવુ, अभि સાથે -કહેવુ, अव સાથે–ધ્યાન આપવુ, वि સાથે–કરવુ, सम् સાથે–જોડવુ.
निज् (नेनेक्ति-नेनिक्ते) (૩ ગ૦ ઉ૦)–કે अव સાથે ધોવુ.
भृ (बिभर्ति–भृते) (૩ ગ૦ ઉ૦)–ભરવુ.
विज् (वेवेक्ति–वेविक्ते) (૩ ગ૦ ઉ૦)–પૃથક્ કરવું.
वि + प्र + कृ (विप्रकरोति–कुरुते (૮ ગ૦ ઉ૦)–ઈજા કરવી.
विष् (वेवेष्टि–विष्टे) (૩ ગ૦ ઉ૦)–વિંટળાવવું, વ્યાપવું
सम् + उप + आस (समुपास्ते) (૨ ગ૦ આ૦)–સેવવુ, પૂજવું [સાધવું.
साध् (साधयति) (૧૦ ગ૦ પ૦)–
हा (जिहीते) (૩ ગ૦ આ૦)–જવું, उद् સાથે ઊંચે જવુ
हा (जहाति) (૩ ગ૦ પ૦)–તજવું
हु (जुहोति) (૩ ગ૦ પ૦)–હોમવુ
ह्री (जिह्रेति) (૩ ગ૦ પ૦)–શરમાવું.

અવ્યય.

अहर्निशम्–દહાડો ને રાત

उत्स्रष्टुम् (उद्+सृज्નો હેત્વ૦ કૃ૦)–તજવા, આપવા

किं पुन–તો કહેવુજ શુ ? કેટલુ બધું વધારે ? (વિરોધ ને આધિક્યવાચક)

पश्चात्–પછી

बहुधा–બહુ પ્રકારે

शान्तं पापम्–પાપ શાન્ત થાઓ. અનિષ્ટ ન સાભળવા એ શબ્દો ઉચ્ચારાય છે

सहस्रगुणम् (बहु०, सहस्रं ન૦ હજાર, +गुण પુ૦ વધારો)–હજારગણુ (सहस्रं गुणा यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा).

स्थाने–યોગ્ય

हन्त–અફસોસ ! શોકવાચક, કવચિત્ હર્ષવાચક પણ છે

પાઠ ૩૧મો.

વિશેષણ અને અવ્યય.

एकादश रुद्रा द्वादशादित्या.—અગીઆર રુદ્ર છે, બાર આદિત્ય છે

माणवको ब्राह्मणाना विंशतये दक्षिणामयच्छत्—માણવકે વીસ બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપી.

रघुवशे कुमारसभवे च यथाक्रममेकोनविंशतिः सप्तदश च सर्गाः—રઘુવંશમા ને કુમારસભવમા અનુક્રમે ૧૯ ને ૧૭ સર્ગો છે

जालान्तर्गते रश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो दृश्यते तस्य त्रिंशत्तमो भाग परमाणुः कथ्यते—જાળીઆની અંદર આવેલા કિરણમા જે સૂક્ષ્મ રજ દેખાય છે તેનો ત્રીસમો ભાગ પરમાણુ કહેવાય છે

सीता प्राणेभ्योऽपि प्रेयसी रामस्य—સીતા રામને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય હતી

कच्चित् कामप्रवेदने—कच्चित् એ (અવ્યય) ઇચ્છા નિવેદન કરવાના અર્થમા (પ્રયોજાય છે)

कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः—હું આશા રાખુ છુ કે હરણીઓની સતતિ દુ ખરહિત—સુખી છે

અપિની પેઠે **कच्चित्** પણ પ્રશ્નાર્થક છે, પરતુ પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમા હોય એવા પ્રશ્નના અર્થમા એ બહુધા વપરાય છે, ‘હું આશા રાખુ છુ’, ‘હુ ધારૂ છુ’, એવો એનો અર્થ છે ક્વચિત્ સામાન્ય પ્રશ્નના અર્થમા પણ **अपि**ની પેઠે વપરાય છે

दिष्ट्या प्रतिहता युष्माकं विघ्नाः—સુભાગ્યે, તમારા વિઘ્નો હણાયા છે. તમારા વિઘ્નોનો નાશ થયો છે તેથી હું તમને ધન્યવાદ આપું છુ, હું ઘણો ખુશ થયો છુ. दिष्ट्या એ दिष्टि (સ્ત્રી०) નુ તૃ० એ० વ० છે.

स्थाने खल्वत्र चित्रे सज्जति मे दृष्टि—યુક્ત છે, ખરેખર, આ ચિત્રને વિષે જાય છે-ચોટે છે મારી દૃષ્ટિ—આ ચિત્રને વિષે મારી દૃષ્ટિ લગ્ન થાય છે તે યુક્ત છે स्थानेનો અર્થ 'युज्यते'—'યુક્ત છે' થાય છે.

काममेतद् दुर्लभ मनस्त्वस्मिन्नुत्सुकम्—ભલે એ દુર્લભ છે-એ ગમે તેટલું દુર્લભ છે તોપણ-એને વિષે મન ઉત્સુક છે. **कामम्** અવ્યય છે. એનો અર્થ 'ગમે તેટલુ', 'ભલે' થાય છે

स्वयं रोपितेषु तरुषूत्पद्यते स्नेह किं पुनरङ्गसंभवेष्वपत्येषु—જાતે રોપેલા વૃક્ષોને વિષે સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી શરીરમાથી જેની ઉત્પત્તિ છે એવા છોકરા વિષે (થાય તેમા કહેવુજ શુ)?

किं पुन, किमुत, ને किमु એ ત્રણે અવ્યયો એવા અર્થમા વપરાય છે એનો અર્થ-इति का वार्ता—, इति किं वक्तव्यम्—'કહેવુજ શુ?' (स्वयं रोपितेषु तरुषु स्नेह उत्पद्यते तर्हि अङ्गसंभवेष्वपत्येषु उत्पद्यते इति किं वक्तव्यम्) એને કૈમુતિક ન્યાય કહે છે

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि—એક ગુણવાન્ પુત્ર હોય તે સારૂ પણ સેંકડો પણ મૂર્ખ પુત્રો હોય તે સારૂ નહિ.

वरम्નો પ્રયોગ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ.

वरमिदम् — न च કે न तु કે न पुनस्तत् એવી રચના છે.

यथा यथा यौवनमत्यक्रामत् तथा तथास्या अङ्गानि लावण्यमपुष्यन्—જેમ જેમ જુવાની જતી ગઈ તેમ તેમ એના અંગોએ લાવણ્ય પોષ્યું.

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः—સૂર્ય છે મૂળ જેનું એવો વંશ કયા અને અલ્પ છે વિષય-પહોચી શકે એવું સ્થળ જેનું એવી બુદ્ધિ કયા—અર્થાત્ એની વચ્ચે મોટું અન્તર છે (द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः).

पक्षपातिनावहं देवी च—હું ને રાણી પક્ષપાતી છીએ. વિશેષણને વિશેષ્યના લિંગવચન લાગે છે; પરંતુ એક વિશેષ્ય પુંલિંગમા ને બીજો સ્ત્રીલિંગમા હોય તો વિશેષણ પુંલિંગમા આવે છે. स च सा च तौ.

स च तञ्च ते, सा च तच्च ते द्वे वस्तुनी—જ્યારે એક નામ પુંલિંગ કે સ્ત્રીલિંગ હોય અને બીજુ નપુંસક હોય ત્યારે વિશેષણ નપુંસક હોય છે.

सत्यं धृतिः शमश्च तस्मिन् ध्रुवाणि—સત્ય, ધૈર્ય, ને શમ તેને વિષે અચલ છે

વિશેષ્ય ત્રણ જાતિના હોય કે તેમાનો એક નપુંસકમા હોય તો વિશેષણ નપુંસકમા આવે છે

तयैव देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी प्रभावश्चाख्यातः—તેજ દેવતાએ તે બેના કુશ ને લવ એમ નામ અને પ્રભાવ કહ્યો.

આ પ્રમાણે વિશેષણનો અન્વય તેની પાસેના વિશેષ્ય સાથે થાય છે ને બીજા વિશેષ્ય સાથે લિંગવિપરિણામથી–લિંગ બદલીને અન્વય કરવો પડે છે, **नामनी आख्याते इति लिङ्गविपरिणामेनान्वय** .

આ પાઠમા વિશેષણ ને અવ્યય વિષે કેટલીક હકીકત આપી છે.

પહેલેથી દસ સુધી સંખ્યાવાચક શબ્દો વિષે ૨૩મા પાઠમા વિવેચન કર્યુ છે.

દશક બતાવનારા સખ્યાવાચક શબ્દો નીચે આપ્યા છે —

विंशति	(સ્ત્રી૦)	વીસ.	**नवति**	(સ્ત્રી૦)	નેવુ
त्रिंशत्	,,	ત્રીસ	**शत**	(ન૦)	સો
चत्वारिंशत्	,,	ચાળીસ	**सहस्र**	,,	હજાર
पञ्चाशत्	,,	પચાસ	**अयुत**	,,	દસ હજાર
षष्टि	,,	સાઠ	**लक्ष**	,,	લાખ
सप्तति	,,	સિત્તેર	**प्रयुत**	,,	દસ લાખ
अशीति	,,	અસી	**कोटि**	(સ્ત્રી૦)	કરોડ

विंशतये ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणा ददाति नारायण કે **ब्राह्मणाना विंशतये दक्षिणा ददाति नारायण** આ પ્રમાણે ૧ **विंशति** વગેરે નામ તરીકે વપરાય છે, અથવા તો નામ સાથે વપરાય છે, ત્યારે તે ગમે તે લિંગના નામ સાથે વપરાય છે અને એકવચનમા ને સ્ત્રીલિંગમા આવે છે.

एकादशन्–અગીઆર
द्वादशन्–બાર
षोडशन्–સોળ.
त्रयोविंशति–ત્રેવીસ.
पञ्चविंशति–પચીસ.
अष्टात्रिंशत्–આડત્રીસ.

द्विचत्वारिंशत् / **द्वाचत्वारिंशत्** } બેંતાળીસ
त्रिपञ्चाश· / **त्रय पञ्चाशत्** } ત્રેપન.
अष्टषष्टि / **अष्टाषष्टि** } અડસેઠ.

द्विसप्तति, द्वासप्तति } બોત્તેર.	त्र्यशीति–ત્યાસી.
त्रिनवति, त्रयोनवति } ત્રાણુ.	अष्टाशीति–અઠયાસી.
षण्णवति–છન્નેઉ.	एकोनसप्तति, एकान्नसप्तति, ऊनसप्तति } ઓગણસાઠ
द्व्यशीति–બ્યાસી.	

૧ બે દશકની વચલા સંખ્યાવાચક શબ્દો બનાવવામાં **द्विनुं द्वा**, **त्रिनु त्रय**, ને **अष्टन्नु अष्टा** થાય છે એ ફેરફાર **अशीति** સાથેના સામાસિક શબ્દોમા થતો નથી અને **चत्वारिंशत्**, **पञ्चाशत्**, **षष्टि**, **सप्तति**, ને **नवति**ના સામાસિક શબ્દોમા વિકલ્પે થાય છે **पञ्चन्** આદિ **न**કારાન્ત સંખ્યાવાચક શબ્દોનો **न**કાર, સમાસમા બધા નકારાન્ત શબ્દોના **न**કારની પેઠે, લોપાય છે. **एकोनसप्तति** વગેરે શબ્દો લક્ષમા રાખો નવની વચલી સંખ્યા મોટી દસની સખ્યાની પૂર્વે **एकोन** (**एक + ऊन**=એક ઊણી) કે **एकान्न** (**एक**નું **एकाद्** થાય છે. એકે કરીને સિત્તેર નહિ, **एकेन न सप्तति एकान्नसप्तति**) મૂકવાથી થાય છે

एकादश –અગીઆરમો.	अशीतितम –અસીમો.
विंश –विंशतितम –વીસમો.	एकाशीत –तितम –એકયાસીમો.
त्रिंश –त्रिंशत्तम –ત્રીસમો.	नवतितम –નેઉમો.
षष्टितम –સાઠમો.	षण्णवत –तितम –છન્નેઉમો.
एकषष्ट –ष्टितम –એકસેઠમો.	शततम –સોમો.
सप्ततितम –સિત્તરમો.	सहस्रतम –હજારમો.
चतु सप्तत -तितम –ચુમ્મોતેરમો.	

૨ **एकादशन्**થી **नवदशन्** સુધીના સખ્યાપૂરક શબ્દો **न्**નો લોપ કરવાથી થાય છે

૩ **विंशति**થી આરંભીને સખ્યાપૂરક શબ્દો **तम** પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે અથવા અન્ત્ય સ્વરનો લોપ કરી અને અન્ત્ય વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજનનો પૂર્વના સ્વર સાથે લોપ કરી **अ** ઉમેરવાથી થાય છે **विंशति**નો **ति** લોપાય છે

અપવાદ —

૪ **षष्टि**, **सप्तति**, **अशीति**, અને **नवति**ના સંખ્યાપૂરક શબ્દો **तम** લગાડવાથીજ થાય છે, બીજી રીતે થતા નથી

सप्तदशोत्तरं शतम् કે **सप्तदशाधिकं शतम्**=૧૧૭ **एकसप्तत्यधिकनव शततमो विक्रमार्कसंवत्सरोऽयम्**=સંવત્ ૧૯૭૧ **पञ्चत्रिंशदुत्तराष्टादशशततमं शालिवाहनवर्षमिदम्**=શાક ૧૮૩૫. **पञ्चदशाधिकमेकोनविंशतिशततमं ख्रिस्ताब्द-**=ઈ. સ. ૧૯૧૫.

૫ શતકમા આવેલી સંખ્યા **अधिक** કે **उत्तर** શબ્દ ઉમેરી ઉપર પ્રમાણે દર્શાવાય છે

तर ને **तम** તેમજ **ईयस्** ને **इष्ठ** એ ઉત્કર્ષવાચક પ્રત્યયો છે એ વિષે અગાઉ કહેવામા આવ્યું છે એમાના **ईयस्** ને **इष्ठ** પ્રત્યયો લાગી કેટલાક શબ્દોના અનિયમિત રૂપો થાય છે તે શબ્દોની અહિં ટીપ આપી છે.

મૂળ વિશેષણ.		અધિકતાવાચક રૂપ	શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપ.
प्रशस्य	વખાણવા લાયક	**श्रेयस्**	**श्रेष्ठ**
वृद्ध	ઘરડું	**ज्यायस्–वर्षीयस्**	**ज्येष्ठ–वर्षिष्ठ**
अन्तिक	પાસે	**नेदीयस्**	**नेदिष्ठ**
बाढ	સારૂ	**साधीयस्**	**साधिष्ठ**
स्थूल	મોટું	**स्थवीयस्**	**स्थविष्ठ**
दूर	આઘુ	**दवीयस्**	**दविष्ठ**
युवन्	જુવાન	**यवीयस्–कनीयस्**	**यविष्ठ–कनिष्ठ**
ह्रस्व	ટૂંકું	**ह्रसीयस्**	**ह्रसिष्ठ**
क्षिप्र	વહેલુ	**क्षेपीयस्**	**क्षेपिष्ठ**
क्षुद्र	નજીવું	**क्षोदीयस्**	**क्षोदिष्ठ**
प्रिय	વહાલું	**प्रेयस्**	**प्रेष्ठ**
स्थिर	નિશ્ચલ	**स्थेयस्**	**स्थेष्ठ**
उरु	પહોળું	**वरीयस्**	**वरिष्ठ**
बहुल	ઘણુ	**बहीयस्**	**बहिष्ठ**
दीर्घ	લાબું	**द्राघीयस्**	**द्राघिष्ठ**
अल्प	નાનું	**अल्पीयस्–कनीयस्**	**अल्पिष्ठ–कनिष्ठ**
पृथु	બહોળું	**प्रथीयस्**	**प्रथिष्ठ**
मृदु	નરમ	**म्रदीयस्**	**म्रदिष्ठ**
कृश	પાતળું	**क्रशीयस्**	**क्रशिष्ठ**
दृढ	મજબુત	**द्रढीयस्**	**द्रढिष्ठ**
बहु	ઘણુ	**भूयस्**	**भूयिष्ठ**

આ બધા શબ્દોને **तर** ને **तम** પ્રત્યયો પણ લાગે છે, તે રૂપો કંઈ અનિયમિત નથી **प्रशस्यतर**, **युवतर** (**न्** લોપાય છે), **दीर्घतर**, **प्रियतम**, **अल्पतम**, **बहुतम**.

આ બધી ટીપ મોએ કરવાની જરૂર નથી

૬ સર્વનામ પરથી અવ્યયો નીચે પ્રમાણે બને છે —

(अ) सर्वत, कुत' (किमूनुं कु थाय छे), अन्यत., यत, तत, इत, अत— तस् પ્રત્યયથી (पञ्चम्यर्थे तस् सप्त०ना અર્થમા પણ વપરાય છે इत आगच्छ, सार्वविभक्तिकस्तसि)
(आ) तत्र, अमुत्र, सर्वत्र, अन्यत्र, अत्र, यत्र, कुत्र—सप्तम्यर्थे સ્થળવાચક त्र
(इ) सर्वदा, एकदा, अन्यदा, यदा, तदा, कदा—सप्तम्यर्थे કાળવાચક दा
(ई) यथा, तथा, सर्वथा, कथम् (केन प्रकारेण)—प्रकारवाचक था
(उ) पूर्वेद्युः, अन्येद्युः, अपरेद्युः, एद्युः —'તે દિવસે' એ અર્થમા—પૂર્વ દિવસે વગેરે.

भूयान् भेदोऽनयोः शिष्ययोः।
अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम्।
वृद्धतमोऽपि राजा तद्वृत्तान्तमाकर्ण्य यविष्ठवत् क्षिप्रं राजधानीमगच्छत्।
अभिजातं खल्वस्य वचनम्। अथवा चन्द्रादमृतमिति किमत्राश्चर्यम्।
नास्ति भवतोऽपराधः। अहमेवात्रापराद्धा।
कथं रघुनाथ एषः। दिष्ट्या सुप्रभातमद्य यदयं देवो दृष्टः।
तपस्विनां प्रतनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या दुःसहं भवति। किमुत सकलभुवनवन्दितचरणानां मुनीनाम्।
विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः।
कच्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति।
कच्चिन्मयापराद्धमन्येन वा केनचिदस्मदनुजीविना परिजनेन। अतिनिपुणमपि चिन्तयन् न पश्यामि स्खलितमल्पमप्यात्मनस्त्वद्विषये।
देव! दिष्ट्या वर्धसे। प्रतिहतास्ते शत्रवः। चिरं जीव। जय पृथिवीम्।

यदुत्तरायणं तदहर्देवानाम्। दक्षिणायनं रात्रिः। संवत्सरोऽहोरात्रः। तत्त्रिंशता मासः। मासा द्वादश वर्षम्। द्वादश वर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम्। द्विगुणानि द्वापरम्। त्रिगुणानि त्रेता। चतुर्गुणानि कृतयुगम्। एवं द्वादश वर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम्।

चतुर्युग[illegible]सप्ततिर्मन्वन्तरम् । चतुर्युगसहस्रं च कल्पः स च पितामहस्याहः । तावती चास्य रात्रिः । एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः । ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः । तस्यान्ते महाकल्पः । तावत्येवास्य निशा । पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति । न च भविष्याणाम् । अनाद्यनन्तता कालस्य ॥

याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ॥

वरं हि नरके वासो न तु दुश्चरिते गृहे ।
नरकात् क्षीयते पापं कुगृहात् परिवर्धते ॥

वरमसौ दिवसो न पुनर्निशा ननु निशैव वरं न पुनर्दिनम् ।
उभयमेतदुपैत्वथवा क्षयं प्रियजनेन न यत्र समागमः ॥

यथा यथा भोजयशो विवर्धते सितां त्रिलोकीमिव कर्तुमुद्यतम् ।
तथा तथा मे हृदयं विदूयते [illegible] धवलत्वशङ्कया ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रि ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥

હે ઋષિ, હું આશા રાખુ છુ કે તમારૂ તપ નિર્વિઘ્ન છે
ઉર્વશી સર્વ સ્ત્રીઓમા સુંદર કહેવાય છે, તે યુક્ત છે
રાજા અને રાણી બને ધર્મિષ્ઠ હતા.
હે મિત્ર, સત્કાર્યમા તમારા વિજય માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છુ
તે ગ્રન્થને એકસો પંદરમે પાને વાત છે, તે તમે વાચી છે?
દ્રવ્ય મનુષ્યને અગરૂબ બનાવે છે, તો થોડીક વિદ્યા ને ઊંચી પદવી તેની સાથે હોય તો પૂછવુંજ શું?

પવિત્ર ગંગાને કિનારે કાશીમા આપણુ રહેઠાણ તમને યાદ છે?

'અવ્યય' શબ્દ જાતેજ એમ બતાવે છે કે તેના રૂપમા જાતિ, વચન, ને વિભક્તિથી ફેરફાર થતો નથી.

નામ.

अकिञ्चनत्व ન૦(**अकिंचन**, બહુ૦-જેની પાસે કંઈ નથી તે + **त्व**)-જેની પાસે કંઈ નથી એવી સ્થિતિ (**नास्ति किंचन यस्य सोऽकिंचन तस्य भावोऽकिंचनत्वम्** કે **तत्वम्**)

अनर्थ (**अनर्थः**) (પું૦)-અનિષ્ટ, નુકસાન

अनाद्यनन्तता સ્ત્રી૦ (**अनादि**, બહુ૦ + **अनन्त**, બહુ૦ + **ता**)-જેને આદિ કે અન્ત નથી એવી સ્થિતિ (**नास्त्यादिर्यस्य सोऽनादि, नास्त्यन्तो यस्य सोऽनन्त, अनादिश्चासावनन्तश्च अनाद्यनन्त** [**कर्म०** કે **विशेषणस०**] **तस्य भावस्तत्ता**)

अभिरूप (**अभिरूप**) (પુ૦)-વિદ્વાન્

अलकाली (સ્ત્રી૦) (**अलक** પુ૦-કેશ + **आलि-ली** સ્ત્રી૦ હાર)-લાંબો ને મોટો ચોટલો

अविवेकिता (સ્ત્રી૦) અવિવેકીપણું, વિવેકનો-ડહાપણનો અભાવ (**न विवेकी अविवेकी** નઞ્સ૦, **तस्य भावस्तत्ता**)

अहोरात्र (**अहोरात्र**) (પું૦) (**अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र**, દ્વન્દ્વ સમાસ **अहन्**નું **अह**. ને **रात्रि**નુ **रात्र** થયુ છે)-દહાડો ને રાત.

आश्चर्य (**आश्चर्यम्**) (ન૦)-નવાઈ.

उत्तरायण (**उत्तरायणम्**) (ન૦) (**उत्तर** સર્વ૦ + **अयन** ન૦ જવું)-જે છ માસ સૂર્ય દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જાય છે તે.

कल्प (**कल्प**) (પું૦) બ્રહ્માનો દિવસ (એને અન્તે દુનિયાનો નાશ થાય છે)

कलियुग (**कलियुगम्**) (ન૦)-કળિયુગ.

कृतयुग (**कृतयुगम्**) (ન૦)-સત્યયુગ

चतुष्टय (**चतुष्टयम्**) (ન૦)-ચારનો સમૂહ

जाल (**जालम्**) (ન૦)-જાળીઉં

तारा (સ્ત્રી૦)-તારા

---

૧ उत्तरे-रा, उत्तरस्मात्-रात्, उत्तरस्मिन्-रे—આ उत्तरના વૈકલ્પિક રૂપો છે નિયમ— पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, એ બધા શબ્દો 'વ્યવસ્થા'ના—'મર્યાદા'ના (—થી પૂર્વ, પર, ઈત્યાદિ) અર્થમા ને સંજ્ઞાવાચક ન હોય ત્યારે, स्व જ્ઞાતિવાચક કે ધનવાચક ન હોય ત્યારે, અને अन्तर 'બાહ્ય' કે 'અંદરનું વસ્ત્ર' એ અર્થમા સર્વ૦ છે અને પ્રથ૦ બ૦ વ૦, પઞ્ચ૦ ૫૦ વ૦, ને સપ્ત૦ ૫૦ વ૦મા એ શબ્દોનાં રૂપો વિકલ્પે સર્વ૦ના જેવા થાય છે, જેમકે पूर्वस्यां पूर्वायां वा दिशायाम्, उत्तरस्मिन् उत्तरे वा मार्गे, स्वे-स्वा (आत्मीया), अन्तरे अन्तरा वा पटाः (बाह्याः), अन्तरे अन्तरा वा शाटका. (परिधानीया इत्यर्थ).

त्रेता (સ્ત્રી૦)–ત્રેતાયુગ

दक्षिणायन (**दक्षिणायनम्**) (ન૦) (**दक्षिण** સર્વ૦ +**अयन** ન૦ જવુ તે)–જે છ માસ સૂર્ય ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જાય છે તે

द्वापर (**द्वापर**) (પું૦)–દ્વાપરયુગ.

निशा (સ્ત્રી૦)–રાત

परमाणु (પું૦) (**कर्म**૦, **परम** + **अणु**)–ઝીણામા ઝીણો ભાગ

परिजन (**परिजन**) (પું૦)–નોકર

पितामह (**पितामह**) (પું૦, **मह** પ્રત્યય છે)–બ્રહ્મા

प्रवेदन (**प्रवेदनम्**) (ન૦) જ્ઞાન આપવુ તે

प्रसूति (સ્ત્રી૦)–સતતિ

भोज (**भोज**) (પું૦)–રાજાનુ નામ છે

मन्वन्तर (**मन्वन्तरम्**) (ન૦)–એક મનુનો કાળ. એમા મનુષ્યલોકનાં ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ આવે છે

याच्ञा (સ્ત્રી૦)–યાચના, ભીખ માગવી તે.

रश्मि (પું૦)–કિરણ

राजधानी (સ્ત્રી૦)–રાજધાની

विषय (**विषय**) (પું૦)–બાબત

विपरिणाम (**विपरिणाम**) ((પું૦)–ફેરફાર [હકીકત

वृत्तान्त (**वृत्तान्त**) (પું૦)–વૃત્તાન્ત,

सभव (**संभव**)–ઉત્પત્તિ

सर्ग (**सर्ग**) (પુ૦)–કાવ્યનો ભાગ

संवत्सर (**संवत्सर**) (પુ૦)–વર્ષ

सुप्रभात (**सुप्रभातम्**) (ન૦)–સારૂ પ્રભાત (**प्रादिस**૦,**शोभनं** કે **सुष्ठु प्रभातम्**)

स्खलित (**स्खलितम्**) (ન૦, **स्खल्** ૧ ગ૦ ૫૦ નો ભૂ૦ કૃ૦)–ભૂલ, દોષ.

વિશે૦

अतीत (**अति**+**इ**નો ભૂ૦ કૃ૦)–ગયલુ

अधिगुण (**अधिका गुणा यस्य सोऽधिगुण**)–અધિક ગુણવાળુ, ઉત્તમ

अनघ (સ્ત્રી૦ **अनघा**, **अन्** + **अघ** ન૦ =દુખ)–દુ ખરહિત (**नास्त्यघं दु ख यस्या सा अनघा**)

अनुजीविन्–જીવન માટે બીજા પર આધાર રાખનાર

अपराद्ध (**अप** + **राध्** ૪ ગ૦ ૫૦ નો ભૂ૦ કૃ૦ કર્તરિ)–૧ અપરાધી , ૨ (કર્મણિ)–અપરાધ કરાયલુ

अभिजात (**अभि** + **जन्** [**जा**] ૪ ગ આ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–સભ્યતાવાળુ, ઊચા કુળમા જન્મેલુ બોલે એવુ.

उद्यत (**उद्**+**यम्** [**यच्छ्**] ૧ ગ૦ આ૦–નો ભૂ૦ કૃ૦)–તૈયાર

चतुर्गुण (**चतुर्**+ **गुण** પુ૦ આવૃત્તિ)–ચારગણુ

ज्योतिष्मत्–પ્રકાશવાળુ

तावत्–તેટલું

त्रिगुण (**बहु**૦)–ત્રણગણું

दिव्य–દેવતાનુ.

दु सह–સહન ન થાય એવુ

द्विगुण (**बहु**૦)–બમણુ

परिच्छिन्न (**परि** + **छिद्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–મપાયલુ

पौरुष–પુરુષનુ, વિષ્ણુનું [નાનું.

प्रतनु (**प्रकृष्टं तनु**, **प्रादि स**૦)–ઘણું

प्रतिहत (**प्रति+हन्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–હણાયલુ.
मखज (**मख** પું૦ યજ્ઞ + **ज, जन्** ઉપરથી)–યજ્ઞમાથી–યજ્ઞ કરવાથી ઉત્પન્ન થયલું
मोघ–વિફળ, નિષ્ફળ
राजन्वत्–સારા રાજાવાળું.
रसिक (સ્રી૦ **रसिका**)–રસિક, કદરદાન
रोपित (**रुह्**ના પ્રેરકનો ભૂ૦ કૃ૦)–રોપેલુ
वन्दित (**वन्द्**નુ ભૂ૦ કૃ૦)–નમાયલુ
सकल–બધુ (**बहु०, कलाभि अवयवै सहितं सकलम्**).
सदृश–સરખુ
संकुल–રોકાયલુ, વ્યાપ્ત

ધાતુ.

वि+अञ्ज् (**व्यनक्ति**) (૭ ગ૦ ૫૦)–ખુલ્લું કરવું, પ્રકટ કરવુ
वि+इ (**व्येति**) (૨ ગ૦ ૫૦)–રૂપમા ફેર થવો
वि+दु (**विदुनोति**) (૫ ગ૦ ૫૦)–દુભવવુ, કષ્ટ આપવુ
सस्ज् (**सज्जति–ते**) (૧ ગ૦ ઉ૦)–જવુ, ચોંટવુ.

અવ્યય.

अतिनिपुणम्–બહુ સૂક્ષ્મ રીતે, બહુ ચતુરાઈથી.
कामम्–ભલે, ગમે તેટલું
कच्चित्–૧. હુ ધારૂ છુ, હું ઇચ્છુ છુ (ઇચ્છા બતાવે છે), ૨ પ્રશ્નવાચક
क्षिप्रम्–જલદી.
दिष्ट्या (**दिष्टि**નું તૃ૦ એ૦ વ૦)–સુભાગ્યે
वरम्–વધારે સારૂ
सहस्रश–હજારો.

પાઠ ૩૨મો.

સમાસ અવ્યયીભાવ અને તત્પુરુષ

સમાસ વિષે સામાન્ય વિવેચન ૧૧ ને ૧૨મા પાઠોમા તેમજ સ્થળે સ્થળે કોશોમા તથા પૃષ્ઠ ટિપ્પણમા આપ્યુ છે અહિં થોડુંક વિશેષ કહીશું

અવ્યયીભાવ—यथाशक्ति, (શક્તિ પ્રમાણે), प्रतिदिनम् (દિવસે-દિવસે), **उपकृष्णम्**—(કૃષ્ણની પાસે)—એમા સામાન્ય રીતે પૂર્વ પદાર્થ (**यथा, प्रति,** ને **उप**નો અર્થ) પ્રધાન છે, પણ **शाकप्रति** (**शाकस्य लेश शाकप्रति**) એમા ઉત્તર પદાર્થ પ્રધાન છે

સમાસનો વિગ્રહ કરવો એટલે માહેના શબ્દો સંબન્ધપૂર્વક વાપરી તેનો અર્થ બતાવવો અવ્યયીભાવ સમાસનો વિગ્રહ નીચે પ્રમાણે થાય છે —

हरौ इति अधिहरि (વિભક્ત્યર્થે અવ્યયીભાવ, **अधि**નો અર્થ સપ્ત૦ જેવો છે), **कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम्; यावन्तः श्लोकाः यावच्छ्लोकमच्युत–**

प्रणामाः (જેટલા શ્લોક છે તેટલા વિષ્ણુને પ્રણામ છે); याव अत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व=यावन्त्यमत्राणि तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः (જેટલા ભોજનપાત્ર છે તેટલા બ્રાહ્મણોને જમાડો) (यावत् અવધારણવાચક છે), जीवनपर्यन्तं यावज्जीवम्, विधिमनतिक्रम्य यथाविधि; गङ्गायाः पारे पारेगङ्गम् पारेगङ्गाद्वा, गङ्गाया मध्ये मध्येगङ्गम् मध्येगङ्गाद्वा (पार ને मध्यनु पारे ને मध्ये થયુ છે અને સમાસ पञ्च०મા પણ વપરાય છે), दिने दिने प्रतिदिनम्, तृणमप्यपरित्यज्य सतृणम् (જેમકે सतृणमत्ति), अक्ष्ण. परं परोक्षम् (परतु परो થયુ છે), अक्ष्ण प्रति प्रत्यक्षम्, रूपस्य योग्यमनुरूपम्, हरे पश्चादनुहरि, ज्येष्ठानुक्रमेणानुज्येष्ठम्, हिमाचलमारभ्य आ हिमाचलम् आ हिमाचलाद्वा; सेतुपर्यन्तम् आसेतु आ सेतोर्वा, मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् ("कृतं त्वया साम्प्रतं निर्मक्षिकम्—તમે હવે મક્ષિકા વિનાનુ આ સ્થળ કર્યું છે, અહિંથી માખીને પણ કાઢી મૂકી છે, અહિંથી બધાને કાઢી મૂકયા છે)

समासान्तप्रत्यय—आत्मानमधिकृत्येति अध्यात्मम्; अहनि अहनि इति प्रत्यहं प्रत्यह वा—अव्य०મા અન્ત્ય अन् લોપાઈ अ ઉમેરાય છે, अन्नन्त શબ્દ નપું૦ હોય તો આ નિયમ વિકલ્પે લાગુ પડે છે.

तत्पुरुष—

द्विजायायं द्विजार्थः ओदनः; द्विजायेयं द्विजार्था यवागूः (રાબડી), द्विजायेदं द्विजार्थं पयः—

अर्थની સાથે चतुर्थी तत्पु० સમાસ થાય છે ને વિશેષ્ય પ્રમાણે સમસ્ત પદનું લિંગ થાય છે એ નિત્ય સમાસ છે खट्वारूढ=અધમ, નીચ એનો વિગ્રહ કરાતો નથી; માટે એ નિત્ય સમાસ કહેવાય છે खट्वा=ખાટલો. વિદ્યાર્થીએ જમીન પર સૂવું જોઈએ ખાટલા પર સૂએ તે નીચ કહેવાય છે खट्वामारूढ'નો અર્થ માત્ર 'ખાટલા પર સૂતેલો.' એટલોજ છે એમા નિન્દાનો અર્થ નથી खट्वारूढ નો અર્થ 'નીચ' છે ને એનો વિગ્રહ થઈ શકતો નથી द्विजार्थ નો વિગ્રહ કરવામા अर्थ શબ્દ વપરાતો નથી (द्विजाय अयं द्विजार्थ), માટે એ સમાસો નિત્ય સમાસ કહેવાય છે જે સમાસનો વિગ્રહ થઈ શકતો નથી અથવા થાય છે તો માહેના પદથી થતો નથી (જેમકે द्विजार्थ મા) તે નિત્યસમાસ કહેવાય છે अधिहरि, प्रतिदिनम्, વગેરે નિત્યસમાસ છે (अविग्रहोऽस्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः—જેને વિગ્રહ નથી કે પોતાના પદથી વિગ્રહ નથી તે નિત્य० છે).

अश्वघासः—अश्वस्य घासः, रन्धनस्थाली—रन्धनस्य स्थाली— આવા સમાસ षष्ठीतत्पु० કહેવાય છે, चतु० तत्पु० કહેવાતા નથી. यूपाय दारु यूपदारु—જ્યાં પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ હોય છે, ત્યાંજ चतु० तत्पु० થાય છે; यूपदारुમાં दारु (લાકડું) એ પ્રકૃતિ છે ને यूप (યજ્ઞસ્તંભ) એ લાકડાનો બનેલો હોવાથી વિકૃતિ છે, अश्व ને घास કે रन्धन ને स्थाली વચ્ચે એવો સંબંધ નથી, માટે षष्ठी तत्पु० છે, चतु० तत्पु० નથી.

पुरुषोत्तमः—पुरुषेषु उत्तम , पुरुषोत्तमः, नृषु श्रेष्ठ नृश्रेष्ठः, द्विजेषु वर. द्विजवरः, द्विजेषु सत्तम द्विजसत्तमः—આવે સ્થળે षष्ठीतत्पु०ની મના છે, કેમકે નિર્ધારણષષ્ઠી[1] સમાસ પામતી નથી. જ્યાં સમાસ થયો હોય ત્યાં सप्त० तत्पु० ગણવો

एकदेशिसमास કે अवयविसमास—पूर्वं कायस्य पूर्वकायः; अपरं कायस्य अपरकायः; मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः; मध्यमह्न मध्याह्नः, सायमह्नः सायाह्नः—આમાં એકદેશ–અવયવ (ભાગ) અને એકદેશી–અવયવી (આખી વસ્તુ) નો સમાસ છે.

कर्मधारय—पूर्वं स्नात. पश्चादनुलिप्त. स्नातानुलिप्तः (પહેલાં નાહેલો ને પછી અનુલેપ કરાયલો).

मेघ इव श्यामो मेघश्यामः, चन्द्र इव सुन्दर चन्द्रसुन्दरम्, सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः (સંજ્ઞાવાચક છે), शीतं च तदुष्णं च शीतोष्णम् (વિશેષણસમાસ), पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र, (उपमितसमास; કેમકે पुरुष એ उपमित–ઉપમેય છે), वदनं कमलमिव वदनकमलम्, पुरुषो व्याघ्र इव शूरः, અહિં સમાસ થતો નથી. સાધારણ ધર્મ આપ્યો હોય ત્યારે સમાસ થતો નથી.

नञ्तत्पुरुष—न ब्राह्मण· अब्राह्मणः.

द्विगु—त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी; पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम्, अष्टानामध्यायानां समाहारोऽष्टाध्यायी, चतुर्णां सूत्राणां समाहारश्चतुःसूत्री—

---

[1] ‘ માણસોમા શ્રેષ્ઠ ’—આમા આખા વર્ગમાથી એક વ્યક્તિ જુદી કરી તેમા અમુક ગુણ સહુથી વધારે છે એમ નક્કી કર્યું છે, માટે એ નિર્ધારણસપ્તમી છે સસ્કૃતમા એવે સ્થળે નિર્ધા० ષ० ને નિર્ધા० સ० બને આવે છે

આ સમાહાર દ્વિગુ કહેવાય છે. 'સમાહાર'=જથો સમાહારદ્વિગુ અ-કારાન્તમા હોય છે ત્યારે ઘણી વાર સ્ત્રીલિંગમા આવે છે ને તેનો અન્ત્ય अ લોપાઈ ई પ્રત્યય લાગે છે.

मासो जातस्यास्य **मासजातः**, એજ પ્રમાણે **संवत्सरजातः**—એને પણ तत्पुरुष સમાસ ગણ્યા છે.

सप्तर्षय (સપ્તર્ષિઓ, सज्ञावाचक છે), पूर्वस्या शालाया भव. पौर्वशाल. (અહિ तद्धित પ્રત્યય अ ઉમેરાયો છે)—

દિશાવાચક ને સખ્યાવાચક નામનો સમાસ, સમસ્ત પદ સજ્ઞાવાચક હોય કે તેને તદ્ધિત પ્રત્યય ઉમેરાયો હોય ત્યારેજ થાય છે

उपपदसमास—कुम्भ करोतीति कुम्भकार., सर्व जानातीति **सर्वज्ञः**.

प्रादिसमास—अतिक्रान्त. इन्द्रियाणि **अतीन्द्रियः**, निष्क्रान्त कौशाम्ब्याः **निष्कौशाम्बिः**, सुष्ठु शोभन वा मित्रं **सुमित्रम्**, कुत्सित मित्र **कुमित्रम्**, प्रकृष्टं तनु **प्रतनु**.

मध्यमपदलोपी—शाकप्रियः पार्थिव **शाकपार्थिवः**; देवपूजको ब्राह्मण· **देवब्राह्मणः**.

मयूरव्यंसकादि—કેટલાક અનિયમિત સમાસોને આ વર્ગમા નાખી तत्पु० ગણ્યા છે.

मयूरो व्यंसक (धूर्त =ઠગ) **मयूरव्यंसकः**, वदनमेव कमल **वदन-कमलम्**, अन्यो राजा **राजान्तरम्**, चिदेव **चिन्मात्रम्**; नास्ति कुतोऽपि भय यस्य स **अकुतोभय**

तत्पुरुषमा સામાન્ય રીતે ઉત્તર પદાર્થ પ્રધાન છે, પણ पूर्वकाय, प्राप्तजीविक (प्राप्तो जीविकाम्), आपन्नजीविक (आपन्नो जीविकाम्), વગેરેમા પૂર્વ પદાર્થ પ્રધાન છે

समासान्तप्रत्यय — अङ्गाना राजा **अङ्गराजः**, परमश्चासौ राजा च **परम-राजः**, महाश्चासौ राजा च **महाराज**, महान् बाहुर्यस्य स महाबाहु·, महतां सेवा **महत्सेवा**, शच्या सखा **शचीसखः**, पुण्यं च तदहश्च **पुण्याहम्**—

(૧) तत्पु० સ०ને અન્તે राजन्, अहन्, ને सखिનો અન્ત્ય સ્વર કે પૂર્વ સ્વર સાથે અન્ત્ય વ્યજન લોપાય છે અને अ ઉમેરાય છે, અર્થાત્, તેમને બદલે અનુક્રમે राज, अह, ને सख થાય છે.

(૨) कर्म० ને बहु०મા महत् પૂર્વપદનુ महा થાય છે, तत्पु०મા થતુ નથી.

मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः, अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः (પ્રાદિસ०), मध्यमह्नः मध्याह्न, पूर्वमह्न पूर्वाह्णः; अपरमह्नः अपराह्णः, सायमह्नः सायाह्नः; पुण्यं च तदहश्च पुण्याहम्, द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः, नवानां रात्रीणां समाहारो नवरात्रम्, अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र· (द्वन्द्व)—

(૩) रात्रिની પૂર્વે अहन्, सर्व, एकदेशवाचक પદો (पूर्व, अपर, मध्य જેવા), संख्यात, पुण्य, संख्यावाचक પદ, કે ઉપસર્ગ આવે તો સમાસને અન્તે रात्रिનુ रात्र થાય છે, અને એવીજ સ્થિતિમા, એટલે પૂર્વે सर्व વગેરેમાનુ કોઈ પદ આવ્યુ હોય તો, अहन्नु સમાસને અન્તે अह्न થાય છે. પણ अहन्ની પૂર્વે पुण्य, सुदिन, કે सख्यावाचक પદ હોય તો अहन्नुं સમાસને અન્તે अह થાય છે.

(૪) रात्र, अह्न, અને अह અન્તે હોય એવા द्वन्द्व ને तत्पु० स० પુલિંગમા આવે છે, પણ પૂર્વે संख्यावाचक પદ હોય એવો रात्र અને पुण्य ને सुदिन પૂર્વે હોય એવો अह નપુસકમા આવે છે.

इक्षूणा छाया इक्षुच्छायम्—

(૫) પૂર્વપદ બહુવચનના અર્થમા હોય તો छायाનુ छाय થાય છે

द्वयोः गवो समाहार द्विगवम्; पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगवम्, पञ्चभिः गोभि क्रीतं पञ्चगु; द्वाभ्यां गोभ्या क्रीत द्विगु—

(૬) गो અન્તે હોય એવા तत्पु०ને अ સમાસાન્ત ઉમેરાય છે, પણ જ્યારે તદ્ધિત પ્રત્યય લાગેલો લોપાય છે, ત્યારે ઉમેરાતો નથી

कुत्सितो राजा किराजा; कुत्सित सखा किसखा ("स किसखा शास्ति न यो नराधिपम्"), शोभनो राजा सुराजा, अत्यधिको राजा अतिराजा—

(૭) પૂર્વપદ નિન્દાવાચક कु, કે પૂજાવાચક सु કે अति હોય, તો समासान्त પ્રત્યયો ઉમેરાતા નથી.

अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्मास्माभिः । जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि ।

किमत्र क्रियते दैवायत्ते वस्तुनि । मुच्यतां शोकानुबन्धः ।

तस्येदृशन दर्शनेन कीदृशो मे हृदयानुबन्ध इति न जानासि।

परं हि दैवतमृषयः। यत्नेनाराधिता यथासमीहितफलानां दुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति।

प्रायेणाकारणमित्राण्[illegible]रुणार्द्राणि च सदा भवन्ति सतां चेतांसि।

दिवसस्येयमतिकष्टा दशा वर्तते। तथा हि रविरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुर[illegible]नवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः। अधिकामुपजनयति तृषाम्। संतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूः। अतिप्रबलपिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि। अप्रभुरस्म्यात्मनः। सीदति मे हृदयम्। अन्धकारतामुपयाति चक्षुः। अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमद्यैवोपपादयेत्॥

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव॥

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व
रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन॥

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम्।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम्॥

ગામમા વસતો કોઈક બ્રાહ્મણ જ્ઞાન મેળવવા માટે બીજે ગામ ગયો.

સારા માણસે કરેલા પાપનો વિચાર જીવે છે ત્યાસુધી તેને પીડે છે

દ્વારકાનો ટાપુ સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો છે.

તાપ અને તરસથી અશક્ત થયલો હું એક પગલું પણ ચાલી શકતો નથી.

મારૂ શરીર દિવસે દિવસે નબળું થાય છે કદાચ યમ મારી મરજી નથી તોપણ મારી જિંદગી લઈ લેશે

ગરીબ હતો તોપણ તે ખરેખર ઘણો ઉદાર હતો, અથવા એમા શી નવાઈ છે? કેમકે તે ઘણો દયાળુ હતો

સર્વે શિક્ષકોમા તે ઉત્તમ હતો, તેના શિષ્યો તેને પોતાના પિતા જેવો ગણતા.

જેમ જેમ વધારે ઉદ્યોગ કરશો, તેમ તેમ વધારે કીર્તિ મેળવશો

નામ.

अङ्कक न० (**अङ्क** न० + **क** નાજુકાઈ બતાવનાર પ્રત્યય) નાજુક અંગ.
अनल (**अनल**) (પું०)–અગ્નિ
अनुबन्ध (**अनुबन्ध**) (પું०)–૧ ગાંઠ, પાછળ જોડાવવું, ૨ પ્રેમ, આસક્તિ.
अम्बा (સ્ત્રી०)–મા
अम्बर (**अम्बरम्**) (ન०)–આકાશ
आतप (**आतप**) (પું०)–તાપ
कटाक्ष (**कटाक्ष**) (પુ०)–બાડી નજર
कर (**कर**) (પું०)–કિરણ
काञ्चन (**काञ्चनम्**) (ન०)–સોનું
गुणानुबन्धित्व (ન०) (**गुण** પુ० + **अनुबन्ध** પુ०–પાછળ જોડાવવું તે)–ગુણોની પાછળ જોડાયલા હોવું તે
तल (**तलम्**) (ન०)–તળીઉં, પૃષ્ઠ
तृषा (સ્ત્રી०)–તરસ
त्याग (**त्याग**) (પું०)–દાન
दैवत (**दैवतम्**) (ન०)–દેવતા.
धूलि (પું०, સ્ત્રી०) (**धूली** સ્ત્રી०)–ધૂળ
निकर (**निकर**) (પું०)–સમૂહ.
पटल (**पटलम्**) (ન०)–જથો, સમૂહ
पांसु (પુ०)–રજ
पात (**पात**) (પું०)–પડવું તે
पिपासा (સ્ત્રી०)–તરસ
प्रसव (**प्रसव**) (પુ०)–જન્મ
मौन (**मौनम्**) (ન०)–મૂગાપણું; ચુપકી
वर (**वर**) (પુ०)–વર
विपर्यय (**विपर्यय**) (પું०)–ઉલટાપણું
श्लाघा (સ્ત્રી०)–વખાણ
सार्थवाह (**सार्थवाह**) (પુ०)–નાયક

વિશેષણ

अचर–સ્થિર.
अतिकष्ट–ઘણું દુખી.
अतिप्रबल–ઘણું બળવાન્
अप्रभु–અસમર્થ
[કૃ०)–પવિત્ર.
अवदात (**अव**+**दै** ૧ ગ० પ૦નો ભૂ०
अवसन्न (**अव**+**सद्** [**सीद्**] ૧ ગ० પ૦નો ભૂ० કૃ०)–નરમ પડી ગયલું, ક્ષીણ થયલું
आयत्त (**आ** + **यत्** ૧ ગ० આ૦નો ભૂ० કૃ०)–અધીન
आराधित (**आ**+**राध्** ૧૦ ગ० પ૦નો ભૂ० કૃ०)–પૂજિત, પુજાયલું
आर्द्र–ભીનું
उपजीव्य (**उप** + **जीव्** ૧ ગ० પ૦નો વિધ્ય० કૃ०)–આધાર રાખવા યોગ્ય, આધારભૂત
कामद–ઇચ્છા સફળ કરનાર.
कृतार्थ (**बहु**०)–જેના અર્થ–મનોરથ સફળ થયા છે એવું, કૃતકૃત્ય.
चर–ગતિવાળું.
दुर्गम–જવું મુશ્કેલ પડે એવું.
मसृण–પોચું
संतप्त (**सम्** + **तप्** ૧ ગ० પ૦નો ભૂ० કૃ०)–તપેલું
समीहित (**सम्** + **ईह्** ૧ ગ० આ૦નો ભૂ० કૃ०)–ઇચ્છેલું.

---

૧ સંબો૦ એ० વ०–हे अम्ब, પણ अम्बिका નિયમિત છે, हे अम्बिके

ધાતુ.

उप + जन् (પ્રે૨૦ उपजनयति)–ઉત્પન્ન કરવુ.

उप + नी (उपनयति) (૧ ગ ૫)– લાવવું, ઉત્પન્ન કરવુ.

उप + पद् (પ્રે૨૦ उपपादयति)–ઉત્પન્ન કરવું

उप + या (उपयाति) (૨ ગ ૫)– જવું, પ્રાપ્ત કરવું

वि + कृ (विकिरति) (૬ ગ. ૫)– વિખેરવુ

सद् (सीदति) (૧ ગ ૫)–નરમ પડવુ, નબળુ પડી જવુ

सम् + आ + गम् (समागच्छति) (૧ ગ ૫)–એકઠુ થવુ

અવ્યય.

अनवरतम् (अन्+अव+रत, रम्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–હમેશા

अपि नाम–૧ સભવ બતાવે છે, કદાચ, ૨ ઇચ્છા બતાવે છે, કેવુ સારૂ !

अलम्–સમર્થ

अल्पम्–થોડુક

પાઠ ૩૩મો.

સમાસ જારી (બહુવ્રીહિ અને અવ્યયીભાવ).

बहुव्रीहि—प्राप्तमुदकं यं सः प्राप्तोदको ग्राम , वीराः पुरुषा यस्मिन् स' **वीरपुरुषो** ग्राम , पीतमम्बरं यस्य स **पीताम्बरो** हरि (અહિં વિગ્રહ કરતા સમાસના પદો સમાનાધિકરણ છે)—એમા પદો સમાનાધિકરણ એટલે સમાન વિભક્તિમા હોય છે ને બે કે બેથી વધારે પદ હોય છે

व्यधिकरणबहुव्रीहि—असि पाणौ यस्य स **असिपाणिः**, दण्ड. पाणौ यस्य स **दण्डपाणि** (એમા પદો સમાન વિભક્તિમા હોતાં નથી. એવા સમાસ થોડાકજ પ્રમાણભૂત છે).

तद्गुणसंविज्ञान અને **अतद्गुणसंविज्ञान**—लम्बकर्णमानय કહેવાથી લબકર્ણ આવે છે ત્યારે તેના લાબા કાન સાથે આવે છે, તેના ગુણનુ-લાબા કાનનુ-સંવિજ્ઞાન થાય છે, માટે लम्बकर्ण એ तद्गुणमविज्ञान बहु० કહેવાય છે. दृष्टसागरमानय એમ કહેવાથી તેના ગુણનુ-જોયલા સાગરનુ-જ્ઞાન થતુ નથી, માટે दृष्टसागर એ अतद्गु० बहु० કહેવાય છે

सीतया सह वर्ततेऽसौ કે वर्तमान. **ससीतः सहसीतो** वा । (सहनું स વિકલ્પે થાય છે).

उत्तरस्याः पूर्वस्याः दिशोऽन्तरालं मध्य॒ उत्तरपूर्वा (ઈશાન); दक्षिणस्याः पूर्वस्याः अन्तरालं **दक्षिणपूर्वा** (અગ્નિકોણ)—આવા સમાસોની ગણના बहु०મા છે.

वक्तुकामः—वक्तुं कामो यस्य स., गन्तुमना—गन्तुं मनो यस्य स (काम ને मनस् પર છતા तुम्‌નો म् લોપાય છે).

आहितः अग्निर्येन स. **आहिताग्निः अभ्याहितो वा**, असिः उद्यतो येन स. **अस्युद्यतः** (કેટલેક સ્થળે ભૂતકૃદન્ત ઉત્તરપદ પણ બને છે).

बहु०મા સામાન્ય રીતે અન્ય પદાર્થ પ્રધાન છે, પણ **द्वित्रा** (द्वौ वा त्रयो वा) વગેરેમા બને પદાર્થ પ્રધાન છે

समासान्तप्रत्यय—

(१) सस्त्रीक, सवधूकः, बहुकर्तृक—बहु०નું ઉત્તરપદ ऋકારાન્ત, કે ईકારાન્ત (સ્ત્રી૦), કે ऊકારાન્ત (સ્ત્રી૦) હોય, ત્યારે સમાસને અન્તે क પ્રત્યય ઉમેરાય છે

(२) सकर्मकम्, अकर्मकम्—बहु०નેઅન્તે સામાન્ય રીતે क પ્રત્યય ઉમેરાય છે.

एको वा द्वौ वा एकद्वा ; द्वौ वा त्रयो वा **द्वित्राः**, त्रयो वा चतुरो वा **त्रिचतुराः**, चत्वारो वा पञ्च वा **चतुष्पञ्चाः**; पञ्च वा षड् वा **पञ्चषाः**, दशानां समीपे ये सन्ति ते **उपदशा** ; द्विर्दश द्विरावृत्ता वा दश **द्विदशा** ; विंशतेरधिका **अधिकविंशाः**; **आसन्नत्रिंशाः**; **अदूरपञ्चाशाः**; **अधिकचत्वारिंशाः**—

(३) સખ્યાવાચક પદનો અન્ય સંખ્યાવાચક પદ, કે અવ્યય, કે आसन्न, अदूर, કે अधिक સાથેનો સમાસ बहु० છે. એમા અન્ત્ય સ્વર કે પૂર્વ સ્વર સાથેનું અન્ત્ય વ્યજન લોપાય છે ને अ ઉમેરાય છે. विंशतिનો ति લોપાય છે ને चतुर्‌ને अ ઉમેરાય છે.

केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तमिति **केशाकेशि** ; दण्डैर्दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति **दण्डादण्डि** ; એજ પ્રમાણે मुष्टीमुष्टि—

(४) આવા સમાસોની ગણના बहु०મા છે. આમા પૂર્વપદનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે અને સમાસને અન્તે इ આવે છે સમાસાન્ત પદ અવ્યય છે અને ક્રિયાનું વારંવાર થવું (कर्मव्यतिहार) એવો તેનો અર્થ છે.

कमले इवाक्षिणी यस्य स. कमलाक्षः, हरिणस्य अक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः सा हरिणाक्षी—

(૫) બહુ૦ને અન્તે अक्षिનું अक्ष (સ્ત્રી૦ अक्षी) થાય છે.

नास्ति प्रजा यस्य सः अप्रजाः; दुष्टा मेधा यस्य सः दुर्मेधाः; शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजा —

(૬) प्रजा અને मेधाની પૂર્વે नञ् (अ), दुस्, કે सु આવે તો અનુક્રમે प्रजस् અને मेधस् થાય છે.

(૭) सीता जाया यस्य सः सीताजानिः—બહુ૦ને અન્તે जायाનું जानि થાય છે

(૮) ज्यामधिरूढमधिज्यम्। अधिज्यं धनुर्यस्य सः अधिज्यधन्वा (જેનું ધનુષ્ ટંકારેલુ છે તે)—બહુ૦ને અન્તે धनुस्નુ धन्वन् થાય છે

(૯) शोभनौ पादौ यस्य स सुपाद्; द्वौ पादौ यस्य स द्विपाद्—पाद-ની પૂર્વે सु કે સખ્યાવાચક પદ આવ્યું હોય તો તેનુ पाद् થાય છે. चतु-ष्पदः, द्वि० ब० व०, चतुष्पदाम्, ष० ब० व०—રૂપાખ્યાનમા એવા શબ્દોના ભ અંગમા पाद्નું पद् થાય છે.

शोभनो गन्धो यस्य स सुगन्धिः; उद्गतो गन्धो यस्य स उद्गन्धिः; सुरभिर्गन्धो यस्य स. सुरभिगन्धिः, पद्मस्येव गन्धो यस्य सः पद्मगन्धि —

(૧૦) गन्धની પૂર્વે उद्, पूति, सु, કે सुरभि આવ્યુ હોય કે સમાસમા ઉપમાનો અર્થ હોય તો તેનું બહુ૦ને અન્તે गन्धि થાય છે

द्वन्द्व—એના બે પ્રકાર છે इतरेतरद्वन्द्व ને समाहारद्वन्द्व—रामलक्ष्मणौ, हरिहरौ, युधिष्ठिरार्जुनौ, વગેરે इतरेतरद्वन्द्व છે

पाणिपादम्, (पाणी च पादौ च तयो समाहारः), रथिकाश्वारोहम्, मार्दङ्गिकपाणविकम्, यूकालिक्षम्, अहिनकुलम्—એ समाहारद्वन्द्व છે. પ્રાણીનાં કે સેનાના કે વાદ્યના અગવાચક શબ્દો, ક્ષુદ્ર જન્તુવાચક શબ્દો, ને જેની વચ્ચે શાશ્વત વિરોધ છે એવા પ્રાણીના વાચક શબ્દોનો समाहार द्वन्द्व જ થાય છે; इतरे० द्वन्द्व થતો નથી. पाणी च पादौ च पाणिपादम्; पाणिपादौ ન થઈ શકે.

देवताद्वन्द्व—मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ; सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ; अग्नीषोमौ; अग्नीवरुणौ (પૂર્વપદનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે).

द्वन्द्वમા ઉભય પદાર્થ પ્રધાન છે, પણ સમાહારદ્વન્દ્વમા તેનો સમાહાર–સમૂહ પ્રધાન છે

एकशेष—माता च पिता च पितरौ; भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ; पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ; हंसी च हंसश्च हंसौ; श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ.

अलुक्समास—युधिष्ठिरः; परस्मैपदम्, आत्मनेपदम्, विशांपतिः, सरसिजम्; વગેરે.

स्वर्गस्य पन्थाः स्वर्गपथः; रम्यः पन्था यस्य सः रम्यपथो देशः (पथिन्–નુ સમાસને અન્તે पथ થાય છે); विष्णोः पूः विष्णुपुरम्; राज्यस्य धूः राज्यधुरा (पुर् ને धुर्ને अ ઉમેરાય છે).

पृषोदरादि—पृषतः (જળબિંદુનુ) उदर पृषोदरम् (પવન), કે पृषत् उदरं यस्य तत् पृषोदरम् (પવન), मनसः ईषिणः (દર્શન કરનારા, વિચારનારા) मनीषिणः (વિદ્વાનો), वारीणा वाहको वलाहकः (મેઘ). કેટલાક સમાસમા પૂર્વપદના કેટલાક વર્ણ લુપ્ત થાય છે. એવા અનિયમિત સમાસ આ વર્ગમા આવે છે.

सुप्सुप् समास—पूर्वं भूतः भूतपूर्वः; पूर्वं दृष्टः दृष्टपूर्वः—અવ્ય०, तत्पु०, बहु०, કે द्वन्द्वના વર્ગમા ન આવે એવા સમાસ. सुप् એટલે વિભક્તિના પ્રત્યયો. એક सुबन्त શબ્દ બીજા सुबन्त સાથે સમાસ પામે છે.

संदेहदोलाधिरूढं मे चेतः ।

न शक्नोमि भवन्तं बिना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि ।

सखे ! नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चन प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि ।

अहह ! हृदयमर्मच्छेदिनः खल्वमी कथोद्घाताः ।

किमपि वक्तुकामोऽस्मि ।

वत्स! कथय किमप्यन्यचेतसा मया नावधारितं किमनयोक्तमिति ।

अन्तरेणापि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्थो गम्यन्तेऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च ।

वक्ता कश्चिदाश्वभिधायी भवति । आशु वर्णानभिधत्ते । कश्चिच्चिरेण । कश्चिच्चिरतरेण । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति । कश्चिच्चिरेण गच्छति । कश्चिच्चिरतरेण गच्छाति । रथिक आशु गच्छत्यश्वाश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण ।

गुरुवदस्मिन् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसंग्रहणाच्च । यदि च गुरुपुत्रोऽपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति ।

अतिमहदिदमाश्चर्यमाख्यातव्यम् । अल्पशेषमहः । प्रत्यासीदति च नः स्नानसमय । तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः । सर्व एवाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम् । अपराह्णसमये भवतामादितः प्रभृति सर्वं प्रावेदयामि योऽयं यच्चानेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनीह लोके यथास्य संभूतिः ।

तद्गुणोऽतद्गुणश्चेति बहुव्रीहिर्द्विधा मतः ।
लम्बकर्णश्च कर्णाटो दृष्टसागरपूरुषः ॥

अहो दुरासदोऽय राजमहिमा । तथा हि

न च न परिचितो न चाप्यगम्य-
श्चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।
सलिलनिधिरिव प्रतिक्षण मे
भवति स एव नवो नवोऽयमक्ष्णोः ॥

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतव ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥

ઓહો! સમુદ્રની વચ્ચે આ દ્વીપ કેવો રમણીય છે!

ત્રણચાર દિવસ અહિં રહો, એટલામા તમારા મનોરથ સાધવા હું પ્રયત્ન કરૂ છુ

પૂર્વે રાજાઓને અનુસરનાર તારે વિષે દુખિતોનું રક્ષણ યુક્તજ છે

ઓહો! વહાણું વાયુ છે જલદી ઊઠું, અથવા વહેલી ઊઠીને પણ શું કરૂ?
કામકાજમા મારા હાથપગ ચાલતા નથી

શિકારથી પાછા ફરેલા રાજાએ ગોદાવરીતટે વિશ્રામ લીધો ને મોજાંના પવનથી તેનો થાક ઊતરી ગયો.

મારૂ મન બીજે ઠેકાણે હતુ, તેથી તમે કહ્યુ તે મેં સાભળ્યુ નહિ.

જે મિત્ર રાજાને બરાબર સલાહ આપતો નથી તે ખરાબ મિત્ર છે.

જે રાજાનું ધનુષ્ ટંકારેલું હતુ, હાથ લાબા હતા, અને છાતી વિશાળ હતી, તે રણમા ઊતર્યો ત્યારે તેના શત્રુઓ તેને એકદમ તાબે થયા

નામ.

अर्णव (अर्णव) (પુ૦)–સમુદ્ર.
आगम (आगम) (પું૦)–શાસ્ત્ર
उपसंग्रहण (उपसंग्रहणम्) (ન૦)–પકડવુ તે, દાબવું તે.
ओघ (ओघ) (પુ૦)–સમૂહ
कथोद्घात (कथोद्घात) (પું૦ ઉદ્દેશ)–કથાનું સૂચન, કે આરંભ.
कर्णाट (कर्णाट) (પું૦)–કર્ણાટકનો [વાસી
दोला (સ્ત્રી૦)–હીચકો.
निकोच (निकोच) (પું૦)–સકોચવુ તે
पदाति (પું૦)–પાયદળ, પાગા.
रथिक (रथिक) (પુ૦)–રથમાં બેસનાર [હલાવવુ તે.
विहार (विहार) (પુ૦)–ક્રીડા,
व्यापार (व्यापार) (પુ૦)–કામ.
संभूति (સ્ત્રી૦)–ઉત્પત્તિ, જન્મ.

વિશેષણ

अधिरूढ (अधि + रुह्નો ભૂ૦ કૃ૦)–ચઢેલુ
अनुरूप–યુક્ત
अवधारित (अव + धृ ૧૦ ગ૦ ૫૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–વિચારેલુ
उच्छिष्ट (उद्+शिष् ૭ ગ૦ ૫૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–ખાતા બાકી રહેલુ.
एकाकिन्–એક
जाह्नवीय–જાહ્નવીનુ, ગગાનું
दुरासद–દુઃખે પાસે જવાય એવુ, અગમ્ય, અજેય
प्राकृत–સાધારણ
मर्मच्छिद् (मर्मन् ન૦ મર્મસ્થાન)–મર્મસ્થાન છેદે એવું
[1]विक्लवीभवत्–વિવશ થતું
विवश–ગાભરૂ, ઇન્દ્રિયો વશ નહિ એવું.
क्षुण्ण (क्षुद् ૭ ગ૦ ઉ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–ખૂદેલુ

ધાતુ

आ + विद् (પ્રેરકમા)–કહેવું
प्रति+आ+सद् (सीद् ૧ ગ૦ ૫૦)–પાસે આવવુ
प्र+या (प्रयाति) (૨ ગ૦ ૫૦)–જવુ.

૧ વિવશ નથી તે વિવશ થતુ એવો અર્થ છે. (विक्लवीभवति–न विक्लव विक्लव यथा सपद्यते तथा भवतीत्यर्थ)—એવા અર્થમા નામ કે વિશેષણને ई પ્રત્યય લાગી તેની સાથે कृ, भू, કે अस्ના સાધિત શબ્દો વપરાય છે

અવ્યય

अहह–આશ્ચર્યવાચક
आशु–જલદી
एकपदे–એકદમ
चकितम् (चक् ૧ ગ૦ ઉ૦નો ભૂ૦કૃ૦)– બીક ને આશ્ચર્યથી
पार्श्वम् (**पार्श्व** પુ૦, ન૦ પાસુ)–પાસે.
प्रभृति–આરંભી, માંડીને

પાઠ ૩૪મો.

કારકપ્રકરણ

વિભક્તિના અર્થ ૬ટ્ઠા પાઠમા આપ્યા છે અહિં એનું સહજ વિસ્તારે વિવેચન છે ષષ્ઠી વિભક્તિ સિવાય બધી વિભક્તિઓનો સંબન્ધ ક્રિયાપદ સાથે છે; માટે તે **कारकविभक्ति** કહેવાય છે. ષષ્ઠી વિભક્તિ **विशेषणविभक्ति** કહેવાય છે, કેમકે તેનો અર્થ વિશેષણ જેવો છે.

प्रथमा—કર્તરિ રચનામા કર્તાનો અર્થ ક્રિયાપદથી કહેવાયલો હોય છે, કર્તા અભિહિત છે, તેથી પ્રથમા વિભક્તિ કર્તા છે, તોપણ તે પ્રાતિપદિકના અર્થમા—નામાર્થમા, મૂળ શબ્દનો નિર્દેશ કરવાનાજ અર્થમાં છે એમ કહેવાય છે

૧ **माणवक** पुस्तक लिखति—प्रातिपदिकार्थ, नामार्थ, के निर्देशार्थ અહિ **माणवक** એ પ્રાતિપદિકાર્થમા પ્રથમા છે અભિહિત કર્તા છે રચના કર્તરિ છે.

૨ **द्रोणो** व्रीहि—परिमाण દ્રોણ નામના એક માપથી પરિમિત થયલી ડાંગેર, અહિ **द्रोण** એ પરિમાણના અર્થમા પ્રથમા છે

૩. एहि **देवदत्त**—संबोधन અહિ સંબોધનના અર્થમા પ્રથમા છે.

द्वितीया—અનભિહિત કર્મ એ બીજી વિભક્તિનો અર્થ છે કર્તરિ રચનામા કર્તા ક્રિયાપદથી ઉક્ત છે, કર્મ નથી, માટે કર્મ બીજી વિભક્તિમા આવે છે કર્મણિ રચનામા કર્મનો અર્થ ક્રિયાપદથી કહેવાય છે, કર્મ અભિહિત છે, માટે કર્મને બીજી વિભક્તિમા વાપરવાથી પુનરુક્તિ થાય આ કારણથી કર્મણિ રચનામા કર્મ પ્રથમામા વપરાય છે

૧ माणवक **पुस्तक** लिखति । पुस्तकम् અનભિહિત કર્મ છે, माणवकेन **पुस्तकं** लिख्यते । અહિ કર્મ અભિહિત છે, માટે **पुस्तकम्** એ પ્રાતિપદિકના અર્થમાં પ્રથમામા છે.

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्—અહિં **असाम्प्रतम्**નો અર્થ **न युज्यते** (યુક્ત નથી, ઘટિત નથી) છે. એ અવ્યયથી કર્મનું અભિધાન થાય છે, માટે **विषवृक्ष** એ પ્રથમામાં છે.

स्वयमेव दृश्यन्ते दुष्टजनदोषाः—આવી રચના **कर्मकर्तरि** કહેવાય છે. આમા કર્મજ કર્તા તરીકે વિવક્ષિત છે. અર્થ—દોષો કોઈથી દેખાતા નથી, પોતાની મેળેજ દેખાય છે.

२ **दुह्, याच्**, વગેરે દ્વિકર્મક ધાતુઓ વિષે १३३ પૃ० ટિપ્પણ લક્ષમા રાખવુ એ ટિપ્પણમા ગણાવેલા ધાતુના અર્થ જેવા તમામ ધાતુ દ્વિકર્મક છે એ યાદ રાખવુ

गा दोग्धि पय, व्रजमवरुणद्धि गाम्, माणवकं मार्गं पृच्छति, पौरवं गां भिक्षते याचते वा, पुत्रं धर्मं ब्रूते अनुशास्ति वा, वृक्षमवचिनोति फलानि; अजा ग्रामं नयति-हरति-वहति-कर्षति वा, तण्डुलानोदनं पचति, शत मुष्णाति देवदत्तम्, વગેરે

આ દાખલાઓમા એક પ્રધાન ને બીજું ગૌણ કર્મ છે **पय, गाम्, मार्गम्, गाम्, धर्मम्, फलानि, अजाम्, ओदनम्**, ને **शतम्** એ અનુક્રમે પ્રધાન કર્મ ને બાકીના ગૌણ કર્મ છે

गा दोग्धि पय—गौर्दुह्यते पय । वृक्षमवचिनोति फलानि—वृक्षोऽवचीयते फलानि । अजा ग्रामं वहति—अजा ग्राममुह्यते—

३ કર્મણિ રચનામા **नी, हृ, कृष्**, ને **वह्**નું પ્રધાન કર્મ ને બાકીના **दुहादि**નું ગૌણ કર્મ ક્રિયાપદથી ઉક્ત થાય છે, અર્થાત્, એ કર્મવાચક શબ્દો પ્રથમામા આવે છે

પ્રેરક રચનામા નીચે પ્રમાણે થાય છે

हरि पुस्तकं लिखति—**अण्यन्त** રચના (જેમા **णिच्** કે **णि**-પ્રેરકનો પ્રત્યય અન્તે નથી એવી રચના, અર્થાત્, મૂળ રચના)

माणवको हरिणा पुस्तक लेखयति—**ण्यन्त** રચના. આમા **माणवक** હેતુ-કર્તા કહેવાય છે

माणवकेन हरि पुस्तकं लेख्यते—**ण्यन्त** (પ્રેરક) કર્મણિ

४ મૂળ રચનામા જે કર્તા હોય છે તે પ્રેરક રચનામા તૃતીયામા આવે છે

गच्छति भृत्यो ग्रामम् । गमयति भृत्यं ग्रामं राजा । गम्यते भृत्यो ग्रामं राज्ञा ।, देवा अमृतमश्नन्ति । हरिर्देवानमृतमाशयति । हरिणा देवा अमृतमाश्यन्ते ।

शत्रूनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ॥
आसयत् सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

दर्शयति हरिं भक्तान् ।—

૫ ગત્યર્થ, બુદ્ધ્યર્થ, ભોજનાર્થ, શબ્દકર્મક, (શબ્દ જેનો કર્મ હોય એવા, ‘ ભણવુ ’ જેવા અર્થના) અને અકર્મક ધાતુઓની પ્રેરક રચનામા મૂળ રચનાનો કર્તા કર્મ થઈ બીજી વિભક્તિમા આવે છે ઉપલા શ્લોકમા આ નિયમના બધા દાખલા છે. **दृश्** ધાતુની એવીજ રચના થાય છે.

नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् ।—

૬ **नी** ને **वह्**ની પ્રેરક રચનામા મૂળ રચનાનો કર્તા તૃતીયામા ને **कृ** ને **हृ**ની પ્રેરક રચનામા મૂળ રચનાનો કર્તા દ્વિતીયામાં કે તૃતીયામા આવે છે.

बोध्यते माणवकं धर्मः । बोध्यते माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते ब्राह्मण ओदनम् । भोज्यते ब्राह्मणमोदन इति वा । शिष्यो वेदमध्याप्यते । शिष्यं वेदोऽध्याप्यते इति वा ।—

૭ બુદ્ધ્યર્થક, ભક્ષાર્થક, ને શબ્દકર્મક ધાતુમા ઉપર પ્રમાણે બે રચના થાય છે.

उपवसति–अनुवसति–अधिवसति–आवसति वा वैकुण्ठं हरि । (જુઓ પૃ૦ ૯૦ ટિ૦ ૨)

अन्तरा त्वा मा च कमण्डलुः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । (પૃ૦ ૧૧૯ કોશ)

अधिशेते–अधितिष्ठति–अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरि (પૃ૦ ૯૮ ટિ૦ ૧)

हा कृष्णाभक्तम् । बुभुक्षित (ભૂખ્યાને) **न प्रतिभाति किंचित् ।** (**हा** ને **प्रति**ને યોગે **द्वि**તી૦ થાય છે)

धिग् जाल्मान् । धिक् कृष्णाभक्तम् (પૃ૦ ૪૫ શબ્દકો૦ જુઓ)

धिगर्थो कष्टसंश्रया । धिगियं दरिद्रता । धिङ् मूर्खे (**धिक्**ને યોગે આ પ્રમાણે **द्वि**૦, **प्र**૦, ને **सं**૦ આવે છે)

मासमधीते, क्रोशं कुटिला नदी (અત્યન્તસંયોગવાચક)—

૮ કાળ કે સ્થળની મર્યાદા બતાવનાર શબ્દ દ્વિતીયામા આવે છે એને ક્રિયાની સાથેનો અત્યન્ત સંયોગ કહે છે

तृतीया—કર્તા ને કરણના અર્થમાં વપરાય છે

प्रकृत्या चारु , प्रायेण याज्ञिक , गोत्रेण गार्ग्य , समेनैति (**समेन मार्गेणैतीत्यर्थ**), **विषमेणैति ।**

अक्ष्णा काण. । कर्णेन बधिरः । पादेन खञ्जः । पुत्रेण सह सार्धं साकं वागत. पिता ।—

૧ ઉપલા દાખલા જેવે સ્થળે પણ તૃતીયા વપરાય છે

पुण्येन दृष्टो हरि । अध्ययनेन वसति ।—

૨ હેતુવાચક પદ તૃતીયામા વપરાય છે.

अलं महीपाल तव श्रमेण (श्रमेण न किमपि साध्यमित्यर्थ)। अलमतिविस्तरेण। कृतं प्रयत्नेन।—

૩ **अलम्** ને **कृतम्**ને યોગે 'બસ'ના અર્થમા તૃતીયા વપરાય છે. અહિં સાધનક્રિયા ગમ્યમાન છે ને **श्रम** એ તેનું કરણ છે

जटाभिस्तापस, श्वेतच्छत्रेण राजानमपश्यत्, कमण्डलुना छात्र —

૪ આ **लक्षणतृतीया** કહેવાય છે; જટાથી લક્ષિત-ચિહ્નિત થયલો, ઓળખાયલો, લક્ષણવાળો, વગેરે-એવો અર્થ છે

चतुर्थी—સંપ્રદાન ને તાદર્થ્યના અર્થમા વપરાય છે (**तस्मै इद तदर्थ तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम्**) **विप्राय गां ददाति, युद्धाय संनह्यते** (યુદ્ધને માટે તૈયાર થાય છે, સંનાહ-કવચ પહેરે છે), **राज्ञे करमर्पयति, शिष्याय शास्त्रमुपदिशति गुरु, अतिथये पाद्यमुपनयति**—જેને કંઈ આપવામા આવ્યું હોય કે જેને ઉદ્દેશીને કંઈ કાર્ય કરવામા આવ્યુ હોય તે **सम्प्रदान** કહેવાય છે.

हरये रोचते भक्ति। यज्ञदत्ताय स्वदतेऽपूप। (અપૂપ-માલપૂડો સ્વાદિષ્ઠ લાગે છે) અહિં **प्रियमाण**—જેને ખુશી થાય છે, ગમે છે, તે—સંપ્રદાન છે

भक्ताय धारयते मोक्ष हरिः। (**हरि**—અધમર્ણ-દેવાદાર છે ને **भक्त** ઉત્તમર્ણ-લેણદાર છે).

हरये **क्रुध्यति-कुप्यति-द्रुह्यति-ईर्ष्यति-असूयति** वा, પણ **क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति वा।** **क्रोध, द्रोह** (ઇર્ષા), **ईर्ष्या,** ને **असूया** (દોષ કાઢવો તે) વાચક ધાતુને યોગે, જેના પ્રત્યે ગુસ્સો બતાવ્યો હોય તેને માટે વાપરેલો શબ્દ ચતુ૰મા આવે છે, પણ ઉપસર્ગ સાથે **क्रुध्** ને **द्रुह्**ને યોગે **द्वितीया** વપરાય છે

भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते वा॥ (પૃ૰ ૫૦ શબ્દકો૰)

देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा (વચન આપે છે)

फलेभ्यो याति (फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः).

यागाय याति (यष्टु यातीत्यर्थ).

नमो भगवते वासुदेवाय। प्रजाभ्य. स्वस्ति। अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। दैत्येभ्यो हरिरलम् (समर्थ प्रभुर्वा)। वषट् इन्द्राय। (દેવને હવિ આપતી વખત **वषट्** ઉચ્ચારાય છે).

ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति—ગત્યર્થક ધાતુને યોગે દ્વિતીયા કે ચતુર્થી વપરાય છે. પણ **पन्थानं गच्छति**—માર્ગવાચક શબ્દ હોય તો દ્વિતીયાજ વપરાય છે, તેમજ **मनसा हरिं व्रजति**—ચેષ્ટાવાચક ન હોય તોપણ દ્વિતીયાજ વપરાય છે

नम આદિ શબ્દોને યોગે વપરાતી વિભક્તિ **उपपदविभक्ति** કહેવાય છે. વાકયમા ક્રિયાપદ એ મુખ્ય ને બીજાં પદો ગૌણ છે, માટે **उपपद** છે **उपपद-विभक्ति** કરતા **कारकविभक्ति** વધારે બળવાન્ છે, માટે **नृसिंहं नमस्करोमि** થાય છે અહિં **नम** ને યોગે **चतुर्थी** પ્રાપ્ત થઈ તે **उपपदविभक्ति** છે, ને **करोमि**ને યોગે **द्वितीया** પ્રાપ્ત થઈ તે **कारकविभक्ति** છે **कारकविभक्ति** વધારે બળવાન્ છે, માટે દ્વિતીયા થાય છે, ચતુર્થી થતી નથી

नृसिंहाय नमस्करोमि એવો પ્રયોગ હોય તો **नृसिंहमनुकूलं कर्तुं नमस्करोमि** એવો અર્થ કરવો, એટલે **फलेभ्यो याति**ની પેઠે ચતુર્થી થશે

पुष्पेभ्यः स्पृहयति, પણ ઇચ્છા ઘણી પ્રબળ હોય તો **पुष्पाणि स्पृहयति** થાય છે.

न त्वा तृणाय मन्ये—હું તને તરખણાની કિંમતનો પણ ગણુતો નથી.

पञ्चमी—અપાદાન ને હેતુના અર્થમા વપરાય છે

चौराद्बिभेति । चौरात् त्रायते । अध्ययनात् पराजयते (ग्लानो भवति, હઠી જાય છે) । **यवेभ्यो गां वारयति । मातुर्निलीयते** (સતાઈ જાય છે)

कृष्णः । कृष्णः उपाध्यायादधीते । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ।

पृथग् रामेण रामाद्रामं वा । विना रामेण रामाद्रामं वा ।

प्रासादात् प्रेक्षते (प्रासादमारुह्य प्रेक्षते), आसनात् प्रेक्षते (आसने उप-विश्य प्रेक्षते), माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः.

अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् ।

आ मुक्तेः संसारः । મુક્તિપર્યંત સંસાર છે, અહિં **आ** મર્યાદાવાચક છે.

आ मूलाच्छ्रोतुमिच्छामि । મૂળથી આરંભી અહિ **आ** અભિવિધિવાચક (આરભવાચક) છે

भवात् प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः ।

ऋते कृष्णात्, ક્વચિત્ દ્વિતીયાના યોગમા પણ **ऋते** વપરાય છે—

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे । ऋते वाताद्वातं वा वृक्षः पतति । रामादृते धनुर्धरो न ।

षष्ठी—શેષાર્થવાચક. કારકાર્થ ને પ્રાતિપદિકાર્થથી અન્ય, સ્વસ્વામિભાવાદિ સંબંધ બતાવે છે

किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय, વગેરે–નિમિત્ત ને તેના પર્યાય શબ્દ સાથે બધી વિભક્તિ વપરાય છે

नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः—નિર્ધારણષષ્ઠી કે નિર્ધારણસપ્તમી. (જુઓ પૃ० १६७)

रुदति (पुत्रादिके) रुदतो (पुत्रादिकस्य) वा प्राव्रजत्—રોતા પુત્રાદિને લેખવ્યા વિના તે સંન્યાસી થયો. અનાદરષષ્ઠી કે અનાદરસપ્તમી (**रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य प्राव्रजत्**)

मातुः स्मरति बालः । मातरं स्मरति वा । (જુઓ પૃ० ३७ ટિપ્પણ १)

राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा—અહિં ભૂતકૃદન્તનો અર્થ વર્તમાન જેવો છે ને ષષ્ઠી તૃતીયાના અર્થમાં છે (" **अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत्** " रघुवंश ८–८)

तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा ।

दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते, दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा, उत्तरेण ग्रामं ग्रामस्य वा—दक्षिणेन ને उत्तरेण અવ્યય છે, એને છેડે एन પ્રત્યય છે. એ શબ્દોને યોગે षष्ठी કે द्वितीया વપરાય છે

सप्तमी— અધિકરણવાચક છે

गोषु दुह्यमानासु गतः—સતિ સપ્તમી

प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ।

अयि वत्स ! कृतं कृतमतिविनयेन । अनेकवारमपरिश्लथं परिष्वजस्व माम् ।

कुशलवौ भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्म वस्तुतः परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च । वृत्तचूडौ च त्रयीवर्जमितरा विद्याः सावधानेन परिपाठितौ । समनन्तरं च गर्भैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय गुरुणा त्रयीविद्यामध्यापितौ ॥

हा देव ! एष मया विनाहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन संभावितमासीत् । तन्मुहूर्तकमपि जन्मान्तरत इव लब्धदर्शनं बाष्पसलिलान्तरेषु प्रेक्षे तावद्वत्सलमार्यपुत्रम् ॥

अनया कालकलया सुदूरमुपक्रान्तः स पापकादिति मनसिकृत्य तरुमूलान्निष्क्रम्य सलिलसमीपं सर्तु प्रयत्नमकरवम्।

सा तु प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च नि श्वस्य शनैः प्रत्यवदत्। राजपुत्र! किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभागिन्याः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन। तथापि यदि महत् कुतूहलं तत् कथयामि श्रूयताम्।

आतेकष्ट [illegible]प्यवस्थासु जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां वृत्तयः। नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूना[illegible]। एवमुपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते यदहमविकलेन्द्रियः पुनरेव प्राणिमि। धिङ् मामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम्। उपकृतमपि नापेक्षते खलं हि खलु मे हृदयम्॥

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमसृणो वाचि नियमः
प्रकृत्या कल्याणी म[illegible]गीतः परिचयः।
पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं
रहस्यं साधूनामनुपाधि विशुद्धं विजयते॥

चिरं जीव चिरं नन्द चिर पालय मेदिनीम्।
चिरमाश्रितलोकानां पूरय त्वं मनोरथान्॥

कमलभूतनया [illegible]खपङ्कजे
वसतु ते कमला करपल्लवे।
वपुषि ते रमतां कमलाङ्गजः
प्रतिदिनं हृदये कमलापतिः॥

મૂર્ખને ઉપદેશ માત્ર તેની મૂર્ખાઈના વધારા માટે છે, ડહાપણ માટે નહિ.
અરે ધિક્! મોટું અપ્રિય થયું, કાઈક પૂજ્ય ઋષિનો શકુન્તલાએ અપરાધ કર્યો
અગ્નિ સિવાય બીજુ કોણ બાળવા સમર્થ છે?
ગાયના છાણમાથી વીછુ ઉત્પન્ન થાય છે.
આટલા વખતમા તે કુમાર કેવો થયો હશે તે હુ જાણતો નથી
નીચ માણસ બીજાએ કરેલો ઉપકાર લેખવતો નથી

જે સત્પુરુષો હમેશ સાચું બોલે છે અને નીચ પુરુષોએ ચાલેલે માર્ગે જતા નથી તેઓનુ આચરણ ઉત્કૃષ્ટ છે

રામે લંકા જવા સારૂ નળ પાસે સમુદ્ર પર પૂલ કરાવ્યો (कर्तरि ને कर्मणि બંને રચના વાપરો)

મહેરબાની કરી તેને અટકાવશો મા છેક આરંભથી તે વાત સાભળવાની મારી મરજી છે

નામ.

अवस्था (સ્ત્રી૦)–સ્થિતિ

उपकृत (**उपकृतम्**) (ન૦, **उप + कृ**નો ભૂ૦ કૃ૦)–ઉપકાર

कमलभू (પુ૦)–બ્રહ્મા (કમળમાથી ઉત્પન્ન થયલા)

कमला (સ્ત્રી૦)–લક્ષ્મી

कमलाङ्गज (પું૦) (**अङ्गज** પું૦–પુત્ર) –લક્ષ્મીપુત્ર, પ્રધુમ્ન, કામદેવ

करपल्लव (પુ૦, ન૦) (**कर + पल्लव** પુ૦, ન૦ પત્ર, ડાળ)–ડાળ જેવા સુકુમાર હાથ

कल्प (**कल्प**) (પુ૦)–વિધિ [કાળ

कालकला (સ્ત્રી૦)–કાળનો અંશ,અલ્પ-

चूडा (સ્ત્રી૦)–વાળ ઉતરાવવાની ક્રિયા

जीवित (**जीवितम्**) (ન૦, **जीव्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–જિંદગી

धात्री (સ્ત્રી૦)–ધાવ [ખાણ

परिचय (**परिचय**) (પુ૦)–ઓળ-

बाष्प (**बाष्प –ष्पम्**) (પું૦, ન૦)–આસુ

रस (**रस**) (પુ૦)–લાગણી, પ્રીતિ

रहस्य (**रहस्यम्**) (ન૦)–ગુપ્ત–ન સમજાય એવુ–ચરિત્ર

वल्कलोपान्त (**वल्कल** પુ૦, ન૦–ઝાડની છાલ, તેનું વસ્ત્ર + **उपान्त** પુ૦ છેડો) (પુ૦)–વલ્કલનો છેડો. [સ્થિતિ

वृत्ति (સ્ત્રી૦)–મનનું વલણ, મનની

वैराग्य (**वैराग्यम्**) (ન૦)–વૈરાગ્ય.

વિશે૦

अकृतज्ञ–કીધેલા ઉપકારને ન જાણે એવુ

अतिकष्ट–ઘણુ દુખદાયક.

अतिनिष्ठुर–ઘણુ સખ્ત હૈયાવાળુ, ઘણુ ક્રૂર

अध्यापित (**अधि+इ** ૨ ગ૦ આ૦ના પ્રેરકનો ભૂ૦ કૃ૦)–ભણાવાયલુ

अनवगीत (**अन् + अवगीत**, **अव + गै** ૧ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–અનિન્ધ

अनुपधि–નિષ્કપટ (**उपधि** પું૦કપટ).

अभिमत (**अभि + मन्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–વહાલું, પ્રિય

अविकल–વિવશ નહિ એવુ

अविपर्यासित–(**अ+विप**૦, **वि + परि + अस्** ૪ ગ૦ પ૦ ના પ્રેરકનો ભૂ૦ કૃ૦)–ફેરફાર કરાયલું

उपक्रान्त (**उप+क्रम्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–ગયલું

उपरत (**उप + रम्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–મરણ પામેલું

कल्याणिन्–કલ્યાણ ઇચ્છતુ
क्षात्र–ક્ષત્રિયસંબંધી
गर्भैकादश–ગર્ભથી અગીઆરમુ.
निरपेक्ष–અપેક્ષા–(ઇચ્છા) વિનાનું
परिपाठित (**परि+पठ्**ના પ્રેરકનો ભૂ૦ કૃ૦)–ભણાવાયલું
पापकृत्–પાપ કરનાર, પાપી
प्रियप्राय (સ્ત્રી૦ **प्रियपाया**, બહુ૦, **प्रिय +प्राय** પુ૦–ઘણો ભાગ)–ઘણે ભાગે પ્રિય લાગે એવુ
मन्दभागिन्–મન્દ ભાગ્યવાળું, કમનસીબ
मसृण–મધુર, સ્નિગ્ધ
सभावित (**सम्+ भू**ના પ્રેરકનો ભૂ૦ કૃ૦)–ધરાયલુ
सुगृहीतनामन्-(બહુ૦)–જેનું નામ લેવુ કલ્યાણકારક છે એવુ, સવારનુ નામ
विशुद्ध (**वि + शुध** ૪ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–અતિપવિત્ર

ધાતુ૦

अप+मृज् (**अपमार्ष्टि**) (૨ ગ૦ પ૦)–લોહી નાખવુ
उप+नी (**उपनयति-ते**) (૧ ગ૦ ઉ૦)–જનોઈ દેવુ.
नन्द् (**नन्दति**) (૧ ગ૦ પ૦)–ખુશ થવું
निष्क्रम् (**निष्क्रामति-म्यति**) (**निस्+ क्रम्** ૧ ગ૦, ૪ ગ૦ પ૦)–નીકળવુ
परि+स्वञ्ज् (**परिष्वजते**) (૧ગ૦ આ૦)–ભેટવુ.
प्र+क्षल (**प्रक्षालयति**) (૧ ગ૦ પ૦)–ધોવું
मनसिकृ (૮ ગ૦ ઉ૦)–વિચારવુ

અ૦વ્ય૦

अपरिश्लथम्–ઢીલું નહિ એમ, ખૂબ દાબીને
अनेकवारम्–ઘણી વાર
उष्णम्–ગરમ રીતે
कृतम्–બસ
तत्–તો
त्रयीवर्जम्–(**त्रयी** સ્ત્રી૦ ત્રણ વેદ, તત્પુ૦ ક્રિયા વિ૦)–ત્રણ વેદ વગર
दीर्घम्–લાંબો વખત
पश्चात्–પાછળ
पुर –આગળ
प्रभृति–આરભીને, માડીને(**तत प्रभृति**= ત્યારથી)
मुहु –વારંવાર.
वस्तुत –વાસ્તવિક રીતે
समनन्तर –પછી.
सावधानेन–ધ્યાનપૂર્વક (અવ્ય૦, **अवधानेन सहितं यथा स्यात् तथा**)
सुदूरम्–બહુ દૂર

પાઠ ૩૫મો.

ભવિષ્યકાળ ને ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ

न जाने प्रात काले किं भविष्यति—નથી હું જાણતો સવારે શુ થશે—સવારે શુ થશે તે હુ જાણતો નથી.

शत्रून् विजेष्ये वा मरिष्यामि वा—હું શત્રુઓને જીતીશ કે મરીશ.

सुवृष्टिश्चेदभविष्यद् दुर्भिक्षं नैव समपत्स्यत—સુવૃષ્ટિ જો થઈ હોત દુકાળ નજ થાત.=જો સુવૃષ્ટિ થઈ હોત તો દુકાળ નજ થાત

अथ धर्मं व्याख्यास्यामः कृत्स्नं धर्मं व्याख्यास्याम इति यावत्—બધો ધર્મ અમે સમજાવીશું, કૃત્સ્ન (બધા) ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરીશું એવો અર્થ છે. अथનો અર્થ આ ઠેકાણે कृत्स्न—આપ્યો છે इति यावत् શબ્દો 'એટલે' ના અર્થમા વપરાય છે. अथ धर्मं व्याख्यास्याम નો અર્થ कृत्स्नं धर्मं व्याख्यास्याम એમ

अथ भगवान् कुशली काश्यप । अत्र प्रश्नार्थोऽथशब्दः । "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरात्—શું ભગવાન્ કાશ્યપ કુશળ છે? એમા (એ સસ્કૃત વાકયમા) अथ શબ્દ પ્રશ્નના અર્થમા છે. 'મંગળ, અનન્તર, આરંભ, પ્રશ્ન, ને આખુ–એવા અર્થમા अथो ને अथ વપરાય છે,' એમ અમરકોશમા છે તેથી.

अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीतो मया । तेन तु मासमधीतो नायातः—વેદનો અનુવાક (પ્રકરણ) એક દિવસમાં કે એક કોશ (૨ માઇલ) જતા મારાથી અધ્યયન કરાયો (હું પઠયો ને મને તે આવડયો) તેણે તો એક માસ તેનો અભ્યાસ કર્યો, પણ તે તેને આવડયો નહિ (રચના પર લક્ષ આપો. કાર્ય સફળ થાય છે ત્યારે तृतीया વપરાય છે (अह्ना क्रोशेन वा), નહિ તો द्वितीया (मासम्)

આ પાઠમા બે ભવિષ્યકાળ ને ક્રિયાતિપત્ત્યર્થના (સકેતકાળના) રૂપોના દાખલા છે અતિપત્તિ=અસિદ્ધિ, નિષ્ફળ થવુ.

---

૧ अहन्‌ના રૂપ નીચે પ્રમાણે છે —

प्र०	अह	अह्नी–हनी	अहानि
द्वि०	,,	,, ,,	,,
सं०	,,	,, ,,	,,
तृ०	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
स०	अह्नि–हनि	अह्नोः	अहःसु–अहस्सु

નિયમ —अहन्‌નુ प्र०, द्वि०, ને सं०નુ ए० व० अह થાય છે પદ અંગમા, એટલે तृ० द्वि० व०થી આરભી વ્યજનાદિ પ્રત્યયો પર છતા, न्‌નો વિસર્ગ થાય છે

અત્યાર સુધી જે ચાર કાળ ને અર્થના ઉદાહરણો આપ્યા છે તે બધાના રૂપો કરતા તે તે ગણનુ કાર્ય (વિકરણપ્રત્યય, દ્વિર્ભાવ, વગેરે) કરવુ પડે છે આથી એ કાળ ને અર્થ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળ અને અર્થ કહેવાય છે. હવે જે કાળો ને અર્થની વાતો આવશે તેમા ધાતુ કયા ગણનો છે તે જાણવાની જરૂર નથી એ કાળ ને અર્થનાં રૂપો કરતા ગણકાર્ય થતું નથી, માટે એ ગણકાર્યરહિત કાળ ને અર્થ કહેવાય છે

ગણકાર્યરહિત કાળ ને અર્થના રૂપો કરતા, **य्** સિવાયના વ્યજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પૂર્વે કેટલાક ધાતુઓમા **इ** આગમ આવે છે, કેટલાકમા નથી આવતો, ને કેટલાકમા વિકલ્પે આવે છે જે ધાતુમા **इ** આગમ આવે છે તે **सेट्** (**स+इट्–इ** આગમસહિત), જેમા નથી આવતો ને **अनिट्** (**अन् + इट्–इ** આગમરહિત),

---

૧ **अनिट्** ધાતુઓ નીચેની બે કારિકાઓમા આપ્યા છે, પહેલી સ્વરાન્ત ધાતુની ને બીજી વ્યજનાન્ત ધાતુની છે.

(अ) ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभि ।
वृङ्वृञ्भ्या च विनैकाचोऽजन्तेषु निहता स्मृता ॥

ऊत् (ऊકાર) ને **ॠत्** (ॠકાર) જેને અન્તે છે એવા ધાતુઓ, **यु**, **रु**, **क्ष्णु**, **शी**, **स्नु**, **नु**, **क्षु**, **श्वि**, **डी** (આત્મ૦, **ङ्** આત્મ૦સૂચક છે), ને **श्रि**, વળી **वृ** (આત્મ૦), ને **वृ** (ઉભ૦, **ञ्** ઉભ૦ સૂચક છે), વિના એક **अच्** (સ્વર) વાળા ધાતુઓ **अजन्त** (સ્વરાન્ત) ધાતુઓમા નિઘાત એટલે અનુદાત્ત છે અનુદાત્ત કે નિઘાત એટલે **अनिट्** સમજવુ અર્થાત્, **अजन्त** ધાતુઓમા ऊકારાન્ત, ॠ-કારાન્ત, **यु** વગેરે, કારિકામા ગણાવેલા, ધાતુઓ **सेट्** છે, બાકીના એક સ્વરવાળા **अनिट्** છે અનેક સ્વરવાળા તો **सेट्** છે

(ब) शक्लृपच्मुचिरिच्वच्विच् सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भज ।
भञ्ज्भुजभ्रस्जमस्जियज्युजरुज् रञ्जविजिर्स्वञ्जिसञ्ज्सृज ॥
अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदिनुद पद्यभिद्विद्यतिर्विनद् ।
शद्सदीस्विद्यति स्कन्दि हदीक्रुधक्षुधिबुध्यति ॥
बन्धिर्युधिरुधीराधि व्यधशुध साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नाप्क्षिप्छुपितप् तिपस्तृप्यतिदृप्यती ॥
लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपियभ् रभ्लभ्गम्नम्यमोरमिः ।
क्रुशिर्दंशिदिशीदृश्मृश् रिश्रुश्लिश्विश्स्पृश कृषि ॥
त्विषितुषिद्विषिदुषिपुष्यपिषिविषि शिष्शुषश्लिष्यतयो घसिः ।
वसतिर्दह्दिहिदुहो नह्मिहरुह्लिह्वहिस्तथा ॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥—

हलन्त–વ્યંજનાન્ત (**हल्**=વ્યજન) ધાતુઓમાં આ કારિકામા આપેલા ૧૦૨

ને જેમા વિકલ્પે આવે છે તે **वेट्** (**वा + इट्**, વિકલ્પે **इ** આગમવાળા) કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે રૂપો ઉપરથીજ ધાતુ **सेट्**, **अनिट्**, કે **वेट्** છે તે જણાશે. **अनिट्** ધાતુઓનો પ્રયોગ ભાષામા વિશેષ છે. એ ધાતુ પાછલે પાને નીચે ટિપ્પણમા કારિકાઓમા ગણાવ્યા છે, તે આરંભમા મોંએ કરવાની જરૂર નથી જેને વ્યાકરણનું વિશેષ જ્ઞાન મેળવાની ઇચ્છા હોય તેને માટે એ કારિકાઓ આપી છે.

ભવિષ્યકાળના બે પ્રકાર છે, એક અનદ્યતન (આજનો નહિ એવો) ભવિષ્યકાળ બતાવે છે, ને બીજો સામાન્ય. પહેલો **श्वस्तन** ને બીજો **सामान्य** ભવિષ્યકાળ કહેવાય છે **श्वस्तन**=આવતી કાલનો

શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ.

	जि પર०			कृ આત્મ०		
प्र०	जेतास्मि	जेतास्व	जेतास्म	कर्ताहे	कर्तास्वहे	कर्तास्महे
द्वि०	जेतासि	जेतास्थ	जेतास्थ	कर्तासे	कर्तासाथे	कर्ताध्वे
तृ०	जेता	जेतारौ	जेतार	कर्ता	कर्तारौ	कर्तार

સામાન્ય ભવિષ્યકાળ.

	स्था પર०			दा આત્મ०		
प्र०	स्थास्यामि	स्थास्याव	स्थास्याम	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे
द्वि०	स्थास्यसि	स्थास्यथ	स्थास्यथ	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
तृ०	स्थास्यति	स्थास्यत	स्थास्यन्ति	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
	जि પર०			शी આત્મ०		
तृ०	जेष्यति	जेष्यतः	जेष्यन्ति	शयिष्यते	शयिष्येते	शयिष्यन्ते

ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ.

	स्था પર०			दा આત્મ०		
प्र०	अस्थास्यम्	अस्थास्याव	अस्थास्याम	अदास्ये	अदास्यावहि	अदास्यामहि
द्वि०	अस्थास्य	अस्थास्यतम्	अस्थास्यत	अदास्यथाः	अदास्येथाम्	अदास्यध्वम्
तृ०	अस्थास्यत्	अस्थास्यताम्	अस्थास्यन्	अदास्यत	अदास्येताम्	अदास्यन्त

ધાતુઓ અનુદાત્ત—**अनिट्** છે બાકીના **सेट्** છે. આ કારિકામા ધાતુઓ અન્ત્ય વ્યજનને અનુસારે **क**કારાદિક્રમે આપ્યા છે, પહેલા **क**કારાન્ત, પછી **च**કારાન્ત, વગેરે જેમા વધારે ધાતુ હોય તેને આદિ વ્યંજનને અનુક્રમે ગોઠવ્યા છે. કેટલાક ધાતુને **तु**, કેટલાકને **ति**, ને કેટલાકને વિકરણ પ્રત્યય કાવ્યના નિયમ સાચવવા લગાડ્યા છે

૧. **क्षम्**, **मृज्**, **गुह्**, **गाह्**, **सिध्** (૧ ગ૦ પર૦ શાસન કરવુ), **क्लृप्**, **स्यन्द्**, **नश्**, **त्रप्**, **द्रुह्**, **मुह्**, **स्नुह्**, **स्निह्**, **तृप्**, **दृप्**, વગેરે **वेट्** ધાતુ છે

નિયમો —

૧ પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે —

શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ.

	પર૦			આત્મ૦		
પ્ર૦	तास्मि	तास्व	तास्म	ताहे	तास्वहे	तास्महे
દ્વિ૦	तासि	तास्थ	तास्थ	तासे	तासाथे	ताध्वे
તૃ૦	ता	तारौ	तार	ता	तारौ	तारः

સામાન્ય ભવિષ્યકાળ.

	પર૦			આત્મ૦		
પ્ર૦	स्यामि	स्याव	स्याम	स्ये	स्यावहे	स्यामहे
દ્વિ૦	स्यसि	स्यथ	स्यथ	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
તૃ૦	स्यति	स्यत	स्यन्ति	स्यते	स्येते	स्यन्ते

ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ.

	પર૦			આત્મ૦		
પ્ર૦	स्यम्	स्याव	स्याम	स्ये	स्यावहि	स्यामहि
દ્વિ૦	स्य	स्यतम्	स्यत	स्यथा	स्येथाम्	स्यध्वम्
તૃ૦	स्यत्	स्यताम्	स्यन्	स्यत	स्येताम्	स्यन्त

૨. जेता, जेष्यति— એ પ્રત્યયો વિકારક છે, માટે ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો ને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે

गम् પર૦			संगम् આત્મ૦ .		
સામાન્ય ભવિ૦			સામાન્ય ભવિ૦		
તૃ૦ गमिष्यति	गमिष्यत	गमिष्यन्ति	संगंस्यते	संगंस्येते	संगंस्यन्ते

हन् પર૦ हनिष्यति વગેરે. कृ પર૦ करिष्यति વગેરે

हृ પર૦ ક્રિયાતિ૦ अहरिष्यत् વગેરે. भृ આત્મ૦ ક્રિયાતિ૦ अभरिष्यत વગેરે

નિયમ —

૩ गम् પર૦, हन्, ને ऋકારાન્ત ધાતુને સામા૦ ભવિ૦મા પ્રત્યયો પૂર્વે इ આગમ આવે છે

૪ જે નિયમો સામા૦ ભવિ૦ને લાગુ પડે છે તે ક્રિયા૦ને પણ લાગુ પડે છે.

वृत्—वर्तिष्यते, वर्त्स्यति, वृध्—वर्धिष्यते, वर्त्स्यति; स्यन्द्—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यते—ति, क्लृप्—कल्पिताहे—कल्प्ताहे—कल्प्तास्मि, कल्पिष्यते—कल्प्स्यते—कल्प्स्यति

નિયમ —

૫ वृत्, वृध्, स्यन्द्, ને क्लृप् સામા૦ ભવિ૦મા વિકલ્પે પરસ્મૈપદી છે, ને પરસ્મૈપદી હોય ત્યારે પ્રત્યયો પૂર્વે इ આગમ આવતો નથી क्लृप्‌ને એ નિયમ શ્વસ્ત૦ ભવિ૦ મા પણ લાગે છે

दृश्—द्रष्टा द्रष्टारौ द्रष्टार, द्रक्ष्यति द्रक्ष्यत द्रक्ष्यन्ति, द्रष्टुम् (હેત્વ૦), द्रष्टृ, પણ दृष्ट, दृष्ट्वा, दृष्टि

सृज्—स्रष्टा स्रष्टारौ स्रष्टार, स्रक्ष्यति, स्रक्ष्यत स्रक्ष्यन्ति, स्रष्टुम्, स्रष्टृ, પણ सृष्ट, सृष्टि, सृष्ट्वा.

तृप्—तर्पिता, त्रप्ता, तर्प्ता, तर्पिष्यति, त्रप्स्यति, तर्प्स्यति

નિયમ —

(अ) અન્ત સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યયો પર છતા दृश् અને सृज्‌ના ऋનો ગુણ થવાને બદલે र થાય છે ને બીજા अनिट् ધાતુમા ઉપાન્ત્ય ऋનો વિકલ્પે र થાય છે.

જેમકે दृश् + ता=द्रश् + ता=द्रष् + ता (પા૦ ૨૮ નિ૦ अ)=द्रष् + टा=द्रष्टा; दृश् + स्यति=द्रश् + स्यति=द्रष् + स्यति=द्रक् + स्यति (પા૦ ૨૮ નિ૦ ए)= द्रक् + ष्यति=द्रक्ष्यति, सृज् + तुम्=स्रज् + तुम्=स्रष् + तुम्=स्रष् + टुम्=स्रष्टुम्, यज्-यष्टा, यक्ष्यति, यष्टुम्, इष्ट, इष्ट्वा, मृज्-मार्जिता, मार्ष्टा, मार्जिष्यति, मार्क्ष्यति (પા૦ ૨૮ નિ૦ ऊ).

બધા રૂપોમા ज्‌નો ष् થાય છે (પા૦ ૨૮ નિ૦ अ૦) तुम् વિકારક પ્રત્યય છે त ને त्वा અવિકારક છે, માટે તેમા સંપ્રસારણ થાય છે मृज् वेट् છે, વૃદ્ધિ માટે પા૦ ૨૮ને ऊ જુઓ

नश्—नशिता, नंष्टा, नशिष्यति, नङ्क्ष्यति, मस्ज्-मङ्क्ता, मङ्क्ष्यति

नश् + स्यति=ननृश् + स्यति=ननृष् + स्यति=ननृक् + स्यति=नङ्क् + स्यति= नङ्क् + ष्यति=नङ्क्ष्यति मङ्क्ष्यति

નિયમ —

(आ) અન્ત સ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યય પર છતા नश् અને मस्ज्‌મા અન્ત્ય વર્ણ પૂર્વે નકાર ઉમેરાય છે.

वस्—वत्स्यति वत्स्यत वत्स्यन्ति—

૬ ધાતુના स्‌નો स्‌થી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતા त् થાય છે

मृ—मरिष्यति मर्तास्मि —

૭ मृ ધાતુને પર૦ પ્રત્યયો લાગે છે

तृ—तरिता, तरीता, तरिष्यति, तरीष्यति, वृ-वरिता, वरीता—

ग्रह्—ग्रहीता, ग्रहीष्यति, गृहीत, गृहीत्वा, ग्रहीतुम्, ग्रहीतृ—

(ई) ऋकારાન્ત ધાતુમા, वृ આ૦ (૯ ગ૦), અને वृ ઉ૦ (૧ ગ૦, ૫ ગ૦, ને ૧૦ ગ૦) મા इ આગમ વિકલ્પે ને ग्रह्મા નિત્ય દીર્ઘ થાય છે [1]

लभ्—लब्धाहे, लप्स्ये, अलप्स्ये, लब्ध, लब्धुम्, लब्ध्वा. लभ् + ताहे=लभ् + धाहे=लब् + धाहे=लब्धाहे. दुह्-दोग्धा, धोक्ष्यति, दुग्ध, दोग्धुम्, दुग्ध्वा. दुह् + ता=दोह् + ता=दोघ् + ता=दोघ् + धा=दोग् + धा=दोग्धा

दुह् + स्यति=दोह् + स्यति=दोघ् + स्यति=धोघ् + स्यति (પા૦ ૨૯ નિ૦ ए)=धोक् + स्यति=धोक् + ष्यति=धोक्ष्यति. वह्-वोढा, वक्ष्यति, वोढुम् वह् + ता=वढ् + ता=वढ् + धा=वढ् + ढा=वोढा (પા૦ ૨૯ નિ૦ ऊ) वह् + स्यति=वढ् + स्यति=वक् + स्यति (પા૦ ૨૮ નિ૦ ए) =वक् + ष्यति=वक्ष्यति. वच्-वक्ता, वक्ष्यति वच् + स्यति =वक् + स्यति (પાઠ ૧૩ નિ૦ २)=वक् + ष्यति=वक्ष्यति; नह्-नद्धा, नत्स्यति (પા૦૨૯ નિ૦ उ) गुह्—गूहिता (૮૩ ટિપ્પણ ૧)-गोढा, गूहिष्यति-घोक्ष्यति

कृ—પ્રેરક અંગ-कारय-कारयिता, कारयिष्यति. नश्-नङ्क्ष्यते=નાશ કરાશે. त्यज्-त्यक्ष्यते=તજાશે

કર્મણિ ને ભાવે રૂપો—ગણકાર્યરહિત કાળ ને અર્થના કર્મણિ કે ભાવે રૂપો આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે

दा—दाता, दायिता, दास्यते, दायिष्यते, कृ-करिष्यते, कारिष्यते; कर्ताहे, कारिताहे, हन्-हन्ता, घानिता, हनिष्यते, घानिष्यते, ग्रह्-ग्रहीता, ग्राहिता, ग्रहीष्यते, ग्राहिष्यते, दृश्-द्रष्टा, दर्शिता, द्रक्ष्यते, दर्शिष्यते

નિયમ —

(ई) સ્વરાન્ત ધાતુઓ, हन्, ग्रह्, ને दृश्ના કર્મણિ કે ભાવે રૂપો બે રીતે થાય છે-(૧) સામાન્ય રીતે આત્મ૦ પ્રત્યયો લગાડવાથી, ને (૨) अनिट् હોય તોપણ પ્રત્યયો પૂર્વે इ આગમ લગાડી અન્ત્ય સ્વર ને ઉપાન્ત્ય अની વૃદ્ધિ કરીને ને અન્ય ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ કરીને हन्ના ઉપાન્ત્ય अની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે हન્નો घ् થાય છે, ને આકારાન્ત ધાતુમાં વિકલ્પરૂપોમા इ આગમ પૂર્વે य् ઉમેરાય છે

---

૧ આ નિયમ પરોક્ષભૂતકાળમા, આશિરર્થ આ૦, ને અદ્યતનભૂતકાળ ૫૨૦ ને લાગુ પડતો નથી

त्वत्कृते मुम्बापुर्या बहूनि पुस्त ान्यानेष्यामि ।

त्वयैष वध्यः । नो चेत् त्वां व्याप ादयिष्य ति ।

युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं दृश्यते दुरात्मा । तद्यदि कदाचित् तीक्ष्ण-शृङ्गाभ्यां स्वामिन प्रहरिष्यति तन्महाननर्थः सपत्स्यते ।

न ज्ञायते किमद्य वटवासिनां विहङ्गमानां संक्षयो भविष्यति नो वा।

मया सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन् सुखेन कालं नेष्यति । न त्वयास्य कृते चिन्ता कार्या ।

ब्रह्मचर्य समाप्य गृही भवेद् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।

विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिक ।

आशा बलवती राजन् शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ।

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।
केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ॥—इत्यमरः ।

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययो ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचन तव ॥

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।
इति हारमतैवासौ स्नेहस्तस्याः स तादृश ॥

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।

---

१ તમારી (રામની) સાથે વનોમા રમીશ, એવા વિચારથીજ સીતા આનન્દ પામતી. એવો તેનો સ્નેહ હતો.

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति
ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत्
कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥
सुताम्रपर्णीजलराशियोगे
निबध्य सेतुं विशिखैरसंख्यैः ।
श्रीरामचन्द्रेण समर्पितं तं
रामेश्वराख्यं नियतं स्मरामि ॥
तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥
आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ।

અર્થ સાધીશ કે દેહ પાડીશ.
જ્યારે હુ મુબઈ જઈશ ત્યારે તમારે માટે એ બે પુસ્તકો લાવીશ.
વિદ્યારૂપી ધનને ચોરો હરશે નહિ.
મારૂ વચન નહિ પાળીશ તો તને તેજ વડે બાળી મૂકીશ.
દુરાત્મન્, તુ ફરીથી ઊભો થઈશ નહિ
મારો મિત્ર આ વખતે ઘેર હશે કે નહિ તે હુ જાણતો નથી
જે દિવસે સસારના સુખથી તે કંટાળ્યો તેજ દિવસે તે સંન્યાસી થયો.
તેમને માટે ચિન્તાતુર થશો મા તેઓ જ્યા જશે ત્યા વિદ્યાના વિષય પર વિદ્વાનોની સાથે વાતચીતથી આનદ ભોગવશે

નામ

अच्युत (अच्युत) (પું०)—વિષ્ણુ
अनर्थ (अनर्थ) (પુ०)—પીડા, નુકસાન
अपगम (अपगम) (પુ०)—દૂર થવું તે.
अहन् (ન०)—દિવસ
आशा (સ્ત્રી०)—આશા.
केका (સ્ત્રી०)—મોરની વાણી
गृहिन् (પું०)—ગૃહસ્થાશ્રમી.
गोष्ठी (સ્ત્રી०)—વાર્તા, સંભાષણ
चन्द्रक (चन्द्रक) (પુ०)—મોરના પીછામા નેત્રાકાર ચિહ્ન (ચાદલો) હોય છે તે
जलराशि (પુ०) (तत्पु०, जल ન०+ राशि પું० સમૂહ)—દરિયો
तत्त्वबोध (तत्त्वबोध) (પું०) (तत्पु०, तत्त्व ન० ખરી વાત + बोध પું०)—

તત્ત્વનો–રહસ્યનો બોધ.

तूल (**तूल –लम्**) (પું૦, ન૦)–રૂ

दुर्भिक्ष (**दुर्भिक्षम्**) (ન૦)–દુકાળ, દુષ્કાળ

नारायण (**नारायणः**) (પું૦) બહુ૦, **नार** પુ૦ જળ + **अयन** ન૦ સ્થાન), જળ છે સ્થાન જેનુ, હરિ, વિષ્ણુ

निमित्त (**निमित्तम्**) (ન૦)–કારણ

नीलकण्ठ(**नीलकण्ठ**) (પું૦)–મોર

पाण्डव (**पाण्डवः**) (પુ૦)–પાણ્ડુ રાજાનો પુત્ર

प्रात काल (**प्रातर्** અવ્ય૦ સવાર) (પું૦)–સવારનો વખત

प्रसाद (**प्रसाद**) (પુ૦)–મહેરબાની

बर्हिण (**बर्हिण**) (પું૦)–મોર.

बर्हिन् (પુ૦) (**बर्ह** ન૦ પીછુ + **इन्** વાળુ)–મોર

ब्रह्मचर्य (**ब्रह्मचर्यम्**) (ન૦)–બ્રહ્મચર્ય, બ્રહ્મચારીનુ–બ્રહ્મ (વેદનુ અધ્યયન) આચરનારનુ–વ્રત, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

भुजङ्गभुज (પુ૦)–ભુજગને–સર્પને ખાનાર, મોર

मुम्बापुरी (સ્ત્રી૦)–મુબઈ

मेचक (**मेचक**) (પુ૦)–મોરના પીછામા નેત્રાકાર ચિહ્ન (ચાદલો) હોય છે તે

योग (**योगः**) (પું૦)–જોડાવવું તે, સંબધ

वंशस्थ (**वंशस्थम्**) (ન૦)–વૃત્તનું–છન્દનું નામ છે

वनिन् (પું૦)–વનમા રહેનાર, વાનપ્રસ્થ

वाद (**वाद**) (પુ૦)–વાદ, બે પક્ષકારો વચ્ચે થતી તકરાર [જ્ઞાન

विज्ञान (**विज्ञानम्**) (ન૦)–વિશેષ

विशिख (**विशिख**) (પુ૦)–બાણ.

विहङ्गम (**विहङ्गम**) (પુ૦)–પક્ષી

शल्य (**शल्य**) (પુ૦)–શલ્ય રાજા

शृङ्ग (**शृङ्गम्**) (ન૦)–શીગડુ

श्लोक (**श्लोक**) (પુ૦)–અનુષ્ટુપ્ છદ

संक्षय (**संक्षय**) (પુ૦)–નાશ

संदेह (**संदेह**) (પુ૦)–સંદેહ

सुभाषित (**सुभाषितम्**) (ન૦)–સારૂ–અલકારયુક્ત વચન

सुवृष्टि (સ્ત્રી૦)–સારી વૃષ્ટિ.

सेतु (પુ૦)–પૂલ

सुताम्रपर्णी (સ્ત્રી૦) (**सु** અવ્ય૦ સારૂ + **ताम्रपर्णी** સ્ત્રી૦)–સુદર તામ્રપર્ણી નદી

વિશે૦

अकारणद्वेषपर (બહુ૦, **न कारणं यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा अकारण** [**अव्य**૦ **स**૦], **अकारण द्वेषः अकारणद्वेष** [**कर्म**૦], **अकारणद्वेष परं प्रधान वस्तु यस्य स**)–કારણ વિના દ્વેષ રાખવો એજ જેને પ્રધાન વસ્તુ છે એવુ; કારણ વિના દ્વેષ રાખવામાં તત્પર.

असंख्य–અગણિત [કહેલું

उदीरित (**उद्**+**ईर्** ના પ્રેરકનો ભૂ૦ કૃ૦)–

कृत्स्न–બધુ

गतानुगतिक (બહુ૦, **गत**, **गम्**નો ભૂ૦ કૃ૦ ગયલુ + **अनुगति** સ્ત્રી૦ પાછળ જવુ, **क** પ્રત્યય)–ગયલાની પાછળ જનાર, ગાડરીઆ પ્રવાહ પેઠે એક આચરે તેમ આચરનાર.

तीक्ष्ण–તીણુ [વા યોગ્ય
ध्येय (ध्यैનો વિધ્ય કૃ૦)–ધ્યાન ધર
पारमार्थिक–ખરે માર્ગે જનાર, વાસ્તવિક રીતે વર્તનાર
ब्रह्मनिष्ठ (બહુ૦, ब्रह्मन् ન૦ બ્રહ્મ, निष्ठा સ્ત્રી૦ તત્પરતા)–બ્રહ્મમા જેની આસક્તિ છે તે, બ્રહ્મચિન્તનમા મગ્ન
मद्याजिन् (તત્પુ૦, मद् હુ + याजिन्)–મને પૂજનાર
मधुगन्धि (બહુ૦, मधु ન૦–મધ + गन्ध પુ૦ ગન્ધ, બહુ૦ સ૦ને અન્તે સામાન્ય રીતે गन्धનુ गन्धि થાય છે)–જેમા મધની ગન્ધ છે એવુ અથવા मधुगन्धिन् શબ્દ લેવો—मधुन गन्ध मधुगन्ध, स एषामस्तीति मधुगन्धीनि वनानि–જેમા મકરન્દનો–પુષ્પરસનો ગન્ધ છે એવા
रामेश्वराख्य (બહુ૦, रामेश्वर પુ૦ + आख्या સ્ત્રી૦ નામ)–રામેશ્વર છે નામ જેનુ, જેનું નામ રામેશ્વર છે તે.
वटवासिन् (वट પુ૦–વડ + वासिन्)–વડમા રહેનાર
वध्य–નાશ કરવા યોગ્ય
श्रोत्रिय–શ્રુતિ જાણનાર
समर्पित (सम्+ऋના પ્રેરકનો ભૂ૦ કૃ૦)–સમર્પેલુ
समित्पाणि (વ્યધિ૦ બહુ૦, समिध् સ્ત્રી૦–યજ્ઞાદિને વિષે હોમવાનુ લાકડુ + पाणि પુ૦–હાથ)–જેના હાથમા સમિધનુ લાકડુ છે તે
सुनिष्पन्न (सु+ અવ્ય૦ બરાબર+निष्पन्न निस् + पद्‌નો ભૂ૦ કૃ૦)–બરાબર સિદ્ધ થયલુ

ધાતુ

अनु+भू (अनुभवति) (૧ ગ૦ પ૦)–અનુભવ કરવો
परि + तुष् (૪ ગ૦ પ૦)–પ્રેરક–સંતોષ પમાડવો
प्र + कुप् (प्रकुप्यति) (૪ ગ૦ પ૦)–બહુ કોપવુ
प्रति+ज्ञा [जा] (प्रतिजानाति–नीते) (૯ ગ૦ ઉ૦)–પ્રતિજ્ઞા કરવી
प्र + व्रज् (प्रव्रजति) (૧ ગ૦ પ૦)–સંન્યાસ લેવો
वि+आ+ख्या (व्याख्याति) (૨ ગ૦ પ૦)–વ્યાખ્યાન કરવુ, સમજાવવુ
वि + आ+पद् (૪ ગ૦ આ૦)–પ્રેરક–મારવુ
वि+रञ्ज् (विरजति–ते, विरज्यति–ते) (૧ ગ૦ ઉ૦, ૪ ગ૦ ઉ૦)–સસારથી કંટાળવું, વિરક્ત થવુ
स+पद् (संपद्यते) (૪ ગ૦ આ૦)–થવું

અવ્ય૦.

आलोच्य (आ+लुच् ૧ ગ૦ પ૦ નો પ્રેરકનો અવ્ય૦ કૃ૦)–બારીક રીતે તપાસીને.
इतरथा–બીજી રીતે.
इति–એ પ્રમાણે.
उद्दिश्य (उद् + दिश्‌નો અવ્ય૦ કૃ૦)–ઉદ્દેશીને, મનમા લાવીને [બાધીને.
निबध्य (नि + बन्ध्‌નો અવ્ય૦ કૃ૦)–

नियतम्–અવશ્ય
नो–નહિ
विज्ञानार्थम्(चतु० तत्पु०, ક્રિયાવિશે૦ અવ્ય૦, विज्ञान ન૦ + अर्थ)–વિ-[જ્ઞાનને માટે
सत्यम्–ખરેખર
ह–ખરેખર, વાકયભૂષા માટે વપરાય છે.

પાઠ ૩૬મો.

પરોક્ષભૂતકાળ.

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्—દોહી પૃથ્વીને તેણે યજ્ઞ માટે ધાસ માટે ઇન્દ્રે સ્વર્ગને=તેણે (રઘુએ) યજ્ઞ કરવા માટે પૃથ્વીનુ દોહન કર્યું—પ્રજા પાસે વિત્ત લીધુ (અને) ઇન્દ્રે ધાસ ઉત્પન્ન કરવા સ્વર્ગનુ દોહન કર્યું—વૃષ્ટિ કરી

द्वि०	मघवानम्	मघवानौ	मघोन
स०	मघोनि	मघोनो	मघवस्तु
सं०	मघवन्	मघवानौ	मघवाम

मघवन्नुं भ અગ मघोन् છે

शिवधनुर्नामयित्वा रामः सीतां परिणिनाय—શિવધનુને નમાવીને રામ સીતાને પરણ્યા.

स राजा मृगया कर्तु वन जगाम—તે રાજા શિકાર કરવા વન ગયો.

सेनयोस्तुमुलं युद्धं बभूव—બે સેના વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયુ

तत्र विप्राश्रमाभ्यासे वैश्यमेकं ददर्श स.—ત્યા બ્રાહ્મણના આશ્રમની પાસે એક વૈશ્યને તેણે જોયો.

उपविष्टौ कथा काश्चिच्चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ—બેઠેલા વૈશ્ય અને રાજાએ કંઇક વાતો કરી.

बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्—હુ તેની આગળ બહુ બોલી; ખરેખર, હુ બેભાન–ગાફ્લ હતી

ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन् वन गोप्तरि गाहमाने—તે ગોપ્તા-રક્ષક રાજા વનમા પ્રવિષ્ટ થયો એટલે પ્રાણીઓમા બળવાને બળહીનને બાધ ન કર્યો–પીડયુ નહિ.

આ પાઠમા પરોક્ષભૂતકાળના રૂપોના દાખલા આપ્યા છે. સંસ્કૃતમા ત્રણ ભૂતકાળ છે તેના અર્થમા પ્રથમ ફેર હતો, પાછળથી જતો રહ્યો

પરોક્ષભૂતકાળનો મૂળ અર્થ પરોક્ષ–દીઠામા ન આવે એમ–થયલી ક્રિયા દર્શાવવાનો છે અર્થાત્, તે દૂરના ભૂતકાળ માટે વપરાય છે સંસ્કૃત સાહિત્યમા એ કાળનો પ્રયોગ ઘણો છે પહેલા પુરુષમા તે બેભાનમા થયલુ દર્શાવે છે, જેમકે **बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ।**

પરોક્ષભૂતકાળ.

	गद् પર૦			विश् પર૦		
प्र०	जगद–गाद	जगदिव	जगदिम	विवेश	विविशिव	विविशिम
द्वि०	जगदिथ	जगदथु	जगद	विवेशिथ	विविशथु	विविश
तृ०	जगाद	जगदतु	जगदु	विवेश	विविशतु	विविशु

	मुद् આત્મ૦			वृध् આત્મ૦		
प्र०	मुमुदे	मुमुदिवहे	मुमुदिमहे	ववृधे	ववृधिवहे	ववृधिमहे
द्वि०	मुमुदिषे	मुमुदाथे	मुमुदिध्वे	ववृधिषे	ववृधाथे	ववृधिध्वे
तृ०	मुमुदे	मुमुदाते	मुमुदिरे	ववृधे	ववृधाते	ववृधिरे

	नु પર૦		
प्र०	नुनव–नाव	नुनुविव	नुनुविम
द्वि०	नुनविथ	नुनुवथु	नुनुव
तृ०	नुनाव	नुनुवतु	नुनुवु

૧. આ રૂપો ઉપરથી માલમ પડશે કે પરોક્ષભૂતકાળમા ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે દ્વિર્ભાવના નિયમો ૩૦મા પાઠમા આપેલા છે

૨ પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે —

	પર૦			આત્મ૦		
प्र०	अ	व	म	ए	वहे	महे
द्वि०	थ	अथुस	अ	से	आथे	ध्वे
तृ०	अ	अतुस	उस	ए	आते	इरे

૩ इ આગમ લઈ શકે એવા પ્રત્યયો **व, म,** ને **थ** અને **वहे, महे, से,** ને **ध्वे** છે (પાઠ ૩૫મો)

૪ **विवेश, विवेशिथ, ववृधे**—પરસ્મૈપદના એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક છે, બાકીના પ્રત્યયો તેમજ આત્મનેપદના પ્રત્યયો અવિકારક છે

૫. વિકારક પ્રત્યય પર છતા ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે, **प्र० ए० व०** મા ધાતુના અન્ત્ય સ્વરની ને ઉપાન્ત્ય अની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે ને **तृ० ए० व०** મા નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે

૬ ह्नुविव વગેરે—ऊકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય ऊનો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા उव् થાય છે

कृ ઉભ૦

	પર૦			આત્મ૦		
प्र०	चकर-कार	चकृव	चकृम	चक्रे	चकृवहे	चकृमहे
द्वि०	चकर्थ	चक्रथुः	चक्र	चकृषे	चक्राथे	चकृढ्वे
तृ०	चकार	चक्रतु	चक्रु	चक्रे	चक्राते	चक्रिरे

	श्रु પર૦			सृ પર૦		
प्र०	शुश्रव-श्राव	शुश्रुव	शुश्रुम	ससर-सार	ससृव	ससृम
द्वि०	शुश्रोथ	शुश्रुवथु	शुश्रुव	ससर्थ	सस्रथु	सस्र
तृ०	शुश्राव	शुश्रुवतु	शुश्रुवु	ससार	सस्रतु	सस्रु.

ઉપરના રૂપો તપાસવાથી માલમ પડશે કે એ ધાતુઓમા इ આગમ આવતો નથી એનો નિયમ —

૭ कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, स्रु, ને श्रु એ આઠ ધાતુઓમા પ્રત્યયપૂર્વે इ આગમ આવતો નથી.

૮ चकृढ्वे—ध्वेनी પૂર્વે अ કે आ સિવાય કોઈ પણ ધાતુસ્વર આવે તો તેનો નિત્ય ढ्वे થાય છે

	क्री પર૦			क्री આત્મ૦		
प्र०	चिक्रय-क्राय	चिक्रियिव	चिक्रियिम	चिक्रिये	चिक्रियिवहे	चिक्रियिमहे
द्वि०	चिक्रेथ-क्रयिथ	चिक्रियथु	चिक्रिय	चिक्रियिषे	चिक्रियाथे	चिक्रियिध्वे-ढ्वे
तृ०	चिक्राय	चिक्रियतु	चिक्रियु	चिक्रिये	चिक्रियाते	चिक्रियिरे

	प्रच्छ् પર૦			त्यज् પર૦		
प्र०	पप्रच्छ	पप्रच्छिव	पप्रच्छिम	तत्यज-त्याज	तत्यजिव	तत्यजिम
द्वि०	पप्रच्छिथ-पप्रष्ठ	पप्रच्छथु	पप्रच्छ	तत्यजिथ-तत्यक्थ	तत्यजथु	तत्यज
तृ०	पप्रच्छ	पप्रच्छतु	पप्रच्छु	तत्याज	तत्यजतु	तत्यजु

	मृ આત્મ૦			हृ પર૦		
प्र०	ममर-मार	मम्रिव	मम्रिम	जहर-हार	जह्रिव	जह्रिम
द्वि०	ममर्थ	मम्रथु	मम्र	जहर्थ	जह्रथु	जह्र
तृ०	ममार	मम्रतु	मम्रु	जहार	जह्रतु	जह्रुः

આ રૂપો ઉપરથી નીકળતા નિયમો —

૯. तत्यजिव, मम्रिम, प्रपच्छिम, चिक्रियिषे, चकृव, ससृम, दुद्रुव, વગેરે–कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, स्रु, ને श्रु એ આઠ ધાતુ સિવાયના બધા ધાતુમા थ સિવાય બધા પ્રત્યયો પૂર્વે इ આગમ નિત્ય આવે છે अनिट् હોય તોપણ इ આગમ નિત્ય આવે છે.

૧૦. ममर्थ, जहर्थ—ऋકારાન્ત अनिट् ધાતુમાં थ પૂર્વે इ આગમ આવતો નથી.

૧૧ तत्यजिथ–तत्यक्थ, प्रपच्छिथ–पप्रष्ठ, चिक्रयिथ–चिक्रेथ—अजन्त કે अકારવાળા अनिट् ધાતુમા थ પૂર્વે इ આગમ વિકલ્પે આવે છે

૧૨ चिक्रियथु, निन्यथु', વગેરે–इ કે ईની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યજન હોય તો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા તેનો इय् થાય છે, ને સંયુક્ત વ્યજન ન હોય તો य् થાય છે.

૧૩ ममार વગેરે—मृ ધાતુ પરોક્ષભૂતકાળમા પરસ્મૈપદી છે ભવિષ્ય ને ક્રિયા૦મા પણ છે (જુઓ પા૦ ૩૫ નિ૦ ૭)

૧૪ चिक्रियिढ्वे–ढ्वे—ध्वेની પૂર્વે इ આગમ હોય ને તે इની પૂર્વે य्, र्, ल्, व्, કે ह् હોય તો ध्वेनो વિકલ્પે ढ्वे થાય છે

भू પર૦				जि પર૦		
પ્ર૦	बभूव	बभूविव	बभूविम	जिगय–गाय	जिग्यिव	जिग्यिम
દ્વિ૦	बभूविथ	बभूवथु	बभूव	जिगयिथ–गेथ	जिग्यथु	जिग्य
તૃ૦	बभूव	बभूवतु	बभूवु	जिगाय	जिग्यतु	जिग्यु

	हि૦ પર૦		चि ઉભ૦
તૃ૦	जिघाय વગેરે.	चिचाय–काय	चिच्ये–चिक्ये વગેરે.

૧૫ भू ધાતુના રૂપ बभूव् અંગ ઉપરથી કરવા

૧૬ जि ધાતુના ज्नो ग् અને हिना ह्नो घ् થાય છે, चिना च्नो વિકલ્પે क् થાય છે

	पा પર૦			म्लै પર૦		
પ્ર૦	पपौ	पपिव	पपिम	मम्लौ	मम्लिव	मम्लिम
દ્વિ૦	पपिथ–पपाथ	पपथु	पप	मम्लिथ–मम्लाथ	मम्लथु	मम्ल
તૃ૦	पपौ	पपतु	पपु	मम्लौ	मम्लतु	मम्लु.

ज्ञा—जज्ञौ; ग्लै—जग्लौ

નિયમો —

૧૭. आકારાન્ત ધાતુમા પ્ર૦ એ૦ વ૦ને તૃ૦ એ૦ વ૦ નો પ્રત્યય औ છે સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતા ને थ પૂર્વે इ આગમ આવ્યો હોય ત્યારે आકારનો લોપ થાય છે.

૧૮ ग्लै-ग्लाता, ग्लास्यति, जग्लौ—ए, ऐ, ओ, ने औ જેને અન્તે હોય એવા ધાતુને ગણકાર્યરહિત કાળ ને અર્થમા આકારાન્ત ગણી રૂપો કરવા.

	गम् ५२०			हन् ५२०		
प्र०	जगम-गाम	जग्मिव	जग्मिम	जघन-घान	जघ्निव	जघ्निम
द्वि०	जगमिथ-जगन्थ	जग्मथु	जग्म	जघनिथ-जघन्थ	जघ्नथु	जघ्न
तृ०	जगाम	जग्मतु॰	जग्मु	जघान	जघ्नतुः	जघ्नु

घस्—जघास जक्षतुः जक्षुः, खन्—चखान चख्नतु चख्नु॰,

जन्—जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे; अद्–आद-जघास, आदिथ–जघसिथ.

નિયમો —

૧૯ आद–जघास વગેરે—अद्‌ને ઠેકાણે પરોક્ષભૂતકાળમા घस् આદેશ વિકલ્પે થાય છે ને તેને थ પૂર્વે નિત્ય इ આવે છે અદ્ અને ऋ ધાતુમા थ પૂર્વે નિત્ય इ આવે છે

૨૦ जग्मतु, जघ्नतु, વગેરે–गम्, हन्, जन्, खन्, ને घस् ધાતુમા અવિકારક પ્રત્યય પર છતા अ લોપાય છે हन्‌માના ह्‌નો घ् થાય છે अ લોપાય ત્યારે घस्‌નું (घ्स्–क्स्–क्ष्) क्ष् ને जन् નુ (ज्न्–ज्ञ्) ज्ञ् થાય છે.

पुरा किल समस्ते क्षितिमण्डले सुरथो नाम राजा बभूव। औरसान् पुत्रानिव प्रजाः सम्यक् पालयतस्तस्य केचिद् भूपाः शत्रवो बभूवुः। तैः सहातिप्रबलस्य तस्य युद्धं बभूव। न्यूनैरपि तैर्युद्धे स जिग्ये। ततः स स्वपुरमायातो निजदेशाधिपोऽभवत्। तत्रापि स प्रबलारिभिराक्रान्तः। दुर्बलस्य तस्य कोशो बलं च सर्वं स्वपुरेऽपि दुरात्मभिर्बलिभिररिभिरपजह्रे। ततो हृतस्वाम्यः स भूपतिर्मृगयाव्याजेन हयमारुह्यैकाकी गहनं वनं जगाम तत्र च कस्यचिद् द्विजवर्यस्याश्रमपदं ददर्श। तेन मुनिना सत्कृतस्तस्मिन्नाश्रमे स कंचित् कालं तस्थौ ममत्वाकृष्टचेतनः सन्नचिन्तयच्च। यत्पुरं मत्पूर्वैः पूर्वं पालितं तदधुना मया हीनम्। न जाने मद्भृत्यैरसद्वृत्तैर्धर्मतः पाल्यते नो वा। धनभोजनैर्नित्यं प्रसादिता मदनुयायिनोऽद्यान्यमहीभृतां वृत्तिं कुर्वन्ति। अतिदुःखेन संचितः कोशस्तेषामसद्व्ययैः क्षयं गमिष्यतीति॥

ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजं च ।
इत्येव चिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उन्मुमूल ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥

एको हि दोषो गुणसनिपाते
निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।
नूनं न दृष्टं कविनापि तेन
दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा—
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

જેમ પિતા છોકરાના કલ્યાણ તરફ નજર રાખે છે, તેમ રાજાએ પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ વિચારવુ જોઈએ

અગાઉ કદી સાભળ્યો ન હતો એવા જબરા પવને બાગમા બધા ઝાડોને ઉખેડી નાખ્યા છે

પાડવો ને કૌરવો વચ્ચે અરાઢ દિવસ ભારે લડાઈ થઈ. આખરે કૌરવો હાર્યા

એક વખત દુષ્યન્ત રાજા શિકાર કરવા વન ગયો ત્યા કણ્વ ઋષિના આશ્રમમા પેઠો આશ્રમના બાગમા તેણે શકુન્તલાને બે સખીઓ સાથે વૃક્ષોને પાણી સીચતી જોઈ તેનો ને શકુન્તલાનો પરસ્પર પ્રેમ થયો અને તે શકુન્તલાને ગાન્ધર્વવિવાહે પરણ્યો

નામ.

अभ्यास (अभ्यासः) (પું૦)–સામીપ્ય, પાડોશ
असद्व्यय (असद्व्यय.) (પું૦) (कर्म॰, असत्=ખરાબ+व्यय પુ૦=ખરચ)–ખોટો ખરચ.
कोश (कोशः) (પું૦)–૧. ખજાનો, ૨ બીડાયલુ ફૂલ
क्षितिमण्डल (क्षिति સ્ત્રી૦ પૃથ્વી + मण्डल ન૦) (ન૦)–આખી પૃથ્વી
गो (સ્ત્રી૦)–પૃથ્વી
चेतन (चेतन) (પુ૦)–મન
दारिद्र्यदोष (दारिद्र्यदोष) (પુ૦) (कर्म॰કે षष्ठीतत्पु॰, दारिद्र्य ન૦=ગરીબાઈ+ दोष પું૦)–ગરીબાઈરૂપી દોષ
देहिन् (પું૦)–આત્મા
धनुस् (ન૦)–ધનુષ્, કામઠુ
नलिनी (સ્ત્રી૦)–કમલિની.
भास्वत् (પુ૦)–સૂર્ય
मघवन् (પુ૦)–ઇન્દ્ર
ममत्व (ममत्वम्) (ન૦)–મમતા, હુંપણુ
महीभृत् (પું૦)–રાજા
मृगयाव्याज (मृगयाव्याज) (પું૦) (मृगया સ્ત્રી૦ + व्याज પુ૦ કપટ, બાનું) શિકારનું બાનું [નામ છે.
वसन्ततिलक –कम् (સ્ત્રી૦,ન૦)–છન્દનું
वासस् (ન૦)–કપડું, વસ્ત્ર.
विप्र (विप्र) (પું૦)–બ્રાહ્મણ
वृत्ति (સ્ત્રી૦)–આજીવિકા
षट्पद (षट्पद) (પુ૦)–ભ્રમર
संनिपात (संनिपात) (પું૦)–સમૂહ.
सत्त्व (सत्त्वम्) (ન૦)–પ્રાણી
सस्य (सस्यम्) (ન૦)–અન્ન
सुप्रभात (सुप्रभातम्) (ન૦)–સારૂ પ્રભાત
सुरथ (सुरथ) (પું૦)–રાજાનું નામ છે
स्वाम्य (स्वाम्यम्) (ન૦)–સ્વામીપણું
हय (हय) (પુ૦)–ઘોડો

વિશે૦

अतिप्रबल–ઘણુ બળવાન્
अनुयायिन्–પાછળ જનાર, અનુચર
असद्वृत्त (बहु॰)–નઠારા આચરણવાળુ
आकृष्ट (आ + कृष्નો ભૂ૦ કૃ૦)–ખેચાયલુ
आक्रान्त (आ + क्रम्નો ભૂ૦ કૃ૦)–ઘેરાયલું
उपविष्ट (उप + विश्નો ભૂ૦ કૃ૦)–બેઠેલુ
ऊन–ઊણું, ઓછા બળવાળુ
औरस (उरस् ન૦ છાતી, એ ઉપરથી)–પોતાનુ.
कल–અસ્પષ્ટ મધુર, કાલુ
गहन–ઊંડું
गुणराशिनाशिन्–ગુણસમૂહનો નાશ કરનાર
गोप्तृ–રક્ષણ કરનાર
जीर्ण (जॄનો ભૂ૦ કૃ૦)–ઘસાઈ ગયલું
तुमुल–ભારે
द्विजवर्य–દ્વિજોમા શ્રેષ્ઠ

निज–પોતાનું.
न्यून–ઊણું, ઓછા બળવાળું
प्रसादित (प्र + सद्‌ના પ્રેરકનો ભૂ૦ કૃ૦)–પ્રસન્ન કરેલું.
संचित (सम्+चिનો ભૂ૦ કૃ૦)–એકઠું કરેલું
सत्कृत (सत्‌પૂર્વક कृનો ભૂ૦ કૃ૦)–સત્કાર કરેલું, માન આપેલું
समस्त–બધું.
सुचारु–(प्रादिस०,सुष्ठु चारु)–અતિસુંદર.
हीन (हा 'તજવું' નો ભૂ૦ કૃ૦)–તજાયલું, વિનાનું.

ધાતુ

अप + हृ (अपहरति) (૧ ગ૦ પ૦)–લઈ જવું.
उद् + मूल (उन्मूलति) (૧ ગ૦પ૦)–મૂળથી ઉખેડી નાખવું
गद् (गदति) (૧ ગ૦ પ૦)–બોલવું
गाह् (गाहते) (૧ ગ૦આ૦)–પેસવું
गुञ् (गुञ्जति) (૧ ગ૦પ૦)–ગણગણવું
नि + मस्ज् [मज्ज्] (निमज्जति) (૬ ગ૦ પ૦)–નિમગ્ન થવું, બૂડવું
परि + नी [णी] (परिणयति) (૧ ગ૦ પ૦)–પરણવું
पालय (पा ૨ ગ૦પ૦ 'પાળવું' નું પ્રેરક અંગ)–પાળવું
बाध् (बाधते) (૧ ગ૦ આ૦)–પીડવું
सम् + या (संयाति) (૨ ગ૦ પ૦)–જવું, પ્રવેશ કરવો.
हस् (हसति) (૧ ગ૦ પ૦)–હસવું

અવ્યય.

किल—ઐતિહ્યવાચક, ખરેખર, એમ કહે છે.
नामयित्वा (नम्‌ના પ્રેરકનો અવ્ય૦ [કૃ૦)–નમાવીને.
नूनम्–નિશ્ચયવાચક છે.
पुरा–અગાઉ, પૂર્વે
पूर्वम्–અગાઉ

પાઠ ૩૭મો.

પરોક્ષભૂતકાળ (જારી).

जनको हि वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेन ईजे (यज्ञेनेजे)—ખરેખર, વિદેહના રાજા જનકે બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ વડે યજ્ઞ કર્યો (યજ્ઞ કર્યો તેમા બહુ દક્ષિણા આપી).

ते कपीन्द्रा मन्यु रोद्धु न शेकुः—તે વાનરોમા શ્રેષ્ઠ વાનરો ક્રોધ અટકાવવા શક્તિમાન્ થયા નહિ.

तयोस्तुमुलं युद्ध समापेदे—તે બે વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયુ

निशम्य देवानुचरस्य वाच मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच—દેવના (શિવના) અનુચરનુ વાક્ય સાભળીને મનુષ્યોના રાજાએ ફરી કહ્યુ.

विश्वामित्रमागतं प्रेक्ष्य वसिष्ठ स्वागतं व्याजहार—વિશ્વામિત્રને આવતા જોઈ વસિષ્ઠે તેને સ્વાગત કહ્યુ (સત્કાર કર્યો, ભલે પધાર્યા કહ્યું).

પરોક્ષભૂતકાળ

पच् प२० | **शक् प२०**

प्र०	पपच-पाच	पेचिव	पेचिम	शशक-शाक	शेकिव	शेकिम
द्वि०	पेचिथ-पपक्थ	पेचथु	पेच	शेकिथ-शशक्थ	शेकथुः	शेक
तृ०	पपाच	पेचतु	पेचु	शशाक	शेकतु	शेकु

तृ प२० | **भ्रम् प२०**

तृ० ततार तेरतु तेरु | बभ्राम बभ्रमतु-भ्रेमतु बभ्रमु-भ्रेमु

भज् प२० | **राज् प२०**

तृ० बभाज भेजतु भेजु | रराज रराजतु-रेजतु रराजु-रेजु

त्रप् આત્મ० | **वम् प२०**

द्वि० त्रेपिषे-त्रेप्से त्रेपाथे त्रेपिध्वे-त्रेब्ध्वे | ववाम ववमतु ववमु

भञ्ज्

तृ० बभञ्ज बभञ्जतु बभञ्जु

રૂપો ઉપરથી નીકળતા નિયમો —

૧. पेचतु, बभञ्जतु, चस्कन्दतु, पेचिथ—જે ધાતુના આદિ વ્યંજનનો અભ્યાસમા ફેરફાર થતો ન હોય ને જેમા अકાર બે અસંયુક્ત વ્યંજનો વચ્ચે આવ્યો હોય તેમા અવિકારક પ્રત્યય પર છતા ને इ આગમવાળા थ પર છતા અભ્યાસનો લોપ થાય છે ને अકારનો एકાર થાય છે

૨ तेरतु, भेजथु, फेलिव, त्रेपे, बभ्रमिव-भ्रेमिव, વગેરે—तृ, फल, भज, त्रप्, વગેરે ધાતુમા પણ एत्व ને अभ्यासलोप થાય છે, भ्रम्, त्रस, राज, भ्राज, આદિ ધાતુમા વિકલ્પે થાય છે

૩. ववमतु વગેરે—वકારથી શરૂ થતા ધાતુમા એ ફેરફાર થતો નથી

स्मृ प२० | **ऋ प२०**

तृ० सस्मार सस्मरतु सस्मरु | द्वि० आरिथ आरथु आर | तृ० चकार चक्रतुः चक्रुः

जागृ प२०

तृ० जजागार जजागरतु जजागरुः

૪. **सस्मरतु**, **चकरतु**, **आरतु**, **जजागरतु** —ऋની પૂર્વે જોડાક્ષર હોય એવા ऋકારાન્ત ધાતુઓ, ॠકારાન્ત ધાતુઓ, **जागृ** ને **ऋ**—એટલા ધાતુઓ અવિકારક પ્રત્યયો પર છતા પણ ગુણ પામે છે.

	यज् પર૦			वह् પર૦		
प्र०	इयज-याज	ईजिव	ईजिम	उवह-वाह	ऊहिव	ऊहिम
द्वि०	इजयिथ-इयष्ठ	ईजथुः	ईज	उवहिथ-उवोढ	ऊहथुः	ऊह
तृ०	इयाज	ईजतुः	ईजुः	उवाह	ऊहतुः	ऊहुः

यज् + थ—इअयज् + थ—इयज् + थ—इयष्+थ (પા૦ ૨૮ નિ૦ अ)—इयष् + ठ—इयष्ठ.

यज् + अथुः —इज् + अथुः —इइज् + अथुः =ईजथुः.

	ग्रह् પર૦			वस् પર૦		
तृ०	जग्राह	जगृहतुः	जगृहुः	उवास	ऊषतुः	ऊषुः

	वच् પર૦			वच् કર્મણિ આત્મ૦		
तृ०	उवाच	ऊचतुः	ऊचुः	ऊचे	ऊचाते	ऊचिरे

૫ यज्, वह्, वप्, वद्, व्यध्, वश्, वस् (૧ ગ૦), ग्रह्, स्वप्, વગેરે કેટલાક ધાતુમા પરોક્ષભૂતકાળમા અભ્યાસમા સપ્રસારણ થાય છે, અવિકારક પ્રત્યય પર છતા પ્રથમ ધાતુમા સપ્રસારણ થાય છે, પછી તેનો દ્વિર્ભાવ થાય છે

	इष् પર૦			इ પર૦		
द्वि०	इयेषिथ	ईषथुः	ईष	इययिथ-इयेथ	ईयथुः	ईय
तृ०	इयेष	ईषतुः	ईषुः	इयाय	ईयतुः	ईयुः

	स्वप् પર૦			स्मि આત્મ૦		
तृ०	सुष्वाप	सुषुपतुः	सुषुपुः	सिष्मिये	सिष्मियाते	सिष्मियिरे

(अ) इष् + इथ=इइष् + इथ=इएष् + इथ=इय् एष् इथ=इयेषिथ,

इ इ + अ=इ ऐ + अ=इ आय् + अ=इय् + आय् + अ=इयाय.

(आ) इ इ + अतुः =इ य् + अतुः=ई य् + अतुः =ईयतुः

(इ) स्वप् + अ=सु अ स्वाप् + अ=सु स्वाप् + अ=सु ष्वाप् + अ=सुष्वाप;

स्मि + ए=सिस्मि + ए=सिष्मि + ए=सिष्मिय् + ए=सिष्मिये

૬ (अ) **इयेष**, **उवोख**, **इयाय**—અભ્યાસના इ કે उનો અસવર્ણ સ્વર પર છતા इय् કે उव् થાય છે

(आ) **ईयतुः** —અવિકારક પ્રત્યય પર છતા इ ધાતુના इનો य् થાય છે ને અભ્યાસનો इ દીર્ઘ થાય છે.

(इ) सुष्वाप, सिष्मिये—स्वप् ને स्मि ધાતુના सुનો ष् થાય છે.

श्वि १ ग० प२०—शिश्वय-श्वाय; शुशव-शाव, शिश्वयिथ-शुशविथ (ધાતુ सेट् હોવાથી), ह्वे-हु-जुहु—जुहव-हाव—

७ श्विના પરોક્ષભૂતકાળના રૂપો વિકલ્પે शु ઉપરથી થાય છે, અને ह्वेના નિત્યે हु ઉપરથી થાય છે

अर्ह् प२०			अर्च् प२०		
तृ० आनर्ह	आनर्हतुः	आनर्हुः	आनर्च	आनर्चतुः	आनर्चुः

अश्—५ ग० આ० आनशिषे-आनक्षे आनशाथे आनशिध्वे-आनड्ढ्वे

८ ધાતુ अથી શરૂ થતો હોય ને તેમા સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો અભ્યાસના अनो आ થાય છે ને તે પછી નકાર ઉમેરાય છે अश् ५ ग० આ० वेदूને પણ એ નિયમ લાગુ પડે છે.

(अ) ईश्-तृ० ए० व०—ईशांचक्रे-ईशांबभूव-ईशामास, उन्द्-उन्दांचकार-बभूव-आस,

(आ) दय्-दयांचक्रे-बभूव-आस; अय्-अयांचक्रे-बभूव-आस, आस्-आसांचक्रे, विद्-विवेद-विदांचकार, जागृ-जजागार-जागरांचकार, भी-बिभाय-बिभयांचकार; भृ-बभार-बिभरांचकार; ह्री-जिह्राय-जिह्रयांचकार, हु-जुहाव-जुहवांचकार,

(इ) चुर्-चोरयांचकार-बभूव-आस, कृ પ્રેરક-कारयांचकार-बभूव-आस

९ (अ) अ કે आ સિવાયના સ્વરથી ધાતુ શરૂ થતો હોય ને તે સ્વર જાતે દીર્ઘ હોય કે હ્રસ્વ હોઈ તેની પછી જોડાક્ષર હોય તો એવા ધાતુનો પરોક્ષભૂતકાળ ધાતુને आम् લગાડી તેની પછી कृ, भू, કે अस्ના પરોક્ષભૂતકાળના રૂપો વાપરવાથી થાય છે એને आम्યુક્ત પરોક્ષભૂતકાળ કહે છે

(आ) दय्, अय्, ને आस् પણ आम्યુક્ત પરોક્ષભૂતકાળના રૂપો લે છે, विद् ને जागृ વિકલ્પે લે છે. भी, ह्री, भृ, ને हु પણ વિકલ્પે લે છે ને લે છે ત્યારે તેમનો દ્વિર્ભાવ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમા થાય છે તેવો થાય છે आम् એ વિકારક પ્રત્યય છે विद्ના इનો आम् પર છતા ગુણ થતો નથી

(इ) १०મા ગણના ધાતુના, પ્રેરકના, અને એવા બીજા સાધિત ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળ એજ રીતે થાય છે

(ई) આત્મનેપદી ધાતુને कृના આત્મ० રૂપો લાગે છે, પણ भू ને अस्ના તો પ२० રૂપોજ લાગે છે.

१० કર્મણિ કે ભાવે રૂપો—तत्यजे, बभूवे—પરોક્ષભૂતકાળના કર્મણિ કે ભાવે રૂપો ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે.

समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न तत्र
किमस्माभि· कर्तुं शक्यं स्वाभाविकमेतत् ।
यो वै ब्राह्मणानामनूचानतम स एषां वीर्यवत्तमः ।
अलमलं बहु विकत्थ्य । राज्ञः समक्षमेवावयोरधरोत्तरव्यक्तिर्भविष्यति ।

एकदा पुत्रेषु फलाहारार्थं वनं गतेषु नियतव्रता जमदग्नेः स्त्री रेणुका स्नातुं जगाम । आगच्छन्ती यदृच्छया चित्ररथं नाम नृपमृद्धिमन्तं सभार्यं ददर्श । दृष्ट्वा च तत्सुखमधिगन्तुमियेष । एतस्माद्दुष्टविचारात् सा नियमाच्चुच्यावाश्रम च त्रस्ता प्रविवेश । जमदग्निस्तां ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जितां धैर्याच्च्युता दृष्टवान् धिक्शब्देन च तां जगर्ह । तत· स आनुपूर्व्याच्चतुर· पुत्रान् मातरं हन्तुमादिदेश । ते तु मातृस्नेहवशाद्विचेतसो न किंचिद् बभाषिरे । तस्मात् क्रोधान्मुनिस्तान् शशाप पञ्चमं पुत्रं परशुरामं च मातृवधं कर्तुं शशास । मातर्यतीव स्निग्धोऽपि परशुरामः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वास्याः शिरः परशुना चिच्छेद । ततो जमदग्निः प्रससादेत्थमुवाच च ।

ममेदं वचनात् तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान् धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥
अप्रतिद्वन्द्वितां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ॥

हा राम हा रमण हा जगदेकवीर
हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्षसे माम् ।
इत्थं विदेहतनयां मुहुरालपन्ती-
मादाय राक्षसपतिर्नभसा जगाम ॥

---

१. आत्मनेपदभाषम् ।

मातुलगृहादागतस्य भरतस्य कैकेय्याः संवादोऽयम् ।—

मातस्तातः क्व यातः, सुरपतिभवनं, हा कुतः, पुत्रशोकात्,
कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां, त्वमवरजतया यस्य जातः, किमस्य ।
प्राप्तोऽसौ काननान्तं, किमिति, नृपगिरा, किं तथासौ बभाषे,
मद्वाग्बद्धः, फलं ते किमिह, तव धराधीशता, हा हतोऽस्मि ॥

यस्योदयेनेह जगत् प्रबुध्यते प्रवर्तते चाखिलकर्मसिद्धये ।
ब्रह्मेन्द्रनारायणरुद्रवन्दितः स नः सदा यच्छतु मङ्गलं रविः ॥

ચાર વેદ, ૭ વેદાંગ, મીમાંસા, ન્યાય, પુરાણ, અને ધર્મશાસ્ત્ર—એ ચૌદ વિદ્યા છે.

ગર્ભથી આઠમે વરસે બ્રાહ્મણનું ઉપનયન કરવું, ગર્ભથી અગીઆરમે ક્ષત્રિયનું, અને બારમે વૈશ્યનું

વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રને શા કારણથી વેર થયું, તે અર્જુને ગન્ધર્વને પૂછ્યું

કુશિકનો પુત્ર ગાધિ નામનો મોટો રાજા હતો તેને વિશ્વામિત્ર નામનો બળવાન્ પુત્ર હતો એક વખતે વિશ્વામિત્ર શિકાર કરવા વનમાં ગયા, ત્યાં તરસથી પીડાયલા વસિષ્ઠના આશ્રમમાં પેઠા વસિષ્ઠે તેમનો સત્કાર કર્યો વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠ પાસે કામદુધા ગાય માગી, પણ તેમણે તે આપી નહિ

બડાઈ ન કરો, ચાલો આપણે લડીએ કે આપણા બેમાનો કયો વધારે બળવાન્ છે તે લોકો જુએ

નામ

अधरोत्तरव्यक्ति (સ્ત્રી૰) – ઊતરતા કે ચડીઆતા હોવાની સ્પષ્ટતા

अप्रतिद्वन्द्विता (સ્ત્રી૰) (अ+प्रतिद्वन्द्विन्–પ્રતિસ્પર્ધી, હરીફ)–કોઈ હરીફ થઈ શકે નહિ એવી સ્થિતિ

अवरजता (સ્ત્રી૰) (अवर સર્વ૰ પાછલું, अवरज પુ૰ નાનો ભાઈ)–નાના ભાઈ હોવાપણું

अस्पर्श (अस्पर्श) (પું૰)–સ્પર્શ ન [થવો તે

अस्मृति (સ્ત્રી૰)–સ્મરણનો અભાવ.

आनुपूर्व्य (आनुपूर्व्यम्) (ન૰)–ક્રમ

उत्थान (उत्थानम्) (ન૰) –ઊઠવું તે; જીવતા થવું તે.

कानन (काननम्) (ન૰)–વન

चित्ररथ (चित्ररथ) (પું૰)–રાજાનું નામ છે

जमदग्नि (પું૰)–ઋષિનું નામ છે

तात (तात) (પું૰)–વહાલનો શબ્દ; શિષ્ય, પુત્ર, વગેરે માટે વપરાય છે.

धराधीशता (સ્ત્રી૰)–પૃથ્વીના રાજા હોવાપણું

परशु (પું૰)–ફરસી

परशुराम (**परशुराम**) (પુ૦)–જમદગ્નિનો પુત્ર, જેણે ૨૧ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરી તે
भारत (**भारत**) (પું૦)–ભરતનો વંશજ, અર્જુન
मन्यु (પુ૦)–૧ ક્રોધ, ૨ શોક.
मातुल (**मातुल**) (પુ૦)–મામો
मानस (**मानसम्**) (ન૦)–મન.
रेणुका (સ્ત્રી૦)–જમદગ્નિની સ્ત્રી
वैदेह (પું૦)–વિદેહનો રાજા, જનક
सुरपति (પું૦)–દેવોનો પતિ, ઇન્દ્ર
स्वागत (**स्वागतम्**) (ન૦)–ભલે પધારવુ, સત્કાર
हृद् (ન૦) (પ્રથમ પાચ રૂપ નથી)–[હૃદય

વિશે૦.

अखिल–આખું
अधीयान (**अधि इ**નો વર્ત૦ કૃ૦)–અભ્યાસ કરતુ
[illegible]–સર્વથી શ્રેષ્ઠ, વેદનુ અનુવચન કરનાર
ईहमान (**ईह्** ૧ ગ૦ આ૦નો વ૦ કૃ૦) –ચેષ્ટા કરતુ, પ્રયત્ન કરતુ
ऋद्धिमत्–સમૃદ્ધિવાળુ
एक–અદ્વિતીય, અનુપમ
एवंविध (બહુ૦, **एव विधा यस्य स एवंविध** , **एवम्** + **विधा** સ્ત્રી૦ પ્રકાર)–એવો છે પ્રકાર જેનો, એવા પ્રકારનુ
च्युत (**च्यु**નો ભૂ૦ કૃ૦, સ્ત્રી૦ **च्युता**)–ભ્રષ્ટ
तावत्–તેટલુ
त्रस्त (**त्रस्**નો ભૂ૦ કૃ૦, સ્ત્રી૦ **त्रस्ता**)–બીધેલુ
धर्मज–ધર્મ જાણનાર
नियतव्रत (બહુ૦, **नियत**, **नि** + **यम्**નો ભૂ૦ કૃ૦ + **व्रत** ન૦, સ્ત્રી૦ **नियतव्रता**) નિયમપૂર્વક જેનુ વ્રત છે એવુ
ब्राह्म (સ્ત્રી૦ **ब्राह्मी**)–બ્રાહ્મણનું, પવિત્ર
भविष्य–થનારૂ
महातपस् (બહુ૦, **महत्**+**तपस्** ન૦) જેનુ [તપ મોટું છે તે
यावत्–જેટલુ
रमण–રમાડનાર, ગમ્મત કરાવનાર
विचेतस् (બહુ૦)–ખિન્ન
विवर्जित (**वि** + **वृज्** ૧૦ ગ૦ ઉ૦નો ભૂ૦ કૃ૦, સ્ત્રી૦ **विवर्जिता**)–રહિત

ધાતુ

अभि + **प्र** + **ईक्ष्** (**अभिप्रेक्षते**) (૧ ગ૦ આ૦)–જોવુ
आ + **दिश्** (**आदिशति**) (૬ ગ૦ પ૦) –હુકમ કરવો
उप + **ईक्ष्** (**उपेक्षते**) (૧ ગ૦ આ૦) –અનાદર કરવો, ન ગણકારવુ
उप + **जन** (**उपजायते**) (૪ ગ૦ આ૦) –ઉત્પન્ન થવુ
उप + **आ**+**सृप्** (**उपासर्पति**) (૧ ગ૦ પ૦)–પાસે જવુ
गर्ह् (**गर्हते**) (૧ગ૦આ૦)–ઠપકો દેવો
च्यु (**च्यवति**) (૧ ગ૦ પ૦)–પડવુ
निशम् (**निशाम्यति**) (૪ ગ૦ પ૦)–સાભળવુ
प्रबुध् (**प्रबोधति**) (૧ ગ૦ પ૦)–જા-[ગ્રત્ થવુ
वाञ्छ् (**वाञ्छति**) (૧ ગ૦ પ૦)–ઇચ્છવુ

वि + कत्थ् (विकत्थते) (૧ ગ૦ આ૦) –પતરાજી કરવી.

वि + स्मि (विस्मयते) (૧ ગ૦ આ૦) –વિસ્મય પામવો.

व्या+हृ (व्याहरति) (૧ ગ૦ પ૦)–કહેવું

शप् (शपति–ते) (૧ ગ૦ ઉ૦)–શાપ દેવો (સમ ખાવાના અર્થમા એને યોગે ચતુ૦ વપરાય છે–शपे ते मनुजाधिप)

અ૦ય૦

अग्रत –આગળ

एकदा–એકવાર

फलाहारार्थम् (ચતુ૦ तत्पु૦, फल ન૦ +आहार પુ૦)–ફળના આહારને માટે

भृशम्–અતિશય

यदृच्छया (यदृच्छाનુ તૃ૦ એ૦ વ૦)– એકાએક.

वै–૧ વાકયભૂષા માટે વપરાય છે, ૨ ખરેખર

समक्षम्–નજર આગળ (અવ્ય૦ अक्ष्णः योग्यम्)

सुखम्–સુખે

પાઠ ૩૮મો.

કેટલાંક નિયમવિરુદ્ધ રૂપો.

समारूढो मध्यमह्नः सविता—સૂર્ય દિવસને મધ્યે આવ્યો છે.

न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायतां यान्ति—ન્યાયમા ચાલનારાને પશુઓ પણ સહાયતા પામે છે—મદદગાર થાય છે

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम्—તે સ્ત્રી તે તરુણ પુરુષને વિષે (પોતાનો) પ્રેમબંધ શરમાળપણાને લીધે કહેવા શક્તિમાન્ થઈ નહિ.

यस्यार्थो स पुमान् लोके (पुमाँल्लोके)—જેની પાસે પૈસા છે તે લોકમાં પુમાન્–પુરુષ છે.

परित· सर्वत. (ससारं) त्यक्त्वा व्रजतीति परिव्राट्—परित –એટલે સર્વ તરફનો–સસાર તજી જાય તે પરિવ્રાડ્–સંન્યાસી.

आशिषः प्रतिगृह्यन्ताम्—આશીર્વાદો સ્વીકારાઓ.

मालाकारा पुष्पाणां स्रजो ग्रथ्नन्ति—માળીઓ ફૂલોની માળા ગૂંથે છે.

भेका वर्षासु भवन्तीति वर्षाभ्वः कथ्यन्ते—દેડકાઓ ચોમાસામાં થાય છે, માટે वर्षाभू કહેવાય છે.

सा खलु स्वयंभुवोऽद्वितीया सृष्टिः—તે ખરેખર બ્રહ્માની અનુપમ સૃષ્ટિ છે.

जरसा द्विगुणीभूतमस्य शरीरम्—જરા વડે એનું શરીર બેવડ વળી ગયું છે.
हे मघवन्! अमुं तुरगं प्रतिमोक्तुमर्हसीति रघुस्तमवदत्—હે ઇન્દ્ર, આ અશ્વ તું છોડવા યોગ્ય છે-તારે છોડવો જોઈએ-એમ રઘુએ તેને કહ્યું.

આ પાઠમા કેટલાક નિયમવિરુદ્ધ રૂપો આપ્યા છે.

जरा स्त्री॰

प्र॰	जरा	जरे–जरसौ	जरा –जरसः
ष॰	जराया –जरस	जरयो –जरसो	जराणाम्–जरसाम्

એજ પ્રમાણે, **निर्जर**ના રૂપો–**निर्जरौ–निर्जरसौ, निर्जरस्य–निर्जरस**, વગેરે થાય છે

૧ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતા **जरा** ને **निर्जर** શબ્દનું **जरस्** ને **निर्जरस्** અંગ વિકલ્પે થાય છે

सेनानी पुं॰ અને સ્ત્રી॰

प्र॰	सेनानी	सेनान्यौ	सेनान्य	ष॰	सेनान्य	सेनान्यो	सेनान्याम्
द्वि॰	सेनान्यम्	,,	,,	स॰	सेनान्याम्	,,	सेनानीषु

सुधी पुं॰ — **स्वयंभू पुं॰**

प्र॰	सुधी	सुधियौ	सुधिय	स्वयंभू	स्वयंभुवौ	स्वयंभुव

वर्षाभू पुं॰ — **पुनर्भू स्त्री॰**

प्र॰	वर्षाभू	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्व	पुनर्भू	पुनर्भ्वौ	पुनर्भ्वः

૨. ધાતુવાચક નામના અન્ત્ય **ई** ને **ऊ**ના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતા **य्** ને **व्** કે **इय्** ને **उव्** થવાના નિયમો અઘરા છે. તેમા નીચેની બાબતો લક્ષમા રાખવી —

(**अ**) **निय**, **भ्रुव**, **नियाम्**, **भ्रुवि**—ધાતુવાચક નામોની પૂર્વે કંઈ ન આવ્યું હોય તો **ई** ને **ऊ**ના **इय्** ને **उव्** થાય છે

(**आ**) **प्रध्य**, **उन्न्य** (**उन्नी**માં જોડાક્ષર છે, પણ તે ધાતુનો નથી, **उद्+नी**) **यवक्रिय**, **दुर्ध्य** (**दुष्टं ध्यायन्तीति** એ અર્થમા), **दुर्धिय** (**दुष्टा धीर्येषां ते**) એ અર્થમા)–ધાતુવાચક નામના અન્ત્ય **ई** કે **ऊ**ની પૂર્વે ધાતુનો જોડાક્ષર ન હોય ને સમાસ તત્પુરુષ હોય તો **ई** ને **ऊ**ના **य्** ને **व्** થાય છે

અપવાદ (**इ**)–**भुव**, **सुधिय** —**भू** ને **सुधी**ના **ऊ** ને **ई**ના **उव्** ને **इय्** થાય છે.
પ્રત્યપવાદ (**उ**) **वर्षाभ्वौ**, **पुनर्भ्वौ**—**वर्षाभू** ને **पुनर्भू**ના **ऊ**નો **व्** થાય છે.

(**ऊ**) **नियाम्**, **सेनान्याम्**, **ग्रामण्याम्**—**नी**, તથા **ग्रामणी**, **सेनानी** જેવા જે શબ્દોને છેડે **नी** ધાતુ હોય, તેનુ **स॰ ए॰ व॰ आम्** પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે.

(ए) प्रध्यः स्त्रिया, सुधिय -या स्त्रिया —ईનો इय् ને ऊનો उव् થાય ત્યારે સ્ત્રીલિંગના રૂપો धी ને भू જેવા ને यू ને वू થાય ત્યારે लक्ष्मी ને वधू જેવા થાય છે

(ऐ) ग्रामण्या, सेनान्या (સ્ત્રી० पञ्च०, ને ष० ए० व०)—ग्रामणी, सेनानी જેવા નામો, જેનો મૂળ અર્થ પુરુષનો ધંધો દર્શાવે છે, તે શબ્દો સ્ત્રીલિંગના વિશેષણ હોય ત્યારે તેમના રૂપ પુલિંગના જેવાજ થાય છે.

पुंस् પુ०

प्र०	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः	तृ०	पुंसा	पुम्भ्याम्	पुम्भिः
द्वि०	पुमांसम्	,,	पुंसः	सं०	पुमन्	पुमांसौ	पुमांसः

૩ पुंस्ના सर्वनामस्थानમા કેવા રૂપો થાય છે તે લક્ષમા રાખો पद અગમા पुंस्નો स् લોપાય છે.

स्रज् સ્ત્રી० — अप् (સ્ત્રી०) (ब० व०માજ વપરાય છે)

प्र०	स्रक्	स्रजौ	स्रजः	आपः	अपः	अद्भिः
स०	स्रजि	स्रजोः	स्रक्षु	अद्भ्यः	अपाम्	अप्सु

૪ स्रज्ના ज्નો વ્યજનાદિ પ્રત્યય પર છતા क् થાય છે.

૫ अप्, प्राण, असु, सिकता, वर्षा, અને समा સામાન્ય રીતે ब० व०માજ વપરાય છે છેલ્લા ત્રણ કવચિત् ए० व०મા પણ વપરાય છે

आपः सुमनसो वर्षा अप्सरा सिकता समा ।
एते स्त्रियां (સ્ત્રી०મા) बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम् ॥

उशनस् પું०

प्र० उशना उशनसौ उशनसः सं० ए० व०—उशन-उशनः-उशनन्

૬ उशनस् શબ્દનુ प्र० ए० व० ને सं० ए० व० ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે બીજાં રૂપોમા કંઈ વિલક્ષણ નથી

प्राच् પુ० — प्रत्यच् પુ०

प्र०	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
द्वि०	प्राञ्चम्	,,	प्राचः	प्रत्यञ्चम्	,,	प्रतीचः
स०	प्राचि	प्राचोः	प्राक्षु	प्रतीचि	प्रतीचोः	प्रत्यक्षु

तिर्यच् પું० — उदच् ન०

प्र०	तिर्यङ्	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः	उदक्	उदीची	उदञ्चि
द्वि०	तिर्यञ्चम्	,,	तिरश्चः	,,	,,	,,
च०	तिरश्चे	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भ्यः	उदीचे	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः

૭ प्राच्, प्रत्यच्, उदच्, अन्वच्, तिर्यच्, જેવા अच् ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયલા શબ્દોમા सर्वनामस्थानમા અન્ત્ય વર્ણની પૂર્વે અનુનાસિક મુકાય છે, ને भ અંગમા अच् ધાતુનો अ લોપાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે અર્થાત્, प्राच्, प्रतीच्, ने अनूच् થાય છે, तिर्यच्નું भ અંગ तिरश्च् ને उदच्નું उदीच् થાય છે.

युवन् પુ૦			श्वन् પુ૦		
प्र० युवा	युवानौ	युवान	श्वा	श्वानौ	श्वान
द्वि० युवानम्	,,	यून	श्वानम्	,,	शुन
स० यूनि	यूनो	युवसु	शुनि	शुनो	श्वसु

८ युवन्નું भ અગ यून् ને श्वन्નું शुन् થાય છે

परिव्राज् પુ૦			सम्राज् પુ૦		
प्र० परिव्राट्-ड्	परिव्राजौ	परिव्राज	सम्राट्-ड्	सम्राजौ	सम्राज
तृ० परिव्राजा	परिव्राड्भ्याम्	परिव्राड्भि	सम्राजा	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भि·
सं० परिव्राजि	परिव्राजो	परिव्राट्सु-ट्त्सु	सम्राजि	सम्राजो	सम्राट्सु-ट्त्सु

९ परिव्राज् શબ્દમા ज्નો વ્યજનાદિ પ્રત્યયો પર છતા ट् કે ड् થાય છે सम्राज्ના ज्નો ट् કે ड् થાય છે, તેને માટે ૨૮ પા૦ (अ) નિયમ જુઓ.

तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते ।
दुर्धियो वृश्चिकभिय एते ।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा महाकाव्यस्य मुखम् ।
भो भो राजन्! आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्य ।
भोः! प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यं यतस्तिमिररिच्यमानं प्राचीमुखमालोकसुभगं दृश्यते ।
सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे विस्मृतं खल्वेतत् ।
चित्रं चित्रमिदम् । कथमेतद् विस्मृतोऽसि ।
वासन्ती—देव अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् ।
रामः—सखि किमुच्यते धैर्यमिति ।
देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।
प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥
विश्रान्तास्मि भद्रे । संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि ।
इत पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतां गोद[ावरीतीरे]ण ।

हे प्राणाः स गतो रामस्तदनु व्रजत द्रुतम् ।
जरसा जर्जरैरङ्गैः श[illegible]स्य का ॥

कामं वनेषु हरिणास्तृणेन जीवन्त्ययत्न · लभ्येन ।
धनिषु न दैन्यं विदधति ते खलु पशवो वयं सुधियः ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥

एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य तस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥

मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विन्दन्ति चैनं देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुषः ॥

आदित्यचद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या[illegible] पर्वतराजपुत्र्याः ।
तं केशपाश प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे ।

माहादवाचीम[illegible]धाः प्रतीचीं प्राचीमुदीचीमपि पर्यटन्ति ।
सच्चिन्मये मानस एव तीर्थे स्वच्छे सुखं स्नातुमपारयन्तः ॥

પૂર્વ દિશાનો દેવતા ઇન્દ્ર, પશ્ચિમનો વરુણ, ઉત્તરનો કુબેર, ને દક્ષિણનો યમ છે.
ઋષિની આજ્ઞાથી તે સમ્રાટ્ રાજા ગાયની આરાધનામા તત્પર થયો
સારી બુદ્ધિવાળા પુરુષને શુ મુશ્કેલ છે ?
ચોમાસામા દેડકા તળાવમા કૂદે છે
શુક્ર દૈત્યોના આચાર્ય હતા તેમની પાસે કચ મન્ત્રવિદ્યા ભણ્યો.
શત્રુ પાસે હોવો જોઈએ (तृ० સાથે भवितव्यम्) તેના બાણો આપણને
જોરથી વાગે છે

---

૧ सेनानीनाम् આર્ષ પ્રયોગ છે વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે सेनान्याम् છે

તમે મને તે યાદ દેવડાવ્યુ તે ઠીક કર્યું હું તે તદ્દન ભૂલી ગયો હતો
મિત્ર, બનાવ બની ગયો છે, હવે ધીરજ રાખ્યા વગર છૂટકો નથી

નામ.

अगस्त्य (પુ૰)–ઋષિનું નામ છે
अनल (अनल) (પુ૰)–અગ્નિ
अनिल (अनिल) (પું૰)–વાયુ
अप् (સ્ત્રી૰)–પાણી.
अभिलाषबन्ध (अभिलाष પુ૰–પ્રેમ + बन्ध પુ૰ ગાઠ) (પુ૰)–પ્રેમબન્ધ
अवाची (સ્ત્રી૰) (अवाच् નુ સ્ત્રી૰)–દક્ષિણ. [દેખાવ.
आलोक (आलोक) (પુ૰)–દર્શન,
आशिस् (સ્ત્રી૰)–આશીર્વાદ
उशनस् (પુ૰)–શુક્રાચાર્ય
उदीची (उदच् નુ સ્ત્રી૰)–ઉત્તર
कलाप (कलाप) (પુ૰)–સમૂહ
कवि (પુ૰)–જ્ઞાની. [–કેશસમૂહ
केशपाश (केश પુ૰+पाश પું૰–સમૂહ)
गोदावरी (સ્ત્રી૰)–ગોદાવરી નદી
चमरी (સ્ત્રી૰)–હરણી
चित्र (चित्रम्) (ન૰)–આશ્ચર્ય
जरा (સ્ત્રી૰)–ઘડપણ.
तिमिर (तिमिरम्) (ન૰)–અંધારૂ
तिर्यच् (પું૰)–પશુ
तुरग (तुरग) (પુ૰)–અશ્વ
दुर्धी (સ્ત્રી૰)–દુષ્ટ બુદ્ધિ.
दैन्य (दैन्यम्) (ન૰)–દીનતા, હલકાઈ
धनंजय (धनंजय) (પુ૰)–અર્જુન
नमस्क्रिया (સ્ત્રી૰)–નમસ્કાર
पञ्चवटी (સ્ત્રી૰)–નાશકની પાસે દંડકારણ્યનો ભાગ.
परिवत्सर (परिवत्सर[1]) (પુ૰)–વર્ષ
परिव्राज् (પું૰)–સન્યાસી
पर्वतराजपुत्री (पर्वतराज તત્પુ૰–પર્વતોનો રાજા, હિમાલય) (સ્ત્રી૰)–હિમાલયની પુત્રી, પાર્વતી
पापक (पापकम्) (ન૰)–પાપ
पुनर्भू (સ્ત્રી૰)–ફરી પરણેલી વિધવા
पुंस् (પુ૰)–પુરુષ
पुरोधस् (પુ૰)–પુરોહિત, ગોર
पूरुष (पूरुष) (પું૰)–(૧) આત્મ પરમાત્મા, (૨) પુરુષ
प्रतीची (प्रत्यच्नुं સ્ત્રી૰)–પશ્ચિમ દિશા.
प्राची (प्राच्नु સ્ત્રી૰)–પૂર્વ દિશા
वालप्रियत्व (वालप्रिय, બહુ૰, વાળ છે પ્રિય જેને) (ન૰)–વાળ પ્રિય હોવાપણુ
बृहस्पति (પું૰) (તત્પુ૰, बृहत् સ્ત્રી૰= વાણી + पति)–બૃહસ્પતિ
भी (સ્ત્રી૰)–ભય.
भेक (भेक) (પુ૰)–દેડકો.
मघवन् (પુ૰)–ઇન્દ્ર
मालाकार (मालाकार) (પું૰)–માળી

---

[1] पारस्कर આદિ શબ્દોમા સમાસને આશ્રયે પૂર્વ પ ને સકારનો આગમ આવે છે स् આગમ પર છતા बृहत्नो त् લોપાય છે पारस्कर (દેશનુ નામ), वनस्पति, प्रायश्चित्त, बृहस्पति, વગેરે એવા શબ્દો છે.

युवन् (પુ૦)–તરુણ પુરુષ
वर्षाभू (પુ૦)–દેડકો
वृश्चिक (**वृश्चिक**) (પુ૦)–વીછુ.
वस्तुनिर्देश (**वस्तु** ન૦–કાવ્ય, નાટકાદિમા વર્ણવવાનો વિષય + **निर्देश** પુ૦–કહેવુ તે)–વસ્તુનું કહેવું તે.
वृजिन (**वृजिनम्**) (ન૦)–પાપ
वृष्णि (પુ૦)–યાદવ
शालीनता (સ્ત્રી૦)–શરમાળપણુ
स्कन्द (પુ૦)–કાર્તિકેય
सहाय (**सहाय**) (પુ૦)–મદદગાર
सुधी (સ્ત્રી૦)–સારી બુદ્ધિ.
सेनानी (પું૦)–સેનાપતિ
स्रज् (સ્ત્રી૦)–માળા
स्वयंभू (પુ૦)–બ્રહ્મા
हरिण (**हरिण**) (પુ૦)–હરણુ

વિશેષણુ

अतिक्रान्त (**अति+क्रम्** ૧ ગ૦, ૪ ગ૦ પ૦ નો ભૂ૦ કૃ૦)–થઈ ગયલું
अद्वितीय (**बहु०, अ + द्वितीय**–બીજુ, સદૃશ)–અનુપમ
अनुबोधित (**अनु + बुध्**ના પ્રેરકનો ભૂ૦ કૃ૦)–યાદ દેવડાવાયલું
अपारयत् (**अ + पारयत्**, **पार्** ૧૦ ગ૦ ઉ૦ નો પર૦ વ૦ કૃ૦)–અસમર્થ, શક્તિમાન્ નહિ એવુ
आन्तर–અંદરનુ
जर्जर–ખખળી ગયલું.
द्विगुणीभूत–બેવડ વળેલું
दुर्धी–દુષ્ટ બુદ્ધિવાળુ
धनिन्–ધનવાન્
पर (સર્વ૦)–પછી આવતું
पापक–પાપી.
प्रत्यासन्न (**प्रति+आ+सद्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–પાસે આવેલુ
प्रनष्ट (**प्र + नश्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–નાશ પામેલુ (એ શબ્દમા **न्**નો **ण्** થતો નથી તે લક્ષમા રાખો).
विश्रान्त (**वि+श्रम्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–થાક ઊતરી ગયેલો છે એવુ, વિશ્રામ મળ્યો છે એવુ
विस्मृत (**वि + स्मृ**નો ભૂ૦ કૃ૦, કર્તરિ તેમજ કર્મણિ અર્થમા વપરાય છે)–૧ ભુલાયલુ, ૨ ભૂલનાર
शिथिल–ઢીલું
शून्य–સૂનુ
सुधी–સારી બુદ્ધિવાળુ.
सुभग–ચારુ, સુદર
सच्चिन्मय (**सच्चित्** સત્યસ્વરૂપ અને ચૈતન્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ + **मय** પ્રત્યય છે=પૂર્ણ, બનેલું)–પરબ્રહ્મથી પરિપૂર્ણ, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ
हृच्छय–હૃદયમા સૂતેલુ

ધાતુ.

अनु+प्र+विश् (**अनुप्रविशति**) (૬ ગ૦ પ૦)–પેસવુ
अनु+रुध् (**अनुरुध्यते**) (૪ ગ૦આ૦)–પાળવું
अव+लम्ब् (**अवलम्बते**)(૧ ગ૦આ૦) –આધાર રાખવો
प्रति + ग्रह् (**प्रतिगृह्णाति-प्रतिगृह्णीते**)(૯ગ૦ ઉ૦)–સ્વીકાર કરવો
विद् (**विन्दति-ते**) (૬ ગ૦ ઉ૦)–ઓળખી કાઢવુ.

અવ્યય.

द्रुतम्–જલદી. | **संप्रति**–હાલ.

પાઠ ૩૯મો.

તદ્ધિત ને કૃત્પ્રત્યયો.

भीमार्जुनौ राधेयेनैवविधेनान्येन वा न शक्यते निवारयितुम्—ભીમ અને અર્જુન રાધાના પુત્રથી—કર્ણથી કે એવા બીજાથી નિવારવા શક્ય નથી

वैनतेय इव विनतानन्दजननो राजासौ—વિનતાના પુત્ર ગરુડની પેઠે એ રાજા विनतानन्दजनन છે, વૈનતેય જેમ વિનતાના (એની માના) આનન્દનો ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેમ એ રાજા વિનત—વિશેષ નમેલાને આનન્દ ઉત્પન્ન કરનાર છે, આ શ્લેષાલકારને આધારે ઉપમા છે. विनत°–ના બે અર્થ છે, એક વર્ણ્યને–પ્રસ્તુતને–પ્રકૃત રાજાને–લાગુ પડે છે, ને બીજો અવર્ણ્યને–અપ્રસ્તુતને–અપ્રકૃત ગરુડને–, માટે શ્લેષાલકાર છે.

द्रौणायने! अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षेप्तुम्—હે દ્રોણપુત્ર, અશ્વત્થામન્, તમારા જીવને અત્યન્ત શોકરૂપી વહ્નિમા નાખવો નહિ

अलम् સાથે આવા અર્થમા **तृ० वि०** વપરાય છે, તેમ **અ૦ય૦ ભૂ૦ કૃ૦** તથા **હેત્વ૦ કૃ૦** પણ વપરાય છે

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते—ખરેખર, વાજબી યુદ્ધથી ક્ષત્રિયને અન્ય શ્રેય નથી.

गतो वनं श्वो भवितेति रामः शोकेन देहे जनतातिमात्रम्—પ્રાત કાળે રામ વન ગયલા થશે એવા વિચારથી જનસમૂહ શોકને લીધે અતિશય બળ્યો

अलं रुदित्वा। ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला—રુદન ન કરો ખરેખર, તમારે બેએજ શકુન્તલાને સ્થિર કરવી (શાન્ત કરવી) યુક્ત છે.

उपपन्नमेतदस्मिन्नृषिकल्पे राजनि—આ ઋષિ જેવા રાજાને વિષે એ યોગ્ય છે

उर्वशी चित्रलेखाद्वितीया केशिना दानवेन बन्दिग्राहं गृहीता—ચિત્રલેખા છે બીજી જેની એવી—જેની સાથે ચિત્રલેખા છે એવી-ઉર્વશી કેશી નામના દાનવ વડે કેદ પકડાઈ.

આ પાઠમા તદ્ધિત ને કૃત્પ્રત્યયના દાખલા આપ્યા છે.

નામ, સર્વનામ, કે વિશેષણને જે પ્રત્યય લાગે છે તે પ્રત્યયને **तद्धित** પ્રત્યય કહે છે.

તદ્ધિત પ્રત્યયો ઘણા છે, તેમાના થોડાક અહ્રે આપ્યા છે

१. अपत्यवाचक.

(અપત્ય–છોકરૂ કે કુળનું છોકરૂ)

१ अ—**रावणः** (**रवणस्यापत्यम्**—રવણનો છોકરો), **राघवः** (**रघोरपत्यम्**—રઘુના કુળનો છોકરો), **पार्वती** (**पर्वतस्यापत्यं स्त्री**—પર્વતની–હિમાલયની છોકરી), **जानकी** (**जनकस्यापत्यं स्त्री**).

એ પ્રત્યય લગાડતા સામાન્ય રીતે અન્ત્ય સ્વર લોપાય છે ને આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે रघुમા અન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે. આ પ્રમાણે નીચેના પ્રત્યયોમા યથાયોગ્ય સમજી લેવું

२ इ—**दाशरथिः** (**दशरथस्यापत्यम्**), **सौमित्रिः** (**सुमित्राया अपत्यम्**).

३. एय—**गाङ्गेयः** (ગગાનો પુત્ર, ભીષ્મ), **वैनतेयः** (વિનતાનો પુત્ર, ગરુડ), **राधेयः** (રાધાનો પુત્ર, કર્ણ).

४. य, ईय, व्य—**श्वसुर्यः** (**श्वसुरस्यापत्यम्**), **स्वस्रीयः** (**स्वसुरपत्यम्**); **भ्रात्रीयः भ्रातृव्यो वा** (**भ्रातुरपत्यम्**).

२. समूहवाचक.

१ ता—**ग्रामता** (**ग्रामाणां समूहः**), **जनता, बन्धुता.**

३ तदधीते तद्वेद

(તેનું અધ્યયન કરે છે, તે જાણે છે. तद् એટલે જે પ્રકૃતિને પ્રત્યય લાગે તેનો અર્થ)

१. अ—**वैयाकरणः** (**व्याकरणमधीते वेद वा**)

२. इक—**नैयायिकः** (**न्याय** ઉપરથી), **तार्किकः** (**तर्क** ઉપરથી), **ऐतिहासिकः** (**इतिहास** ઉપરથી), **पौराणिकः** (**पुराण** ઉપરથી).

३. अक—**मीमांसकः** (**मीमांसा** ઉપરથી).

४ तत्र भवः

१. य—दन्त्यः (दन्तेषु भव —દાન્તમાંથી ઉચ્ચારાતો), ओष्ठ्यः (ओष्ठ ઉપરથી), कण्ठ्यः (कण्ठ ઉપરથી), तालव्यः (तालु ઉપરથી), मूर्धन्यः (मूर्धन् ઉપરથી), प्राच्यः (प्राच् નું), उदीच्यः (उदच् નું), प्रतीच्यः (प्रत्यच् નું).

२. त्य—दाक्षिणात्यः (दक्षिणा નું), पाश्चात्यः (पश्चात् નું)—પશ્ચિમનો, [2]पौरस्त्यः (पुरस् નું)—પૂર્વનો

३. इक—मानसिक (मनस् નું), शारीरिक (शरीर નું), વગેરે.

જુદા જુદા અર્થમાં इक પ્રત્યયથી નામનાં વિશેષણ બને છે—

भाव—भाविक	प्रमाण—प्रामाणिक[3]
धर्म—धार्मिक	निसर्ग—नैसर्गिक
दिन—दैनिक	स्वभाव—स्वाभाविक[4]

५. तस्येदम्.

१. अ—शैवं (शिवस्येदम्) ધનુ

२. ईय—तदीय, मदीय, भवदीय, त्वदीय, अस्मदीय, युष्मदीय, अन्यदीय.

६ विकारवाचक.

१. मय—गोमयम् (गोर्विकारः, છાણ), वाङ्मयम् (વાણીનો વિકાર-સાહિત્ય)

२ य—गव्यम्, पयस्य .

७. तत्र साधु.

१ य-शरण्यः (शरणे साधु —રક્ષણ કરવામાં સારો).

२ एय—आतिथेयः (अतिथिषु साधु).

८ तस्मादनपेतम् (તેમાંથી ચળેલું નહિ).

१. य—धर्म्यम् (धर्मादनपेतम्), न्याय्यम्

---

૧ 'દાક્ષિણાત્ય'ને અનુસરી કેટલાક 'પાશ્ચિમાત્ય' શબ્દ બનાવે છે તે અશુદ્ધ છે
૨ 'પૌર્વાત્ય' શબ્દ અશુદ્ધ છે ૩ 'પ્રમાણિક' શબ્દ અશુદ્ધ છે. ૪ 'સ્વભાવિક' શબ્દ અશુદ્ધ છે

९. भाववाचक—(तस्य भावः).

१. त्व અને ता—गोत्वम्, गोता (ગાયપણું).

२. इमन्—प्रथिमन् (પૃથુનું); गरिमन् (ગુરુનું), लघिमन् (લઘુનું); म्रदिमन् (મૃદુનું); तनिमन् (તનુનું)

३. अ—गौरव (ગુરુનું); लाघव (લઘુનું); मार्दव (મૃદુનું), तानव (તનુનું), कौमार (કુમારનું); यौवन (યુવન્નું); शैशव (શિશુનું).

४ य—पाण्डित्य (પણ્ડિતનું); लालित्य (લલિતનું); शौर्य (શૂરનુ); स्थैर्य (સ્થિરનું); धैर्य (ધીરનું). એજ પ્રમાણે माधुर्य, आलस्य, नैपुण्य, कौशल्य, मौर्ख्य, વગેરે

१०. उत्कर्षवाचक.

१ तर, तम—लघुतर, लघुतम, उत्तर, उत्तम, पाचकतर, पाचकतम, વગેરે (જુઓ પા० २२ મો).

२. तराम्, तमाम्—नीचैस्तराम्, पचतितमाम्

३. ईयस्, इष्ठ—लघीयस्, लघिष्ठ, વગેરે

११. स्वामित्ववाचक ('વાળુ'ના અર્થમા).

१. मत्—मतिमत्; बुद्धिमत्, भूमिमत्, यवमत्; भगवत्; भास्वत. (જુઓ પા० १३ મો).

२. विन्—मायाविन्; मेधाविन्; यशस्विन्, तेजस्विन्.

३ आलु—दयालु, मायालु, कृपालु.

१२. अतद्भाववाचक.

१. च्वि (ई)—कृष्णीकरोति (अकृष्णः कृष्णः संपद्यते यथा तथा करोति જે કૃષ્ણ નથી તે કૃષ્ણ થાય તેમ કરે છે), लघूभवति, વગેરે

१३. ईषन्न्यूनतावाचक.

१ कल्प—विद्वत्कल्पः (ईषदूनो विद्वान्—વિદ્વાનના જેવો, વિદ્વાનથી કંઈક ઊણો), द्वीपकल्पः (દ્વીપથી કંઈક ઊણો, ત્રણ બાજુએ પાણી હોવાથી).

---

१ સામાન્ય રીતે એકજ ભાવવાચક પ્રત્યય આવે છે, માટે ધૈર્યતા, ઔદાસીન્યતા, આરોગ્યતા (अरोगस्य भावः आरोग्यम्), વગેરે શબ્દો અશુદ્ધ છે.

२. देश्य—अष्टादशवर्षदेश्यः } આસરે અરાઢ વરસનો.
३. देशीय—अष्टादशवर्षदेशीयः }

१४ तदस्य सजातम्.

१. इत—तारकितं नभः (तारका अस्य संजाता —જેમા તારા થયા છે–ઊગ્યા છે એવું), पुलकितं शरीरम् (જેમા પુલક–રૂંવાટા ઊભા થયા છે એવું)

१५ प्रमाणवाचक.

१. मात्र—तावन्मात्रः (તેટલુજ)

२. दघ्न—जानुदघ्नं जलम् (ઘૂંટણુ સુધી પહોચે એટલુ પાણી).

१६ तेन तुल्यं क्रिया चेत्.

१. वत्—ब्राह्मणवदधीते (બ્રાહ્મણુની પેઠે અભ્યાસ કરે છે). वत् 'પેઠે'-ના અર્થમા લાગે છે એ પ્રત્યય જેને લાગે છે તેનો સંબન્ધ ક્રિયા સાથે હોય છે ને તે અવ્યય છે

कृत् પ્રત્યયો

ધાતુને જે પ્રત્યયો લાગે છે તે कृत् પ્રત્યયો કહેવાય છે ને એ પ્રત્યયો જે શબ્દને અન્તે હોય તે कृदन्त કહેવાય છે

१ વર્તમાન, ભૂત, અવ્યયભૂત, હેત્વર્થ, ને વિધ્યર્થ કૃદન્તનુ વિવેચન અગાઉ થઈ ગયુ છે

२ भविष्यकृदन्त—भू-भविष्यत् (સ્રી० भविष्यती-न्ती); कृ આત્મ०-करिष्यमाण (સ્રી० करिष्यमाणा)

३ परोक्षभूतकृदन्त—सद्-सेदिवस्, श्रु-शुश्रुवस्, कृ-चकृवस्, આત્મ० चक्राण०, उप + इ-उपेयिवस्, अधि + वस्-अध्यूषिवस्

४. अम् (णमुल्)—કોઈ પણુ ક્રિયા વારંવાર કરવાના અર્થમાં ધાતુને अम् વિકલ્પે લાગે છે.

स्मारं स्मारं नमति शिवम्—વારંવાર શિવનું સ્મરણુ કરી નમે છે

पा—पायं पायम्, श्रु—श्रावं श्रावम्

समूलघातं हन्ति—સમૂળો નાશ કરે છે जीवग्राहं गृह्णाति—જીવતાને પકડે છે बन्दिग्राहं गृह्णाति—બન્દીવાન તરીકે પકડે છે.

५ कर्तृवाचक कृदन्त—तृ ने अक પ્રત્યય લગાડવાથી કર્તૃવાચક કૃદન્ત થાય છે.

कृ-कर्तृ, कारक, पठ्-पठितृ, पाठक ; नी-नेतृ, नायक

६. भाववाचक प्रत्यय—

(अ) ति—बुद्धि, मति, गति, स्थिति, नीति, ग्लानि, म्लानि, इष्टि, उक्ति.

સાધારણ રીતે ભૂતકૃદન્તના પ્રત્યય પૂર્વ જેવા ફેરફાર થાય છે તેવાજ અહિં થાય છે

(आ) अन—वाचन, करण, भजन, कीर्तन, मनन, दर्शन, श्रवण, વગેરે

(इ) अ—जय, भय, काम, पाक, योग

सखे! प्रतीक्षस्व माम्। अहमपि भवन्तमनुयामि। न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी। कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि। कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता। कथय त्वदृते क्व गच्छामि। शून्या मे दिशो जाताः। तदुत्तिष्ठ। देहि मे विलपतः प्रतिवचनम्।

न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते।

कश्चित् कंचित् तन्तुवायमाह। अस्य सूत्रस्य शाटकं वय इति। स पश्यति। यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता। स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवति।

सकलभुवनतलरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवः। विहङ्गमश्चायमाश्चर्यभूतो निखिलभुवनतलरत्नमिति कृत्वा देवपादतलमादायागताहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम्।

जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति षड् विकाराः।

इतो गता सा क्व गता न जाने गेहं गता मे हृदयं गता वा॥

एह्येहि वत्स रघुनन्दन रामभद्र
  चुम्बामि मूर्धनि चिराय परिष्वजे त्वाम्॥

स्थायं स्थायं क्वचिद्यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित्।
वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्ति विसिष्मिये॥

नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।
दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥
सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।
किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ।
किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे
कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनासंचयः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखदुःखावृते लोके नास्ति सौख्यमनन्तकम् ॥
तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंबाधमुरो जघान च ।
स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥
इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

સત્યવ્રતનો પુત્ર ત્રિશંકુ નામે હતો. વસિષ્ઠ મુનિના શાપથી તે ચંડાલપણું પામ્યો. વિશ્વામિત્રના પ્રભાવથી તે સદેહ સ્વર્ગમાં ગયો. તે સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે દેવતાઓએ તેને ત્યાંથી નીચે પાડ્યા, પણ વિશ્વામિત્રે પોતાના તપના પ્રભાવથી તેને અટકાવી રાખ્યો.

પ્રાણીઓ અનાજ ખાઈ જાય છે, માટે અનાજ વાવવું નહિ એમ કહેવાય નહિ.

તમે ખરેખર ઘણા ક્રૂર છો, તમે મને એકદમ છોડી દીધી.

પાણી ગરમ છે ને ઠંડું છે એ તમારૂં વચન વિરુદ્ધ છે

નામ.

अतिनिष्ठुरता (સ્ત્રી૦)–ઘણી ક્રૂરતા.

अन्तर्दाह (**अन्तर्दाह**) (પુ૦)–અંદરની બળતરા

अवबोध (**अवबोध**) (પું૦)–જ્ઞાન.

अश्व (**अश्व**.) (પું૦)–૧ ઘોડો, ૨. સાત સંખ્યાનો વાચક (સૂર્યના અશ્વ સાત છે).

इन्दिरा (સ્ત્રી૦)–લક્ષ્મી

इन्दीवर (**इन्दीवरम्**) (ન૦)–નીલ કમળ.

इन्दु (પુંο)–૧. ચન્દ્ર; ૨ એક સંખ્યાનો વાચક.

कन्दल (**कन्दल:–लम्**) (પુંο, નο)–૧. અંકુર; ૨ સમૂહ; ૩. ઉત્પન્ન કરનાર સ્થાન.

केशिन् (પુંο)–રાક્ષસનું નામ છે

गति (સ્રીο)–સમજણ.

गेह (**गेहम्**) (નο)–ઘર

ग्रह (**ग्रह**) (પુંο)–૧. ગ્રહ, ૨. નવ સંખ્યાનો વાચક.

तनू (સ્રીο)–શરીર

तन्तुवाय (**तन्तुवाय**) (પુο)–વણકર

दल (**दलम्**) (નο)–પત્ર, પાંદડું

दुर्वासना (સ્રીο)–દુષ્ટ વાસના

दृश् (સ્રીο)–નજર.

द्वैतान्धकारोदय (પુο) (**द्वैत** નο–ભેદ+**अन्धकार** પુο–અંધારૂ + **उदय** પુંο–ઉત્પત્તિ)–ભેદરૂપી અધારાની ઉત્પત્તિ

पादपद्म (**पादपद्मम्**) (નο) (**कर्मं**ο, **पाद** પુο+**पद्म** નο)–કમળ જેવા પગ

प्रतिवचन (**प्रतिवचनम्**) (નο)–ઉત્તર

बन्दिन् (પુંο)–બંદિવાન; કેદી.

भजन (**भजनम्**) (નο)–ભજન.

भाजन (**भाजनम्**) (નο)–પાત્ર, સ્થાન.

मन्दार (**मन्दार**) (પુο)–પાંચ કલ્પવૃક્ષમાંનું એક [ખ્યાનો વાચક.

मुनि (પુંο)–૧ ઋષિ; ૨ સાત સં-

यदुनन्दन (પુο, **यदूनां नन्दन**.) યદુના વંશજોનુ–યાદવોનુ – આનન્દસ્થાન, શ્રીકૃષ્ણ.

यव (**यव:**) (પુંο)–જવ.

विहङ्गम (**विहङ्गम**) (પુο)–પક્ષી

वेद (**वेद**) (પુο)–ચાર સંખ્યાનો વાચક [વસ્ત્ર.

शाटक (**शाटक**–**कम्**) (પુο, નο)–

[illegible] (નο)–વૃત્તનું નામ છે

संचय (**सचय**) (પુο–સમૂહ.

सूर्य (**सूर्य**) (પુο)–૧. સૂરજ, ૨ બાર સંખ્યાનો વાચક

स्थाली (સ્રીο)–રાધવાનુ વાસણ

हय (**हय:**) (પુંο)–૧ ઘોડો, ૨ સાત સંખ્યાનો વાચક.

हरि (પુંο)–વિષ્ણુ.

हरिणी (સ્રીο)–છન્દનું નામ છે

વિશેο

अच्छ–નિર્મળ, ચોકખું

अदृष्टपूर्व–પૂર્વે જોયલું નહિ એવું.

अपरिचित (**अ** + **परि** + **चि**નો ભૂο કૃο)–પરિચિત–ઓળખીતુ નહિ એવુ

अभिप्रेत (**अभि** + **प्र** + **इ**નો ભૂο કૃο સ્રીο °**प्रेता**)–ઇચ્છેલું.

आश्चर्यभूत–આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું.

ईश्वर–સમર્થ

कठोर–સખ્ત.

गाढोद्वेग (બહુο, **गाढ** વિο ઊંડુ+**उद्वेग** પુο–શોક) જેમા ઊંડો શોક છે એવું

चित्रवृत्ति (બહુο, **चित्र** વિο તરેહવાર, **वृत्ति** સ્રીο આચરણ)–તરેહવાર રીતવાળું

निखिल–બધું

भाविन् (**भाविनी** સ્રીο)–થનારૂં.

मर्मच्छेदिन् (**मर्मन्** ન૦—મર્મસ્થાન + **छेदिन्**—કાપે એવુ)—મર્મસ્થાનને કાપે એવુ

लोकोत्तर—લોકોમા શ્રેષ્ઠ, અસાધારણ, અલૌકિક

वन्दारु—વન્દનશીલ, નમ્ર, પૂજ્યને વન્દે એવું

विकल—વિવશ

विप्रतिषिद्ध (वि + प्रति + सिध्‌ને ભૂ૦ કૃ૦) ઉલટુ, વિરુદ્ધ

विलपत् (वि + लप्‌ને વર્ત૦ કૃ૦)—વિલાપ કરતું

विवृत (वि + वृ‌ને ભૂ૦ કૃ૦)—ઉઘડેલું.

श्याम—સામળુ

शून्य—સૂનુ

सतत—નિત્યનુ

ધાતુ

अधि + श्रि (अधिश्रयति–ते) (૧ ગ૦ ઉ૦)—રાધવુ

अनु + या (अनुयाति) (૨ ગ૦ ૫૦)—પાછળ જવુ

अप+क्षि (अपक्षयति) (૧ ગ૦ ૫૦)—ક્ષીણ થવુ

कृत् (कृन्तति) (૬ ગ૦ ૫૦)—કાપવુ

ज्वल् (ज्वलति)-(૧ ગ૦ ૫૦)—બળવુ

दल् (दलति) (૧ ગ૦ ૫૦)—ફાટવુ

प्रति + ईक्ष् (प्रतीक्षते) (૧ ગ૦ આ૦)—રાહ જોવી

प्र + या (प्रयाति) (૨ ગ૦ ૫૦)—જવુ

वप् (वपति–ते) (૧ ગ૦ ઉ૦)—વાવવુ

वि + परि + नम् (विपरिणमति–ते) (૧ ગ૦ ઉ૦)—બદલાવવુ.

वि+स्मि (विस्मयते) (૧ ગ૦ આ૦)-વિસ્મય પામવો

वे (वयति–ते) (૧ ગ૦ ઉ૦)—વણવુ

અવ્યય.

अवस्थातुम् (अव + स्थाને હેત્વ૦ કૃ૦)—રહેવા માટે.

इति कृत्वा—એમ વિચારીને.

उत्सृज्य (उद् + सृज्‌ને અવ્ય૦ કૃ૦)—તજીને

एकपदे—એકદમ

भस्मसात् (भस्मन् ન૦ ભસ્મ, રાખ + **सात्** તદ્ધિત પ્રત્યય 'વશ', 'અધીન'ના અર્થમા)—રાખને વશ, રાખ.

स्तनसंबाधम् (स्तनौ संबाध्य, णमुल्)—છાતી કૂટીને

પાઠ ૪૦મો.

અદ્યતનભૂતકાળ.

सुरथो नाम राजाभूत् समस्ते क्षितिमण्डले—આખા પૃથ્વીમંડળમા સુરથ નામનો રાજા થયો.

बाल ! मृत्योर्मा भैषीः—હે બાળ, મૃત્યુથી ન બી.

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः—ભરથારની તિરસ્કાર પામેલી એવી પણ તું ગુસ્સાથી આડી ન જા.

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ—તે છના સમૂહને—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, ને મત્સર, એ છ આન્તર શત્રુને—જીત્યો ને નીતિમાં રમ્યો.

આ પાઠમા ત્રીજા ભૂતકાળના રૂપોના દાખલા છે એ ભૂતકાળનો મૂળ અર્થ પાસેનો ભૂત સમય હતો એ **अद्यतनभूतकाल** છે

भू—अभूत्	अद्यतनभू०	तृ० ए० व०	આજનો, પાસેનો ભૂતકાળ
अभवत्	अनद्यतनभू०	,,	કાલનો, સહજ દૂરનો ભૂતકાળ.
बभूव	परोक्षभू०	,,	બહુ દૂરનો ભૂતકાળ

ह्यस्तनभू० का०ની પેઠે **अद्यतनभू० का०**મા પણ ધાતુની પૂર્વે **अ** કે **आ** આગમ આવે છે આ ઉપરથી એનુ રૂપ સહજ ઓળખાશે એ કાળમા જુદા જુદા પ્રત્યયો લે છે, તેથી અના ૭ પ્રકાર છે, તેમા ૪થો ને ૫મો સામાન્ય પ્રકાર છે

ચોથો ને પાંચમો પ્રકાર

૧. अनिट् ધાતુઓ ચોથો, सेट् પાચમો, ને वेट् બને પ્રકાર લે છે.

૪થો પ્રકાર				૫મો પ્રકાર		
	जि પર૦				वद् પર૦	
प्र०	अजैषम्	अजैष्व	अजैष्म	अवादिषम्	अवादिष्व	अवादिष्म
द्वि०	अजैषी	अजैष्टम्	अजैष्ट	अवादी	अवादिष्टम्	अवादिष्ट
तृ०	अजैषीत्	अजैष्टाम्	अजैषु	अवादीत्	अवादिष्टाम्	अवादिषुः

	जि આત્મ૦			शी આત્મ૦	
प्र० अजेषि	अजेष्वहि	अजेष्महि	अशयिषि	अशयिष्वहि	अशयिष्महि
द्वि० अजेष्ठा	अजेषाथाम्	अजेद्वम्	अशयिष्ठा	अशयिषाथाम्	अशयिध्वम्-ढ्वम्
तृ० अजेष्ट	अजेषाताम्	अजेषत	अशयिष्ट	अशयिषाताम्	अशयिषत

આ ઉપરથી પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

૪થો પ્રકાર

	પર૦			આત્મ૦		
प्र०	सम्	स्व	स्म	सि	स्वहि	स्महि
द्वि०	सी	स्तम्	स्त	स्थाः	साथाम्	ध्वम्
तृ०	सीत्	स्ताम्	सु	स्त	साताम्	सत

૫મો પ્રકાર

	પર૦			આત્મ૦		
प्र०	कृषम्	कृष्व	कृष्म	कृषि	कृष्वहि	कृष्महि
द्वि०	कृः	कृष्टम्	कृष्ट	कृष्ठा:	कृषाथाम्	कृढ्वम्
तृ०	कृत्	कृष्टाम्	कृषुः	कृष्ट	कृषाताम्	कृषत

कृ— अकार्षीत् अकार्ष्टाम् अकार्षुः; आत्म०—अकृत

पच्—अपाक्षीत् अपाक्ताम् अपाक्षुः

यज्—अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः

चर्—अचारीत् अचारिष्टाम् अचारिषुः

चल्—अचालीत् अचालिष्टाम् अचालिषुः

व्रज्—अव्राजीत् अव्राजिष्टाम् अव्राजिषुः

गद्—अगदीत्-गादीत्

तॄ— अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः

जागृ—अजागरीत्; हस्-अहसीत्; मुद्-अमोदिष्ट

हन्—अवधीत्-अवधिष्टाम्-अवधिषुः

ગુણવૃદ્ધિના નિયમો.

૧. नी-अनैषीत्, रुध्-अरौत्सीत्—૪થા પ્રકારમા પરસ્મૈપદમા ધાતુના સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે

૨. व्यजेष्ट; अकृत—આત્મનેપદમા ૪થા પ્રકારમા માત્ર અન્ત્ય ઋકાર ને ઋકારનો ગુણ થાય છે; બાકીના સ્વરો વિકાર પામતા નથી.

૩ अतारीत्, अचारीत्, अचालीत्, अवादीत्—૫મા પ્રકાર પર૦મા ધાતુના અન્ત્ય સ્વરની અને રકારાન્ત ને લકારાન્ત ધાતુના તેમજ वद् ને व्रज्‌ના ઉપાન્ત્ય અની વૃદ્ધિ થાય છે

૪ गद्-अगदीत्-गादीत्—૫મા પ્રકાર પર૦મા રકારાન્ત ને લકારાન્ત સિવાય ધાતુનો ઉપાન્ત્ય અ વિકલ્પે વૃદ્ધિ પામે છે.

૫. अजागरीत्, अहसीत्, अश्वयीत्, अश्वसीत्— श्वि, श्वस्, जागृ, हस्, વગેરે કેટલાક ધાતુમા વૃદ્ધિ થતી નથી

૬ अशयिष्ट, मुद्-अमोदिष्ट—આત્મનેપદમા ૫મા પ્રકારમા ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ને ઉપાન્ત્ય ह्रस्व સ્વરનો ગુણ થાય છે

रुध्—अरौत्सीत्	अरौद्धाम्	अरौत्सुः
कृ—अकृत	अकृषाताम्	अकृषत
अकृथाः	अकृषाथाम्	अकृढ्वम्

સંધિના નિયમો.

૧. अरुध् + स्तम् + अरौध् + स्तम् = अरौध् + तम् = अरौध् + धम् = अरौद् + धम् = अरौद्धम्—અન્તસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનોની પછી स्तम्, स्त, ને स्ताम् આવ્યા હોય તો તેનો सकार લોપાય છે.

૨. अकृथा, अकृत—હ્રસ્વ ऋकार પછી स्था. ને स्तनो स् લોપાય છે

૩ ध्वम्नो ढ्वम् નિત્ય કે વિકલ્પે થવાનો નિયમ પરોક્ષભૂતકાળમા ध्वेना ढ्वे થવાના નિયમ જેવોજ છે.

पद्—अपादि अपत्साताम् अपत्सत, जन्—अजनि—अजनिष्ट अजनिषाताम् अजनिषत, दीप्—अदीपि—अदीपिष्ट अदीपिषाताम् अदीपिषत, बुध्—अबोधि—अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत—

૪ पद् ધાતુમાં તૃ૦ એ૦ વ૦નો પ્રત્યય इ છે, ને રૂપ अपादि છે; दीप्, जन्, અને बुध्માં એ પ્રત્યય વિકલ્પે આવે છે.

૬ઠ્ઠો પ્રકાર.

नम् પર૦

પ્ર૦	अनंसिषम्	अनंसिष्व	अनंसिष्म
દ્વિ૦	अनंसी	अनंसिष्टम्	अनंसिष्ट
તૃ૦	अनंसीत्	अनंसिष्टाम्	अनंसिषुः

यम्—अयंसीत्, विरम्—व्यरंसीत्; પણ रम् આ૦—अरंस्त, अरंसाताम्, अरंसत, अरन्ध्वम्, વગેરે.

पा (રક્ષવું)—अपासीत्, म्ना—अम्नासीत्.

૧૧. આ પ્રકાર પરસ્મૈપદી ધાતુનેજ લાગુ પડે છે यम्, रम्, नम्, ને આકારાન્ત ધાતુઓ આ પ્રકાર લે છે.

૧લો પ્રકાર.

	दा પર૦			दा આત્મ૦ (૪થો પ્રકાર)		
પ્ર૦	अदाम्	अदाव	अदाम	अदिषि	अदिष्वहि	अदिष्महि
દ્વિ૦	अदाः	अदातम्	अदात	अदिथाः	अदिषाथाम्	अदिढ्वम्
તૃ૦	अदात्	अदाताम्	अदुः	अदित	अदिषाता-	अदिषत

पा 'પીવું'—अपात् स्था — अस्थात्.

इ 'જવું'—अगात् अगाताम् अगुः.

भू—अभूत् अभूताम् अभूवन्, अभूवम् अभूव अभूम.

૧ दा, धा, જે ધાતુઓ दा ને धा રૂપો ગ્રહણ કરે છે તે, स्था, गै (इ 'જવુ'-નો આદેશ), पा 'પીવુ', ને भू એ પ્રકાર લે છે એ પ્રકાર પણ પરસ્મૈપદી ધાતુનોજ છે

૨. अदित, अस्थित—दा, धा, ને स्था આત્મનેપદી હોય ત્યારે अनिट् હોવાથી ૪થો પ્રકાર લે છે ને તેમના आનો इ થાય છે.

૭મો પ્રકાર.

विष् ૫૨૦

प्र०	अविक्षम्	अविक्षाव	अविक्षाम
द्वि०	अविक्ष	अविक्षतम्	अविक्षत
तृ०	अविक्षत्	अविक्षताम्	अविक्षन्

द्विष् આત્મ०

प्र०	अद्विक्षि	अद्विक्षावहि	अद्विक्षामहि
द्वि०	अद्विक्षथा	अद्विक्षाथाम्	अद्विक्षध्वम्
तृ०	अद्विक्षत	अद्विक्षाताम्	अद्विक्षन्त

अविश् + सम्=अविष्+सम् (૫ા૦ ૨૮ નિ૦ अ)=अविक्+सम् (૫ા૦ ૨૮ નિ૦ ए)=अविक् + षम्=अविक्षम्. अगुह्+सम्=अगुद्+सम्=अघुद्+सम्+अघुक् +सम्=अघुक् + षम्=अघुक्षम , कृष्-अकृक्षम्

अलिक्षि-अलिक्षावहि કે अलिह्वहि-अलिक्षामहि.

૧ लिह्-अलिक्षत्, दुह्-अधुक्षत्, अकृष्-अकृक्षत्—अनिट् ધાતુને અન્તે श्, ष्, स्, કે ह् હોય ને તેમા इ, उ, ऋ, કે ऌ ઉપાન્ત્ય સ્વર હોય તેવા ધાતુ આ પ્રકાર લે છે.

૨ अलीढ-अलिक्षत अलीढा -अलिक्षथा, अलीढ्वम्-अलिक्षध्वम्, अलिह्वहि-अलिक्षावहि—लिह्, गुह्, दिह्, ને दुह्ના त, थास्, ध्वम्, ને वहि પ્રત્યયો લાગી, આત્મ૦મા વૈકલ્પિક રૂપો પણ થાય છે.

૨જો પ્રકાર.

૧૬ એમા ત્રણ પ્રકારના ધાતુઓ છે, (अ) કેટલાક એ પ્રકાર નિત્ય લે છે, (ब) કેટલાક વિકલ્પે લે છે, (क) ને કેટલાક આત્મનેપદી ધાતુઓ એ પ્રકાર વિકલ્પે લે છે ને લે છે ત્યારે પરસ્મૈપદી થાય છે.

પ્રત્યયો હ્યસ્તનભૂતકાળના છે તેજ છે.

દરેક વર્ગના થોડાક ધાતુઓ નીચે આપ્યા છે

(अ) गम्, शक्, शम्, तम्, दम्, श्रम्, भ्रम्, क्षम्, मद्, पत् (पप्त्),
वच् (वोच्), ख्या (ख्य्), अस् (अस्थ्), नश्, आप्, द्रुह्,
मुह्, स्नुह्, स्निह्, मुच्, लुप्, सिच्, शास् (शिष्), शिष्, ह्वे (ह्व्).
(ब) रुध्, भिद्, रिच्, छिद्, युज्, रुद्, दृश् (दर्श्), तृप्, दृप्
(क) वृत्, वृध्, क्लृप्, स्यन्द्, रुच्, शुत्

गम् ५२०

प्र०	अगमम्	अगमाव	अगमाव
द्वि०	अगम	अगमतम्	अगमत
तृ०	अगमत्	अगमताम्	अगमन्

वच्—अवोचत्, पत्—अपप्तत्, दृश्—अदर्शत्-अद्राक्षीत्, छिद्—अच्छिदत्-अच्छैत्सीत्, वृत्—अवृतत्-अवर्तिष्ट

૩જો પ્રકાર.

૧ દસમા ગણના ધાતુઓ ને પ્રેરક તથા અન્ય સાધિત ધાતુઓ આ પ્રકાર લે છે પ્રત્યયો હ્યસ્તનભૂતકાળના છે તેજ છે.

चुर्—अचूचुरत् अचूचुरताम् अचूचुरन्
चोरय—चोर्-चुर्-चुचुर्-चूचुर्-अचूचुरत्
कारय—कार्-कर्-चकर्-चिकर्-चीकर्-अचीकरत्

૨ (अ) પ્રથમ અંગમાથી अय લોપાય છે, (आ) પછી સ્વર હ્રસ્વ થાય છે, (इ) પછી દ્વિર્ભાવ થાય છે, (ई) અભ્યાસ પછીનો ભાગ હ્રસ્વ હોય તો અભ્યાસના अકારનો इ થાય છે, (उ) અભ્યાસનો હ્રસ્વ સ્વર સામાન્ય રીતે દીર્ઘ થાય છે

કર્મણિ કે ભાવે રૂપો—मया अभाणि—મારાથી બોલાયુ.
આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાથી કર્મણિ કે ભાવે રૂપો થાય છે

भण्—अभाणि	अभाणिषाताम्	अभाणिषत
दा— अदायि	अदायिषाताम्	अदायिषत
छिद्—अच्छेदि	अच्छित्साताम्	अच्छित्सत

तृ० पु० ए० व०નો પ્રત્યય इ છે, ને તે પ્રત્યય પર છતા અન્ત્ય સ્વર ને ઉપાન્ત્ય अની વૃદ્ધિ થાય છે અને અન્ય ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે આકારાન્ત ધાતુમા य् આગમ ઉમેરાય છે

---

૧ शमादि ધાતુઓ (शम्, तम्, दम्, श्रम्, भ्रम्, क्षम्, ને मद्) ૪થા ગણના છે ને તેમનો ઉપાન્ત્ય સ્વર વિકરણ પ્રત્યય પર છતા દીર્ઘ થાય છે भ्रम्મા વિકલ્પે થાય છે ને તે ૧લા ગણનો પણ છે

अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम् ।

शुकनासोऽपि महान्तं कालं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेनाभार्षीत् । यथैव राजा सर्वकार्याण्यकार[illegible] द्विगुणितप्रज्ञानुरागश्चकार ।

[illegible]न्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरस्य किं विहिततया शोकस्य किं भाजनतयास्य जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि नावेदिषम् ।

न तथा बाधते शीतं यथा बाधति बाधते ।

मुक्त्वा निःश्रीकमप्यब्जं मराली न गतान्यतः ।
भ्रमराली त्वगाद्वेगादिदं सदसदन्तरम् ॥
निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा ।
विषं भवतु मा भूद्वा फटाटोपो भयंकरः ॥
नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः ।
अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥
सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।
शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥
तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद् द्विजोत्तम ।
ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥

चिन्ता शशाम सकलापि सरोरुहाणा-
मिन्दोश्च बिम्बमसमां सुषमामयासीत् ।

---

१ बाधृ धातु આત્મ૦ છે, માટે बाधति એ ખોટો પ્રયોગ જેટલો પીડ છે તેટલી ટાઢ પીડતી નથી એવો અર્થ છે बाधति એટલે बाधाति इति प्रयोग

२. આમા ऋतेનો द्वितीया સાથે પ્રયોગ છે

अभ्युद्गतः कलकलः किल कोकिलानां
प्राणप्रिये यदवधि त्वमितो गतासि ॥
मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥
यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणं ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥
मा भैष्ट विद्वंस्तव नास्त्यपायः
संसारसिन्धोस्तरणेऽस्त्युपायः ।
येनैव याता यतयोऽस्य पारं
तमेव मार्गं तव निर्दिशामि ॥
अस्त्युपायो महान् कश्चित् संसारभयनाशनः ।
तेन तीर्त्वा भवाम्भोधिं પરમાન- माप्स्यसि ॥
वेदान्तार्थविचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम् ।
तेनात्यन्तिकसंसारदुःखनाशो भवत्यनु ॥
शब्दजालं महारण्यं चित्तविभ्रमकारणम् ।
अतः प्रयत्नात् ज्ञातव्यं तत्त्व ।त्तत्त्वमात्मनः ॥

પ્રેમની વાતો કરતા રામ અને સીતાની રાત્રીજ વિરામ પામી
તેના સર્વ મનોરથ સફળ થયા.
મુમ્બાપુરીથી તમે કયારે પાછા ફર્યા એમ મેં પૂછયુ
રાજાએ પ્રધાનને કહ્યું કે હું મારૂ જીવન અફળજ જોઉં છું
તેણે બ્રાહ્મણોને ઘણું ધન આપ્યું
મહારાજ ! ચન્દ્રમા તાપ કે સૂર્યમા ટાઢ સભવે તો કુંવરમા અપરાધ સંભવે.
પછી દિવસો જતે બિલાડીએ તે પક્ષીનાં બચ્ચાને ઝાડની બખોલમાથી
બહાર કાઢયા અને ખાઈ ગઈ.
જે કોઈ પોતાના કામમાં ધ્યાન આપે છે ને દરરોજ વધારે વધારે મહેનત
કરે છે તે જિંદગીમા સફળ થાય છે.

---

૧ એકત્વના વિચારમા ભયને અવકાશજ નથી, ભયમા નાનાત્વનો—બહુત્વનો વિચાર છે, માટે વ૦ વ૦ વાપર્યું છે.

નામ.

अतिकठिनता (સ્ત્રી૦)–અતિકઠણપણુ
अनुराग (**अनुराग**) (પું૦)–પ્રેમ
अन्तर (**अन्तरम्**) (ન૦)–તફાવત
अपाय (**अपाय**) (પુ૦)–નાશ
अब्ज (**अब्जम्**) (ન૦)–કમળ
असु (પું૦)–પ્રાણ (**प्राण** શબ્દની પેઠે બહુવચનમા વપરાય છે).
आली (સ્ત્રી૦)–પંક્તિ, હાર
कलकल (**कलकल**) (પુ૦)–કકલાણ
क्रौञ्चमिथुन (**क्रौञ्चमिथुनम्**) (ન૦) (**क्रौञ्च** પુ૦–પક્ષીનુ નામ છે + **मिथुन** ન૦ જોડુ)–ક્રૌંચ પક્ષીનું જોડુ
तरण (**तरणम्**) (ન૦)–તરવુ તે
दग्धदैव (**दग्धदैवम्**) (ન૦) (**दग्ध**, **दहू**–નો ભૂ૦ કૃ૦ નિન્ધ, **दैव** ન૦ નસીબ) –નિન્ધ દૈવ
दुष्कृत (**दुष्कृतम्**) (ન૦)–નઠારૂ કામ, પાપ
निषाद (**निषाद**) (પું૦)–નિષાદ, જગલી જાત
प्रतिष्ठा (સ્ત્રી૦)–માન
फटा (સ્ત્રી૦)–ફેણ
फटाटोप (**फटाटोप**) (પું૦) (**फटा**+ **आटोप** પુ૦–આડંબર)–ફેણનો આડબર
बिम्ब (**बिम्बम्**) (ન૦)–બિંબ
भवाम्भोधि (પુ૦) (**भव** પું૦–સંસાર+ **अम्भोधि** પું૦–સાગર)–સંસારરૂપી સાગર
भाजनता (સ્ત્રી૦)–ભાજન–પાત્ર થવું તે.
भ्रमराली (સ્ત્રી૦) (**भ्रमर** પુ૦–ભમરો + **आली** સ્ત્રી૦ હાર)–ભમરાઓની હાર
मराली (સ્ત્રી૦)–હસણી.
मूर्च्छा (સ્ત્રી૦)–બેભાન સ્થિતિ
राज्यभार (**राज्यभार**) (પુ૦)–રાજ્યનો ભાર
विभ्रम (**विभ्रम**) (પુ૦)–ખૂબ ભમવુ તે, ભ્રમણા
विहितता (સ્ત્રી૦)–નિર્માણ થવુ તે
शकल (**शकल**) (પું૦)–કડકો.
शकृत् (ન૦)–વિષ્ઠા
शब्दजाल (**शब्दजालम्**) (ન૦) (**शब्द** પુ૦+**जाल** ન૦–સમૂહ)–શબ્દસમૂહ.
शीत (**शीतम्**) (ન૦)–ટાઢ
शुकनास (**शुकनास**) (પું૦)–પ્રધાનનું નામ છે.
संसारसिन्धु (પુ૦)–સસારરૂપી સાગર.
समा (સ્ત્રી૦) (બ૦ વ૦મા વપરાય છે)–વર્ષ
सहिष्णुता (સ્ત્રી૦)–સહિષ્ણુપણું
सरोरुह (**सरोरुहम्**) (ન૦)–કમળ.
सुषमा (સ્ત્રી૦)–પરમ શોભા,
हतशरीर (**हतशरीरम्**) (ન૦) (**हत** **हन्**નો ભૂ૦ કૃ૦, નિન્ધ+**शरीर** ન૦) –નિન્ધ શરીર

વિશે૦

अनुग–પાછળ જનાર
अन्यत्रमनस् (**बहु**૦)–જેનું મન અન્યત્ર –અન્ય વસ્તુમા છે એવું
अभ्युद्गत (**अभि** + **उद्** + **गम्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–ઉત્પન્ન થયલું
आत्यन्तिक–સપૂર્ણ

उद्भूत (उद् + भूनो भू० कृ०)–ઉત્પન્ન થયલુ [કરેલું.
उपात्त (उप + आ + दानो भू० कृ०)–
गुणग्रहीतृ (गुण पुं०–૧ ગુણ, ૨ દોરડું)–ગુણોનો ગ્રહણ કરનાર
द्विगुणित–બેવડુ
नाशन–નાશ કરનાર
निपुण–હોશિયાર
निर्विष (बहु०)–જેમાથી વિષ જતુ રહ્યુ છે તે, વિષરહિત
निःश्रीक (बहु०)–જેમાથી શ્રી જતી રહી છે તે, શોભારહિત.
नीच–૧. ઊંડું, ૨ અધમ, નીચુ, હલકું
महाभाग–મોટુ છે ભાગ્ય જેનું, ભાગ્યશાળી)
मोहित (मुह्ना પ્રેરકનો ભૂ० કૃ०)–મોહ પામેલું.
रोषण–ક્રોધી
विप्रकृत–તિરસ્કારાયલું
शाश्वत (સ્ત્રી० शाश्वती)–હમેશનું
सकल–બધુ (बहु०, कला–ભાગ) (**कलाभिरवयवैः सहित सकल**)
सरस (बहु०)–૧. રસ–પાણીવાળુ; ૨ રસવાળુ, રસિક

ધાતુ.

निर् + दिश् (**निर्दिशति**) (૬ ગ० ૫०)–બતાવવું.
नि + वृ (પ્રેરક **निवारयति** (૧, ૫, ૧૦ ગ० ઉ०)–અટકાવવુ.
बाध (**बाधते**) (૧ ગ० આ०)–પીડવું
वि + लप् (**विलपति**) (૧ ગ० ઉ०)–વિલાપ કરવો.
वृ (**वृणोति–ते**) (૫ ગ० ૫०)–ઢાંકવુ

અવ્યય.

अनायासेन (अनायास પુ०નું तृ० ए० व०)–મુશ્કેલી વગર
अनु–પછી
इत–અહિંથી
तद्वत्–તેની પેઠે
नितराम्–પુષ્કળ
प्रतीपम्–ઉલટુ, વાંકું
मा–નહિ (**अद्य० भूत०** સાથે **आज्ञा०**–ના અર્થમા વપરાય છે)
यदवधि–જ્યારથી
स्म–૧ **वर्त०** સાથે ભૂતકાળના અર્થમા વપરાય છે, ૨ **अद्य० भूत०** સાથે **मा** જોડે **आज्ञा०**ના અર્થમા વપરાય છે.

પાઠ ૪૧મો.

આશિરર્થ, સન્નન્ત, યઙ્ન્ત, ને નામધાતુઓ

कुशलं ते भूयात्—તારૂ કુશળ થાઓ.
केशवो वः शिवं दद्यात्—કેશવ તમારૂ કલ્યાણ આપો (કરો).

शिवो व· श्रिय पुष्यात्—શિવ તમારી શ્રી પોષો.

राजन् दुधुक्षासि यदि क्षितिधेनुमेतां तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण—હે રાજન્, જો તું આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહવા ઇચ્છતો હોય તો વાછરડા જેવા આ લોકને તું આજ પોષ.

क्षितिधेनुम्—આ કર્મધારય સમાસનો વિગ્રહ બે રીતે થાય: ૧ **क्षितिरेव धेनु क्षितिधेनुस्ताम्** કે ૨. **क्षिति धेनुरिव क्षितिधेनुस्ताम्** ૧લો વિગ્રહ હોય તો ક્ષિતિને ધેનુનુ રૂપ આપ્યું છે, ધેનુ તરીકે વર્ણવી છે, માટે **रूपक** અલંકાર કહેવાય છે, ૨જો વિગ્રહ હોય તો ઉપમા અલંકાર છે. આ સ્થળે **वत्समिव लोकम्** કહ્યું છે, **वत्समेव लोकम्** કહ્યું નથી, માટે **क्षितिधेनुम्**નો વિગ્રહ **क्षितिर्धेनुरिव क्षितिधेनुस्ताम्** એમ કરવાનો છે ને અલંકાર ઉપમા છે.

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि—દક્ષિણ દિશામા રવિનું પણ તેજ મન્દ થાય છે.

दक्षिण, उत्तर, पूर्व, पर, अवर, अपर, अधर, स्व 'પોતાનું', એ શબ્દો સર્વનામ છે. પ્ર० બ० વ०, પ० એ० વ०, ને સ० એ० વ०મા વિકલ્પે સર્વનામ છે. જુઓ પૃ० ૧૬૩નું નીચલું ટિપ્પણ.

तेजोभी रविरिव जाज्वल्यमानोऽयं नृप·—તેજ વડે આ રાજા રવિ જેવો અતિશય પ્રકાશમાન છે.

પ્રેરક રૂપોનો સામાન્ય નિયમ અગાઉના પાઠોમા આપ્યો છે કેટલાક નિયમવિરુદ્ધ રૂપો નીચે આપ્યા છે.

> **दा—दापयति-ते, स्था—स्थापयति-ते; म्लै—म्लापयति-ते.**
> **ऋ—अर्पयति-ते; ह्री—ह्रेपयति-ते.**
> **रुह्—रोहयति-ते-रोपयति-ते; हन्—घातयति-ते**
> **लभ्—लम्भयति-ते; रभ्—रम्भयति-ते**
> **नम्—नमयति-ते; नामयति-ते; उन्नम्—उन्नमयति-ते.**

આ પાઠમા આશિરર્થના, તેમજ સન્નન્ત, યઙન્ત, અને નામધાતુ, વગેરેના રૂપોના દાખલા છે.

આશિરર્થ.

	भू० ૫૨०			कृ० આત્મ०		
प्र०	भूयासम्	भूयास्व	भूयास्म	कृषीय	कृषीवहि	कृषीमहि
द्वि०	भूया·	भूयास्तम्	भूयास्त	कृषीष्ठा·	[illegible]	कृषीढ्वम्
तृ०	भूयात्	भूयास्ताम्	भूयासुः	कृषीष्ट	[illegible]	कृषीरन्

जि-जीयात्-जेषीष्ट; स्तु-स्तूयात्-स्तोषीष्ट; यज्-इज्यात्-यक्षीष्ट; वच्-उच्यात्; दा-देयात्-दासीष्ट; पा-पेयात्, स्था-स्थेयात्.

નિયમો:—

१. પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો यासम्, यास्व, यास्म, વગેરે અવિકારક છે. એ પ્રત્યયો પર છતા ઘણા નિયમો कर्मणि કે भावे રૂપોના य પર છતા જે નિયમો છે તેજ છે.

२. जेषीष्ट, स्तोषीष्ट, कृषीष्ट—આત્મનેપદ પ્રત્યયો વિકારક છે. ગુણના ને षीध्वम्‌નો षीढ्वम् થવાના નિયમો અદ્યતનભૂતકાળના આત્મ० ४था પ્રકારના નિયમો જેવા છે

सन्नन्त (ઇચ્છાવાચક).

भू—बुभूषति (भवितुमिच्छति)
पा—पिपासति (पातुमिच्छति)
जि—जिगीषति
हन्—जिघांसति
ज्ञा—जिज्ञासते
श्रु—शुश्रूषते
दृश्—दिदृक्षते
स्मृ—सुस्मूर्षते
} આત્મ० પ્રત્યયો લે છે
मुच्—मुमुक्षति

कृ—चिकीर्षति
ग्रह—जिघृक्षति
दा—दित्सति
धा—धित्सति
आप्—ईप्सति
रभ्—रिप्सते
मृ—मुमूर्षति (પર० છે).
तॄ—तितीर्षति, तितरिषति
तितरीषति
लभ्—लिप्सते

पिपासु—પીવા ઇચ્છનાર, पिपासा—પીવાની ઇચ્છા.

३ सन्नन्त એટલે ઇચ્છાવાચક રૂપ ધાતુને स પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. એ स પર છતા ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે ને અભ્યાસના अनो इ થાય છે. स પૂર્વે કેટલેક સ્થળે इ આગમ આવે છે ને કેટલેક સ્થળે નથી આવતો.

४. सन्नन्त અંગ સાધિત ધાતુ છે; એના, પ્રેરકના થાય છે તેમ, દસે કાળ ને અર્થ થાય છે.

कृ—कारय (પ્રેરક)-कारयति, कारयतु, अकारयत्, कारयेत्, कारयांचकार-बभूव-आस, कारयिता, कारयिष्यति, अकारयिष्यत्, अचीकरत्, कार्यात्.

कृ—चिकीर्ष (સન્નન્ત)-चिकीर्षति, चिकीर्षतु, अचिकीर्षत्, चिकीर्षेत्, चिकीर्षांचकार-बभूव-आस, चिकीर्षिता, चिकीर्षिष्यति, अचिकीर्षिष्यत्, अचिकीर्षीत्, चिकीर्ष्यात्

यङ्लुन्त. (પૌનઃપુન્યવાચક).

भू—बोभूयते (पौनःपुन्येन भृशं वा भवति)-વારંવાર કે ઘણુ થાય છે.

दीप—देदीप्यते, ज्वल्—जाज्वल्यते, नृत्—नरीनृत्यते; अट्—अटाट्यते.

૫. यङन्त એટલે પૌન પુન્યવાચક રૂપ ધાતુને य લગાડવાથી થાય છે. ધાતુ આત્મનેપદ પ્રત્યયો લે છે. यङ् પર છતા ધાતુનો દ્વિર્ભાવ થાય છે અને અભ્યાસ ના સ્વરનો ગુણ થાય છે ज्वल्, नृत्, ને अट्‌ના રૂપ નિયમવિરુદ્ધ છે

यङ्लुगन्त (य લોપાયલો એવું રૂપ).

भू—बोभवीति, रट्—रारटीति

૬. આ રૂપોમા यङ्नो લોપ થાય છે

૭ यङन्त ને यङ्लुगन्तના પણ દરેક કાળ ને અર્થ થાય છે

नामधातु

गगनायते—गगनमिवाचरति (आचारार्थे क्यङ्), तरुणायते
तपस्यति—तप आचरति, नमस्यति—नमस्कार करोति

सर्वमिद सुखमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यद्वा प्रकृतिरियमभ्युदया-नाम् ।

द्वारकां रोहिणीजानिर्हातुं नेयेष ।

न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्व प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्व प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्व विदितम् ।

तमेतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् ।

एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते ।

एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ।—अनुपममित्यर्थः । अनन्वयालंकारोऽयम् ।

बन्धनानि खलु सन्ति बहूनि प्रेमबन्धनसमं न हि किंचित् ।
मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ।
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

एक एव खगमणिश्चिरं जीवतु चातक. ।
पिपासया वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥
सविषोऽप्यमृतायते भवान् शवमुण्डाभरणोऽपि पावनः ।
भव एव भवान्तकः सतां समदृष्टिर्विषमेक्षणोऽपि सन् ॥
विलुठाम्यवनौ किमाकुलः किमुरो हन्मि शिरश्छिनद्मि वा ।
किमु रोदिमि रारटीमि किं कृपणं मां न यदीक्षसे प्रभो ॥
रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।
गुणायन्ते दोषा. सुजनवदने दुर्जनमुखे
गुणा दोषायन्ते किमिति जगता विस्मयपदम् ।
यथा जीमूतोऽय लवणजलधेर्वारि मधुर
फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दु सहतरम् ॥
सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिन सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् ॥
विना सीतादेव्या किमिव न हि दु'खं रघुपते
प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्यं हि भवति ।
स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः
किमित्येवं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥
—इति कुशम्योकलत्रं प्रति ।
शरणं तरुणेन्दुशेखरः शरणं मे गिरिराजकन्यका ।
शरणं पुनरेव तावुभौ शरणं नान्यदुपैमि दैवतम् ॥

મારી સાંકડી બુદ્ધિ અને જે ભારે કામ મેં માથે લીધેલું છે તેની વચ્ચે ખરેખર બહુ અન્તર છે. એક નાના મછવા વડે હું મોટો સમુદ્ર તરવા ઇચ્છુ છું.

આ જીવલોકમા દુ ખની પછી સુખ ને સુખની પછી દુ ખ આવે છે. કોઈ પણ એકલો સુખી કે દુ ખી નથી.

બરાબર સમજેલો એક શબ્દ પણ આપણી ઇચ્છા સફળ કરે છે વિદ્યાનો એવો પ્રભાવ છે

જેઓ ગોવિન્દને નમે છે તેમને ભય નથી

યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા મારા પુત્રોને પાડવોએ રણક્ષેત્રમા શું કીધું તે તુ, હે સંજય, મને કહે.

જે ખળને સાધુ કરવા ઇચ્છે છે તે હાથ વડે સમુદ્ર તરવા ઇચ્છે છે

વૃદ્ધ પુરુષને ધિક્કાર છે, તેનો પુત્ર પણ અમિત્રની પેઠે આચરે છે

નામ.

अनन्वय (**अनन्वयः**) (પું૦)—અલકાર-નું નામ છે, એમા ઉપમેય ને ઉપ-માન એકજ હોય છે.

अनुवचन (**अनुवचनम्**)(ન૦)—પઠવું તે

अम्बुधि (પું૦)—એ શબ્દ ચાર એ સં-ખ્યાનો વાચક છે, કેમકે ચાર દિશાના ચાર સમુદ્ર છે.

अवधि (પુ૦)—હદ.

अवनि (સ્ત્રી૦)-પૃથ્વી

काम (**काम**ं) (પુ૦)-પ્રેમ

खगमणि (પું૦) (તત્પુ૦, **खग** પું૦—આકાશમા ફરનાર પક્ષી + **मणि** પુ૦ શ્રેષ્ઠ)—પક્ષીઓમા શ્રેષ્ઠ

गरल (**गरलम्**) (ન૦)—વિષ

चातक (**चातक**) (પું૦)—ચાતક પક્ષી

जीमूत (**जीमूत**) (પું૦)-મેઘ

तरुणेन्दुशेखर (પું૦) (બહુ૦, **तरुण** વિશે૦ નાનો + **इन्दु** પું૦ ચન્દ્ર + **शेखर** પું૦-મસ્તકમાળા)—જેની મસ્તકમાળામાં તરુણ ઇન્દુ છે એવો, શિવ.

दैवत (**दैवतम्**) (ન૦)—દેવ

नग (**नग**) (પુ૦)—એ શબ્દ સાત એ સખ્યાનો વાચક છે

नेमि (પુ૦)—વાટ.

पुरन्दर (**पुरन्दर**) (પું૦)—વાટ

पुरुष (**पुरुष**) (પુ૦)—આત્મા.

भव (**भव**)(પું૦)—૧. જે ઉત્પન્ન થયો છે તે, ૨. શિવ

मन्दाक्रान्ता (સ્ત્રી૦)—વૃત્તનું નામ છે

मुण्ड (**मुण्ड**) (પુ૦)—મસ્તક.

मैत्रेयी (સ્ત્રી૦)—યાજ્ઞવલ્કય ઋષિની પત્ની.

रस (**रस**) (પું૦)—૭ એ સંખ્યાનો વાચક છે, કેમકે રસ ૭ છે

रुद्र (**रुद्र.**) (પું૦)—એ શબ્દ એકાદશ સંખ્યાનો વાચક છે, કેમકે રુદ્ર અગીઆર છે

शरण (**शरणम्**) (ન૦)—આશ્રમસ્થાન, આસરો

शव (**शव**) (પું૦)—શબ

शिखरिणी (સ્ત્રી૦)—વૃત્તનું નામ છે.

વિશેષણ

अनुपम (**बहु०, अन् + उपमा** સ્ત્રી૦ સાદશ્ય)–જેને ઉપમા–સાદશ્ય નથી એવુ

उपरत (**उप+रम्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–જેણે કર્મનો ત્યાગ કીધો છે એવુ

औपनिषद्–ઉપનિષદ્‌થી જેનુ જ્ઞાન મળે [એવુ

कामदुह्–મનોરથોને સફળ કરનાર

छिन्न (**छिद्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–યતિ–વિરામ–સ્થાનવાળુ

तितिक्षु–શીતોષ્ણ, સુખદુ ખ આદિ યુગ્મ સહન કરનાર

दान्त (**दम्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–જેણે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યો છે એવુ

दु सहतर–અતિશય દુ સહ

द्रष्टव्य (**दृश्**નો વિ૰ય૦ કૃ૦)–દર્શન કરવા યોગ્ય

निदिध्यासितव्य (**नि + ध्यै**ના **सन्नन्त** અગનો વિ૰ય૦ કૃ૦)–એકાગ્ર ચિત્તથી મનન કરવા યોગ્ય

पावन–પવિત્ર

भवान्तक–ભવનો–સંસારનો નાશ કરનાર

मन्तव्य (**मन्**નો વિ૰ય૦ કૃ૦)–મનન કરવા યોગ્ય.

रोहिणीजानि (**रोहिणी** સ્ત્રી૦ બળરામની સ્ત્રી, **बहु**૦ને અન્તે **जाया**નુ **जानि** થાય છે)–રોહિણી છે જાયા જેની, બળરામ

लवण–ખારૂ

विषमेक्षण (**बहु०, विषम**=૧ એકીવાળું, ૨ સમતા વિનાનુ + **ईक्षण** ન૦= આખ)–૧ એકી–ત્રણ આખ છે જેની, ત્રણ આખવાળુ; ૨ સમતા વિનાની નજરવાળુ

शान्त (**शम्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–જેણે ઇન્દ્રિયોને લૌકિક વ્યાપારથી ખચી લીધી છે.

श्रोतव्य (**श्रु**નો વિ૰ય૦ કૃ૦)–શ્રવણ કરવા યોગ્ય [યુક્ત.

श्रद्धावित्त–શ્રદ્ધા—આસ્તિકયબુદ્ધિથી

समाहित (**सम् + आ + धा**નો ભૂ૦ કૃ૦)–જેણે નિદ્રા, પ્રમાદ, આળસ, વગેરે તજીને મનને એકાગ્ર કર્યું છે

सुप्रयुक्त (**सु + प्रयुक्त, प्र + युज्**નો ભૂ૦ કૃ૦)–બરાબર વાપરેલું

ધાતુ.

उद्+नी (**उन्नयति-ते**) (૧ ગ૦ ઉ૦)–ઊંચે લઈ જવુ

प्रति+इ (**प्रत्येति**) (૨ ગ૦ પ૦)–વિશ્વાસ રાખવો, પતીજ રાખવી.

वि + लुठ् (**विलुठति**) (૧ ગ૦ પ૦)–આળોટવુ

रट् (**रटति**) (૧ ગ૦ પ૦)–રટન કરવુ

અવ્યય

अत्यन्तम्–હમેશ

अध –નીચે [હમેશ

एकान्तत.–નક્કી, બદલાય નહિ એમ,

नीचै –નીચુ

यद्वा–અથવા, પક્ષાન્તરવાચક.

પાઠ ૪૨મો.

સ્ત્રીપ્રત્યયો અને પત્ર લખવાની પદ્ધતિ.

સ્ત્રીપ્રત્યયો એટલે સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યયો પ્રસગે પ્રસગે દર્શાવ્યા છે અહિં એ વિષે વધારે વિસ્તારથી કહેવામા આવે છે

आ—अजा (બકરી), कोकिला, चटका (ચકલી), अश्वा, मूषिका (मूषक-ઉદર પરથી), बाला, वत्सा, शूद्रा (જાતિવાચક), ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, वृद्धा, स्थविरा

ई—गौरी, नर्तकी, हरिणी, मानुषी (मनुष्य ઉપરથી), मत्सी (मत्स्य ઉપરથી), वयसि (વયોવાચક) कुमारी, किशोरी (પણ वृद्धा, स्थविरा),
पुंयोगे-(-ની પત્ની એ અર્થમા)—शूद्रस्य स्त्री शूद्री, गणकी—

નિયમ —

१ अकारान्ताः—અકારાન્ત શબ્દોનું સ્ત્રીલિંગ आ કે ई પ્રત્યયથી થાય છે

અપવાદ —

(અ) इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी, એજપ્રમાણે वरुण-वरुणानी, भव-भवानी, रुद्र-रुद्राणी, शर्व-शर्वाणी, मृड (शिव)-मृडानी, सूर्यस्य स्त्री सूर्या, मनो स्त्री मनावी मनायी मनुर्वा, मातुल-मातुलानी-मातुली

(આ) કેટલેક સ્થળે અર્થમા ફેરફાર થાય છે

महद्धिमं हिमानी, महदरण्यमरण्यानी, दुष्टो यवो यवानी, यवनानां लिपि-र्यवनानी

(ઇ) કેટલાક શબ્દના બે રૂપો જુદા જુદા અર્થમા હોય છે

उपाध्याय—उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायानी उपाध्यायी वा—ગુરુની સ્ત્રી
—स्वयमेवाध्यापिका-उपाध्यायी-उपाध्याया—સ્ત્રીશિક્ષક

आचार्य—आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी,
—स्वयं व्याख्यात्री-आचार्या

क्षत्रिय—क्षत्रियस्य स्त्री क्षत्रियी (पुंयोगे)
क्षत्रियाणी क्षत्रिया वा (ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રી).

स्थल—स्थली (अकृत्रिमा चेत्)-સ્વાભાવિક જમીન.
—स्थला (कृत्रिमा)-મન વડી જમીન

(ઈ) आ ને ई થી—

चन्द्रमुखी-खा, सुकेशी-शा, तुङ्गनासिकी-का; कृशोदरी-रा, बिम्बोष्ठी-ष्ठा, स्वङ्गी-ङ्गा, सुगात्री-त्रा, कम्बुकण्ठी-ण्ठा —

(ઉ) कृता, कर्तव्या, करणीया, कार्या, कृतवती, गतवती, लघुतरा, लघुतमा, लघिष्ठा--ભૂ૦ કૃ૦, વિધ્ય૦ કૃ૦, तर, तम, અને इष्ठ પ્રત્યયાન્તનું સ્ત્રી૦ आ પ્રત્યયથી થાય છે, પણ कृतवती, गतवती—કર્તરિ ભૂ૦ કૃ૦ નુ સ્ત્રી૦ ईथी થાય છે.

૨ इकारान्ता —(અ) कृति, मति, तति, बुद्धि, नीति, વગેરે (આ) रजनि -रजनी, रात्रि -रात्री, अवनि -अवनी, कोटि -कोटी, भूमि -भूमी, श्रेणि -श्रेणी

(અ) कृति, मति, तति, વગેરે ति પ્રત્યય જેને અન્તે હોય એવા શબ્દો સ્ત્રી૦ છે

(આ) ति સિવાય બીજા कृत् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોને છેડે સ્ત્રી૦મા इ કે ई હોય છે

पद्धति-ती— ति પ્રત્યયાન્ત છે તોપણ એના બે રૂપ છે

पतिનુ સ્ત્રી૦ पत्नी છે, समान पतिर्यस्याः सा सपत्नी

૩ उकारान्ता —पटु—पटु કે पट्वी, लघु—लघु કે लघ्वी, પણ पाण्डु (ફીકુ)નુ पाण्डुજ છે पङ्गु (લગડુ)-पङ्गु કે पङ्गवी—

ઉકારાન્ત વિશેષણોનુ સ્ત્રી૦ વિકલ્પે ई પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે

वामौ ऊरू यस्या सा वामोरू, એજપ્રમાણે, रम्भोरू (रम्भा સ્ત્રી૦ કેળ); करभोरू (करभ -હાથેલીનો પાછલો ભાગ, હાથીની સૂઢ)—

बहु૦ને અન્તે ऊरनु સ્ત્રી૦ ऊरू થાય છે

૪ ऋकारान्ताः नकारान्ताश्च—कर्तृ-कर्त्री, द्रष्टृ-द्रष्ट्री; छत्रिन्-छत्रिणी, राजन्-राज्ञी—

ऋકારાન્ત ને नકારાન્ત શબ્દોનુ સ્ત્રી૦ ई પ્રત્યયથી થાય છે

અપવાદ:—

(અ) नકારાન્ત સખ્યાવાચક શબ્દો—पञ्चन्, सप्तन्, વગેરે, तिसृ ને चतसृ (त्रि ને चतुर्ના અગો).

(આ) स्वसृ, ननान्दृ, दुहितृ, यातृ, मातृ

(ઇ) मन् અન્તે હોય એવા—दामन्, सीमन्

उगिदन्ताः—

(अ) मतुप् (मत्)-बुद्धिमत्-बुद्धिमती, भगवत्-भगवती

(आ) क्तवतु (वत् કર્તરિભૂ૦ કૃ૦નો પ્રત્યય)-कृतवत्-कृतवती

(इ) क्वसु (वस्-પરોક્ષભૂ૦ કૃ૦નો પ્રત્યય)-विद्वस्-विदुषी, जग्मिवस्-जग्मुषी, तस्थिवस्-तस्थुषी (भ અગને ई પ્રત્યય ઉમેરવાનો છે)

(ई) ईयसुन् (ईयस्-અધિકતાવાચક)—लघीयस्-लघीयसी

(उ) वतुप् (वत्-પરિમાણવાચક)—तावत्-तावती, यावत्-यावती, एतावत्-एतावती, इयत्-इयती, कियत्-कियती.

(ऊ) शतृ (अत्–૫૨૦ વર્ત૦ કૃ૦નો પ્રત્યય)—गच्छन्ती, पुष्यन्ती, चोरयन्ती, कारयन्ती, तुदती-न्ती, याती-न्ती, करिष्यती-न्ती, चिकीर्षती-न्ती, પણ द्विषती, ददती, चिन्वती, रुन्धती, कुर्वती, क्रीणती—૧લા, ૪થા, ને ૧૦મા ગણમા તેમજ પ્રેરકમા अत्‌ની પૂર્વે न् અવશ્ય મુકાય છે, ६ट्ठा ગણમા, ૨જા ગણના આકારાન્ત ધાતુઓમા, ભવિષ્ય કૃ૦, ને સન્નન્તમા न् વિકલ્પે મુકાય છે, અન્ય ગણોમા न् મુકાતો નથી

૫. उगिदन्ता —उवर्ण કે ऋवर्ण લોપાય એવા પ્રત્યયો જે શબ્દોને અન્તે છે, તેવા શબ્દોનુ સ્ત્રી૦ ई પ્રત્યયથી થાય છે સામાન્ય રીતે ઉપર કહેલા (मतुप्, क्तवतु, વગેરે) એવા પ્રત્યયો છે

महती, भवती—महत् ને भवत्‌ને ई પ્રત્યય લાગે છે

तय—पञ्चतयी, द्वितयी

द्वयस—ऊरुद्वयसी
दघ्न—जानुदघ्नी
मात्र—ऊरुमात्री

{ द्वयस, दघ्न, ને मात्र એ परिमाणवाचक છે
जानुदघ्नं पयः–ઘુટણ સુધી પહોચે એટલું ઊંડુ પાણી.

इक—वार्षिकी, मासिकी, प्रामाणिकी

दृश—तादृशी, मादृशी, વગેરે

૬ तय, द्वयस, दघ्न, मात्र, इक, એ પ્રત્યયો જેને અન્તે હોય તે શબ્દો અને तादृश જેવા શબ્દોનુ સ્ત્રી૦ ई પ્રત્યયથી થાય છે.

कालिदासના मालविकाग्निमित्रમા નીચેનો કાગળ છે

स्वस्ति। यज्ञशरणात् सेनापति पुष्पमित्रो वैदिशस्थ पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्र स्नेहात् परिष्वज्य अनुदर्शयति। विदितमस्तु। योऽसौ राजसूययज्ञदीक्षितने मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्र गोप्तारमादिश्य सवत्सरोपावर्तनीयो निरर्गलस्तुरगो विसृष्ट स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनाना प्रार्थित। तत उभयो सेनयोर्महानासीत् समद।

तत परान् पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना।
प्रसह्य ह्रियमाणो मे वाजिराजो निवर्तित॥

सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगर पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये। तदिदानीमकालहीनं विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति॥

(अनुदर्शयति-દર્શાવે છે, નીચે પ્રમાણે ખબર કરે છે विज्ञापयति—નીચલા દરજ્જાનો માણસ ઉપલા દરજ્જાવાળાને કે બરોબરીઆને સભ્યતાથી એ પ્રમાણે

લખે છે એનો અર્થ 'વિજ્ઞાપના કરે છે, અરજ કરે છે, માનપૂર્વક કહે છે' એવો છે ઉપલા દરજ્જાવાળો નીચલા દરજ્જાવાળાને **आज्ञापयति** શબ્દ વાપરે છે **अनुदर्शयति=निवेदयति** **राजसूययज्ञ**–ચક્રવર્તી રાજા રાજ્યાભિષેકસમયે એ યજ્ઞ કરે છે **दीक्षित**-જેણે દીક્ષા લીધેલી તે **संवत्स**°–જેને એક વરસ રહીને પાછો આણવાનો છે **निरर्गल** —**निर्गता अर्गला यस्मात् स** —બન્ધનરહિત, છૂટો **रोधस्** ન૦-કિનારો **अनीक** ન૦–લશ્કર **अश्वानीक** ન૦–ઘોડેસવારનુ લશ્કર **प्रार्थित** --હુમલો કરાયલો **वाजिराज** —ઉત્તમ અશ્વ **अकालहीनम्**—વખત નકામો ગાળ્યા વગર, તરતજ

श्री ।

स्वस्ति । श्रीमद्रमारमणचरणकमलनिरन्तरपरिचरणप्राप्तनिखिलपुरुषार्थान् राजश्रिया विराजितान् राजमान्यान् देवदत्तशर्मण आशीर्भि समभिनन्द्य (के अमुकशर्मणो नमस्कारतती कृत्वा) विज्ञापनमिद यद् भवल्लिखितं पुस्तक समुपलभ्य प्रेषयामि । स्नेह संरक्ष्य संवर्ध्यश्चेति विज्ञापयति

संवत् १९७१ कार्तिकशुक्लनवम्याम् **यज्ञदत्तशर्मा ॥**

श्री ।

सूर्यपुरम्, २-१-१९

श्रीमन् प्रियसुहृतम,

गतमासस्य पचविंशतितमेऽह्नि भवल्लिखित पत्रं प्राप्तं यथाकालं जातश्च सुमहानानन्दसदोह । भवदीप्सित पुस्तक सपादयितुमितस्तत कृता मम समीहा नाद्यापि फलं दर्शयतीति भृश विषीदामि तद् भूयोऽप्यन्यतोऽन्वेषयामि निवेदयिष्यामि च तद्वार्ता यदि तल्लभेय । शमत्र । तद्भवतो जिज्ञासे पौन पुनिकाद्भवल्लेखादाशासे च मुहुर्महेशानात् ।

भवदीय

नारायण शास्त्री ॥

ઉપલા બે નમુના પરથી સંસ્કૃતમા પત્ર લખવાની પદ્ધતિ સહજ સમજાશે.

एवमुपाख्यायते—सत्यकामो जाबालो मृतपितृको जाबालां स्वमातरमुवाच आचार्यकुले ब्रह्मचर्येण स्थातुमिच्छामि किं गोत्रं ममेति । सोवाच । बह्वह चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे नाहमेतद्वेद यद्गोत्रस्त्वमिति सत्यकामो नाम त्वमसि जाबाला तु नामाहमस्मि । अत सत्यकामो जाबाल इत्येव त्वयाचार्यपृष्टेन वक्तव्यमिति ।

स गौतमं प्रत्येत्य ब्रह्मचर्य भगवति वत्स्यामीति भगवन्तमुक्त्वा गौतमेन किंगोत्रस्त्वमिति पृष्टो मात्रा यथोक्त तथैव सर्वमुक्तवान् । तदनन्तरं गौतमस्य वचनं—नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानां गवां चतु शतसंख्यानां रक्षणाय नियोजयामास । स ता आदाय यावत् सहस्रसंख्या न भविष्यन्ति तावन्न निवर्त इति प्रतिज्ञायारण्यं तृणजलसमृद्ध प्रापयामास । यदा ताः सहस्रं संपन्ना अथ तमाचार्यकुलं प्रापयितुमृषभ उवाच—प्राप्ता सोम्य सहस्रं स्म इति प्रापय न आचार्यकुलम् । इत्युक्त्वा स ऋषभस्तस्मै सत्यकामाय षोडशकलस्य चतुष्पदो ब्रह्मण एकं पादमुक्तवान् । ततोऽवशिष्टांस्त्रीन् पादानग्निहंससमद्गव ऊचुः । तथा भूत आचार्यकुल प्राप्तमाचार्य उवाच—सत्यकाम ब्रह्मविदिव भासि कस्त्वामनुशशास । अन्यो मनुष्येभ्य इति सत्यकाम उवाच । परं तु न तावता मम संतोषः । यत आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधुतमत्वं प्रापदिति भगवत्सदृशेभ्यः श्रुतमस्ति । अतस्त्वत्त एव श्रोतुमिच्छामीति । तमाचार्य ऋषभादिभिर्यदुक्त ब्रह्म तदेव पुनरप्युक्तवानिति ॥

भरतलक्ष्मणसहितो रघुपतिर्बुधबृहस्पतियोगेन दर्शनीयश्चन्द्रोऽभ्रवृन्दमिव विमानमध्यास्त ॥

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभु ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रति नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्ट मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥

यूयं वय वय यूयमित्यासीन्मतिरावयो ।
किं जातमधुना मित्र यूय यूयं वय वयम् ॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयु परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥

न धनं न च राज्यसपदं न हि विद्यामिदमेकमर्थये ।
मयि धेहि मनागपि प्रभो करुणाभङ्गितरङ्गितां दृशम् ॥

मुनिरसग्रहेन्दुमिते विक्रमसंवत्सरे (सप्तषष्ट्यधिकैकोनविंशतिशततम इति यावदङ्कानां वामतो गतित्वात्) पुस्तकस्यास्य प्रथमावृत्तिर्विरचिता ।

સેનાપતિએ સૈનિકોમા શુરાતન પ્રેરે એવુ પોતાનુ વચન પૂરૂ કર્યું નહિ એટલામા (**अनवसितवचन एव सेनापतौ**) તેમણે કમ્મર બાધી અને લડવાને તૈયાર થયા.

ફરજ બજાવવી જોઈએ એ ખરી વાત છે તોપણ (**कामम्** વાપરો), હુ આવી ખબર રાજાને આપી શકતો નથી

જેમ જેમ તમે તમારા દુ ખ વિષે વધારે વિચાર કરશો તેમ તેમ તમારી દિલગીરી વધતી જશે (**यथा यथा-तथा तथा**)

ઇન્દ્રના મિત્રો શત્રુઓને જીતે એ (**इति** વાપરો) તેનાજ પરાક્રમનો પ્રભાવ છે એમ રાજાએ માતલિને કહ્યુ

મગરૂબ પુરુષની સેવા કરવા કરતા વનમા આશ્રય લેવો એ વધારે સારૂ છે (**वरम्-न तु**)

રોગ જન્મે કે તરતજ (**जातमात्र रोगम्**) માણુસે તેને જડમૂળથી ઉખેડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હુ ઊતરૂ ત્યાસુધી (**यावत्**) રથ થોભાવ

મારી હમેશની સલાહ છતા પણ (**अनादरषष्ठी** કે **अनादरसप्तमी** વાપરો) તમે વાજબી રસ્તેથી આડા ગયા છો

નામ.

अङ्क (**अङ्क**) (પું૦)-સખ્યા

अभ्र (**अभ्रम्**) (ન૦)-વાદળું.

इन्दु (પુ૦)-૧ ચન્દ્ર, ૨. એક એવી સખ્યાનો વાચક છે

उर्वी (સ્ત્રી૦)-પૃથ્વી

ऋषभ (**ऋषभ**) (પુ૦)-આખલો, આખલાના શરીરમા પ્રવિષ્ટ થયલા વાયુદેવ

किंप्रभु (પું૦) (**कुत्सितश्चासौ प्रभुश्च**)-ખરાબ રાજા.

गति (સ્ત્રી૦)-અર્થ

गौतम (**गौतम**) (પુ૦)-ઋષિનુ નામ છે

ग्रह (**ग्रह**) (પુ૦)-૧ ગ્રહ, ૨ નવ એ સખ્યાનો વાચક છે

जाबाल (**जाबाल**) (પું૦)-ઋષિનુ નામ છે

जाबाला (સ્ત્રી૦)-ઋષિપત્નીનુ નામ છે

दृश् (સ્ત્રી૦)-નજર, આખ.

नूपुर (**नूपुरम्**) (ન૦)-ઝાઝર

भङ्गि (સ્ત્રી૦)-મોજું

मुनि (પું०)–૧. ઋષિ, ૨ સાત એ સંખ્યાનો વાચક છે.
मौन (**मौनम्**) (ન૦)–ચુપકી
विश्लेष (**विश्लेष**) (પુ૦)–વિયોગ
वृन्द (**वृन्द**) (પું૦)–ટાળુ
व्याघ्री (સ્ત્રી૦)–વાઘેણ [નામ છે.
सत्यकाम (**सत्यकाम**) (પુ૦)–ઋષિનું
हंस (**हंस**) (પું૦)–આદિત્ય દેવ.

વિશેષણ

अवशिष्ट (**अव+शिष्** ૭ ગ૦ ૫૦ ભૂ૦ કૃ૦)–બાકીનુ
कृश–પાતળુ
चतुष्पाद् (**चतुर्+पाद** પુ૦–ચતુર્થાંશ, **चत्वार पादा यस्य स चतुष्पाद्**)–ચાર પાદવાળુ (બ્રહ્મનો ચાર દિશાઓનો એક પાદ અને ૪ કલા થાય છે)
तरङ्गित (સ્ત્રી૦ **तरङ्गिता**)–જેમા મોજાં થયા છે તે
तावत्–તેટલુ
परिचारिन्–સેવા કરતુ
ब्रह्मविद्–બ્રહ્મ જાણનાર [માપેલું
मित–(**मा** ૩ ગ૦ આ૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–
षोडशकल–સોળ ભાગવાળુ (ચાર દિશા, પૃથિવી, અન્તરિક્ષ, દ્દિવ્, સમુદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, વિદ્યુત્, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અને મન–એ બ્રહ્મના સોળ ભાગ છે
समद्गु (**मद्गु** પુ૦–સમુદ્રમા રહેતું પક્ષી–ઉદકચર પક્ષી અહિં એનો અર્થ પ્રાણ થાય છે)–પ્રાણસહિત
समृद्ध (**सम्+ऋध्** ૪ ગ૦, ૫ ગ૦ ૫૦નો ભૂ૦ કૃ૦)–ભરપૂર
संपन्न (**सम्** + **पद्** ૪ ગ૦ નો ભૂ૦ કૃ૦) –થયલુ

ધાતુ

अनु+शास् (**अनुशास्ति**) (૨ ગ૦ ૫૦)–શિખવવુ [યાચવુ
अर्थ् (**अर्थयति–ते**) (૧૦ ગ૦ ઉ૦)–
उप+आ+ख्या (**उपाख्याति**) (૨ ગ૦ ૫૦)–વર્ણવવુ
नि+युज् (**नियोजयति**–પ્રેરક)–નીમવુ
परि+तर्ज् (**परितर्जति–र्जयति–ते**) (૧ ગ૦ ૫૦, ૧૦ ગ૦ ઉ૦)–ધમકાવવુ
परि+स्रु (**परिस्रवति**) (૧ ગ૦ ૫૦)–ઝરવુ, વહેવુ
वि+वच् (**विवक्ति**) (૨ ગ૦ ૫૦)–વિશિષ્ટ રીતે બોલવુ, સીધુ–સાચું બોલવુ
सं+श्रु (**संशृणुते**) (૫ ગ૦ આ૦)–થી સાભળવુ

અવ્યય.

इति यावत्–એટલે, બીજા શબ્દોમા
चित्रम्–વિચિત્ર
तदनन्तरम्–તે પછી
मनाक्–લગાર
वामत–ઉલટે ક્રમે

१. चटकदम्पत्योः ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चटकदम्पती तमालतरुकृतनिलयौ प्रतिवसतः स्म । अथ तयोर्गच्छता कालेन संततिरभवत् । अन्यस्मिन्नहनि प्रमत्तो वनगजः कश्चित्तं तमालवृक्षं घर्मार्तश्छायार्थी समाश्रितः । ततो मदोत्कर्षात्तां तस्य शाखां चटकाश्रितां पुष्कराग्रेणाकृष्य बभञ्ज । तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि । आयुःशेषतया च चटकौ कथमपि प्राणैर्न वियुक्तौ । अथ चटका स्वाण्डभङ्गाभिभूता प्रलापान् कुर्वाणा न किंचित्सुखमाससाद । अत्रान्तरे तस्यास्तान् प्रलापान् श्रुत्वा काष्ठकूटो नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत्तद्दुःखदुखितोऽभ्येत्य तामुवाच । भगवति किं वृथा प्रलापेन । उक्तं च ।

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥

तथा च ।

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति ।
स दुःखे लभते दुःखं द्वावनर्थौ निषेवते ॥

अन्यच्च

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याश्च शक्तितः ॥

चटका प्राह । अस्त्वेतत् । परं दुष्टगजेन मदान्मम संतानक्षयः कृतः । तद्यदि मम त्वं सुहृत्सत्यस्तदस्य गजापसदस्य कोऽपि वधोपायश्चिन्त्यतां यस्यानुष्ठानेन मे संततिनाशदुःखमपसरति । उक्तं च ।

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।
अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥

काष्ठकूट आह । भगवति सत्यमभिहितं भवत्या । उक्तं च ।

स सुहृद् व्यसने यः स्यादन्यजात्युद्भवोऽपि सन् ।
वृद्धौ सर्वोऽपि मित्रं स्यात् सर्वेषामेव देहिनाम् ॥

स सुहृद् व्यसने यः स्यात् स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।
स भृत्यो यो विधेयज्ञः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ।

तत् पश्य मे बुद्धिप्रभावम् । परं ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम मक्षिकास्ति । तत्तामाहूयागच्छामि येन स दुरात्मा दुष्टगजो वध्यते । अथासौ चटकया सह मक्षिकामासाद्य प्रोवाच । भद्रे ममेष्टेयं चटका केनचिद् दुष्टगजेन पराभूताण्डस्फोटनेन । तत्तस्य वधोपायमनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि । मक्षिकाप्याह । भद्रे किमुच्यतेऽत्र विषये । उक्तं च ।

पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम् ।
यत् पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैर्न किं कृतम् ॥

सत्यमेतत् । परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति । तमप्याहूय यथोचितं कुर्मः । उक्तं च ।

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः ।
कथंचिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्याग्रे समस्तमपि वृत्तान्तं निवेद्य तस्थुः । अथ स प्रोवाच । कियन्मात्रोऽसौ वराको गजो महाजनस्य कुपितस्याग्रे । तन्मदीयो मन्त्रः कर्तव्यः । मक्षिके त्वं गत्वा मध्याह्नसमये तस्य मदोद्धतस्य गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु येन श्रवणसुखलालसो निमीलितनयनो भवति । ततश्च काष्ठकूटचञ्च्वा स्फोटितनयनोऽन्धीभूतस्तृषार्तो मम गर्ततटाश्रितस्य सपरिकरस्य शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वा समभ्येति । ततो गर्तमासाद्य पतिष्यति पञ्चत्वं यास्यति चेति । एवं समवायः कर्तव्यो यथा वैरसाधनं भवति । अथ तथानुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागेयसुखान्निमीलितनेत्रः

काष्ठकूटहृतचक्षुर्मध्याह्नसमये भ्राम्यन् मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन् महतीं गर्तामासाद्य पतितो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—

चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिकादर्दुरैस्तथा ।
महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः ॥

२. वामदेवशिष्यकथिता कुमारवार्ता ।

कदाचिद्वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कंचिदेकं बालकं राज्ञः पुरो निक्षिप्याभाषत । देव रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया काननावनौ वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि । स्थविरे का त्वम् । एतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुद्वहन्ती किमर्थमायासेन भ्रमसीति । वृद्धयाप्यभाषि । मुनिवर कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद् द्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रिसंभवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो व्यवहार्युपयेमे । कालक्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भवस्तया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतः पोतः समुद्राम्भस्यमज्जत् । तां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्वहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम् । सुहृज्जनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन तीरमगमद्वा न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नटवीमध्येऽद्य सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छायशीतले तरुतले निवसति । विजने वने स्थातुमशक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारोऽप्यानायीति । तस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्रवत् । अहं समीपलतागुल्मके प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं बालकमाददति गजपतौ कण्ठीरवो भीमरवो महाग्रहेण न्यपतत् । भयाकुलेन

दन्तावलेन झटिति वियति समुत्पात्यमानो बालको न्यपतत् । स चोन्नततरुशाखासमासीनेन वानरेण केनचित् पक्कफलबुद्ध्या परिगृह्य फलेतरतया विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः क्वचिद्गात् । केसरिणा करिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लतागृहान्निर्गतोऽहमपि बालकं शनैरवनीरुहादवतार्य वनान्तरे वनितामन्विष्याविलोक्यैनमानीय गुरवे निवेद्य तन्निर्देशेन भवन्निकटमानीतवानस्मीति ।

३. सिंहशशकयोः ।

कस्मिंश्चिद्वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । अथासौ वीर्यातिरेकान्नित्यमेवानेकान् मृगशशकादीन् व्यापादयन्नोपरराम । अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः । स्वामिन् किमनेन सकलमृगवधेन नित्यमेव यतस्तवैकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति । तत् क्रियतामस्माभिः सह समयधर्मः । अद्य प्रभृति तवात्रोपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्षणार्थं समेष्यति । एवं कृते तव तावत् प्राणयात्रा क्लेशं विनापि भविष्यत्यस्माकं पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात् । तदेष राजधर्मोऽनुष्ठीयताम् । उक्तं च ।

शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाबलम् ।
रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भासुरक आह । अहो सत्यमभिहितं भवद्भिः । परं यदि ममोपविष्टस्यात्र नित्यमेव नैकः श्वापदः समागमिष्यति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयाः पर्यटन्ति । एकश्च प्रतिदिनं तेषां मध्यात् तस्य भोजनार्थं मध्याह्नसमये क्रमेणोपतिष्ठते । अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छशकस्यावसरः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्गच्छति तावन्मार्गे गच्छता

कूपः संदृष्टः । यावत् कूपोपरि याति तावत्कूपमध्य आत्मनः प्रतिबिम्बं ददर्श । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितं यद्भव्य उपायोऽस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्यास्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी परिलेलिह्यमानो व्यचिन्तयत् । अहो प्रातराहाराय निःसत्त्वं वनं मया कर्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य तस्याग्रे स्थितः । अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह । रे शशकाधम एकतस्तावत् त्वं लघुः प्राप्तोऽपरतो वेलातिक्रमेण तदस्मादपराधात् त्वां निपात्य प्रातः सकलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि । अथ शशकः सविनयं प्रोवाच । स्वामिन् नापराधो मम न च सत्त्वानां तच्छ्रूयतां कारणम् । सिंह आह । सत्वरं निवेदय यावन्मम दंष्ट्रान्तर्गतो न भविष्यसीति । शशक आह । समस्तमृगैरद्य जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय पञ्चभिः शशकैः सहाहं प्रेषितः । ततश्चाहमागच्छन्नन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरान्निर्गत्याभिहितः । रे क्व प्रस्थिता यूयम् । अभीष्टदेवतां स्मरत । ततो मयाभिहितम् । वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य सकाशं आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः। ततस्तेनाभिहितम् । यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण समस्तैरपि श्वापदैर्वर्तितव्यम् । चोररूपी स भासुरकः । अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततरमागच्छ येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात् पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान् भक्षयिष्यतीति । ततोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः । एतद्वेलाव्यतिक्रमकारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा भासुरक आह । यद्येवं तत् सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि । शशक आह । यद्येवं तदागच्छतु स्वामी । एवमुक्त्वाग्रे व्यवस्थितः । ततश्च तेनागच्छता

यः कूपो दृष्टोऽभूत्तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह। स्वामिन् कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः। त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गं तदागच्छ येन दर्शयामीति। भासुरक आह। दर्शय मे दुर्गम्। तदनु दर्शितस्तेन कूपः। सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्ये आत्मप्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच। ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद् द्विगुणतरो नादः समुत्थितः। अथ तेन तं शत्रुं मत्वात्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः। शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगानानन्द्य तैः सह प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म। अतोऽहं ब्रवीमि—

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः॥

४. सर्पमण्डूकयोः।

कस्मिंश्चित् कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति स्म। स कदाचिद्दायादैरुद्वेजितोऽरघट्टघटीमारुह्य निष्क्रान्तः। अथ तेन चिन्तितं दायादानां मया प्रत्यपकारः कर्तव्य इति। एवं चिन्तयन् बिले प्रविशन्तं कृष्णसर्पमपश्यत्। तं दृष्ट्वा भूयोऽप्यचिन्तयद्यदेनं तत्र कूपे नीत्वा सकलदायादानामुच्छेदं करोमि। उक्तं च।

शत्रुमुन्मूलयेत् प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा।
व्यथाकरं सुखार्थाय कण्टकेनेव कण्टकम्॥

एवं विभाव्य बिलद्वारं गत्वा तमाहूतवान्। एहि एहि प्रियदर्शन एहि। तच्छ्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास। य एष मामाह्वयति स स्वजातीयो न भवति यतो नैषा सर्पवाणी। तदत्रैव दुर्गे स्थितस्तावद्वेद्मि कोऽयं भविष्यतीति। आह च। भोः को भवान्। स आह। अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिस्त्वत्सकाशे मैत्र्यर्थमागतः। तच्छ्रुत्वा सर्प आह। भो! अश्रद्धेयमेतद्यत्तृणानां वह्निना सह संगमः।

गङ्गदत्त आह । सत्यमेतत् स्वभाववैरी त्वमस्माकम् । परं परपरिभवात् प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । सर्प आह । कथय कस्मात्ते परिभवः । स आह । दायादेभ्यः । सोऽप्याह । क ते आश्रयो वाप्यां कूपे तडागे ह्रदे वा । तत् कथय स्वाश्रयम् । तेनोक्तं पाषाणचयनिबद्धे कूपे । सर्प आह । अहो अपदा वयं तन्नास्ति तत्र मे प्रवेशः प्रविष्टस्य च स्थानं नास्ति यत्र स्थितस्तव दायादान् व्यापादयामि तद्गम्यताम् । गङ्गदत्त आह । भोः समागच्छ त्वम् । अहं सुखोपायेन तत्र तव प्रवेश कारयिष्यामि । तथा तस्य मध्ये जलोपान्ते रम्यतरं कोटरमस्ति तत्र स्थितस्त्वं लीलया दायादान् व्यापादयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा सर्पो व्यचिन्तयत् । अहं तावत् परिणतवयाः कदाचित् कथंचिन्मूषकमेक प्राप्नोमि । तत् सुखावहो जीवनोपायोऽयमनेन कुलाङ्गारेण मे दर्शितः । तद्गत्वा तान् मण्डूकान भक्षयामीति । एवं विचिन्त्य तमाह । भो गङ्गदत्त यद्येवं तदग्रे भव येन तत्र गच्छावः । गङ्गदत्त आह । भोः प्रियदर्शन अहं त्वां सुखोपायेन तत्र नेष्यामि स्थानं च दर्शयिष्यामि । परं त्वयास्मत्परिजनो रक्षणीयः । केवलं यानहं तत्र दर्शयिष्यामि त एव भक्षणीया इति । सर्प आह सांप्रतं त्वं मे मित्रं जातम् । तन्न भेतव्यं तव वचनेन भक्षणीयास्ते दायादा । एवमुक्त्वा बिलान्निष्क्रम्य तमालिङ्ग्य च तेनैव सह प्रस्थित. । अथ कूपमासाद्यारघट्टघटिकामार्गेण सर्पस्तेन स्वालयं नीतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसर्पं कोटरे धृत्वा दर्शितास्ते दायादाः । ते च तेन शनैः शनैर्भक्षिताः । अथ मण्डूकाभावे सर्पेणाभिहितम् । भद्र निःशेषितास्ते रिपवस्तत् प्रयच्छान्यन्मे किंचिद्भोजनं यतोऽहं त्वयात्रानीतः । गङ्गदत्त आह । भद्र कृतं त्वया मित्रकृत्यं तत्साम्प्रतमनेनैव घटिकायन्त्रमार्गेण गम्यतामिति । सर्प आह । भो गङ्गदत्त न सम्यगभिहितं त्वया । कथमहं तत्र गच्छामि । मदीयबिलदुर्गमन्येन रुद्धं भविष्यति । तस्मादत्रस्थस्य मे मण्डूकमेकैकं स्ववर्गीयं

प्रयच्छ। नो चेत् सर्वानपि भक्षयिष्यामीति। तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो व्याकुलमना नित्यमेकैकं तस्यादिशति। सोऽपि तं भक्षयित्वा तस्य परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति। अथान्येद्युस्तेनापरान् मण्डूकान् भक्षयित्वा गङ्गदत्तसुतो यमुनादत्तो भक्षितः। तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक्प्रलापपरः कथंचिदपि न विरराम। ततः स्वपत्न्याभिहितः—

किं क्रन्दसि दुराक्रन्द स्वपक्षक्षयकारक।
स्वपक्षस्य क्षये जाते को नस्त्राता भविष्यति॥

तदद्यापि विचिन्त्यतामात्मनो निष्क्रमणमस्य वधोपायश्च। अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मण्डूककुलम्। केवलमेको गङ्गदत्तस्तिष्ठति। तत. प्रियदर्शनेन भणितम्। भो गङ्गदत्त बुभुक्षितोऽहं निःशेषिताः सर्वे मण्डूकाः। तद्दीयतां मे किंचिद्भोजनं यतोऽहं त्वयात्रानीतः। स आह। भो मित्र न त्वयात्र विषये मयावस्थितेन कापि चिन्ता कार्या। तद्यदि मां प्रेषयिष्यसि ततोऽन्यकूपस्थानपि मण्डूकान् विश्वास्यात्रानयामि। स आह। मम तावत्त्वमभक्ष्यो भ्रातृस्थाने। तद्यद्येवं करोषि तत् साम्प्रतं पितृस्थाने भवसि तदेवं क्रियतामिति। सोऽपि तदाकर्ण्यारघट्टघटिकामाश्रित्य तस्मात् कूपान्निष्क्रान्तः। प्रियदर्शनोऽपि तदाकाङ्क्षया तत्रस्थः प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति। अथ चिरादनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं गोधामुवाच। भद्रे क्रियतां स्तोकं साहाय्यं यतश्चिरपरिचितस्ते गङ्गदत्तः। तद्गत्वा तत्सकाशं कुत्रचिज्जलाशयेऽन्विष्य मम संदेशं कथय। यदागम्यतामेकाकिनापि भवता। त्वया विना नात्र वस्तुं शक्नोमि। यदि तव विरुद्धमाचरामि तत् सुकृतमन्तरे मया विधृतमिति। गोधापि तद्वचनाद्गङ्गदत्तं द्रुततरमन्विष्य प्रियदर्शनसंदेशं कथयामास। तदाकर्ण्य गङ्गदत्त आह—

बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥

---

९. मान्धातृवृत्तान्तः ।

पुरा किलेक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो नाम महीपतिर्बभूव । धर्मभृतां वरः स पृथिवीपालो बहुभिर्भूरिदक्षिणैः क्रतुभिरीजे । अनपत्यत्वात् स राजर्षिर्मन्त्रिषु स्वराज्यमाधाय वननित्यो बभूव । ततः शास्त्रदृष्टेन विधिनात्मानं संयोज्य कदाचिदुपवासेन दुःखितः पिपासाशुष्कहृदयो भृगोराश्रम प्रविवेश । तामेव रात्रिं महात्मा भृगुनन्दनो युवनाश्वस्य पुत्रकारणादिष्टिं चकार । मन्त्रपूतेन वारिणा महान् कलशस्तत्र पूर्वमेव समाहितोऽतिष्ठद्यत् प्राश्य तस्य पत्नी शक्रसमं सुतं प्रसुवीत । यस्मिन् कलशे तत् सुसंस्कृत वारि निहितमासीत् तं कलशं वेद्यां न्यस्य महर्षयः सुषुपुः । रात्रिजागरणाच्छ्रान्तास्तानृषीन् समतीत्य शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थी तमाश्रमं प्रविश्य स राजा भृशं पानीयमभ्ययाचत । किं तु श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तस्य याचना न कोऽपि शुश्राव । ततः स पार्थिवस्तं कलश जलपूर्णं दृष्ट्वा वेगेनाभ्यद्रवदम्भः पीत्वा व्यवासृजत् । शीतलं तोयं पीत्वा पिपासार्तः स नृप. सुसुखी बभूव । ततस्ते मुनयो निस्तोय कलशं दृष्ट्वा कस्येदं कर्मेति पर्यपृच्छ । तदाकर्ण्य युवनाश्वो ममेदं कर्मेति सत्यं प्रत्यवदत् । न युक्तं कृतं त्वयेति भगवान् भार्गवस्तमाह । मया ह्यत्र दारुणं तप आस्थाय तव पुत्रार्थं ब्रह्माहितं ततस्त्वया यदब्भक्षणं कृतं तन्न युक्तं किन्त्वेतद्दैवकृतमन्यथाकर्तुं न शक्यम् । यतो मत्तपोवीर्यसंभृता आपस्त्वया पीता अतस्त्वमात्मना शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि । वयं परमा-

द्भुतामिष्टिं त्वत्कृते विधास्यामो येन गर्भधारणजं खेदं न समवाप्स्यसि। ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य महातेजाः सुतो निश्चक्राम न च युवनाश्वं नरपतिं मृत्युराविशत्। तं पुत्रं दिदृक्षुः शक्रस्तत्रोपागमत्तं देवा अपृच्छन् किं धास्यत्ययं पुत्र इति। ततः शक्रस्तस्यास्ये प्रदेशिनीं समभिसंदधे मामयं धास्यतीत्युक्तवांश्च।

मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा।
मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवोकसः॥

सोऽयं मान्धातातितेजस्वी नृपोऽप्रतिहतचक्रं राज्यं बुभुजे॥

६. कुमारं चन्द्रापीडं प्रति महाराजाज्ञा॥

कुमार महाराजः समाज्ञापयति। पूर्णा नो मनोरथाः। अधीतानि शास्त्राणि। शिक्षिताः सकलाः कलाः। गतः सर्वास्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम्। अनुमतोऽसि विनिर्गमाय विद्यागृहात् सर्वाचार्यैः। उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिबन्धाद्विनिर्गतमवगतसकलकलाकलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्गतं पश्यतु त्वां जनः। व्रजन्तु सफलतामतिचिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि। दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि। अयमेव भवतो दशमः संवत्सरो विद्यागृहमधिवसतः। प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन् वर्षम्। एवं सपिण्डितेनामुना षोडशेन प्रवर्धसे। तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलमातृभ्योऽभिवाद्य च गुरूनपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च। संमानय राजलोकम्। पूजय द्विजातीन्। परिपालय प्रजाः। आनन्दय बन्धुवर्गम्। अयं च त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति। एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा "जलधितलादुत्थितम-

योनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम् ” इति संदिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः । “ देव यान्युच्चैः-श्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतः । नैवंविधो भूतो भावी वा तुरङ्गमः ” इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदं च मूर्धाभिषिक्त-पार्थिवकुलप्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणा कलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति । इत्यभिधाय विरतवचसि वलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा “ प्रवेश्यतामिन्द्रायुधः ” इति निर्जिगमिषुरादिदेश ॥

७. चन्द्रापीडं प्रति शुकनासोपदेशः ।

समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं चन्द्रापीडं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमा-रूढविनयमपि विनीततरमिच्छञ्शुकनासोऽमात्यः सविस्तरमुवाच । तात चन्द्रापीड विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्य-मप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नान-शौचवध्यो रागमलावलेपः । घोरा च राज्यसुखनिद्रा भवतीति विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वम-मानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा सर्वा । अविनयानामे-कैकमप्येषामायतनं किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्र-जलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिक-मणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम् । विशेषेण राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । आलोकय... तावत् कल्याण भिनिवेशी

लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेर्नैष्ठुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । इयमनार्या लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । परिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । तदस्मिन् महामोहकारिणि यौवने कुमार तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैर्न निन्द्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नोपालभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भिः । कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः पित्रा च समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि तथापि भवद्गुणसतोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय स्वबन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तर च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति । इत्येतावदभिधायोपशशाम ॥

---

८. [illegible]वेषयकः गुरुशिष्यसंवा[illegible]ः ।

[illegible]तिस्मृतिभिर्गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तितीर्षुं पृच्छेत्—कस्त्वमसि सोम्येति ।

स यदि ब्रूयात्—ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासं गृहस्थो वा । इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राड् संसारसागराज्जन्ममृत्युमहाग्राहादुत्तितीर्षुरिति ।

आचार्यो ब्रूयात्—इहैव तव सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावं वापद्यते । तत्र कथं संसारादुद्धर्तुमिच्छसीति । न हि नद्या अवरे कूले भस्मीभूते नद्याः पारं तरिष्यसीति ।

स यदि ब्रूयात्—अन्योऽहं शरीरात् । शरीरं तु जायते म्रियते वयोभिरद्यते मृद्भावमापद्यते शस्त्राग्न्यादिभिश्च विनाश्यते व्याध्यादिभिश्च प्रयुज्यते । तस्मिन्नहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्टः पुनः पुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरान्तरं यास्यामि पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरम् । तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः । शरीराण्यागच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासांसीव पुरुषस्येति ।

आचार्यो ब्रूयात्—साध्ववादीः । सम्यक् पश्यसि कथं मृषावादीर्ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासं गृहस्थो वा इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति ।

स यदि ब्रूयात्—भगवान् कथमहं [illegible]मेति ।

तं प्रति ब्रूयादाचार्यः—यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीर्ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ।

स यदि पृच्छेत्—कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं कथं वाहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति ।

आचार्यो ब्रूयात्—शृणु सोम्य यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्युक्त्वा तं स्मारयेत् परमात्मलक्षणं श्रुतिस्मृत्युक्तमिति ॥

---

९. नीतिः।

मूक करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम्।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम्॥ १॥
माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा॥ २॥
लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत्।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रमिवाचरेत्॥ ३॥
लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः।
तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताडयेन्न तु लालयेत्॥ ४॥
एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना।
वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा॥ ५॥
एकेनापि कुवृक्षेण कोटरस्थेन वह्निना।
दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुल यथा॥ ६॥
उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव॥ ७॥
परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।
वर्जयेत् तादृश मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम्॥ ८॥
दुर्जन प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम्।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम्॥ ९॥
दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालकृतोऽपि सन्।
मणिना भूषित. सर्पः किमसौ न भयंकरः॥ १०॥
सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः।
मन्त्रौषधिवश सर्पः खलः केन निवार्यते॥ ११॥
अर्थनाश मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च।
वञ्चनं चापमानं च मतिमान् न प्रकाशयेत्॥ १२॥

यस्मिन् देशे न सन्मानं न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
न च विद्यागम. कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
मनसा चिन्तितं कर्म वचसा न प्रकाशयेत् ।
अन्यलक्षितकार्यस्य यतः सिद्धिर्न जायते ॥ १४ ॥
ऋणशेषोऽग्निशेषश्च व्याधिशेषस्तथैव च ।
पुनश्च वर्धते यस्मात् तस्माच्छेषं न कारयेत् ॥ १५ ॥
यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवं परिषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव तु ॥ १६ ॥
आपदा कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
तज्जयः संपदा मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ १७ ॥
पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥ १८ ॥
अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्र यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ १९ ॥
कि तस्य मानुषत्वेन बुद्धिर्यस्य न निर्मला ।
बुद्ध्यापि कि फल तस्य येन विद्या न संचिता ॥ २० ॥
यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।
यश. कायेन लभ्येत किं नु लभ्यमत. परम् ॥ २१ ॥
दधि मधुर मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सितापि मधुरैव ।
तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥ २२ ॥

---

१०. राजभक्तिः ।

सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ १ ॥
इन्द्रात् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं
क्रोधं हराद्वैश्रवणाच्च वित्तम् ।

आह्लादकत्वं च निशाधिनाथा-
दादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ २ ॥
सर्वदेवमयो राजा मनुना संप्रकीर्तितः ।
तस्मात्त देववत्पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥
सर्वदेवमयस्यापि विशेषो नृपतेरयम् ।
शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद्देवाद्भवान्तरे ॥ ४ ॥
अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम् ।
देवानां च विनश्येत स द्रुतं सुमहानपि ॥ ५ ॥
अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥ ६ ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ७ ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ८ ॥

११. अराजकं राष्ट्रम् ।

(रामायण-अयोध्याकाण्ड-सर्ग ६७)

इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।
अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥ १ ॥
नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।
नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ २ ॥
अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके ।
इदमत्याहितं चान्यत् कुतः सत्यमराजके ॥ ३ ॥
नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ ४ ॥
नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विषाणिनः ।
अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ ५ ॥

नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।
गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ ६ ॥
यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ ७ ॥
नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥ ८ ॥
राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।
राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥ ९ ॥
यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ।
विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ १० ॥
अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ ११ ॥

---

१२. पञ्चवटी ।

(रामायण-अरण्यकाण्ड-सर्ग १५)

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ।
उवाच लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
आगताः स्म यथोद्दिष्टं यं देशं मुनिरब्रवीत् ।
अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितकाननः ॥ २ ॥
सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ।
आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति संमतः ॥ ३ ॥
रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ।
तादृशो दृश्यतां देशः संनिकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ।
सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशत स्थिते ।
स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ६ ॥
सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः ।
विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ७ ॥
स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ८ ॥
अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ।
इहाश्रमपदं रम्यं यथावत् कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
इयमादित्यसकाशै. पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ।
अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ १० ॥
यथाख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ।
इय गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ ११ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ।
नातिदूरे न चासन्ने मृगयूथनिपीडिता ॥ १२ ॥
मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ।
दृश्यन्ते गिरय सौम्या फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १३ ॥
इद पुण्यमिद रम्यमिदं बहुमृगद्विजम् ।
इह वत्स्याम' सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १४ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ।
अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ १५ ॥

---

१३. श्रीनिवासस्थानानि ।

(महाभारत—अनुशासनपर्व—३२ अध्याय)

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।
श्री. पद्मा वसते नित्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।
रुक्मिणी देवकीपुत्रसन्निधौ पर्यपृच्छत ॥ २ ॥
नारायणस्याङ्कगतां ज्वलन्ती दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्त्राम् ।
कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ ३ ॥
कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं संतिष्ठसे कानि च सेवसे त्वम् ।
तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥ ४ ॥
एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।
उवाच वाक्यं मधुराभिधानं मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच ।

वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।
अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥ ६ ॥
नाकर्मशीले पुरुषे वसामि न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ।
न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते न चाविनीते न गुरुष्वसूयके ॥ ७ ॥
ये चाल्पतेजोबलसत्त्वमानाः क्लिश्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।
न चैव तिष्ठामि तथाविधेषु नरेषु सगुप्तमनोरथेषु ॥ ८ ॥
स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु वृद्धोपसेवानिरते च दान्ते ।
कृतात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे क्षान्तासु दान्तासु तथाबलासु ॥ ९ ॥
स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।
वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १० ॥

---

१४. दम्पतीस्नेहः ।

(महाभारत-शान्तिपर्व-अध्याय १४४)

भीष्म उवाच ।

अथ वृक्षस्य शाखाया विहङ्गः ससुहृज्जनः ।
दीर्घकालोषितो राजस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥ १ ॥

तस्य कल्यगता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
प्राप्तां च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ २ ॥
वातवर्षं महच्चासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।
किं नु तत्कारणं येन साद्यापि न निवर्तते ॥ ३ ॥
अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने ।
तया विरहितं हीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥ ४ ॥
पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः ।
भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥ ५ ॥
न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ ६ ॥
यदि सा रक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
अद्य नाभ्येति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥ ७ ॥
न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्नाते स्नाति सुव्रता ।
नातिष्ठत्युपतिष्ठेत शेते च शयिते मयि ॥ ८ ॥
हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता ।
प्रोषिते दीनवदना क्रुद्धे च प्रियवादिनी ॥ ९ ॥
पतिधर्मव्रता साध्वी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ १० ॥
सा हि श्रान्तं क्षुधार्तं च जानीते मा तपस्विनी ।
अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ॥ ११ ॥
वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद् गृहम् ।
प्रासादोऽपि तया हीनः कान्तार इति निश्चितम् ॥ १२ ॥
धर्मार्थकामकाले भार्या पुंसः सहायिनी ।
विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ॥ १३ ॥
भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ।
असहायस्य लोकेऽस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ १४ ॥

तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ १५ ॥
नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ १६ ॥
यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच ।

एवं विलपतस्तस्य द्विजस्यार्तस्य वै सदा ।
गृहीता शकुनिघ्नेन भार्या शुश्राव भारतीम् ॥ १८ ॥

कपोत्युवाच ।

अहोऽतीव सुभाग्याहं यस्या मे दयितः पतिः ।
असतो वा सतो वापि गुणानेवं प्रभाषते ॥ १९ ॥
सा हि स्त्रीत्यवगन्तव्या यस्या भर्ता तु तुष्यति ।
तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।
अग्निसाक्षिकमप्येतद् भर्ता हि दैवतं परम् ॥ २० ॥
दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तबका लता ।
भस्मीभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ॥ २१ ॥

---

१९. संयमः ।

(महाभारत—शान्तिपर्व—अध्याय ३३१)

भीष्म उवाच ।

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १ ॥
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ।
तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ २ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥ ३ ॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम् ॥ ४ ॥

---

१६. आपदि शोकत्यागः ।

(महाभारत—शान्तिपर्व—अध्याय २३३)

संतापाद् भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते श्रियः ।
संतापाद्भ्रश्यते चायुर्धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ १ ॥
विनीय खलु तद् दुःखमागतं वै मनस्सुखम् ।
ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ २ ॥
यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथैवास्य प्रसिध्यन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ॥ ३ ॥
ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।
कानापदो नोपनमन्ति लोके परावरज्ञास्तु न संभ्रमन्ति ॥ ४ ॥
न पण्डितः क्रुध्यति नाभिषज्यते न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।
न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचते स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ॥ ५ ॥
यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षयेत् तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥ ६ ॥
या यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छेत् तस्यां रमेतापरितप्यमानः ।
एवं प्रवृद्धं प्रणुदन्मनोजं संतापनीयं सकलं शरीरात् ॥ ७ ॥
लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
प्राप्तव्यान्येव चाप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ ८ ॥
एतद्विदित्वा कार्त्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः ।
कुशली सर्वदुःखेषु स वै सर्वधनी नरः ॥ ९ ॥

---

१७ संतोषः ।

(महाभारत-शान्तिपर्व-अध्याय ३३८)

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १ ॥
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
दु खेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ २ ॥
भैषज्यमेतद् दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमान हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ ३ ॥
प्रज्ञया मानसं दु खं हन्याच्छारीरमोषधै· ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ ४ ॥
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंसर्गो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ५ ॥
सुखाद् बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः ।
स्निग्धत्व चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ ६ ॥
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नरः ।
अतृप्ता यान्ति विध्वसं संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ ७ ॥
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ता· समुच्छ्रया· ।
संयोगा विप्रयोगान्ताः मरणान्त हि जीवितम् ॥ ८ ॥
अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
तस्मात् संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ९ ॥
निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ।
स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥ १० ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत् स सुखी भवेत् ॥ ११ ॥

१८. आत्मज्ञानम्—कर्तव्यज्ञानम् ।

(महाभारत- शान्तिपर्व-अध्याय ३२९)

किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते किं ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्व गताश्च सर्वे ॥ १ ॥

श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाकृतम् ॥ २ ॥
अनुगम्य विनाशान्ते निवर्तन्ते हि बान्धवाः ।
अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुष ज्ञातयः सुहृदस्तथा ॥ ३ ॥
एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।
सुमहद् धैर्यमालम्ब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ४ ॥
अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः
सम्यक् स्वधर्मं कृत्वेह परत्र सुखमश्नुते ॥ ५ ॥

न देहभेदे मरणं विजानतां न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ।
धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो य एव धर्माच्च्यवते स दह्यते ॥ ६ ॥

यस्तु भोगान् परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।
न तेन किंचिन्न प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ॥ ७ ॥
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ८ ॥
अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ॥ ९ ॥
न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ।
स्वकृतैस्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ १० ॥
इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ॥ ११ ॥
संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ १२ ॥

पश्यति च्छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा।
तत् कुरुष्व तथा पुत्र कृत्स्नं यत् समुदाहृतम् ॥ १३ ॥
तदेतत् संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यतः।
शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ १४ ॥

धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते।
बलेन किं येन रिपुं न बाधते।
श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत्
किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ १५ ॥

---

१९. अजविलापः।

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम्।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ १ ॥
कुसुमान्यपि गात्रसंगमात् प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ॥ २ ॥
अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ३ ॥
स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम्।
विषमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४ ॥
अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥ ५ ॥
मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम्।
ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ६ ॥
शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम्।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ७ ॥
नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम्।
तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ८ ॥

कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ९ ॥
त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यमी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदय न त्ववलम्बितुं क्षमा ॥ १० ॥
धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरत गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजन परिशून्य शयनीयमद्य मे ॥ ११ ॥
गृहिणी सचिवः सखी मिथ. प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ १२ ॥

---

२०. प्रकीर्णानि सुभाषितपद्यानि ।

येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञान न शील न गुणो न धर्म. ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १ ॥
यस्यास्ति वित्तं स नर कुलीनः ।
स पण्डितः स श्रुतिमान् गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीय.
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥ २ ॥
धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति
धनैरापदं मानवा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यः परो बान्धवो नास्ति लोके
धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ ३ ॥
वर वन व्याघ्रगजेन्द्रसेवित
द्रुमालयं पत्रफलाम्बुभोजनम् ।
तृणानि शय्या वसनं च वल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ ४ ॥

तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ५ ॥
निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात् पथ. प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ६ ॥
दानाय लक्ष्मी' सुकृताय विद्या
चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय ।
परोपकाराय वचांसि यस्य
वन्द्यस्त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ७ ॥
तापं हन्ति सुखं सूते जीवयत्युज्ज्वल यशः ।
अमृतस्य प्रकारोऽय दुर्लभ' साधुसंगम' ॥ ८ ॥
रसायनमयी शीता परमानन्ददायिनी ।
नानन्दयति कं नाम साधुसङ्गतिचन्द्रिका ॥ ९ ॥
यः स्नातः शीतासितया साधुसगतिगङ्गया ।
किं तस्य दानै' कि तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ १० ॥
पात्रं पवित्रयति नैव गुणान् क्षिणोति
स्नेहं न संहरति नापि मलं प्रसूते ।
दोषावसानरुचिरश्चलतां न धत्ते
सत्संगमः सुकृतसद्मनि कोऽपि दीपः ॥ ११ ॥
उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ।
सज्जनाना स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ १२ ॥
प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् ।

उदकममृतकल्पं ते ददुर्जीवितान्तं
न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ १३ ॥
उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे
विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रे ।
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्नि-
र्न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ १४ ॥
परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं
स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम् ॥ १५ ॥
अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादनादरो भवति ।
मलये भिल्लपुरन्ध्री चन्दनतरुकाष्ठमिन्धनं कुरुते ॥ १६ ॥
गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति पण्डिताः ॥ १७ ॥
विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता ॥ १८ ॥
उपदेशादध्येतुं शास्त्रं जडधियोऽप्यलम् ।
काव्य तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावतः ॥ १९ ॥
नाकवित्वमधर्माय व्याधये दण्डनाय वा ।
कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥ २० ॥
काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।
उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हताः ॥ २१ ॥
विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।

---

१ કૃત્રિમ ખુબીવાળા.

विद्या बन्धुजनो वि॰शगमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ २२ ॥
केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ २३ ॥
साहित्यसंगीतकलावि॰ीनः
साक्षात् पशुः ॰च्छविषाणहीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीवमान-
स्तद् भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ २४ ॥
इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ।
अरसिकेषु रसाभिनिवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ २५ ॥
अस्यां सखे बधिरलोकनिवासभूमौ
किं कूजितेन खलु कोकिल कोमलेन ।
एते हि दैवहतकास्तदभिन्नवर्णं
त्वां काकमेव कलयन्ति कलानभिज्ञाः ॥ २६ ॥
सपदि विलयमेतु राज्यलक्ष्मी-
रुपरि पतन्त्वथवा कृपाणधाराः ।
अपहरतुतरां शिरः कृतान्तो
मम तु मनो न मनागपैतु धर्मात् ॥ २७ ॥
भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
र्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ २८ ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
 लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना
 छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ २९ ॥
पापान्निवारयति योजयते हिताय
 गुह्यं च गूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
 सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३० ॥
तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
 सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् ।
मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान् गुणान्
 कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां लक्षणम् ॥ ३१ ॥
लोभश्चेदनलेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
 सत्यं चेत् तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।
सौजन्यं यदि किं निजैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः
 सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ ३२ ॥
वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
 विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले-
 ष्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ३३ ॥
प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकर-
 मसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां
 सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ३४ ॥
प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः
 प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं नाप्युपकृतेः ।

अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ३५ ॥
यावत् स्वस्थमिद कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव पुरुषैः कार्यः प्रयत्नो महान्
प्रोद्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ३६ ॥
गात्रं संकुचित गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-
र्दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ।
वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
हा कष्ट पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ ३७ ॥
चेतोहरा युवतय· सुहृदोऽनुकूलाः
सद्बान्धवाः प्रणयगर्भगिरश्च भृत्याः ।
वल्गन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरङ्गाः
समीलने नयनयोर्न हि किंचिदस्ति ॥ ३८ ॥
झटिति प्रविश गेहं मा बहिस्तिष्ठ कान्ते
ग्रहणसमयवेला वर्तते शीतरश्मे· ।
अयि सुविमलकान्ति प्रेक्ष्य नून स राहु-
र्ग्रसति तव मुखेन्दु पूर्णचन्द्र विहाय ॥ ३९ ॥
पुरा कवीना गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥ ४० ॥
काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुन्तला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ ४१ ॥
यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदय संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजड दर्शनम् ।
वैक्लव्य मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदु.खैर्नवैः ॥ ४२ ॥

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा गुरुजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ ४३ ॥
पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ४४ ॥
अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृताविरुतं कलं यथेदं प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥ ४५ ॥
अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ ४६ ॥

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो मयायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ ४७ ॥

विरलविरलाः स्थूलास्ताराः कलाविव सज्जना
मन इव मुनेः सर्वत्रैव प्रसन्नमभून्नभः ।
व्यपसरति च ध्वान्तं चित्तात् सतामिव दुर्जनः
व्रजति च निशा क्षिप्रं लक्ष्मीर्निरुद्यमनादिव ॥ ४८ ॥
अभूत् पिङ्गा प्राची रसपतिरिव प्राश्य कनकं
गतच्छायश्चन्द्रो बुधजन इव ग्राम्यसदसि ।
क्षणात् क्षीणास्तारा नृपतय इवानुद्यमपरा
न दीपा राजन्ते विनयरहितानामिव गुणाः ॥ ४९ ॥

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
 ंतपणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि
 कर्णामृतानि मनसश्च सायनानि ॥ ५० ॥

दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि
 मित्रावसानसमये विहितोदयोऽपि ।
चन्द्रस्तथापि हरवल्लभतामुपैति
 नैवाश्रितेषु ग णदोषविचारणा स्यात् ॥ ५१ ॥

नन्वात्मानं बहु िगणयन्नात्मनवावलम्बे
 तत् कल्याणि त्वमपि सुतरां मा गमः कातरत्वम् ।
कस्यात्यन्तं ुखमुपनतं दुः मेकान्ततो वा
 नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ५२ ॥

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
 वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
 हन्तैकस्मिन् क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥ ५३ ॥

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं
 छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम् ।
दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं ान्तवर्णं
 न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चात्तमाना ॥ ५४ ॥

घटो जन्मस्थानं मृगपरिजनो भूर्जवसनं
 वने वासः कन्दरनापि दुःस्थं वपुरिदम् ।
अगस्त्यः पाथोधिं यदकृत कराम्भोजकुहरे
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ५५ ॥

दूरादर्थं घटयति नवं दूरतश्चापशब्दं
 त्यक्त्वा भूयो भवति निरतः सत्सभारञ्जनेषु ।

मन्दं मन्दं रचयति पद लोकचित्तानुवृत्त्या
काम मन्त्री कविरिव सदा खेदभारैरमुक्तः ॥ ५६ ॥

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्वह गुरु दारिद्र्यभारं सखे
श्रान्तस्तावदहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।
इत्युक्तो धनवर्जितेन सहसा गत्वा श्मशाने शवो
दारिद्र्यान्मरणं वर वरमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थितः ॥ ५७ ॥

क्षणं वालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
क्षण वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभव ।
जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव वलीमण्डिततनु–
र्नरः संसारान्ते विशति यमधानीजवनिकाम ॥ ५८ ॥

यत्र नास्ति दधिमन्थनघोषो यत्र नो लघुलघूनि शिशूनि ।
यत्र नास्ति गुरुगौरवपूजा तानि कि बत गृहाणि वनानि ॥ ५९ ॥

रामः—सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते
लक्ष्मण.—चण्डाशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।
राम —वत्सैतद्विदित कथं नु भवता
लक्ष्मण — धत्ते कुरङ्ग यत
राम—क्वासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥ ६० ॥

हिमांशुश्चण्डांशुर्नवजलधरो दावदहन
सरिद्वीचीवात. कुपितफणिनिश्वासपवनः ।
नवा मल्ली भल्ली कुवलयवन कुन्तगहनं
मम त्वद्विश्लेषात् सुमुखि विपरीतं जगदिदम् ॥ ६१ ॥

कस्याख्याय व्यतिकरमिम मुक्तदुःखो भवेयं
को जानीते निभृतमुभयोरावयो स्नेहसारम ।
जानात्येकं शशधरमुखि प्रेमतत्त्वं मनो मे
त्वामेवैतच्चिरमनुगतं तत् प्रिये किं करोमि ॥ ६२ ॥

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ ६३ ॥

एह्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माच्चिराद् दृश्यसे
का वार्ता ह्यतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरात्
तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ॥ ६४ ॥

मा गा इत्यपमङ्गलं व्रज पुनः स्नेहेन हीनं वचः
तिष्ठेति प्रभुता यथारुचि कुरु ह्येपाप्युदासीनता ।
नो जीवामि त्वया विनेति वचनं संभाव्यते वा न वा
तन्मा शिक्षय मित्र यत् समुचितं वाक्यं त्वयि प्रस्थिते ॥६५॥

मा भूत् सज्जनसङ्गो यदि सङ्गो मा पुनः स्नेहः ।
स्नेहो यदि मा विरहो यदि विरहो मा पुनश्च जीवित्वम् ॥६६॥

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुष रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥६७॥

अम्बा कुप्यति तात मूर्ध्नि विधृता गङ्गेयमुत्सृज्यतां
विद्वन् षण्मुख संततं मयि रता तस्या गतिः का वद ।
कोपाटोपवशाद्विवृद्धवदनः प्रत्युत्तरं दत्तवान्
अम्भोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारांनिधिर्वारिधिः ॥ ६८ ॥

काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानाद्भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
सोत्साहाना नास्त्यसाध्यं नराणा मार्गारब्धाः सर्वयत्ना फलन्ति ॥६९

गुणानां वा विशालाना सत्काराणां च नित्यशः ।
कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥ ७० ॥

यस्या न प्रियमण्डनापि महिषी देवस्य मन्दोदरी
स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान् न च पुनर्वीजन्ति यस्या भयात् ।

वीजन्तो मलयानिला अपि करैरस्पृष्टबालद्रुमा
सेयं शक्ररिपोरशोकवनिका भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥ ७१ ॥
रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणीं गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ ७२ ॥
यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटुं मृषा
नैषां गर्वगिरः शृणोषि न पुनः प्रत्याशया धावसि ।
काले बालतृणानि खादसि सुखं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥ ७३ ॥
नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि
स्थित्वा द्रक्ष्यति कुप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येषां वचः ।
चतस्तानप[illegible]ाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितु-
र्निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं निःसीमशर्मप्रदम् ॥ ७४ ॥
शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा ।
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ ७५ ॥

---

२१. स्तुतिपद्यानि.

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
दृश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥ १ ॥
लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ।
येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ २ ॥
मेघश्यामं पीतकौशेयवासं श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभोद्भासिताङ्गम् ।
[illegible]ान्तं पुण्डरीकायताक्षं विष्णुं वन्दे सर्वलोकैकनाथम् ॥ ३ ॥

---

१ अर्यमन् ने पूषन्‌ना प्र० प० व०मां ઉपान्त्य अ दीर्घ थाय छे पूषा–पूषणौ–पूषणः –पूषणम्–पूषणौ

शान्तं पद्मासनस्थं शशधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं
शूलं वज्रं च खड्गं परशुमपि वरं दक्षिणाङ्गे वहन्तम् ।
नागं पाशं च घण्टां डमरुकसहितं चाङ्कुशं वामभागे
नानालंकारदीप्तं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं भजामि ॥ ४ ॥
रत्नैः कल्पितमासनं हिमजलैः स्नानं च दिव्याम्बरं
नानारत्नविभूषितं मृगमदामोदाङ्कितं चन्दनं ।
जातीचम्पकबिल्वपत्ररचितं पुष्पं च धूपं तथा
दीपं देव दयानिधे पशुपते हृत्कल्पितं गृह्यताम् ॥ ५ ॥
असितगिरिसमं स्यात्कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥ ६ ॥
महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
तयोर्न भेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ७ ॥
यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ८ ॥
रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ।
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥ ९ ॥
इतो न किंचित् परतो न किंचिद्
यतो यतो यामि ततो न किंचित् ।
विचार्य पश्यामि जगन्न किंचित्
स्वात्मावबोधादधिकं न किंचित् ॥ १० ॥

ગદ્યપદ્યસંગ્રહ પર ટિપ્પણી.

ગદ્યપદ્યસંગ્રહ પર ટિપ્પણી.

૧ —**वनोद्देशे**—(उद्देश =સ્થાન) વનસ્થાનમા **चटकदम्पती** (चटक-ચકલો + दम्पती, द्वन्द्वस०, जाया च पतिश्च जायापती जम्पती दम्पती वा)- ચકલાનુ જોડુ **निलयः**-સ્થાન. गच्छता कालेन-વખત જતે **घर्मार्तः** (घर्मेण आर्तः. आर्त=आ + ऋत, ऋनो ભૂ० કૃ० સધિમા ऋना ગુણને બદલે વૃદ્ધિ થઈ છે)-ઘામથી પીડાયલો **मदोत्कर्षात्** (उत्कर्ष=આધિક્ય)- અતિશય મદથી **पुष्करम्**-સૂઢ **विशीर्णानि** (वि + शॄ ૯ ગ० પ૨૦નો ભ૦ કૃ०)-ભાગ્યા **आयुःशेषतया**=आयु शेषो ययोस्तौ आयुःशेषौ तयो-र्भाव. आयुःशेषता तया આવરદા બાકી હતુ તેથી. **चटकौ**=चटकश्च चटकी च આ एकशेष समास કહેવાય છે हसी च हसश्च हसौ, भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ, पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ, माता च पिता च पितरौ, श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ એ એવા બીજા एकशेष સમા० ના દાખલા છે मातापितरौ, श्वश्रू-श्वशुरौ પણ થાય છે **कथमपि**=દૈવયોગે **विशेषः**-વધારો, તફાવત **श्लेष्माश्रु** (श्लेष्मन् પુ०-લીટ)-લીટ સાથે મિશ્ર થયલુ આસુ (मध्यमपद-लोपी समा०, श्लेष्मणा मिश्रितमश्रु श्लेष्माश्रु) **गजापसदस्य**-(अपसद-નીચ) ગજોમા નીચનો, દુષ્ટ ગજનો **अन्यजात्युद्भव**.-જેનો જન્મ અન્ય જાતિમા થયો છે એવો **विधेयज्ञः** (उपपदस०, विधेय जानातीति विधेयज्ञ)—શુ કરવુ જોઈએ તે જાણનાર **सुहृद्भूता**-મિત્ર જેવી उत्तरपदस्थ भूतशब्द समार्थ—કોઈક વખત એનો અર્થ 'સ્વરૂપ' હોય છે स्वरूपार्थोऽपि भूतशब्द उत्तरपदस्थ -इद जगत् तमोभूतमा-सीत् तमोरूपमित्यर्थ **स्फोटनम्**-ફોડવુ તે **मतिशालिभिः**-मत्या शालन्ते शोभन्ते ते मतिशालिनस्तै -બુદ્ધિથી પ્રકાશનારા વડે, બુદ્ધિપ્રભાવ-વાળા વડે **न विकल्पन्ते**-શકાવાળા થતા નથી, નિશ્ચિત થાય છે **नयाः**= નીતિવિચારો **कियन्मात्रः** (कियती मात्रा यस्य स)-શી ગણત્રીમા ? **वराकः**-ક્ષુદ્ર 'બાપડો' એવો પણ અર્થ થાય છે, આ સ્થળે 'ક્ષુદ્ર' 'નીચ'ના અર્થમા છે मध्याह्नसमये-मध्यमह्न मध्याह्न. એ एकदेशी કે अवयवी સમાસ કહેવાય છે, (अह सर्वैकदेशसख्यातपुण्याच्च रात्रे ।

૫।૪।૮૭ चात्-सङ्ख्याव्ययादेः. रात्रिनी पूर्वे अहः वगेरे आव्युं होय त्यारे तेने अच् समासान्त प्रत्यय आवे छे; अर्थात् रात्रिनु रात्र थाय छे). अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र' (द्वन्द्व), पूर्व रात्रेः पूर्वरात्रः, संख्यातावासौ रात्रिश्च संख्यातरात्र'. એજ પ્રમાણે पुण्यरात्रः, द्वयो' रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम्; अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः (प्रादिस०). (अह्नोऽह्न एतेभ्य. ।५।४।८८॥ अहन्‌नी પૂર્વે सर्व વગેરે આવ્યું હોય તો તેનું अह्न થાય છે), सर्वाह्न; पूर्वाह्णः. પણ अहन्‌થી પૂર્વે સખ્યાવાચક પદ, કે पुण्य, કે सुदिन આવ્યુ. હોય તો તેનો अह थाय છે, अह्न नहि (પા० ૩૨); पुण्याहम् (पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु, સ્વસ્તિવાચનની ક્રિયામા યજમાન બ્રાહ્મણને એ પ્રમાણે યાચના કરે છે) द्वयोरह्नो समाहार. द्व्यहः. रात्रि, अह्न, કે अह અન્તે હોય એવા द्वन्द्व ને तत्पु० पु०મા છે એ ધ્યાનમા રાખવું (रात्राह्नाहा. पुंसि ।२।४।२९॥). पुण्यसुदिनाभ्यामह्न क्लीबतेष्टा-पुण्याहम् । सुदिनाहम् । लालसः-આતુર चञ्चू (સ્ત્રી०)-ચાચ. सपरिकरस्य=અનુયાયિસહિતનો. गर्तः-तम्-र्ता-ખાડો समवायः-સમુદાય, સઘાત पञ्चत्वं ग[illegible]ते= મરણ પામશે (પાચ તત્ત્વમા જશે). मण्डूकः-દેડકો दर्दुरः-દેડકો.

२—अवनि (સ્રી०)-પૃથ્વી (अवनी સ્રી० પણ છે) सादरम-भाणि—सादरम्=આદર સાથે; बहु०, क्रियाविशे० अभाणि-भण्‌नु अद्य० भूत० कर्मणि तृ० ए० स्थविरे=હે વૃદ્ધ સ્રી वैश्यवरः=वैश्येषु वरः (सप्त० तत्पु०, આવે સ્થળે-નિર્ધારણના અર્થમા षष्ठी तत्पु० પ્રતિષિદ્ધ છે) न निर्धारणे । २ । २ । १० ॥-निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते. नन्दिनी—પુત્રી. व्यवहारी—વેપારી. उपयेमे—પરણ્યો सोदरः—ભાઈ, समानमुदरं यस्य स, समाननो स थयो છે प्रवहणम्-વહાણ पोतः-વહાણ अभिप्रतस्थे-(समवप्रविभ्यः स्थः ॥१।३।२२)—सम्, अव, प्र, ને वि‌ની પછી स्थाने આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે. कल्लोलः-મોટું મોજું. मालिका-સમૂહ धात्रीभावेन कल्पिताहम्-ધાવ તરીકે થયલી હુ फलकम्-પાટીઉં परां काष्ठामधिगता-અતિસીમાએ પહોચેલી. विचेतना-विगता चेतना यस्या' सा प्रच्छायशीतले-प्रकृष्टा छाया यस्य तत् प्रच्छाय प्रच्छायं च तत् शीतल च प्रच्छायशीतल तस्मिन् (विशेषणसमास कर्म० स०). પૂર્વપદ બહુવચનના અર્થમા હોય એવા

तत्पु०ને અન્તે छायाનું छाय થાય છે, इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम्. जनपदगामिनम् (जनपदं गच्छतीति जनपदगामी तम्) દેશમા જતાં वारणः-હાથી. प्राद्रवत्-નાસી ગઈ गुल्मकः-कम्-સમૂહ कण्ठीरवः-કેસરી, સિંહ, (कण्ठी સ્રી०-કંઠ). आददाति—आददत् आ+दा ૩ ગ० ૫૨૦ના वर्त० कृ०નું स० ए० व०. शास्, जक्ष्, चकास्, जागृ, ને दरिद्रा તેમજ ૩ ગ०ના ધાતુઓ, જેના રૂપમા तृ० ब० व०માના પ્રત્યયનો નકાર લોપાય છે, તેને सर्वनामस्थानમા નકાર આવતો નથી ને न० प्र०, द्वि०, ને सं०ના ब० व०મા વિકલ્પે આવે છે-ददत्, ददतौ, ददत, ददतम्, ददतौ. न० प्र०-ददत्, ददती, ददति-ददन्ति दन्तावलः-હાથી (वल-મત્વર્થીય પ્રત્યય, વાળો અન્ત્ય अ દીર્ઘ થયો છે. कृषीवलः-ખેડુત, એમા પણ इ દીર્ઘ થયો છે) समासीनेन= सम्+आस्-નો वर्त० कृ० समासीन) બેઠેલા વડે निकटः-म्-સામીપ્ય, અવ્ય०-પાસે.

३.—क्रियतां समयधर्मः—કરાર પ્રમાણે વર્તવુ એમ કબૂલ કરો. समय-કરાર धर्मશબ્દ बहु०ને અન્તે હોય ને પૂર્વે એકજ પદ હોય તો તેનુ धर्मन् થાય છે, कल्याणधर्मा, मनुष्यधर्मा, પણ परमस्वधर्म.. क्षुत्क्षामकण्ठः—ક્ષુધાથી ક્ષય પામ્યો છે-સુકાઈ ગયો છે કંઠ જેનો એવો. क्षाम એ क्षै ૧ ગ० ૫૦નો ભૂ० કૃ० છે (क्षायो म ।૮।૨।૬૩ क्षैમા त પ્રત્યયનો म થાય છે) सृक्किणी परिलेलिह्यमानः—' प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी ' इत्यमरः-सृक्किन् (न०) ઓઠના વામ ને દક્ષિણ છેડા परिलेलिह्यमानः—વારવાર ચાટતો, लिह्ना यङ्लुन्त રૂપનો वर्त० कृ० भर्त्संयन्—સામાન્ય રીતે भर्त्स આત્મ० છે विश्वासस्थाने—તુ પાછો આવીશ એવી ખાતરી થાય તેને માટે

४—दायादः-दायमादत्ते इति दायादः-સગો, દાય-વારસો લે તે अरघट्टघटीम्—अरः-આરો (પૈડાનો), अरैर्घट्यते रच्यते इति अरघट्टः-રેંટ आहूतवान्—आह्वे (૧ ગ० ઉ०) નો ભૂ० कृ० आहूत તે कर्मणि છે ને તેને वत् લગાડવાથી कर्तरि થાય છે. ह्वेનુ પરોક્ષ ભૂ મા સમ્પ્રસારણ થાય છે जुहाव-हूयात्-ह्वासीष्ट (આશીર્લિઙ્), अहृत, अह्वास्त (लुङ्). अश्रद्धेयम्-મનાય નહિ એવુ. श्रद्धा (श्रत् અવ્ય०+धा ३ ગ० ઉ०).

परिणतवयाः-परिणतं वयो यस्य स॰, पश्चिमे वयसि वर्तमानो वृद्ध इति यावत् **प्रलापपरः**-प्रलाप. पर प्रधान यस्य स॰, રુદનમા આસક્ત, રોયા કરતો. **कवलितम्**—कवलोऽस्य संजात इति-કોળીએ કરાયુ **बुभुक्षितः**-ભૂખ્યો. भुजના सन्नन्तનો भू॰ कृ॰. **गोधा** (સ્ત્રી॰)-મગર. **सुकृतमन्तरे मया धृतम्**-સોગન ખાવાની રીત મારૂ પુણ્ય મે વચમા મૂક્યુ છે, હુ મારા પુણ્યના સોગન ખાઉ છુ, જૂઠું બોલુ તો મારૂ પુણ્ય નષ્ટ થાય.

૫—**भूरि**-બહુ. **वननित्यः**-नित्य =आसक्त **इष्टि**-યજ્ઞ **क्रोशतः**-क्रुश १ ગ૦ ૫૦-બૂમ પાડવી **ब्रह्माहितम्**-ब्रह्म-બ્રાહ્મણનુ સામર્થ્ય, તપોબળ બ્રહ્મતેજ **धास्यति**-ધાવશે. धे॰ ૧ ગ૦ ૫૦ (धयति)=ધાવવુ. स्तनधय - બાળક **आस्ये**-મુખમા. **प्रदेशिनी**-તર્જની, અંગૂઠાની પાસની આંગળી दिवौकस -द्यौ ओक येषां ते दिवौकसः। पृषोदरादित्वात् साधु પૃષોદરાદિ વર્ગમા છે, તેથી સાધુ-દોષરહિત પ્રયોગ છે दिवोकसને બદલે दिवौकस થયુ છે

૬.—**सकलाः**—(बहु॰ कलाभिः अंशै सहिता॰)-સઘળી, બધી **गन्धगजकुमारकम्**-गन्धप्रधानो गज. गन्धराज (मध्यमपदलोपी स॰)-ઉત્તમ વર્ગના હાથી, હાથીના ગડસ્થળ-લમણામાથી તે જુવાનીમા ને મદમા હોય છે ત્યારે સુગધીદાર રસ નીકળે છે તે રસ मद કે दान કહેવાય છે. कुमारकમા क વાત્સલ્યવાચક પ્રત્યય છે **वारिबन्धात्**-ગજશાળામાથી, वारि-री (સ્ત્રી॰)-ગજબન્ધનસ્થાન. **अवगतसकलकलाकलापम्**--૧ પ્રાપ્ત કર્યો છે સકળ કળાનો સમૂહ જેણે, જે સકળ કળા-હુન્નર શીખ્યો છે એવો કુમાર, ૨. જેણે સકળ કળા પ્રાપ્ત કરી છે એવો ચન્દ્ર **सफलताम्**-फलेन सहितानि सफलानि तेषां भावस्तत्ता ताम् **एवं सपिण्डितेनामुना-प्रवर्धसे**=એ પ્રમાણે એકઠા થયલા-સર્વાળો કરતા થયલા-આ સોળ વર્ષ વડે તુ વૃદ્ધિ પામે છે-તુ સોળ વર્ષનો થયો છે એ ખુશીની વાત છે **नियन्त्रणम्**-બન્ધન. **ललितम्**-ક્રીડા, ભાવના અર્થમા लल् ૧ ગ૦, ૧૦ ગ૦ ઉ૦નો ભૂ૦ કૃ૦ **ललना** (સ્ત્રી॰) શબ્દ એ ધાતુ પરથી આવ્યો છે **जवः**-વેગ **त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा**-ત્રણ ભુવનમા આશ્ચર્યકારક છે એમ વિચારીને. **उच्चैःश्रवस्** પુ૦-ઇન્દ્રનો અશ્વ. **एवंविधः**-बहु॰, एव विधा प्रकारो यस्य स **परिचारार्थम्**-परिचाराय इद यथा

स्यात् तथा (चतु० तत्पु०, क्रियाविशे० છે) **अभिरूप**–સુંદર, રમણીય. **कुलक्रमागत**–વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલું. **शिरसि कृत्वा**–માથે ચઢાવીને. **ध्वानः**–ધ્વનિ, અવાજ

૭.—**दर्शनार्थम्**—दर्शनाय इद यथा स्यात् तथा, चतु० तत्पु० છે ને તે आगतम् ક્રિયાનુ વિશેષણ છે अर्थ શબ્દ चतु० वि० સાથે સમાસ પામે છે, તે તત્પુરુષ સમાસ છે. એ नित्यसमास કહેવાય છે. જે સમાસનો વિગ્રહ થાયજ નહિ કે સમાસમા આવેલા પદથી ન થાય એવો અસ્વપદવિગ્રહ સમાસ તે નિત્યસમાસ છે **खट्वारूढ**. એ નિત્યસમાસ છે. એનો વિગ્રહ થતો નથી. એનો અર્થ जाल्म, नीच છે વિદ્યાર્થીએ ભૂમિ પર સૂવુ જોઈએ. તે ખટ્વા–ખાટલા પર સૂએ તો નીચ કહેવાય. આ શબ્દ પૂર્વે સમયના વિદ્યાર્થીના ધર્મનો ખ્યાલ કરાવે છે. अर्थ સાથેનો સમાસ વિશેષણ છે, ને એને વિશેષ્ય પ્રમાણે લિંગ લાગે છે વળી दर्शनार्थम्ની પેઠે ક્રિયાનું પણ વિશેષણ હોય છે. 'अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्ग च' 'अविग्रह अस्वपदविग्रहो वा नित्यसमास' **अमात्यः**—अमा सह (राज्ञा) भव अमात्य, अमा અવ્ય०, अमावास्या–अमा सह वसत. सूर्याचन्द्रमसौ यस्या तिथौ सा. **केवलं च**=માત્ર એનો સમ્બન્ધ આગળ इति विस्तरेणाभिधीयसे સાથે છે=**इति**=इति हेतोः, એ કારણથી, માત્ર આવા સ્વાભાવિક કારણો છે તેથી. **अभानुभेद्यम्**—भानुना भेद्य भानुभेद्यम्, न भानुभेद्यमभानुभेद्यम्, नञ्तत्पु०, સૂર્યથી ભેદાય નહિ એવુ. **यौवनप्रभवम्**=यौवन प्रभव उत्पत्तिस्थान यस्य तत्; જુવાની જેનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે એવુ અંધારૂ–અજ્ઞાન એ અંધારૂં સામાન્ય અંધારાથી જુદું છે સામાન્ય અંધારૂ સૂર્યકિરણથી ભેદી શકાય છે, રત્નના આલોકથી–તેજથી ઉચ્છેદી શકાય છે, પ્રદીપની પ્રભાથી દૂર કરી શકાય છે, ને અતિગ્રહન નથી यौवनप्रभव तम –એ ઉપમેય છે ને સાધારણ तमस એ ઉપમાન છે ઉપમાન કરતા ઉપમેયનો વ્યતિરેક (આધિક્ય) કહ્યો છે, માટે **व्यतिरेक** અલંકાર છે. **अपरिणामोपशमः**—પરિણામે શાન્તિ ન થાય એવો. **दारुण** –ભયંકર **रागमलावलेपः**=રાગરૂપી મેલથી ઉત્પન્ન થતો ગર્વ. **अज्ञानशौचवध्यः**=જ્ઞાનની પવિત્રતાથી જેનો નાશ ન થાય એવો. **गर्भेश्वरत्वम्**–ગર્ભથીજ ઈશ્વરત્વ–આધિપત્ય **अविनयाना...समवायः**=

एषामेकैकमप्यविनयानामायतनं समवाय. (એ બધાનો સમૂહ) **अविनयानामायतनमिति किमुत (किं वक्तव्यम्)**–એમાનું એકેક પણ અવિનયનુ સ્થાન છે, તો એનો સમુદાય તો અવિનયનુ સ્થાન થાય એમા કહેવુજ શું ? આ કૈમુતિક ન્યાય કહેવાય છે. કૈમુતિક ન્યાયે એ બધા કારણો એકઠાં થયે અવિનયને ઉત્પન્ન કરનાર થાય એમા નવાઈજ શી એવો અર્થ છે **अभिनव यौवनं यस्य सः अभिनवयौवन तस्य भाव अभिनवयौवनत्वम्** એજ પ્રમાણે **अप्रतिमरूपत्वम्** ને **अमानुषशक्तित्वम्**નો વિગ્રહ કરવો **कालुष्य**—મેલ. **कलुष**–ડોળાયલું **भवादृशाः**–**भवादृश्-श-क्ष** એવા ત્રણ શબ્દ છે એજ પ્રમાણે **तादृश्-श-क्ष** વગેરે શબ્દ છે. **अपगतमल**—**मल -लम्**– ૧ મેલ, કચરો માલિન્ય, મલિન વિચાર. **गभस्ति** (પુ૦, સ્ત્રી૦)-કિરણ. **कल्याणाभिनिवेशी**–**कल्याणे अभिनिवेशः कल्याणाभिनिवेश.। सोऽस्यास्तीति कल्याणाभिनिवेशी** **तत्पु**૦ને **इन्** પ્રત્યય લાગ્યો છે કલ્યાણને વિષે જેનો અભિનિવેશ–આગ્રહ છે. **रागः**= ૧ રંગ, ૨ અનુરાગ **एकान्तवक्रता**=૧ અત્યન્ત વાંકાપણું, ૨. અત્યન્ત વાંકે માર્ગે જવુ તે. **चञ्चलता**=૧ ચપળતા, ૨ અસ્થિરતા **मोहनशक्ति**= ૧ મોહ પમાડે–બેભાન કરે એવી શક્તિ, ૨. મનને મોહ પમાડે એવી શક્તિ **मद**=૧. કેફ, ૨ અભિમાન **नैष्ठुर्य**=૧. સખ્તાઈ, ૨ નિર્દયતા. આ પ્રમાણે શ્લેષાલંકારથી બે અર્થો લેવાના છે, એક લક્ષ્મીને ને બીજો પારિજાત આદિને લાગુ પડે છે. **शकलः**–ખડ **कालकूटम्**–વિષ. **विरहविनोदचिह्नानि**–વિયોગથી થતી પીડા દૂર કરવાના ચિહ્નો **प्रपलायते**– **अय्** ૧ ગ૦ આત્મ૦ની પૂર્વે **परा** ઉપસર્ગ હોય તો **य्**નો **ल्** થાય છે **अय् आम्**યુક્ત પરોક્ષ૦ લે છે, **अयांचक्रे–बभूव–आस** **अभिजनः**–ઊંચુ કુળ **कामम्**–ભલે **समारोपि**°–જેના ઉપનયન આદિ સંસ્કારો–દેહશુદ્ધ કરવાના વિધિ–પિતાએ કર્યાં છે તે **तरल**–અસ્થિર, ચપલ **अप्रतिबुद्ध**–બોધ–જ્ઞાન થયુ નથી એવું. **मुखरीकृतवान्**–શબ્દાયમાન કર્યો, બોલાવ્યો ભૂતકૃદન્તને **वत्** પ્રત્યય લગાડવાથી કર્તરિ અર્થ થાય છે. **कृत मयेदम्; कृतवानहमिदम्** ક્રિયાપદ અકર્મક હોય તો અર્થમા ફેર પડતો નથી **गतोऽहं ग्रामम्, गतवानह ग्रामम्**–એ બનેનો એકજ અર્થ છે–હુ ગામ ગયો. **इदमेव=पुरुषमियं दुर्विनीता लक्ष्मीः खलीकरोतीति**

धुर्-ધૂસરી, રાજ્યકારભાર સમાસને અન્તે पुर् ને धुर् શબ્દને अ પ્રત્યય લાગે છે, [illegible], राज्यधुरा । [illegible]-जि ધાતુ वि ને परा ઉપસર્ગ સાથે આત્મનેપદી છે. ('विपराभ्यां जेः'-वि ને परा પછી जिનું આત્મનેપદ છે). सिद्धादेशः-જેનો આદેશ સિદ્ધ-સફળ થાય છે એવો.

૮.—श्रुतिस्मृतिभिर्गृहीतपरमात्मलक्षणम्=વેદ ને સ્મૃતિઓથી પરમાત્માનુ લક્ષણ-સ્વરૂપ જે સમજાયો છે તેને. परमहंसपरिव्राट्—ચાર પ્રકારના ભિક્ષુ છે, કુટીચક, બહૂદક, હંસ, ને પરમહંસ, તેમા પૂર્વપૂર્વના કરતા ઉત્તરોત્તર ઊંચા પ્રકારના છે; આ રીતે પરમહસ એ સર્વોત્તમ ભિક્ષુ છે. न हि°-જેમ નદીનો આ કાઠો બળી ગયો હોય તો નદીને પાર તરવા કોઈ ઇચ્છતું નથી, તેમ મૃત શરીરને પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે કે તે મૃત્તિકારૂપ પામે છે ત્યારે સસારમાથી ઉદ્ધાર પામવા કોઈ ઇચ્છતું નથી તુ કેમ ઇચ્છે છે? पार ને अवर બે કિનારા પરથી पारावार=સમુદ્ર ग्राहः-મગર वयस् (ન૦)-પક્ષી साध्ववादीः°-હવે તુ બરોબર કહે છે, પૂર્વે કેમ ખોટુ કહ્યુ કે હું અમુક વશનો બ્રહ્મચારી કે ગૃહસ્થ હતો ને હવે પરમહસ પરિવ્રાટ્ છુ? मृषोद्यम्-જૂઠુ વચન अदोन्वयः-असौ अन्वय यस्य स, આ છે અન્વય-વશ જેનો એવો प्रत्यभ्यज्ञासीः-જેને ભિન્ન જાતિ, ભિન્ન અન્વય ને ભિન્ન સસ્કાર છે તેને જાતિ, અન્વય, ને સસ્કારથી રહિત જે આત્મા તે તરીકે તેં ઓળખ્યો

૯—पङ्गु—લગડો (સ્રી૦ पङ्गूः-पङ्ग्वी). परमानन्दमधवम्—પરમ આનન્દસ્વરૂપ વિષ્ણુ मा=लक्ष्मी તેના धव=पति सत्, चित्, ને आनन्द એ ત્રણ બ્રહ્મના સ્વરૂપ છે बकः-બગલુ वञ्चनम्-ઠગાઈ. कार्यकाले=વાપરવાને વખતે सिता-ખાડ.

૧૦—अर्कः-સૂર્ય. लोकपालः-દિક્પાલ, દિશાના રક્ષક દેવ तपन-સૂર્ય. वैश्रवणः-કુબેર वित्ताप्पत्योः=વિત્તપતિ એટલે ધનેશ, કુબેર, ને अप्पति=જલદેવ, વરુણ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पद प्रत्येकं संबध्यते (पति શબ્દ वित्ताप એ द्वन्द्व સમાસને અન્તે સભળાય છે, તે પ્રત્યેક પદ સાથે સંબન્ધ રાખે છે; અર્થાત્, વિત્તપત્તિ ને અપ્પતિ, એવો અર્થ સમજવો). व्यलीकेन-કપટથી. द्रुतम् જલદી. विद्रुत-નાસી ગયલુ मनुष्य इति-મનુષ્ય છે એમ માનીને दुरुपसर्पिणम्-દુખે પાસે જઈ શકે એવો.

૧૧ –**इक्ष्वाकु**–ઇક્ષ્વાકુ રાજાનો વંશજ **वीजमुष्टिः प्रकीर्यते**=બીજોની મુઠ્ઠી વિખેરાતી નથી, બી રોપાતા નથી (**फलकाले लुण्टाकशङ्कया**=ફળને સમયે લુટારાઓના ભયથી) **पितुः पुत्रो–वशो**=પુત્ર પિતાને વશ ને ભાર્યા પતિને વશ રહેતી નથી, કેમકે આજ્ઞાનુ ઉલ્લંઘન કરનારને કોઈ દંડનાર નથી **अत्याहितम्**=મોટુ ભય '**अत्याहित महाभीति**' **इत्यमर**· **विषाणिनः**- પ્રશસ્ત દન્તવાળા **हायनः–नम्**–વર્ષ. **क्षेम**–કલ્યાણકારક, સહીસલામત **पण्यम्**–માલ **विभजन्**–વિભાગ કરતો, વહેચી આપતો. **स्वकम्**=જીવન **सत्यं च धर्मश्च**=સત્ય ને ધર્મનો પ્રવર્તક **महता वृत्तेन**= યમમા દંડમાત્ર ગુણ છે, કુબેરમા ધનદત્વ છે, ઇન્દ્રમા પાલન, ને વરુણમા સદાચારમા નિયમન છે, પણ રાજામા ચારે હોવાથી, પોતાના મોટા આચરણથી એ ચારેથી ચઢીઆતો છે

૧૨ —**नाना** (અવ્ય૦)–ભિન્ન ભિન્ન **व्यालः**-હાથી, સર્પ **संनिकृष्ट**–પાસેનુ **संयताञ्जलिः**–બદ્ધ છે અજલિ–નમસ્કારાર્થે હાથ જોડવા તે–જેણે. **परवानस्मि—स्थिते**=તમે છો એટલે સો વર્ષ પર્યન્ત પણ હુ પરવાનજ–તમને આધીનજ છુ, કદાચિત્ પણ સ્વતન્ત્ર નથી **यथावत्**–ઘટે તેમ. **सकाश**–સદૃશ **सुरभि**–મનોહર **भावित**–પવિત્ર **चक्रवाकः**-ચકવો. એ પક્ષી રાત્રે સ્ત્રીથી જુદુ પડે છે **प्रांशु**–ઊંચું **पक्षिणा**=जटायुषा **कन्दरा**-ગુફા **आसन्न**=સમીપ.

૧૩ —**भरतर्षभ**-भरतेषु ऋषभ भरतर्षभस्तत्सवुद्धौ भरतर्षभ. ભરતો––ભરતના વંશજોમા શ્રેષ્ઠ ऋषभ, शार्दूल, सिह, पुङ्गव, વગેરે શબ્દો સમાસના ઉત્તરપદમા શ્રેષ્ઠના અર્થમા વપરાય છે '**स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा । सिहशार्दूलनागाद्या पुसि श्रेष्ठार्थगोचरा ॥**' (સમાસના ઉત્તર પદમા व्याघ्र, पुङ्गव, ऋषभ, कुञ्जर, सिह, शार्दूल नाग, આદિ શબ્દો પુલિંગમા શ્રેષ્ઠાર્થવાચક છે) '**उपमितं व्याघ्रादिभि. सामान्याप्रयागे**' (ઉપમિત–ઉપમેય व्याघ्र વગેરે શબ્દો સાથે સમાસ પામે છે, સામાન્યનો—સાધારણધર્મનો પ્રયોગ ન હોય ત્યારે) **पुरुष व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र**, પણ **पुरुष व्याघ्र इव शूर** એમા **शूर** એ સામાન્યનો પ્રયોગ, છે, માટે સમાસ થતો નથી, વાકયજ રહે છે **नृसोम** =**ना सोम इव** **श्रीः**= રૂપ, ઔદાર્ય વગેરે શોભા **पद्मा**=ધનસમૃદ્ધિ **मकरध्वजस्य**-પ્રદ્યુમ્નની.

प्रगल्भे=વાગ્મી પુરુષમા, છટાદાર બોલનારને વિષે. **देवपरे**=देव पर प्रधानं वस्तु यस्य स. देवपरः तस्मिन् देवपरे **उदीर्ण°**—ઉદાર-ઉચ્ચ સ્વભાવવાળું (उद्+ईर् २ ગ૦ આ૦નો ભૂ૦ કૃ૦) **सांकरिके**=જાતિનો સકરમિશ્રણ જેનામા છે એવાને વિષે. **असूयक**-અસૂયા કરનાર, દોષ કાઢનાર. **कृतात्मन्**—જિતેન્દ્રિય, પવિત્ર **स्वाध्यायनित्य**-વેદાધ્યયનમા આસક્ત; नित्य-નિમગ્ન **संगुप्तमनोरथेषु**-જેમના મનોરથ છૂપા છે, જેમના મનમા કઈ છે ને દર્શાવે છે કઈ, તેમને વિષે.

१४.—**तनूरुहः**—કેશ. **कल्यगता**—कल्यं प्रातरहर्मुखं वा—સવારે **आकीर्ण** (आ+कॄ [किरति] ६ ગ૦ પ૦નો ભૂ૦ કૃ૦) વ્યાપ્ત. **तपस्विनी**-બિચારી (અનુકપાવાચક છે). **कृच्छ्रम्**—સકટ **भेषजम्**-ઔષધ **शकुनिघ्नेन**-शकुनि हन्तीति शकुनिघ्नस्तेन, પારધિએ **अग्निसाक्षिकम्**—अग्नि· साक्षी यस्मिंस्तत् **एतत्**—भर्ता हि शरण परमित्येतत् **स्तबकः**—ગુચ્છો

१५ —**ऋच्छति**—ऋ (ऋच्छ) १ ग० प० वर्त० ३ पु० ए० व०

१६ —**त्रैविद्यवृद्धान्**—तिस्रो विद्या अधीयते विदन्ति वा त्रैविद्याः तेषु वृद्धास्तान्-ત્રણ વેદ જાણનારાઓમા વૃદ્ધ. **परावरज्ञाः**—पर च अवर च परावरे ते जानन्तीति-ભૂત ને વર્તમાન જાણનાર **एवं प्रवृद्धं-शरीरात्**=एत्र प्रवृद्ध सकल मनोजं सतापनीय शरीरात् प्रणुदन्—दूरीकुर्वन्नित्यर्थ .

१७.—**भैषज्यमेतद्**—°**चिन्तयेत्**=यदेतत् (दु खं) नानुचिन्तयेत् तदेतत् अननुचिन्तनमित्यर्थ दु खस्य भैषज्यम्=પુરુષે દુખનુ અનુચિન્તન ન કરવું—વિચાર ન કર્યા કરવો એ દુખનુ ઔષધ છે. દુખનુ જે અનનુચિન્તન છે તે એ દુખનુ ઔષધ છે **गृध्येत्**—લોભ કરવો. **स्निग्धत्वं—मप्रियम्**=ઇન્દ્રિયોના અર્થને એટલે વિષયોને વિષે મોહથી આસક્તિ એ અપ્રિય, મરણજનક છે **सर्वे क्षयान्ताः—जीवितम्**=સર્વ સંચય ક્ષયને વિષે જેનો અન્ત છે એવા છે, સર્વ ઉન્નતિનો પતનમા અન્ત થાય છે (ચઢે છે તે પડે છે એવી કહેવત છેજ), સર્વ સયોગનો અન્ત વિયોગમા ને જીવિતનો મરણમા થાય છે **वयो गच्छन्न तिष्ठति**-વય જતુ અટકતું નથી, **वयोऽगच्छन् न तिष्ठति** એવો પાઠ હોય તો—વય ગયા વગરનું

રહેતું નથી; જાય છેજ **अध्यात्मरतिः**-आत्मानमधिकृत्याध्यात्म , अध्यात्मं रतिर्यस्य स **निरामिषः**-વિષયલાલસા જેની જતી રહી છે એવો.

૧૮ —**पुत्रक**—પ્રિય પુત્ર **गुहां प्रविष्टम्**—હૃદયના ઉંડાણમા રહેલો. **न हि प्रतीक्षते कृतम्**=એનુ કામ પૂરૂ થયુ છે કે નહિ તેની મૃત્યુ વાટ જોતુ નથી अस्य कार्यं कृत वा न वेति मृत्यु' न प्रतीक्षते. **न देहभेदे—विजानताम्**=દેહનો ભેદ થયે મરણ ન જાણો પ્રાણી મરી જાય છે એમ કહીએ છીએ તે મરણ નથી, માત્ર દેહભેદ છે, એક દેહમાથી આત્મા બીજા દેહમા જાય છે **न तेन किंचिन्न प्राप्तम्**—तेन किंचिन्न प्राप्तमिति न अपि तु प्राप्तमेव द्वौ नञौ प्रकृतार्थं दृढीकुर्वत —બે નકાર પ્રકૃતાર્થને દૃઢ કરે છે.

૧૯.—**बाष्पगद्गदम्**—बाष्पै. गद्गदं यथा स्यात् तथा , આસુઓને લીધે ગદ્ગદ, અક્ષર વિશીર્ણ થાય, તૂટી જાય, ન સમજાય એવી રીતે **अयः**—લોઢુ **कैव कथा शरीरिषु**—ચેતનોને વિષે તો કહેવુજ શુ; ચેતન પદાર્થો શોકથી તપે ત્યારે નરમ થાય એમા તો કહેવુંજ શુ? **हन्त**—વિષાદવાચક છે, અરેરે! **प्रहरिष्यतः**—પ્રહાર કરવા ઇચ્છતાનુ **अथवा**—પક્ષાન્તર-વાચક **हिमसेकविपत्ति**—હિમના—ઝાકળના વરસાદથી મરણ છે જેનુ એવી **पूर्वनिदर्शनम्**—પૂર્વ દૃષ્ટાત **अशनिः कल्पित एष वेधसा**—આ માળા વિધિએ વજ્ર કલ્પી છે अशनि એ વિધેય છે ને વાક્યમા વિધેય પ્રધાન છે તેથી एषः પુ૦મા છે. विधेयप्राधान्यादेष इति पुलिङ्गता, એજ પ્રમાણે शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य **विटपः**-ડાળી **कृतपूर्वम्**-पूर्वं कृत कृतपूर्वम्, सुप्सुप्समास **शब्दपतिः**—शब्देन पति न त्वर्थेन, નામનો ધણી **भावनिबन्धना**—ભાવ એટલે સ્વભાવ જેનો આશ્રય છે એવી, સ્વાભાવિક. **शर्वरी**—રાત્રી. **द्वन्द्वचर**—સ્ત્રીપુરુષ સાથે ફરનાર ચકવો ને ચકવી હમેશ સાથે ફરે છે ને રાત્રે જુદા પડે છે. **पतत्रिणम्**—પક્ષીને, ચક્રવાકને पतत्र (ન૦)-પાખ. **वामोरु**—वामौ सुन्दरौ ऊरू जङ्घे यस्याः सा वामोरू तत्संबुद्धौ वामोरु બહુ૦ને અન્તે ऊरु હોય, સમાસ સ્ત્રી૦મા હોય, ને પૂર્વપદ ઉપમાનવાચક પદ, संहित, वाम, વગેરે હોય તો

---

१ દરેક વાક્યના બે વિભાગ છે, જેને વિષે કહ્યુ હોય તે ને જે કહ્યુ હોય તે. પ્રથમ ભાગ ઉદ્દેશ્ય ને દ્વિતીય ભાગ વિધેય કહેવાય છે

ऊरुनु ऊरू થાય છે, रम्भोरूः, करभोरूः, ऊरूत्तरपदादौपम्ये ।४।१।६९॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च ।४।१।७०॥ **कलम्**—કાલું, અવ્યક્તમધુર; અસ્પષ્ટ પણ મધુર संस्तर—પથારી **अन्यभृतासु**—કોકિલાઓમાં परभृता, अन्यभृता (અન્યથી પોષાયલી) એ કોકિલાવાચક છે, કેમકે કાગડો કોકિલાના કોયલના ઈંડા સેવે છે એમ કહે છે, એટલાજ માટે परभृत= (पर बिभर्तीति અન્યને પોષનાર) કાક **पृषतीषु**—હરણીઓમાં. **विलोल**—ચપળ, ફરતી **विभ्रमाः**—વિલાસ **कलाविधौ**–કલાના વિધાનમાં, કલાનો પ્રયોગ કરવામાં. **करुणाविमुखेन**—विगत मुख यस्य स. विमुख, कलाया विमुख कलाविमुखस्तेन

૨૦ —**अर्थोष्मणा**— પૈસાની ગરમીથી. **त्रिलोकीतिलकः**—त्रयाणा लोकाना समाहारस्त्रिलोकी (समाहारद्विगु, अष्टाध्यायी, चतु सूत्री, पञ्चवटी) त्रिलोक्यास्तिलक भूषणं त्रिलोकीतिलक.—ત્રણ લોકનું ભૂષણ.

शीतसितया-शीता चासौ सिता च शीतसिता तया-થડી અને શ્વેત (ગંગા), હૃદયને થડક–આનન્દ આપનારી ને ઉજ્જવલ કલંકરહિત

पात्र पवित्रयति—દીવો પાત્રને (કોડીઆને) અપવિત્ર–મેલું કરે છે, સજ્જનોની સોબત પાત્રને–સોબત કરનારને પવિત્ર-દુષ્ટ વિચારરૂપ મલરહિત–કરે છે દીવો ગુણોનો (વાટોનો) ક્ષય કરે છે, સાધુસંગ ગુણોનો ક્ષય કરતો નથી, પણ વૃદ્ધિ કરે છે દીવો સ્નેહનો (તેલનો) નાશ કરે છે, સત્સંગ સ્નેહનો સંહાર–નાશ કરતો નથી દીવો મલ (મેસ) ઉત્પન્ન કરે છે, સાધુસંગમ મલ–પાપ–દુર્વિચારાદિ ઉત્પન્ન કરતો નથી દીવો દોષાને–રાત્રિને અન્તે રુચિર સુંદર દેખાતો નથી, સારા માણસોની સોબત દોષોના અન્તને લીધે સુંદર દેખાય છે–સારી સોબતથી પુરુષના દોષો નાશ પામે છે ને તે શોભે છે દીવો ચળે છે, સાધુસંગમ ચલિત નથી–દૃઢ છે. આ પ્રમાણે સત્સંગ પુણ્યગૃહને વિષે કોઈક અપૂર્વ–અનિર્વચનીય દીપ છે અન્ય દીપોથી એ દીપને ચઢીઆતો વર્ણવ્યો છે ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય વ્યંગ્ય હોવાથી વ્યતિરેક અલંકારનો ધ્વનિ છે

पवित्रयति (पवित्र करोति)—નામધાતુ

नार्घन्ति—अर्घो मूल्यमर्घवन्ति न भवन्तीत्यर्थ —નામધાતુ.

प्रतिभावतः—નૈસાર્ગિક અપૂર્વ બુદ્ધિવાળાના. प्रतिभा='प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता'—નવા નવા અંકુર-પ્રકાશથી શોભતી બુદ્ધિ. એવી ઊંચા પ્રકારની કલ્પનાશક્તિ વગર સારા કાવ્ય રચી શકાતા નથી. कस्यचित्–कस्यचिदेव, न सर्वस्य.

नाकवित्व°—કવિતા ન બનાવવાથી કંઈ અધર્મ, વ્યાધિ, કે દંડ થતો નથી, પણ (पुन-વિરોધવાચક છે) નઠારી કવિતાને વિદ્વાનો સાક્ષાત્ મરણ (કીર્તિનું મરણ-અપકીર્ત્તિ) કહે છે

व्याख्यागम्यानि°—કાવ્યો પણ શાસ્ત્રોની પેઠે ટીકાથીજ સમજાય તો સુબુદ્ધિવાળા પુરુષોને તો એ ઉત્સવ છે પણ અરેરે! નબળી બુદ્ધિવાળા તો બિચારા માર્યાજ ગયા! અર્થાત્, કાવ્યો પ્રાસાદિક, તરત સમજાય એવા જોઈએ, શાસ્ત્રોની પેઠે દુર્ગમ ને વ્યાખ્યાથીજ સુગમ થાય એવા ન હોવા જોઈએ **दुर्मेधसः**—दुष्टा मेधा येषा ते (नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥५।४।१२२॥ नञ् (अ કે अन्), दुस्, ને सुथी પર प्रजा ને मेधानुं बहु०-મા प्रजस् ને मेधस् થાય છે, अप्रजा, सुप्रजाः, अमेधा ઇત્યાદિ)

मूर्धजाः—मूर्धनि जायन्त इति मूर्धजा केशा **जीवमानः**–जीव् १ ग० पर० છે, પણ તાચ્છીલ્યના-સ્વભાવના અર્થમા અહિં आत्म० છે અહિં 'જીવવાના સ્વભાવવાળો' એવો અર્થ છે 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' ॥ ३।२।१२९॥ એ સૂત્ર છે તાચ્છીલ્યના, વયોવચનના (ઉમર કહેવાના), ને શક્તિના અર્થમા आनश् (आन) પ્રત્યય થાય છે, એટલે आत्म० वर्त० कृ०નો પ્રત્યય લાગે છે भोग भुञ्जान—ભોગ ભોગવવાની જેને ટેવ છે એવુ कवच बिभ्राण—કવચ ધારણ કરનાર (કરવાની ઉમરવાળો) शत्रून्निघ्नान.—શત્રુને હણવાને શક્તિમાન્

भागधेयम्—भाग एव भागधेयम् સ્વાર્થવાચક धेय પ્રત્યય છે પ્રકૃતિના (જેને પ્રત્યય લગાડાય તેના) પોતાનાજ અર્થમા એ પ્રત્યય લાગે છે, અર્થાત્, એથી પ્રકૃતિના અર્થમા કંઈ ફેર થતો નથી

नाम एव नामधेयम् 'बाल एव बालकः (અહિં क સ્વાર્થવાચક છે) चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् (અહિ य સ્વાર્થવાચક છે) सुखमेव सौख्यम्

इतरतापशतानि—અરસિક પુરુષોને વિષે રસનો અભિનિવેદ કરવાથી જુદા સેંકડો તાપો.

अस्यां सखे°=આ **अन्योक्ति** કે **अप्रस्तुतप्रशंसा** કહેવાય છે. અપ્રસ્તુત-નુ વર્ણન કરી પ્રસ્તુતને લાગુ પાડવામા આવે ત્યારે એ અલંકાર છે અ-રસિકને વિષે રસનુ નિવેદન કરવું—મૂર્ખની આગળ વિદ્વાનોનું બોલવુ—એ બહેરાના ગામમા કોકિલના ટહુકારના જેવું છે. કોકિલને કહીને વિદ્વાનૂને કવિ સંભળાવે છે.

दे[illegible]:—**दैवं हत निन्द्यं येषां ते.** નિષ્ઠાનો-ભૂતકૃદન્તનો પર નિપાત થયો છે બહુવ્રીહિમા ક્વચિત્ ભૂતકૃદન્તનો પર નિપાત પણ થાય છે, ઉત્તર-પદ તરીકે પણ તે આવે છે, જેમકે **आहिताग्नि.** કે **अग्न्याहित.** (અગ્નિ-હોત્રી, જે અગ્નિ રાખે છે તે). **कलानभिज्ञा** —૧. કલ-અવ્યક્તમધુર ધ્વનિને ન સમજનારા, ૨. કલાને ન સમજનારા

कृतान्तः—યમ **मनाक्** (અવ્ય૦)-લગાર

लोभश्चेद्°—લોભ વહ્નિસમાન છે, પિશુનતા-ચાડી કરવાનો સ્વભાવ ઘણા પાપની બરાબર છે, ઇત્યાદિ

विद्यायां व्यसनम्—**व्यसन**=આસક્તિ ગુજરાતીમા નઠારાજ અર્થમા વપરાય છે. અર્થ ભ્રષ્ટ થવાનુ કે સંકુચિત થવાનુ ઉદાહરણ.

भवन्ति नम्रा°—પ્રથમ ત્રણ પાદમા વિશેષ દાખલા છે તેનુ ચોથા પાદમા સામાન્યના વર્ણનથી સમર્થન કર્યું છે (તેને ટેકો આપ્યો છે). આમ વિશેષનુ સામાન્યથી કે સામાન્યનું વિશેષથી સમર્થન કર્યું હોય તે **अर्थान्तरन्यास** અલંકાર કહેવાય છે

'ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन ।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन ॥'

તે **अर्थान्तरन्यास** જાણવો, જેમા કોઈક વસ્તુનું વર્ણન કરીને તેને સાધવા-સિદ્ધ કરવા સમર્થ અન્ય વસ્તુનો ન્યાસ-વર્ણન હોય છે

पूर्वार्धपरार्धभिन्ना—પૂર્વાર્ધમા છાયા ઓછી થતી જાય છે તેવી મૈત્રી ખળની છે, ને પરાર્ધમા છાયા વધતી જાય છે, તેવી મૈત્રી સજ્જનની છે.

तज्ज्ञा —સન્મિત્રના લક્ષણને જાણનાર

छिन्धि—छिन्द्धि, रुन्द्ध वगेरे રૂપમાના द्નો 'झरो झरि सवर्णे' (हल्-થી પર झर्નો સવર્ણ झर् પર છતા લોપ થાય છે) પ્રમાણે વિકલ્પે લોપ થાય છે

अनुविधेयम्=अनुसरणीयम्. **उद्दिष्टम्**—उपदिष्टम् **असिधाराव्रतम्**-असिधाराचङ्क्रमणवद् दुष्करम्–તરવારની ધાર પર ચાલવા જેવું દુષ્કર 'एकस्यामेव शय्यायां मध्ये खड्गं निधाय स्त्रीपुंसौ यत्र ब्रह्मचर्येण शयाते तदसिधाराव्रतम्'—એમ દિનકર ટીકાકાર સમજાવે છે

संभ्रमविधि—ગભરાટ, ઉતાવળ, કેવી રીતે સન્માન કરૂ એ વિચારથી ગભરાટ. सदसि कथनं नाप्युपकृतेः—પોતે કરેલા ઉપકાર સભામા કહેવા નહિ **अनुत्सेकः**—ઉત્સેકનો-ગર્વનો અભાવ उत्सिक्त—ગર્વિષ્ઠ. **निरभिभवसाराः**—निर्गतः अभिभव अपमान एव सारो यासां ता, જે વાતનો સાર અન્યની નિન્દા કરવામા નથી તેવી વાતો કરવી

लालायते—લાળ કાઢે છે. **अमित्रायते**—अमित्र इव आचरति

प्रणयगर्भगिर.-प्रणय गर्भ. यासां ता. प्रणयगर्भा प्रणयगर्भाः गिर येषा ते प्रणयगर्भगिर (बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहि—જેમા બહુવ્રીહિ અન્તર્ગત છે એવો બહુવ્રીહિ છે, સ્નેહયુક્ત વાણી બોલનારા. **वल्गन्ति**—ચારુ-સુંદર દેખાય છે **निवहः**-સમૂહ **संमीलने**°—આ પદ્ય 'ભોજપ્રબન્ધ'-મા છે પહેલા ત્રણ પાદમા ભોજરાજા પોતાનુ સુખ વર્ણવે છે, ચોથો પાદ કરવા રાજા પ્રયત્ન કરે છે, એવામા મહેલમા ભરાયલો ચોર ચોથો પાદ કહે છે કે આખ મીચાયે એમાનુ કંઈ નથી

झटिति—જલદી, હે કાન્તે, ચન્દ્રગ્રહણ સમીપ છે, તારો મુખચન્દ્ર કલકરહિત છે, પૂર્ણ ચન્દ્ર જે કલકિત છે તેનો ત્યાગ કરી રાહુ તારા મુખ-ચન્દ્રનો ગ્રાસ કરશે, માટે જલદી ઘરમા પેસી જા. વ્યતિરેક અલંકારનો ધ્વનિ છે-એ અલકાર વ્યંગ્ય-દૂરથી સમજાય એવો છે

पुरा—પૂર્વે કવિની ગણના કરવાને પ્રસંગે પ્રથમ કનિષ્ઠિકાએ-ટચલી આગળીએ કાલિદાસની ગણના કરી, હાલ પણ એના જેવો કવિ ન હોવાથી અનામિકા-ટચલી આગળીની પાસેની, વીટી પહેરવાની આગળી (જેનુ નામ નથી એવી), અતિશય સાર્થક થઈ. શિવે બ્રહ્માનુ શિર એ

આગળીએ કાપ્યુ, માટે એ આગળી અપવિત્ર થઈ આ કારણથી યજ્ઞાદિ-પ્રસંગે એને પવિત્ર કરવા દર્ભની વીટી પહેરાવાય છે **अङ्गुष्ठ, तर्जनी** કે **प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका,** ને **कनिष्ठिका** અંગુઠાથી ક્રમે આગળીઓનાં નામ છે.

यास्यत्यद्य°—यास्यति=જવાની છે, ગઈ નથી કે જતી નથી તોપણ **संस्पृष्टम्—सम्यक् स्पृष्टम् कलुषः**—સ્વરભગવાળો **वैक्लव्यम्**-વિહ્વલતા. ગભરાટ **विश्लेषः**—વિયોગ. **दक्षिणा**—અનુકૂળ, સભ્ય **वामा**-વિપરીત આચરણવાળી સ્ત્રીઓ. **आधिः**—મનની પીડારૂપ

युष्मास्वपीतेषु—अपीतेषु-કર્તરિ અર્થે છે **पीतं** [illegible]**नमेषामस्तीति पीता न पीता अपीतास्तेषु** મત્વર્થમાં (**मतु**ના જેવા અર્થમા) **अ** પ્રત્યય (**मत्वर्थीय अच् अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥ अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शस**—હરસના રોગવાળો) **पीत**ને લાગી કર્તરિ અર્થ થયો છે

अर्थो हि°—કન્યા એ પારકું ધન છે એવી ગુજરાતીમા કહેવત છે. **न्यासः**-નિક્ષેપ, કોઈએ સરક્ષણ કરવા સોંપેલી વસ્તુ **विशदः**-શુદ્ધ. **प्रकामम्**-અત્યન્ત

ध्वान्तम्—અન્ધકાર

रसपतिः—પારો

म्लानस्य—सरोरुहाक्षि—હે કમલાક્ષિ સીતે, એમ સીતા પ્રતિ રામની ઉક્તિ છે **बहु०**ને અન્તે **अक्षि**નુ **अक्ष** થાય છે. સ્ત્રી૦ છે માટે **ई** લાગી **सरोरुहाक्षी** થયુ છે

रसायनानि—रसस्य अयनानि प्रापकानि—રસ–આનન્દ આપનાર

[illegible]षाकरोऽपि—दोषाकरः=૧. **दोषा**નો—રાત્રીનો કરનાર, ૨. **दोष**—નો આકર—ખાણ, સંગ્રહસ્થાન **कुटिलः**—૧ વાકો, ૨ અપ્રામાણિક. **कलङ्कितः**—૧. કલંક–ડાઘાવાળો, ૨ નામોશીવાળો [illegible]**नसम**[illegible]°–૧ **मित्र**ના—સૂર્યના અસ્તકાળે જેનો ઉદય થાય છે એવો, ૨ **मित्र**ની પડતી વખતે જેની ચઢતી થાય છે એવો. આ પ્રમાણે શ્લેષાલકારથી બે અર્થ છે, **दोषाकरः**મા **दोषां रात्रिं करोतीति दोषाकर** (**दोषा + कर**), ને

दोषाणामाकर. (दोष + आकर) એમ પદને ભાગવા પડે છે માટે सभङ्गश्लेष છે ને कुटिलः વગેરે સ્થળે अभङ्गश्लेष છે अपि એ વિરોધાભાસવાચક છે. વિરોધ દેખીતો છે, ખરેખરો નથી, એક અર્થમા વિરોધનો આભાસ દેખાય છે, તેનો બીજા અર્થથી પરિહાર થાય છે આ અલકાર વિરોધાભાસ કહેવાય છે

नन्वात्मानं°—પોતાની સ્ત્રીથી છૂટો પડેલો યક્ષ મેઘની મારફતે સ્ત્રીને કહાવે છે. પર ને પ૩મા પદ્યો मेघदूतમાના છે

श्यामास्वङ्गम्°—श्यामा—એ નામની લતા चण्डी—ક્રોધયુક્ત સ્ત્રી

पाथोधिः—पाथांसि जलानि दधातीति पाथोधिर्जलधिः समुद्र इत्यर्थः ।

दूरादर्थं घटयति—૧ દૂરથી મતલબ સાધે છે (મન્ત્રી), ૨ દૂરથી અર્થ મેળવે છે, વ્યંગ્ય અર્થ રાખે છે (કવિ) अपशब्दं—૧. અશ્લિષ્ટ વચન, ૨. વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ શબ્દ पदं रचयति—૧ પગલુ ભરે છે, (મન્ત્રી), ૨ શબ્દ બનાવે છે (કવિ)

यत्र नास्ति—પૂર્વ સમયની ગૃહસ્થાઈની ભાવના એ પદ્યમા છે જે ઘરમાં દહી વલોવાતુ નથી, નાના બાળકો નથી, ને વડીલો તરફ યોગ્ય સત્કાર નથી તે ઘર નથી, વન છે

सौमित्रे—રામને સીતાનો વિરહ થયો છે તે' અવસ્થાનુ વર્ણન રામલક્ષ્મણના સવાદરૂપે છે વિરહાવસ્થામા ચન્દ્ર ને અન્ય શીતલ પદાર્થો ગરમ લાગે છે ચન્દ્ર એ સૂર્ય છે એમ રામને ભ્રમ થયો છે માહે કુરગહરણ (ડાઘો છે તેને હરણ કહ્યુ છે) છે તેથી એ ચન્દ્ર છે એમ લક્ષ્મણ કહે છે, એટલે રામને સાદૃશ્યથી સીતાના મુખ ને નયનનુ સ્મરણ થાય છે ને कुरङ्गनयने ને चन्द्रानने એમ સીતાને સબોધે છે

हिमांशु°—સીતાને હનુમાને કહેલો રામનો સદેશો આ અને નીચેના શ્લોકોમા વર્ણવ્યો છે

व्यतिकरः—वृत्तान्त એનો અર્થ કવચિત્ સયોગ પણ થાય છે. 'व्यतिकर इह भीमस्तामसो वैद्युतश्च' उत्तररामचरितम्

मा गा°—હે મિત્ર તમે પ્રસ્થાન કરો—જવા નિકળો ત્યારે મારે શુ કહેવુ તે શિખવો 'ન જાઓ' એમ કહુ તો અપશકુન થાય, 'જાઓ' કહુ

તો મારૂં વાક્ય સ્નેહશૂન્ય થાય, 'રહો' કહું તો હું ઉપરિપણું કરતો હોઉં એમ થાય, 'ઇચ્છામા આવે એમ કરો' એમ કહું તો તમારી તરફ ઉદાસીન છુ–મારો સ્નેહ પણ નથી ને અસ્નેહ પણ નથી–એમ થાય, 'તમારા વિના જીવી શકીશ નહિ' એ વચન સંભવે કે ન સંભવે

श्मशानम्—श्मान शवा शेरत अत्रेति श्मशानम्।

बाले नाथ—પતિપત્ની વચ્ચે સવાદ છે પતિ કહે છે–बाले સ્ત્રી કહે છે–नाथ વળી પતિ કહે છે–विमुञ्च मानिनि रुषम् પત્ની–रोषान्मया किं कृतम् પતિ–क्रोधोऽस्मासु પત્ની–न मेऽपराध्यति मयि પતિ–तत्किं रोदिषि वचसा પત્ની–कस्या रुद्यते પતિ–नन्वेतन्मम પત્ની–का तवास्मि. પતિ–दयिता પત્ની–नास्मीत्यतो रुद्यते.

अम्बा कुप्यति—ષડાનન કાર્તિકેય શિવને કહે છે अम्बा–त्यज्यताम् માતા કોપે છે, માથે ચઢાવેલી આ ગગા તજી દો પાર્વતી કરતા ગંગાજીને અધિક વહાલા કરી માથે ચઢાવ્યા છે, માટે પાર્વતી કોપે છે, ગગાને છોડી દો શિવ–विद्वन्–वद મારે વિષે એ અત્યત આસક્ત છે તે ક્યા જાય તે કહે विवृद्धवदन.–ચઢેલા છે મો જેના ૭ મોં વધારી કાર્તિકેયે કહ્યુ કે अम्भोधि –वारिधि –સમુદ્રમા જાય ૭ મોએ સમુદ્રના ૭ જુદા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

काष्ठाद—આ અને એની પછીના બે શ્લોકો ભાસના નાટકોમાના છે यस्या न—એ પદ્યને શકુન્તલાના पातु न प्रथम પદ્ય સાથે સરખાવો वीजन्ति—पचादि अच् થઈ क्विप् થયો છે, નામધાતુ, वीज् ધાતુ ૧૦ ગ૰ ઉ૰ પરથી वीजयतीति वीज એમ નામ બનાવી, वीज इवाचरतीति वीजति એમ નામધાતુ બનાવવો 'વીજે છે' એવો અર્થ છે

रे रे चातक—આ अन्योक्तिथी જેનીતેની ખુશામદ ન કરવી, સ્વાભિમાન રાખવુ, એમ કવિ ઉપદેશ કરે છે एकादृशा —એક સરખાં

आर्द्रयन्ति—आर्द्र ઉપરથી નામધાતુ આર્દ્ર–ભીની કરે છે

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे—આ પણ अन्योक्ति છે, એથી સતોષી સ્વાભિમાન પુરુષનુ કવિ વર્ણન કરે છે

निर्दौवारिकनिर्दयोत्त्यपुरुषम्=निर्गत दौवारिक. (द्वारपाल.) यस्मात् तत् निर्दौवारिकम् निर्दया चासौ उक्तिश्च निर्दयोक्ति निर्दयोक्त्या अपरुषं निर्दयोक्त्यपरुषम्=निर्दौवारिकं च तन्निर्दयोक्त्यपरुषं च निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषम्–ભગવાનૂને ઘેર દ્વારરક્ષક અટકાવનાર નથી તેથી તે નિર્દય વચનથી પરુષ–કઠોર નથી

करबदर°—હાથમા બોર હોય તેવું, હસ્તગત, करतलामलकवत्—એ સામાન્ય રીતે વપરાય છે आमलक.—આમળું

श्रीवत्साकं—શ્રીવત્સ છે ચિહ્ન જેને એવા

श्रीवत्स.—उरसि रोमावर्त —છાતી પર વાળનુ ગૂછળુ ભૃગુ ઋષિની લાતનું એ ચિહ્ન છે એવી ભાગવતમા કથા છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ને રુદ્ર એ ત્રણમા મોટામા મોટુ કોણ એની પરીક્ષા કરવા ઋષિ ત્રણે પાસે ગયા ને તેમનુ અપમાન કર્યું બ્રહ્મા ને શિવે તે સહન ન કર્યું પછી વિષ્ણુ પાસે જઈ તેમની છાતીમા લાત મારી, પણ તે કઈ બોલ્યા નહિ એ ચિહ્ન તે શ્રીવત્સ

हृत्कल्पितम्—મને કલ્પેલુ એ શ્લોકમા માનસિક પૂજા છે

भेदप्रतिपत्तिः—ભેદનુ જ્ઞાન હુ એ બેને ભિન્ન જાણતો નથી

रामो राजमणिः°—એ શ્લોકમા राम શબ્દની સર્વે વિભક્તિના ए० व०ના રૂપો આવે છે

પરિશિષ્ટ अ.

कृ ધાતુના રૂપો

कृ ૫ (कर्तरि)—करोति (लट्), करोतु (लोट्), अकरोत् (लङ्), कुर्यात् (लिङ्), चकार (लिट्), कर्ता (लुट्), करिष्यति (लृट्), अकरिष्यत् (लृङ्), अकार्षीत् (लुङ्), क्रियात् (आशीर्लिङ्)

कृ આ (कर्तरि)—कुरुते कुरुताम्, अकुरुत, कुर्वीत, चक्रे, कर्ता, करिष्यते, अकरिष्यत, अकृत, कृषीष्ट

कृ *Pa* (कर्मणि)—क्रियते, क्रियताम्, अक्रियत, क्रियेत, चक्रे, कर्ता-कारिता, करिष्यते-कारिष्यते, अकरिष्यत-अकारिष्यत, अकारि, कृषीष्ट-कारिषीष्ट

कृना णिजन्त અને सन्नन्त રૂપો ૧૯૩ પૃ૦ આપ્યા છે

यङन्त-चेक्रीयते વગેરે यङ्लुगन्त-चर्करीति-चर्कर्ति-चरिकर्ति-चरीकर्ति

કૃદન્તો—कुर्वत् (शतृ), कुर्वाण (शानच्), क्रियमाण (कर्मणि वर्त०), कृत (ભૂ૦ કૃ૦ निष्ठा-क्त), कृतवत् (ભૂ૦ કૃ૦ कर्तरि निष्ठा-क्तवतु), करिष्यत् (૫૦ ભવિ૦ કૃ૦), करिष्यमाण (આ૦ ભવિ૦ કૃ૦), कृत्वा (અવ્ય૦ ભૂ૦ કૃ૦ क्त्वा), कारं कारम् (णमुल्), कर्तुम् (હેત્વ૦, तुमन्), चकृवस् (૫૦ પરો૦ ભૂ૦ કૃ૦, क्वसु), चक्राण (આ૦ પરો૦ ભૂ૦ કૃ૦), कार्य (વિધ્ય૦ કૃ૦), कारित (णिजन्त ભૂ૦ કૃ૦), कारयत् (णिजन्त વર્ત૦ કૃ૦ ૫૦), कारयित्वा, कारयितुम्, चिकीर्षत्-चिकीर्षमाण, વગેરે

કાળો ને અર્થના પ્રાચીન નામો—भवन्ती (लट्), परोक्षा (लिट्), अनद्यतनी (भूता) કે ह्यस्तनी (लङ्), अद्यतनी (लुङ्), भविष्यन्ती (लृट्), अनद्यतनी (भाविनी) કે श्वस्तनी (लुट), अतिसर्गि (लोट्), विधायिका (लिङ्), आशी (आशीर्लिङ्) વળી लोट्ने માટે पञ्चमी ને लिङ्ने માટે सप्तमी પણ માલમ પડે છે, કેમકે પાણિનિએ આપેલા ક્રમ પ્રમાણે એ લકારો પાંચમા ને સાતમા છે—लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट् (छन्दोमात्रगोचर —માત્ર છન્દમા-વેદમાંજ વપરાયલો છે), लोट, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ्.

પરિશિષ્ટ आ.

પાણિનિની પદ્ધતિ

સંસ્કૃત વૈયાકરણોમા **पाणिनि**નુ નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. એમનુ વ્યાકરણ આઠ અધ્યાયમા હોવાથી **अष्टाध्यायी** કહેવાય છે એ પરની ટીકાઓમા **भट्टोजि-दीक्षित**ની **सिद्धान्तकौमुदी** વિશેષ પ્રચાર પામેલી છે. સસ્કૃત વ્યાકરણનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન **सिद्धान्तकौमुदी**ના અભ્યાસ વિના પ્રાપ્ત કરાતુ નથી એનો લઘુ ગ્રન્થ **लघुसिद्धान्तकौमुदी** છે એવા ગ્રન્થમા પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનારનો માર્ગ સુગમ કરવાના હેતુથી આ પરિશિષ્ટ આપ્યુ છે.

પાણિનિના નિયમો સક્ષેપમા ઘણી હકીકત દર્શાવે છે, તેથી **सूत्र** કહેવાય છે એ સૂત્રો ટૂકા હોવાથી સહેલથી યાદ રહે છે ને વ્યાકરણનો માર્ગ સુગમ થાય છે **सस्कृतशिक्षिका**નુ અધ્યયન કર્યા પછી, પુનરાવર્તન કરતી વખતે આ પરિશિષ્ટમા આપેલા સૂત્રો શીખવાથી સંસ્કાર દૃઢ થશે એ સૂત્રો સમજવા માટે પ્રથમ કેટલીક સજ્ઞા ને પરિભાષાનુ જ્ઞાન જરૂરનુ છે પાણિનિના વ્યાકરણનુ બંધારણ નીચેના ૧૪ માહેશ્વર સૂત્રો પર છે

अइउण् । ऋऌक् । एओङ् । ऐऔच् । हयवरट् । लण् । ञमङणनम् । झभञ् । घढधष् । जबगडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् ।

આ સૂત્રોના અન્ત્ય તેમજ **लण्** સૂત્રમાના લમાનો અકાર **इत्** કહેવાય છે આ પ્રમાણે **ण्**, **क्** વગેરે **इत्** છે હકારાદિમા અકાર ઉચ્ચાર કરી શકાય માટે છે

સૂત્રોમાના કોઈ પણ અક્ષર સાથે આ **इत्**સંજ્ઞક વર્ણને જોડવાથી **अण्**, **अक्**, **अच्**, **इक्**, **झल्**, **अल्**, વગેરે સજ્ઞા થાય છે તે **प्रत्याहार** કહેવાય છે, તેમા તે તે આદિવર્ણથી માંડીને તે તે અન્ત્ય વર્ણ સુધી **इत्**સજ્ઞક વર્ણ સિવાય તમામ વર્ણોનો સમાવેશ થાય છે, જેમકે **अक्**મા **अ**, **इ**, **उ**, **ऋ**, ને **ऌ** વર્ણો આવે છે, **ण्** ને **क्** આવતા નથી, કેમકે તે **इत्संज्ञक** છે, **अच्**મા **अ**, **इ**, **उ**, **ऋ**, **ऌ**, **ए**, **ओ**, **ऐ**, ને **औ** આવે છે **हल्**મા પ્રથમ **ह**થી એટલે **हयवरट्** એ સૂત્રના **ह**થી, **ल्**પર્યન્ત **इत्**સજ્ઞક સિવાય તમામ વર્ણ આવે છે, અર્થાત્, બધા વ્યજન આવે છે

સ્વરના ત્રણ પ્રકાર છે—**ह्रस्व**, **दीर्घ**, ને **प्लुत** દીર્ઘથી પણ જે સ્વર લાંબો બોલાય છે તે **प्लुत** કહેવાય છે. દૂરથી કોઈને બોલાવતી વખતે જે નામ ઉચ્ચારાય છે તેનો છેલ્લો સ્વર **प्लुत** હોય છે વળી એમાનો દરેક પ્રકાર **अनुनासिक** (નાસિકા વડે જેનો ઉચ્ચાર થાય તે) ને **अननुनासिक** એમ બે પ્રકારનો છે આમ છ પ્રકાર થયા વેદમા **उदात्त** (ઊંચેથી બોલાતો), **अनुदात्त** (નીચેથી બોલાતો), ને **स्वरित** (વચલો), એવા પણ સ્વરના વિભાગ છે ઉપલા છ પ્રકારમાના દરેકના આ ત્રણ વિભાગ થાય છે. આ પ્રમાણે **अ**, **इ**, **उ** એ દરેક અરાઢ પ્રકારનો

છે. આમ ૭ પ્રકાર થયા ऋના પણ એ રીતે અરાઢ પ્રકાર થાય છે. ऌનુ દીર્ઘરૂપ નથી તેથી તેના ૧૨ પ્રકાર છે વળી ऋ ને ऌ પરસ્પર સવર્ણ હોવાથી એક એકના પ્રકાર એક એકને લાગુ પડી દરેકના ત્રીસ પ્રકાર છે ए, ऐ, ओ, औ હ્રસ્વરૂપ નથી, તેથી તે દરેકના બાર પ્રકાર છે.

ઉપરના કારણથી સૂત્રોમા જ્યા સ્વરોનું જ્ઞાન પ્રત્યાહારોથી થતુ હોય ત્યા દરેક પ્રકારના સ્વર સમજવા; અર્થાત્, अक्‌મા अ, इ, उ, ऋ, ને ऌ બધા પ્રકારના સમજવા જ્યા અમુકજ પ્રકારનો સ્વર સમજવાનો હોય છે ત્યા પાણિનિ તે સ્વર પછી તકાર ઉચ્ચારે છે, જેમકે अत्, એટલે अજ–હ્રસ્વનાજ ૬ પ્રકારવાળો, आत् એટલે आજ–દીર્ઘનાજ ૭ પ્રકારવાળો

स्थानानि (જુઓ પૃ૦ ૯,૧૦).

अकुहविसर्जनीयानां कण्ठ (अ, कु–कवर्ग, ह्, ને વિસર્ગનુ કંઠસ્થાન)

इचुयशाना तालु (इ, चु–चवर्ग, य्, ને शનુ તાલુસ્થાન).

ऋटुरषाणां मूर्धा (ऋ, टु–टवर्ग, र्, ને षનુ મૂર્ધસ્થાન)

ऌतुलसाना दन्ता (ऌ, तु–तवर्ग, ल्, ને सનુ દન્તસ્થાન

उपूपध्मानीयानामोष्ठौ (उ, पु–पवर्ग, ને उपध्मानीयनु ઓષ્ઠસ્થાન)

ञमङणनाना नासिका च (ञ्, म्, ङ्, ण्, ને न्નુ નાસિકા પણ છે).

एदैतो कण्ठतालु (ए ને ऐનું કંઠતાલુ)

ओदौतो कण्ठोष्ठम् (ओ ને औનુ કંઠોષ્ઠ)

वकारस्य दन्तोष्ठम् (व्કારનું દન્તોષ્ઠ છે)

जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् ([1]જિહ્વામૂલીયનુ જિહ્વામૂલ)

नासिकानुस्वारस्य (અનુસ્વારનુ નાસિકાસ્થાન)

संधिनियमाः ।

1 प्रति + उत्तरम्=प्रत्युत्तरम्, मधु + अरि =मध्वरि, पितृ + अर्थ =पित्रर्थ, ऌ + आकृति =लाकृति —

[3]इको यणचि । ६ । १ । ७७ ॥–इक्‌નો–इ, उ, ऋ, ऌનો–यण्–य्, व्, र्, ल्–થાય છે अच्–સ્વર પર છતા જુઓ પૃ ૨૩ નિ૦ ૨.

---

૧ क्‌ની પૂર્વે અર્ધવિસર્ગ જેવો (ᳵ) તે जिह्वामूलीय ને पની પૂર્વે અર્ધવિસર્ગ જેવો તે ઉપધ્માનીય કહેવાય છે राम + करोति=राम करोति કે राम ᳵ करोति राम + पाति=राम पाति કે राम ᳶ पाति. જિહ્વામૂલીય ને ઉપધ્માનીય લખવાનો પ્રચાર લુપ્ત થયા જેવો છે

૨ ओष्ठની પૂર્વ अકાર હોય તો अ ને ओની સધિ ओ કે औ થાય છે, कण्ठोष्ठम् કે कण्ठौष्ठम

૩ अष्टाध्यायीमा દરેક અધ્યાયના ચાર પાદ છે, ને દરેક પાદમા સૂત્રા છે. આ સૂત્ર ૬ઠ્ઠા અધ્યાયના ૧ પાદનુ ૭૭મુ છે એમ અન્ત્ર સ્થળે સમજવુ

2 दैत्य + अरि=दैत्यारि , श्री + ईश =श्रीश , रघु + उत्तम =रघूत्तम , होतृ + ऋकार =होतॄकार , होतृ + ऌकार =होतॄकार —

अकः सवर्णे दीर्घः ।६।१।१०१॥–अकूनो સવર્ણ (अच्) પર છતા દીર્ઘરૂપ એકાદેશ થાય છે પૃ૦ ૧૫ નિ૦ ६

3 उप + इन्द्र=उपेन्द्र , परम + ईश्वर =परमेश्वर , रमा + ईश =रमेश , चन्द्र + उदय =चन्द्रोदय ; गङ्गा + उदकम्=गङ्गोदकम् , कृष्ण + ऋद्धि =कृष्णर्द्धि , तव + ऌकार=तवल्कार —

अदेङ् गुणः ।१।१।२॥–अत् (अ) ने एङ् (ए ने ओ) ગુણ કહેવાય છે પૃ૦ ૫
आद्गुणः । ६ । १ । ८७ ॥–અવર્ણથી (अच् પર છતા), બંનેને સ્થાને એ- ગુણાદેશ થાય છે પૃ૦ ૧૯ નિ૦ ૮

4 कृष्ण + एकत्वम्=कृष्णैकत्वम् , परम + ऐश्वर्यम्=परमैश्वर्यम् , गङ्गा + ओघ =गङ्गौघ , महा + ओषधि કે औषधि =महौषधि —

वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ॥ आत् (आ) ने ऐच् (ऐ ने औ) એ વૃદ્ધિ કહેવાય છે પૃ૦ ૫ वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥ (आत् एचि वृद्धिः)–(અવર્ણથી) एच् પર છતા બંનેને સ્થાને એક વૃદ્ધિરૂપ આદેશ થાય છે પૃ૦ ૨૮ ૩

5 हरे + ए=हरये , विष्णो + ए=विष्णवे , नै + अक =नायक , पौ + अक = पावक —

एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ॥ एच्ના (अच् પર છતા), અનુક્રમે अय् , अव् , आय् , ने आव् થાય છે પૃ૦ ૨૦ નિ૦ ૫

6 हरे + एहि=हर एहि કે हरयेहि , विष्णो + इह=विष्ण इह કે विष्णविह श्रियै + उद्यत =श्रिया उद्यत કે श्रियायुद्यत , गुरौ + अपि=गुरा अपि કે गुरावपि—

सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥–सुप् (વિભક્તિના પ્રત્યયો) ને तिङ् (કાળ ને અર્થના પ્રત્યયો) જેને અન્તે હોય તે पद કહેવાય છે પૃ૦ ૧૩ નિ૦ ૪

लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १९ ॥—लोप् (પદાન્તે આવેલા ए, ऐ, ओ, ने औने ઠેકાણે થયલા अय्, आय्, अव्, ने आव्ના य् ने व्नो) થાય છે શાકલ્યના મત પ્રમાણે, એટલે વિકલ્પે પૃ૦ ૨૦ ६

7 ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १ । १ । ११ ॥–ईत्, ऊत्, ने एत् એ જેને અન્તે હોય એવુ દ્વિવચન प्रगृह्य કહેવાય છે પૃ૦ ૨૩ નિ૦ ૫

8 एहि कृष्ण अत्र गौश्चरति કે एहि कृष्णात्र गौश्चरति (सर्वं प्लुतो विकल्प्यते)–कपी + आगच्छत =कपी आगच्छत , हरी + एतौ=हरी एतौ , विष्णू +इमौ=विष्णू इमौ, पचेते + इमौ=पचेते इमौ, अमी + ईशा =अमी ईशा —

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥–પ્લુત ને પ્રગૃહ્ય અચ્ પર છતા નિત્ય પ્રકૃતિરૂપે રહે છે (તેની સંધિ થતી નથી) પૃ૦ ૨૩ નિ૦ ૫ અને પૃ૦ ૪૮ નીચલુ ટિપ્પણુ ૧

9 **हर्यनुभव** કે **हर्य्यनुभव**, **कर्ता** કે **कर्त्ता**, **वर्तमान** કે **वर्त्तमान** —

अचोरहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥—અચ્થી પર **र्** કે **ह्**થી પર (**यर्**નો વિકલ્પે દ્વિર્ભાવ થાય છે) પૃ૦ ૫૩ નિ૦ ૨

10 **बिम्ब** + **ओष्ठ** =**बिम्बोष्ठ** કે **बिम्बौष्ठ**, **स्थूल** + **ओतु** (બિલાડી)= **स्थूलोतु** કે **स्थूलौतु**

ओत्वोष्ठयोः समासे वा (વાર્તિક)–(અવર્ણથી પર) **ओतु** ને **ओष्ठ**નુ સમાસમા વિકલ્પે (પરરૂપ એકાદેશ) થાય છે

11 **हरे** + **अव**=**हरेऽव**, **विष्णो** + **अव**=**विष्णोऽव**—

एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०९ ॥ પદાન્ત **एङ्**નું **अ**વર્ણ પર છતા (પૂર્વરૂપ એકાદેશ થાય છે) પૃ૦ ૧૯ નિ૦ ૪

व्यञ्जनसन्धि.

12 **वाक्** + **ईश** =**वागीश**, **चित्** + **रूपम्**=**चिद्रूपम्**

झलां जशोऽन्ते ॥ ८ । २ । ३९ ॥—**झल्**નો **जश्** થાય છે પદાન્તે પૃ૦ ૫૩ નિ૦ ૩ (**अ**)

13 **हरिस्** + **शेते**=**हरिश्शेते**, **रामस्** + **चिनोति** = **रामश्चिनोति**, **सत्** + **चित्** =**सच्चित्**, **सत्** + **जन** =**सज्जन**, **अरीन्** + **जयति**=**अरीञ्जयति**

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ८ । ४ । ४० ॥– **स्** ને તવર્ગનો **श्** ને ચવર્ગની સાથે યોગ થયે **श्** ને ચવર્ગ થાય છે પૃ૦ ૨૦ નિ૦ ૭

14 **रामस्** + **षष्ठ** –**रामष्षष्ठ**, **तत्** + **टीका**=**तट्टीका** –

ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४१ ॥–(**स्** ને તવર્ગનો) **ष्** ને ટવર્ગની સાથે યોગ થયે **ष्** ને ટવર્ગ થાય છે પૃ૦ ૨૪ નિ૦ ૬.

15 **तत्** + **मरणम्**=**तद्मरणम्** કે **तन्मरणम्**, **एतत्** + **मुरारि** =**एतद्मुरारि** કે **एतन्मुरारि**, **तत्** + **मात्रम्**=**तन्मात्रम्**, **चित्** + **मयम्**=**चिन्मयम्**, **वाक्** + **मयम्**=**वाङ्मयम्**—

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥–(પદાન્તે) **यर्**નો અનુનાસિક પર છતા અનુનાસિક વિકલ્પે થાય છે પૃ૦ ૫૩ નિ૦ ૩ (**आ**), ૩ (**इ**)

16 **तत्** + **लय** =**तल्लय**, **विद्वान्** + **लिखति**=**विद्वाँल्लिखति**–

तोर्लि । ८ । ४ । ६० ॥ તવર્ગનો **ल्** પર છતા (પર સવર્ણ થાય છે.) પૃ૦ ૯૧.

17 उद् + स्थानम्=उत्थानम्, उद् + स्तम्भनम्=उत्तम्भनम् उत्थ्थानम् ને उत्थ्तम्भनम् એવા પણ રૂપો થાય છે, પણ તે કવચિતજ વપરાય છે—

उद स्थास्तम्भो पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ॥ उद्‌થી પર स्था ને स्तम्भ્‌નો પૂર્વ સવર્ણ થાય છે બીજા સૂત્ર પ્રમાણે स्था ને स्तम्भ્‌ના આદિ વર્ણનો પૂર્વ સવર્ણ થાય છે, અર્થાત્ स્‌ને સ્થાને थ् થાય છે એક બીજા સૂત્રથી थ્‌નો વિકલ્પે લોપ થાય છે પૃ० ४७ નીચેનુ ટિપ્પણ १

18. तत्+हितम्=तद्हितम् કે तद्धितम्, वाक्+हरि =वाग्हरि કે वाग्घरि –

झयोहोऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥–झय परस्य हस्य (पूर्वसवर्ण विकल्पे)– झय्‌થી પર ह્‌નો (પૂર્વ સવર્ણ) વિકલ્પે થાય છે ह् ઘોષ ને મહાપ્રાણ છે, તેનો વર્ગીય ચોથો વર્ણ સવર્ણ છે પૃ० ८१ નિ० १३

19 तत् + शिव =तच्शिव કે 01 तच्छिव , तत् + श्लोक =तच्श्लोक કે तच्छ्लोक , પણ वाक् + श्च्योतति=वाक्श्च्योतति -

शश्छोऽटि । ८ । ४ । ६३ ॥ छत्वममीति वाच्यम् ।–(પદાન્ત झय्‌થી પર) श્‌નો छ् (વિકલ્પે) થાય છે अट् પર છતા–વાર્તિકકાર કહે છે કે अम् પર છતા छत्व કહેવુ પૃ० ६९ નીચેનુ ટિપ્પણ १.

20 उद् + पतति=उत्पतति—

खरि च । ८ । ४ । ५५ ॥ (झलां खरि चर)=खर् પર છતા (झल्‌નુ चर्) થાય છે પૃ० १० નિ० १

21 पुष्पम् + हरति=पुष्पं हरति त्वं + करोपि=त्वं करोपि કે त्वङ्करोषि, हरिम् + वन्दे=हरिं वन्दे કે हरिंवन्दे—

मोऽनुस्वार । ८ । ३ । २३ ॥ (પદાન્ત) म्‌નુ (हल् પર છતા) અનુસ્વાર થાય છે. પૃ० १३ નિ० ५

वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ પદને અન્તે (અનુસ્વારનુ) (यय् પર છતા પર સવર્ણ) વિકલ્પે થાય છે પૃ० १३ નિ० ५

22 प्रत्यङ् + आत्मा=प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्+ईश=सुगण्णीश , सन्+अच्युत =सन्नच्युत —

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥ હ્રસ્વથી પર જે ङम् તદન્ત જે પદ તેથી પર अच्‌ને નિત્ય ङमुट् આગમ થાય છે પૃ० ४२ નિ० ५

23 शार्ङ्गिन् + छिन्धि = शार्ङ्गिँश्छिन्धि, कान् + चन=कांश्चन , बिडालान् + ताडयति=बिडालांस्ताडयति

नश्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ॥ (अम् પર) छव् પર છતા નકારાન્ત પદનુ रु થાય છે (न્‌નો વિસર્ગ થાય છે), प्रशान्‌ને નહિ प्रशान्+चिनोति=प्रशाञ्‌-चिनोति, प्रशाञ्चिनोति નહિ પૃ० २३ નિ० ३

24 स्व + छाया=स्वच्छाया, अ + छिनत्=अच्छिनत्, चि + छेद्=चिच्छेद्—
छे च । ६ । १ । ७३ ॥ (હ્રસ્વને) छ પર છતા (तुक् આગમ) થાય છે
त्નો ‘स्तोश्चुना श्चु’થી च् થાય છે. પૃ૦ ૧૪૮ નીચેનું ટિપ્પણ ૧
चेच्छिद्यते—
दीर्घात् । ६ । १ । ७५ ॥ દીર્ઘને (છ પર છતા तुक् આગમ થાય છે). પૃ૦ ૧૪૮ નીચેનુ ટિપ્પણ ૧.

लक्ष्मी + छाया=लक्ष्मीछाया કે लक्ष्मीच्छाया—पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥ પદાન્ત (દીર્ઘ) થી (छ પર છતા तुक् આગમ) વિકલ્પે થાય છે પૃ૦ ૧૪૮ નીચેનું ટિપ્પણ ૧

आ + च्छादयति=आच्छादयति, मा + छिन्दि=मा च्छिन्दि—
आङ्माङोश्च । ६ । १ । ७४ ॥ आङ् (आ ઉપસર્ગ) અને माङ् (मा) ને (छ પર છતા तुक् આગમ) થાય છે પૃ૦ ૧૪૮ નીચેનુ ટિપ્પણ ૧

विसर्गसन्धि.

25 मन + रथ =मनोरथ, मन + हर =मनोहर, वीर + अस्ति=वीरोऽस्ति પૃ૦ ૧૬ નિ૦ ૭ ને ૮ અને પૃ૦ ૧૯ નિ૦ ૪

26 शुक +उत्पतति=शुक उत्पतति, बाला +आगच्छन्ति=बाला आगच्छन्ति, देवा + जयन्ति=देवा जयन्ति પૃ૦ ૧૯ નિ૦ ૯ અને પૃ૦ ૧૩ નિ૦ ૩

27 कपि + अस्ति=कपिरस्ति मनो + अपत्यानि=मनोरपत्यानि, नि +रस =नीरस, नि + रोग =नीरोग પૃ૦ ૧૯ નિ૦ ૨, ૩

28 अश्व + चरति=अश्वश्चरति, जन + तरति=जनस्तरति, राम + टीकते= रामष्टीकते પૃ૦ ૧૨ નિ૦ ૨ અને પૃ૦ ૨૩ નિ૦ ૬

29 हरि + शेते=हरिश्शेते કે हरि शेते, हरि + स्फुरति=हरिस्स्फुरति - हरि + स्फुरति, ત્રીજુ રૂપ हरिस्फुरति છે—
वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥ शर् પર છતા (વિસર્ગનો વિસર્ગ) વિકલ્પે થાય છે પૃ૦ ૨૮ નિ૦ ૧

खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य —खर् પર હોય એવા शर् પર છતા વિસર્ગનો લોપ વિકલ્પે થાય છે એવુ વાર્તિક છે આથી राम स्थाता, કે रामस्स्थाता, કે रामःस्थाता એવા ત્રણ રૂપો છે

30 स + शंभु =स शंभु, एष + विष्णु =एष विष्णु, પણ एषक + रुद्र = एषको रुद्र, अस + शिव =अस शिव કે असश्शिव, एष + अत्र=एषोऽत्र —

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥–ककार વગરના **एतद्** ને **तद्**ના **सु**નો (**स्**નો) **हल्** પર છતા લોપ થાય છે. પણ **नञ्**સમાસમા થતો નથી (એથી **एषको रुद्र** ને **असः शिव**) પૃ૦ ૨૮ નિ૦ ૨.

आन्तरसन्धि.

31 **पितृ + नाम्=पितृणाम्, कर् + न=कर्ण, कृष्+न=कृष्ण, रामेण, रामाणाम्, रामान्**—

रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ ॥–**र्** ને **ष्**થી પર **न्**નો **ण्** થાય છે સમાન પદમા. [1]**ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्**–ऋવર્ણથી પર **न्**નો **ण्** થાય છે પૃ૦ ૧૫ નિ૦ ૧ **अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ॥**–**अट्**, **क**વર્ગ, **प**વર્ગ, **आङ्** (**आ** ઉપસર્ગ), ને **नुम्**નુ–અનુસ્વારનુ વ્યવધાન હોય (એ વર્ણો **ऋ, र्**, ને **ष्**માના કોઈ વર્ણ ને **न्**ની વચ્ચે હોય) તોપણ **न्**નો **ण्** થાય છે પૃ૦ ૧૫ નિ૦ ૨

32 **वाच् + सु=वाक् + सु**—

चोः कुः । ८ । २ । ३० ॥-**च**વર્ગનો **क**વર્ગ થાય છે (**झल्** પર છતા ને પદાન્તે) પૃ૦ ૪૨ નિ૦ ૨

33 **वाच् + भ्याम्=वाज् + भ्याम्=वाग्भ्याम्, बुध + ध = बुद् + ध=बुद्ध, लभ् + ध=लब्ध, दुघ् + ध=दुग्ध**—

झलां जश् झशि । ८ । ४ । ५३ ॥–**झल्**નો **झश्** પર છતા **जश्** થાય છે પૃ૦ ૧૨૮ નિ૦ (**आ**)

34 **वाक् + सु=वाक् + षु=वाक्षु, कमल् + सु=कमल्+षु=कमल्षु, वार्+सु=वार्षु, रामे + सु=रामे + षु=रामेषु हरिषु, नृषु, वधूषु**, પણ **रमासु**—

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५९ ॥–(**इण्** ને **क**વર્ગથી પર) આદેશ ને પ્રત્યયનો (અપદાન્ત **स**-કારનો મૂર્ધન્ય=**ष**કાર થાય છે). પૃ૦ ૪૨ નિ૦ ૪

35 **शास् + त =शिस् + त =शिष् + त =शिष् + ट =शिष्ट, उषित, जघस् + इव=जक्स् + इव=जक्ष् + इव=जक्षिव**—

शासिवसिघसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥–(**इण्** ને **क**વર્ગથી પર) **शास्**, **वस्**, ને **घस्**ના (**स्**નો **ष्** થાય છે) પૃ૦ ૧૩૦ નિ૦ (**इ**)

36 **पुनर् + रमते=पुना रमते** -

रो रि ॥ ८ । ३ । १४ ॥–રેફનો રેફ પર છતા (લોપ થાય છે) પૃ૦ ૧૯ નિ૦ ૩.

---

१ પાણિનિના સૂત્રોની ન્યૂનતા કાત્યાયને વાર્તિકથી પૂરી એ વાર્તિકને અન્તે **वाच्यम्** કે **वक्तव्यम्** એ શબ્દ વાપર્યો છે એ બેમા પણ જે અપૂર્ણતા રહી તે ભાષ્યકાર પતઞ્જલિએ પોતાની ઈષ્ટિથી પૂરી એ ઈષ્ટિને અન્તે **इष्यते** જેવા શબ્દ છે

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण ॥ ६ । ३ । १११ ॥–ढ् ने ढ्नो લોપ કરાવે એવા વર્ણ પર છતાં પૂર્વના अण्नो (अ, इ, उनो) દીર્ઘ થાય છે પૃ० १४१ નિ० (इ)

37. बुध् + त=बुध् + ध=बुद् + ध=बुद्ध –

झषस्तथोर्धोऽध ॥ ८ । २ । ४० ॥–झष्थी પર त् ने थ्नो ध् થાય છે, धा ધાતુનાનો નહિ પૃ० १४१ નિ० (आ)

38 लिह् + ति=लेह् + ति=लेढ् + धि=लेढ् + ढि=लेढि, लेढा, लीढ, ऊढ —
लिह् + स्यति=लेह् + स्यति=लेढ् + स्यति=लेक् + स्यति=लेक् + ष्यति=लेक्ष्यति—

हो ढ । ८ । २ । ३१ ॥–ह्नो ढ् થાય છે (झल् પર છતાં ને પદાન્તે) પૃ० १४१ નિ० (अ).

षढो कः सि । ८ । २ । ४१ ॥–ष् ने ढ्नो क् થાય છે स् પર છતાં
પૃ० १३२ નિ० (ए)

39 दुह् + तास्मि=दोह्+तास्मि=दोघ् + तास्मि=दोघ् + धास्मि=दोग्+धास्मि=दोग्धास्मि, दोह् + स्यामि=दोघ् + स्यामि=धोघ् + स्यामि—

दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ॥–द्કારથી શરૂ થતા ધાતુના (ह्नो) घ् થાય છે (झल् પર છતા ને પદાન્તે). પૃ० १४१ નિ० (ई)

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ८ । २ । ३७ ॥ (ધાતુનો અવયવ) જે એકાચ્ झषन्त તેના અવયવ बश्ने સ્થાને स्, ध्व પર છતા (ને પદાન્તે) भष् થાય છે—પૃ० १४२ (ए)

40 द्रोग्धा, द्रोढा, लेढ् + स्यति=लेक् + स्यति=लेक्ष्यति, मूढ ऽ मुग्ध—

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥–द्रुह्, मुह्, स्नुह्, ने स्निह्ना (ह्नो) વિકલ્પે (घ् થાય છે, અર્થાત્, घ् ने ढ બન્ને થાય છે) (झल् પર છતા ને પદાન્તે) પૃ० १४२ નિ० (उ)

41 नह् + ता=नध् + ता=नध् + धा=नद्धा, नत्स्यति, उपानद्भि —

नहो धः । ८ । २ । ३४ ॥—नह्ना (ह्नो) ध् થાય છે (झल् પર છતા કે પદાન્તે) પૃ० १४२ (उ)

42 सह् + त=सढ् + त=सढ् + ध=सढ् + ढ=सोढ, वोढुम्—

सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ॥–सह् ने वह्ना अवर्णनो (ढ्नो લોપ થયે) ओ થાય છે પૃ० १४२ નિ० (ऊ)

43 भ्रष्टा, भ्रक्ष्यति, सृष्ट्वा, विश्वसृड्भिः, मृष्ट, यष्टुम्; सम्राट्, राट्सु કે राट्त्सु, विभ्राट्, पृष्ट, प्रविष्ट—

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ८ । २ । ३६ ॥–**व्रश्च्, भ्रस्ज, सृज्, मृज्, यज् राज्, भ्राज्**, છકારાન્ત ને શકારાન્તનો (અન્ત્ય વર્ણનો) **ष**કાર થાય છે (**झल्** પર છતા ને પદાન્તે) પૃ૦ ૧૨૮ નિ૦ (**अ**)

44 **हन् + सि=हंसि, विद्वांसौ, संगंस्यते**—

नश्चापदान्तस्य झलि । ८ । ३ । २४ ॥–અપદાન્ત **न्**નુ ને (**म्**નુ) **झल्** પર છતા (અનુસ્વાર થાય છે). પૃ૦ ૯૨ નિ૦ ૨

45 **मार्ष्टि, मार्जन्ति** કે **मृजन्ति, मार्ष्टा, मार्क्ष्यति, ममृजथु** કે **ममार्जथु** —

मृजेर्वृद्धिः । ७ । २ । ११४–**मृज्**ના (**इक्**ની) વૃદ્ધિ થાય છે (ધાતુપ્રત્યય પર છતા)

क्डित्यजादावेष्यते—**कित्** ને **ङित्** (અવિકારક) **अजादि** પ્રત્યય પર છતા વિકલ્પે થાય છે પૃ૦ ૧૩૨ નિ૦ (**ऊ**)

46 **गूहति, गूहिष्यति, जुगूह**—

ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ ॥ **गुह्**ની ઉપધાનો (ઉપાન્ત્ય વર્ણનો) (ગુણ હેતુ **अजादि** પ્રત્યય પર છતા) **ऊ** થાય છે પૃ૦ ૮૩ નીચેનુ ટિપ્પણ

47 **चक्ष् + ते=चष् + ते=चष् + टे=चष्टे, भ्रष्टा भृष्ट, भृट्-ड्, चक्ष् + से=चष् + से=चक् + षे=चक्षे**—

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ॥–પદાન્તે ને (**झल्** પર છતા) સંયોગના આદિભૂત **स्** ને **क्**નો (લોપ થાય છે) પૃ૦ ૧૩૨ નિ૦ (**ए**)

48 **दृश् + ता=दृश् + ता=द्रष् + ता=द्रष् + टा=द्रष्टा, स्रक्ष्यति** —

सृजिदृशोर्झल्यमकिति । ६ । १ । ५८ ॥–**सृज्** ને **दृश्**ને **अम्** આગમ થાય છે (તેનો **स्रज्** ને **द्रश्** થાય છે, **अम्** આગમ **मित** હોવાથી અન્ત્ય **अच्**ની પૂર્વે થાય છે), **झल्**થી શરૂ થતા **अकित्** (જેનો **क् इत्** નથી એવા, એટલે વિકારક, **अकित्**=વિકારક) પ્રત્યય પર છતા પૃ૦ ૧૯૧ (**अ**) નો પ્રથમ ભાગ.

49 **ननष्ठ नष्टा, मङ्क्ता, मङ्क्ष्यति**—

मस्जिनशोर्झलि । ७ । १ । ६० ॥-**मस्ज्** ને **नश्** ધાતુને **झल्** પર છતા (**नुम्** આગમ થાય છે) (**नुम्**મા **म् इत्** છે, માટે **नुम् मित्** હોવાથી અન્ત્ય **अच्**ની પૂર્વે **न्** આગમ થાય છે) પૃ૦ ૧૯૧ નિ૦ (**आ**)

50 **हु–जुहु + हि=जुहु + धि=जुहुधि, भिद् + हि=भिन्द् + हि=भिन्द् + धि=भिन्धि, रिच + हि, रिन् च् + हि, रिञ्च् + हि=रिञ्च् + धि=रिङ्क् + धि=रिङ्ग् + धि=रिङ्ग्धि**

51 **हुझल्भ्यो हेर्धिः** । ६ । ४ । १०१ ॥–**हु** ધાતુ ને **झलन्त**થી પર **हि**નો **धि** થાય છે પૃ૦ ૧૨૪ નિ૦ ૧૫.

52. **अधिशीङ्स्थासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥**–**अधि**પૂર્વક **शी, स्था,** ને **आस्**નો (આધાર) કર્મ થાય છે પૃ૦ ૯૮ ટિ૦ ૧.

53 **उपान्वध्याङ्वस १ । ४ ।४८॥**–**उप, अनु, अधि,** ને **आ** ઉપસર્ગપૂર્વક **वस्**નુ (અધિકરણ કર્મ થાય છે) પૃ૦ ૯૦ ટિ૦ ૨.

व्याङ्परिभ्यो रम । १ । ३ । ८३ ॥, उपाच्च । १ । ३ । ८४ ॥–**वि, आ, परि,** ને **उप**થી પર **रम्** ને (પરસ્મૈપદ થાય છે) પૃ૦ ૫૯ ટિ૦ ૨

પાણિનિએ પ્રયોજેલા લકાર વગેરેના અર્થ.

लट्–વર્તમાનકાળ, **लिट्**–પરોક્ષભૂતકાળ, **लुट्**–શ્વસ્તનભવિષ્યકાળ, **लृट्**–સામાન્ય ભવિષ્યકાળ, **लेट्**–વિધ્યર્થ (વેદમા વપરાય છે), **लोट्**–આજ્ઞાર્થ, **लङ्**–ભૂતકાળ (અનદ્યતન), **लिङ्**–વિધ્યર્થ (આશીર્વાદના અર્થમા **आशीर्लिङ्**), **लुङ्**=અદ્યતનભૂતકાળ, **लृङ्**=ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ

णिच्—પ્રેરક સાધિત ધાતુનો પ્રત્યય, **सन्**—ઇચ્છાદર્શક સાધિત ધાતુનો પ્રત્યય, **यङ्**—પૌન પુન્યદર્શક સાધિત ધાતુનો પ્રત્યય

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

જે **अजन्त** ને અકારવાળો ધાતુ **तास्** (શ્વસ્તનભવિષ્યકાળનો પ્રત્યય) પર છતા **अनिट्** છે તે **थल्** (પરોક્ષભૂતકાળના **थ**) પર છતા વિકલ્પે **इ** લે છે એવો **ऋ**કારાન્ત ધાતુ નિત્ય અનિટ્ છે, ને **क्र** આદિથી (**कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, स्रु, श्रु**-થી) અન્ય ધાતુ **लिट्**મા (પરોક્ષભૂતકાળમા) **सेट्** છે

પૃ૦ ૨૦૦ નિ૦ ૯, ૧૦, ૧૧

સસ્કૃત વ્યાકરણોમા ધાતુઓ અનુબન્ધસહિત આપ્યા છે. જેમકે **शक्लृ शक्तौ, मृङ् मरणे, डुकृञ् करणे, गुपू रक्षणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, भ्रमु अनवस्थाने, नृती गात्रविक्षेपे** આમા **लृ, ङ, ञ्, ऊ, इर्, उ, ई** એ અનુબન્ધો કહેવાય છે **लृ** અનુબન્ધ જે ધાતુને હોય તે અદ્યતનભૂતકાળમા બીજે પ્રકાર લે છે **इर्** અનુબન્ધ હોય તે બીજે પ્રકાર વિકલ્પે લે છે. **ऊ** અનુબન્ધવાળા ધાતુ **वेट्** છે **ङ्**અનુબન્ધવાળા આત્મનેપદી, ને **ञ्**અનુબન્ધવાળા ઉભયપદી છે **उ**અનુબન્ધવાળા ધાતુને અવ્ય૦ કૃ૦ના **त्वा** પ્રત્યય પૂર્વે **इ** આગમ વિકલ્પે આવે છે **ई** અનુબન્ધવાળા ધાતુમા ભૂ૦ કૃ૦ના **त** પ્રત્યય પૂર્વે **इ** આગમ આવતો નથી આમ અનુબન્ધસહિત ધાતુઓ યાદ રાખવામા શ્રમ છે, પણ તે શ્રમ સાથે લાભ પણ છે અગત્યના ધાતુઓ નીચે આપ્યા છે —

भ्वादि (१ ग०).

वदि अभिवादनस्तुत्योः (वन्दते)।
स्पदि किंचिच्चलने (स्पन्दते)।
त्रपूष् लज्जायाम् (त्रेपिषे–प्से)।
क्षमूष् सहने (चक्षमिध्वे–चक्षन्ध्वे)।
क्रमु पादविक्षेपे (क्रमित्वा–क्रान्त्वा–क्रन्त्वा)।
ग्रसु अदने।
गाहू विलोडने।
शंसु स्तुतौ।
स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने।
वृतु वर्तने (वर्तित्वा–वृत्त्वा)।
वृधु वृद्धौ।
स्यन्दू प्रस्रवणे।
कृपू सामर्थ्ये।
रमु क्रीडायाम्।
भ्रमु चलने।
पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (असदत्)।
गुहू संवरणे।
गम्लृ सृप्लृ गतौ (अगमत्, असृपत्)।
पत्लृ गतौ।
दृशिर् प्रेक्षणे (अदर्शत्–अद्राक्षीत्)।
डीङ् विहायसा गतौ (डयते)।
त्रैङ् पालने।
श्रिञ् सेवायाम् (श्रयति–ते)।
भृञ् भरणे।
हृञ् हरणे।
णीञ् प्रापणे।
धृञ् धारणे।

अदादि (२ ग०).

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि।
शीङ् स्वप्ने।
षूङ् प्राणिगर्भविमोचने।
ष्टुञ् स्तुतौ।
ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि।
मृजू शुद्धौ। [अरोदीत्)।
रुदिर् अश्रुविमोचने (अरुदत्–
शासु अनुशिष्टौ।

जुहोत्यादि (३ ग०)

डुभृञ् धारणपोषणयोः।
ओहाङ् गतौ।
डुदाञ् दाने।
डुधाञ् धारणपोषणयोः।

दिवादि (४ ग०)

दिवु क्रीडादिषु।
त्रसी उद्वेगे।
नृती गात्रविक्षेपे।
जनी प्रादुर्भावे।
शमु उपशमे।
तमु काङ्क्षायाम्।
दमु उपशमे।
श्रमु तपसि खेदे च।
भ्रमु अनवस्थाने।
क्षमू सहने।
क्लमु ग्लानौ।
मदी हर्षे।
असु क्षेपणे।

स्वादि (५ ग०).

षुञ् अभिषवे।
चिञ् चयने।
स्तृञ् आच्छादने।
वृञ् वरणे।
धुञ् कम्पने।

शक्लृ शक्तौ ।
आप्लृ व्याप्तौ ।

तुदादि (६ ग०)

उन्दी क्लेदने ।
दृङ् आदरे ।
धृङ् अवस्थाने ।
पृङ् व्यायामे ।
मृङ् प्राणत्यागे ।
षद्लृ विशरणादिषु ।
मुच्लृ मोक्षणे ।
लुप्लृ छेदने ।
विद्लृ लाभे ।
कृती छेदने ।

रुधादि (७ ग०)

रुधिर् आवरणे ।
छिदिर् द्वैधीकरणे ।
भिदिर् विदारणे ।
रिचिर् विरेचने ।
युजिर् योगे ।
शिप्लृ विशेषणे ।
पिष्लृ संचूर्णने ।
अञ्जू व्यक्त्यादिषु ।

तनादि (८ ग०).

तनु विस्तारे ।
क्षणु क्षिणु हिंसायाम् ।
मनु अवबोधने ।
वनु याचने ।
डुकृञ् करणे ।

क्र्यादि (९ ग०)

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।
प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ।
पूञ् पवने ।
स्तृञ् आच्छादने ।
वृञ् वरणे ।
धूञ् कम्पने ।
लूञ् छेदने ।
क्लिश विबाधने ।

चुरादि (१० ग०)

धूञ् कम्पने ।
प्रीञ् तर्पणे ।

પરિશિષ્ટ ૬.

કૃદન્તો.

ધાતુ.	ભૂ૦ કૃ૦	અવ્ય૦ કૃ૦	હેત્વ૦ કૃ૦
ज्ञा	ज्ञात	ज्ञात्वा	ज्ञातुम्
स्था	स्थित	स्थित्वा	स्थातुम्
दा	दत्त	दत्त्वा	दातुम्
आदा	आत्त-आदत्त	आदाय	आदातुम्
प्रदा	प्रत्त-प्रदत्त	प्रदाय	प्रदातुम्
धा	हित	हित्वा	धातुम्
पा	पीत	पीत्वा	पातुम्
हा તજવુ	हीन	हित्वा	हातुम्
हा જવુ	हान	हात्वा	हातुम्
नी	नीत	नीत्वा	नेतुम्
श्रु	श्रुत	श्रुत्वा	श्रोतुम्
कृ	कृत	कृत्वा	कर्तुम्
तॄ	तीर्ण	तीर्त्वा	तरितुम्-रीतुम्, तर्तुम्
पॄ	पूर्ण	पूर्त्वा	परितुम्-रीतुम्, पर्तुम्
ह्वे	हूत	हूत्वा	ह्वातुम्
गै	गीत	गीत्वा	गातुम्
त्रै	त्रात-ण	त्रात्वा	त्रातुम्
म्लै	म्लान	म्लात्वा	म्लातुम्
ग्लै	ग्लान	ग्लात्वा	ग्लातुम्
सो	सित	सित्वा	सातुम्
पच्	पक्व	पक्त्वा	पक्तुम्
मुच्	मुक्त	मुक्त्वा	मोक्तुम्
युज्	युक्त	युक्त्वा	योक्तुम्
वृत्	वृत्त	वृत्त्वा-वर्तित्वा	वर्तितुम्
अद्	जग्ध	जग्ध्वा	अत्तुम्
खिद्	खिन्न	खित्त्वा	खेत्तुम्
छिद्	छिन्न	छित्त्वा	छेत्तुम्
क्रुध्	क्रुद्ध	क्रुद्ध्वा	क्रोद्धुम्
तन्	तत	तत्वा, तनित्वा	तनितुम्
मन्	मत	मत्वा	मन्तुम्

हन्	हत	हत्वा	हन्तुम्
खन्	खात	खनित्वा, खात्वा	खनितुम्
जन्	जात	जनित्वा	जनितुम्
लभ्	लब्ध	लब्ध्वा	लब्धुम्
गम्	गत	गत्वा	गन्तुम्
नम्	नत	नत्वा	नन्तुम्
यम्	यत	यत्वा	यन्तुम्
रम्	रत	रत्वा	रन्तुम्
क्रम्	क्रान्त	क्रमित्वा-क्रान्त्वा-क्रन्त्वा	क्रमितुम्
शम्	शान्त	शमित्वा शान्त्वा	शमितुम्
प्रच्छ्	पृष्ट	पृष्ट्वा	प्रष्टुम्
विश्	विष्ट	विष्ट्वा	वेष्टुम्
दृश्	दृष्ट	दृष्ट्वा	द्रष्टुम्
सृज्	सृष्ट	सृष्ट्वा	स्रष्टुम्
नश्	नष्ट	नष्ट्वा-नंष्ट्वा-नशित्वा	नष्टुम्
यज्	इष्ट	इष्ट्वा	यष्टुम्
वप्	उप्त	उप्त्वा	वप्तुम्
वच्	उक्त	उक्त्वा	वक्तुम्
वह्	ऊढ	ऊढ्वा	वोढुम्
वस्	उषित	उषित्वा	वस्तुम्
वद्	उदित	उदित्वा	वदितुम्
व्यध्	विद्ध	विद्ध्वा	व्यद्धुम्
ग्रह्	गृहीत	गृहीत्वा	ग्रहीतुम्
लिह्	लीढ	लीढ्वा	लेढुम्
दुह्	दुग्ध	दुग्ध्वा	दोग्धुम्
नह्	नद्ध	नद्ध्वा	नद्धुम्
सह्	सोढ	सोढ्वा-सहित्वा	सोढुम्-सहितुम
भञ्ज्	भग्न	भक्त्वा-भङ्क्त्वा	भङ्क्तुम्
बन्ध्	बद्ध	बद्ध्वा	बन्द्धुम्
चुर्	चोरित	चोरयित्वा	चोरयितुम्
कृ પ્રેરક.	कारित	कारयित्वा	कारयितुम्
निविद् પ્રેરક.	निवेदित	निवेद्य	निवेदयितुम्
अवगण्	अवगणित	अवगणय्य	अवगणयितुम्
विरच्	विरचित	विरचय्य	विरचयितुम्

ધાતુ ભૂ૦ કૃ૦

ज्या—जीन
क्षि—क्षित-क्षीण
शी—शयित
डी—डीन
लू—लून
दु-दून
क्षै—क्षाम
मस्ज्—मग्न
मद्—मत्त
प्याय्—प्यान, पीन (पीनं मुखम्। अन्यत्र प्यान पीनः स्वेदः)
स्फाय्—स्फीत
त्वर्—त्वरित-तूर्ण
फल्—फुल्ल
दिव्—द्यून-द्यून (विजिगीषाया द्यूतम्)
धाव्—धौत
ष्ठिव्—ष्ठ्यूत
सिव्—स्यूत
शुष्—शुष्क
मुह्—मूढ-मुग्ध
निर् वा—निर्वाण-त (निर्वाणोऽग्निर्मुनिश्च, निर्वातो वातः)
घ्रा-घ्रात-घ्राण
ह्री-ह्रीत-ह्रीण

ધાતુ અવ્યય ભૂ૦ કૃ૦

प्रस्था—प्रस्थाय
वि जि—विजित्य
प्र स्तु—प्रस्तुत्य
अधि इ—अधीत्य
अनु कृ—अनुकृत्य
वि स्मृ—विस्मृत्य
अनु भू—अनुभूय
उद् तॄ—उत्तीर्य
आ ह्वे—आहूय
अनु मन्—अनुमत्य
नि हन्—निहत्य
आ गम्—आगम्य, आगत्य
नि यम्—नियम्य, नियत्य
प्र णम्—प्रणम्य, प्रणत्य
वि रम्—विरम्य, विरत्य
अप वह्—अपोह्य
प्र वच्—प्रोच्य
उप वस्—उपोष्य
अनु बन्ध्—अनुबध्य
सम् शी—संशय्य

કર્તરિ ભૂ૦ કૃ૦

गम्—गतवत्-कृ-कृतवत्

પરોક્ષ ભૂ૦ કૃ૦

दा—ददिवस्
पत्—पेतिवस्
कृ—चकृवस्-चक्राण (આ૦)
हृ—जहृवस्-जह्राण (આ૦)
नी—निनीवस् निन्यान (આ૦)
स्तु—तुष्टुवस्-तुष्टुवान (આ૦)

વર્તમાન કૃ૦

પર૦

૧લો। गम्—गच्छत्-गच्छन्ती (સ્ત્રી૦)
दृश्—पश्यत्-पश्यन्ती
दा—यच्छत्-न्ती
ग्रह्—गृह्णत्-न्ती
सद्—सीदत्-न्ती

૪થો। पुष्—पुष्यत्-न्ती
त्रस्—त्रस्यत्-न्ती
सो—स्यत्—न्ती
शम्—शाम्यत्-न्ती

भ्रम्—भ्रम्यत्-न्ती, भ्राम्यत्-न्ती,
भ्रमत्-न्ती

६ઠ્ઠો. सिच्—सिञ्चत्-ती-न्ती
इष्—इच्छत्-ती-न्ती
प्रच्छ्—पृच्छत्-ती-न्ती
भ्रस्ज्—भृज्जत्-ती-न्ती
व्रश्च—वृश्चत् ती-न्ती
मस्ज्—मज्जत्-ती-न्ती
सृज्—सृजत्-ती-न्ती
सद्—सीदत्-ती-न्ती
कृ—किरत्-ती-न्ती

१०મો. चुर्—चोरयत्-न्ती
पीड—पीडयत्-न्ती
स्पृह्—स्पृहयत्-न्ती

આત્મ૦

१લો. वृत्—वर्तमान-वर्तमाना (સ્ત્રી૦)
वृध्—वर्धमान-ना
रम्—रममाण-णा
गुह्—गूहमान-ना
त्रै—त्रायमाण-णा

४थो. जन्—जायमान-ना
विद्—विद्यमान—ना
बुध्—बुध्यमान-ना
युध्—युध्यमान-ना
दीप्—दीप्यमान-ना

६ઠ્ઠો. मृ—म्रियमाण-णा
व्यापृ—व्याप्रियमाण-णा
दृ—द्रियमाण-णा
धृ—ध्रियमाण-णा

१०મો. मन्त्र्—मन्त्रयमाण-णा
भर्त्स्—भर्त्सयमान-ना
तर्ज्—तर्जयमान-ना

પર૦

२જો या—यात्-ती-न्ती
अस्—सत्-ती
इ—यत्-ती
हु—ह्नुवत्-ती
ब्रू—ब्रुवत्-ती
स्तु—स्तुवत्-ती
शास्—शासत्-ती
जक्ष्—जक्षत्-ती
हन्—घ्नत्-ती
जागृ—जाग्रत्-ती

આત્મ૦

आस्—आसीन-ना
अधिइ—अधीयान-ना
ब्रू—ब्रुवाण-णा
शी—शयान-ना
स्तु—स्तुवान-ना
ईश्—ईशान-ना
चक्ष्—चक्षाण-णा
वस्—वसान-ना

પર૦

૩જો हु—जुह्वत्-ती
हा तજવુ—जहत्-ती
भी—बिभ्यत्-ती
दा—ददत्-ती
ह्री—जिह्रियत्-ती
भृ—बिभ्रत्-ती
निंज्—नेनिजत्-ती

આત્મ૦

हा જવુ—जिहान-ना
मा—मिमान-ना
दा—ददान-ना
भृ—बिभ्राण-णा
निज्—नेनिजान-ना

પર૦

૫મો। चि—चिन्वत्-ती
आप्—आप्नुवत्-ती
श्रु—शृण्वत्-ती
वृ—वृण्वत्-ती

આત્મ૦

चि—चिन्वान-ना
अश्—अश्नुवान-ना
वृ—वृण्वान-ना

પર૦

૭મો। रुध्—रुन्धत्-ती
अञ्ज्—अञ्जत्-ती
छिद्—छिन्दत्-ती
हिंस्—हिंसत्-ती

આત્મ૦

रुध्—रुन्धान-ना
इन्ध्—इन्धान-ना
छिद्—छिन्दान-ना
भुज् ખાવું—भुञ्जान-ना

પર૦

૮મો। तन्—तन्वत्-ती
कृ—कुर्वत्-ती
क्षण्—क्षण्वत्-ती

આત્મ૦

तन्—तन्वान-ना
कृ—कुर्वाण-णा
वन्—वन्वान-ना

પર૦

૯મો। क्री—क्रीणत्-ती
ग्रह्—गृह्णत्-ती
मुष्—मुष्णत्-ती
ज्ञा-जानत्-ती
बन्ध्—बध्नत्-ती

આત્મ૦

क्री—क्रीणान-ना
ग्रह्—गृह्णान-ना
ज्ञा--जानान-ना

પર૦

कृ—करिष्यत्-करिष्यती-न्ती
गम्—गमिष्यत्-ती-न्ती

આત્મ૦

शी—शयिष्यमाण-णा
कृ—करिष्यमाण-णा

શુદ્ધિવૃદ્ધિપત્રક.

(ભાગેલા મુદ્રાક્ષરને લીધે થયલા દોષો સમજાય એવા છે તે આપ્યા નથી)

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૭	૨૫	ધણો	ધણી વાર
,,	છેલ્લી (ટિપ્પણુમા)	વાંચો—	વૈકલ્પિક
૯	૧૮	જીભનું ટેરવું–પછી ઉમેરો–કે તેની પાસેનો, મધ્ય, કે મૂળભાગ	
૩૫	૮	सह	संह
૪૪	૧ (ટિપ્પણુમા)	વાંચો—	સર્વનામને
૪૫	૧૦	साध्	साघ्
૪૭	૨૪	વાંચો—	સધિમાં
,,	૧ (ટિપ્૫૦)	વાંચો—	स्तम्भूनुं
૪૯	૮	દ્વિજના અર્થમા ઉમેરો—	૨ બ્રાહ્મણ.
૫૨	૧	વાંચો -	आश्रयेत्
૫૫	૫	अ+म	अ+मृत
૫૭	૧૭	ઇશ્વરને	ઈશ્વરને
૬૨	૧ (ટિપ્૫૦)	વાંચો—	भूता
૬૫	૧૬	बंन्धव	बन्धव
૬૭	૮	ने	न
૬૯	૧ (ટિપ્૫૦)	વાંચો—	तच्छ्लोकः
૭૩	છેલ્લી	शर्मभि	शर्मभिः
૭૫	૧૪	इ	ई
૭૯	૨૯	વાંચો—	कर्मणि
૮૩	૨૫	શીળ	શીળો
૮૪		ધાતુમા ઉમેરો–બુધ્ ૧ ગ૦ ઉ૦, ૪ ગ૦ આ૦—જાણવું.	
,,	૧૯	ધાતુ.	અવ્યય.
૮૫	૨	યોવન	યૌવન
,,	૬	विद्यमान	विद्यमाने
૮૮	૪	વાંચો—	कोकिलम्
૯૨	૫	इयस	ईयस
૯૫	૧૬	વાંચો—	पद्म
૯૬	૯	વાંચો—	त्रि पु०

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૫	૨૦	अनिवेद	अनिर्वेद
૧૦૭	૨૬	स्तातु	स्तोतुं
૧૧૭	૨૬	વાંચો—	क्रीडनक (क्रीडनकम्)
૧૨૪	૧૮	स्यादिद	स्यादिदं
,,	૩ (ટિપ્પ૦)	વાંચો—	છૂટા
૧૨૫	૨૬–૨૭	વાંચો—	કર્યા છે એવા વિષ્ણુ.
૧૨૬	૯	માગ	માર્ગ
૧૨૮	૧૩	વાંચો—	ईशाथे ईशिध्वे ईडिष्व
,,	૨૦	इष्+ते	ईष्+ते
૧૩૬	૨	વાંચો—	वृत्નો ભૂ૦ કૃ૦
૧૩૭	૩	सम	समा
૧૩૮	૫ (ટિપ્પ૦)	વાંચો—	વૈકલ્પિક
૧૪૩	૬	વાંચો—	नोपेयाद्राजानं
૧૪૪	૧૩	વાંચો—	अरण्ययानम्
૧૪૫	૨૧	संनियाजित	संनियोजित
,,	૨ (ટિપ્પ૦)	છતા	છતા
૧૪૬	૧ (ટિપ્પ૦)	• વાંચો—	भुंजનો
૧૪૭	૧૮	વણ	વર્ણ
૧૫૩	૧૮	વાંચો—दत्तात्	
,,	૧૯	पतिवामपि	पतिर्वामपि
૧૫૫	૬	सरम्भ —ક્રોધ–પછી ઉમેરો—	ક્રોધથી થતુ તોફાન
,,	૧૩	पार	परि
૧૫૬	૧૫	मकोन	मेकोन
૧૫૮	૨૧	અસી	એસી
૧૬૨	૭	याचत्वा	याच्त्वा
૧૬૩	૫	बहु० એટલુ છેકી નાખો	
૧૬૪	૨	સુધારો—	૪૩,૨૦,૦૦૦×૭૧ વર્ષ આવે છે
૧૬૭	૧૮	સજ્ઞાવાચક	સજ્ઞાવાચક
૧૬૮	૨૦	अकुतोभय પછી ઉમેરો—उदक् च अवाक् च उच्चावचम् (ભિન્ન પ્રકારનુ), नास्ति किंचन यस्य सोऽकिंचन	
૧૭૩	૧૬	चतुरो	चत्वारो

પૃષ્ઠ.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮૧	૨૨	कुघ्	कुध्
૧૮૫	૨૮	ફેરફાર કરાયલુ	ફેરફાર નહિ કરાયલુ
૧૮૬	૧	कल्याणिनू	कल्याण (સ્ત્રી० कल्याणी)
,,	૧૫	૧ ગ૦ ૫૦	૧૦ ગ૦ ૫૦
૧૯૧	૨૯	सूનો	અન્ત્ય सूનો
૨૦૩	૧૧	वृत्तिના અર્થમા ઉમેરો —	૨. આચરણ
૨૧૦	૧૧	यर्मज	धर्मज्ञ
૨૧૧	૧૫	પશુઓ	ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ
૨૧૩	છેલ્લી	उदाचे	उदीचे
૨૧૬	૨૪	પશુ	ક્ષુદ્ર પ્રાણી
૨૧૮	૫	शक्यते	शक्येते
૨૧૯	૭	અહ	અહિ
૨૨૪	૧૯	પાડયા	પાડયો
૨૪૩	૧૨	વાચો—	पङ्कु (લગડુ)--पङ्गु
૨૫૩	૧૭	भविष्यतीमि	भविष्यसीति
૨૫૩	૧૮	पञ्चभि	चतुर्भि
૨૫૭	૧૮	વાચો—	कलश
૨૮૨	૪	स्तावह	स्तावद्द
,,	૧૬	कुरङ्ग	कुरङ्ग
૨૯૫	૧૮	सतापनीयं	सतापनीयं
૩૦૧	૧૧	मत्वथीय	मत्वर्थीय
૩૧૧	૨૧–૨૨	વાચો—	કે हरिस्स्फुरति, ત્રીજુ રૂપ हरिस्फुरति